Ahmet Tetik

TEŞKİLAT-I MAHSUSA TARİHİ

(UMÛR-I ŞARKIYYE DAİRESİ)

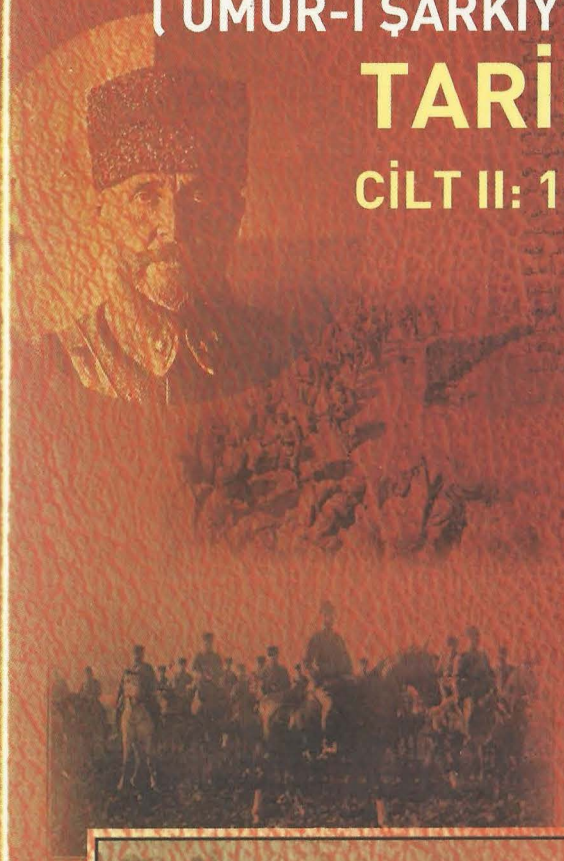
CİLT II: 1917

Ahmet Tetik

TEŞKİLAT-I MAHSUSA TARİHİ

(UMÛR-I ŞARKIYYE DAİRESİ)

CİLT II: 1917

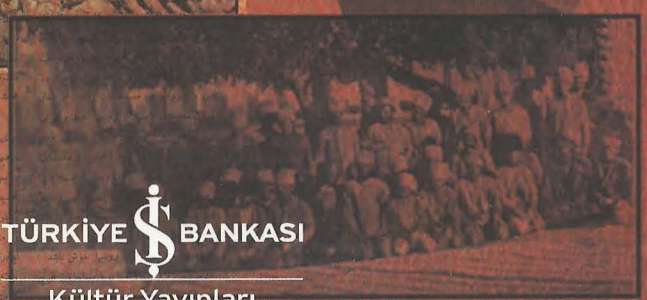

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

Genel Yayın: 4195

İNCELEME / ARAŞTIRMA

AHMET TETİK
TEŞKİLAT-I MAHSUSA (UMÛR-I ŞARKKIYE DAİRESİ) TARİHİ
CİLT II : 1917

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
DERYA ÖNDER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
TUBA AKEKMEKÇİ

DİZİNİ HAZIRLAYAN
TUBA AKEKMEKÇİ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: MAYIS 2018, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-461-4

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Ahmet Tetik

Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi

Cilt II: 1917

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar VII
Sunuş XI

İspanya-Fas
1917 1

Trablusgarp
Ocak 1917 7
Şubat 1917 9
Mart 1917 13
Nisan 1917 18
Mayıs 1917 22
Haziran 1917 25
Temmuz-Ağustos 1917 28
Eylül 1917 41
Ekim 1917 43
Kasım 1917 54
Aralık 1917 56

Rusya
Ocak-Şubat-Mart 1917 67
Nisan 1917 79
Mayıs 1917 89
Haziran 1917 96
Temmuz 1917 107
Ağustos 1917 142
Eylül-Ekim 1917 165
Kasım-Aralık 1917 190

İran
Ocak-Şubat 1917 213
Mart 1917 233
Nisan 1917 240
Mayıs 1917 252
Haziran-Temmuz 1917 258
Ağustos 1917 275
Eylül 1917 280
Ekim 1917 289
Kasım 1917 303
Aralık 1917 308

Ek Bilgiler
Fokyon'un Terceme-i Hâli 321
Turan'ın İstiklâliyeti 325
Moskova'da Münteşir "İL" Nâm Müslüman Gazetesinin 9 Kânun-ı evvel 917 Tarih ve 91 Numrolu Nüshasından 331
Beyannâme 335
Kafkas İttihad Cem'iyyeti'nin 20 Teşrin-i Sâni 1333 [1917] Tarihli Kararları 341
Kafkas İttihad Cem'iyyeti Tarafından Çerkesistan Ahâlisine Hitâben Neşr Olunan Beyannâmedir 344
Osmanlı ve İran Menâfi'-i İttihadı 355
Harb-i Umûmînin Bidâyetinden Bugüne Kadar Trablusgarb ve Bingazi Mıntıkasının Hâli, Sünûsîlerin Ahvâli, Bugünkü Vilâyetin Vaz'iyyeti, Sudan İslâmlarının Hâl ve Efkârları 364

Notlar 373
Dizin 421

KISALTMALAR

BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
HR.SYS.	Hariciye Siyasi Kısmı
DH.ŞFR	Dahiliye Şifre Kalemi
DH.KMS.	Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.EUM.	Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
D.	Dosya
G.	Gömlek
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
BDH	Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
Kls.	Klasör
D.	Dosya
F.	Fihrist

Fatma Tetik'e (1930-2014) eksilmeyen özlemle...

SUNUŞ

"Devlet-i Âliyye-i Osmaniye'nin Tahran Ataşemiliteri ve Me'mûr-ı Siyasîsi" Kaymakam [Yarbay] Ömer Fevzi, 1917 yılı ortalarında kaleme aldığı, Harbiye ve Hariciye nezaretlerine sunduğu "umûr-ı şarkıyyeye dair" başlıklı, gizli ve kişiye özel raporunda, 1914'te yaşanmaya başlayan harbin siyasi arka planını ortaya koyarken sonraki döneme ilişkin öngörülü değerlendirmelerini de ifade eder. Cihan Harbi, önceki tercihleri arkaya itince, Batılılar, bizimle beraber İran'ın ve Afganistan'ın ittifaklarına olağan dışı bir rekabetle ihtiyaç göstermiş ve işte bugünkü manzara ortaya çıkmıştır. Sonunda bitecek harpten sonra biz nasıl bir durumla karşılaşacağız? "Harpten sonra tabîî hâle dönülünce, müttefiklerin güçlüleri kuvvetli rolünü oynamaya başlayınca, şerâit-i ittifâkiyye [ittifak şartları] leh ve aleyhde ağırlaşmaya o kadar ağırlaşmaya başlayacakdır ki bu da bizi bunaltacak, yoracak ayrı bir derd olacaktır. İttifak müddeti zarfında biz belki hâricî tasallutlardan [sataşmalardan] kurtularak istiklâlimizi te'min etdik zannedeceğiz fakat düşmanlardan kurtulmak içün dostlarımıza o kadar sokulacağız ve azîm [büyük] ihtiyaçlarımızın te'mîni içün müttefiklerimize o kadar bağlanacağız ki netîcede istiklâllerimizi başka şekillerde dostlar arasında zayıflatmış daha doğrusu gönüllü bir hür esir olacağız."[1]

Harbin üçüncü yılında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa, Afrika ve Asya kıtalarındaki cephelerinde askeri muharebeler devam ederken, siyasi cephedeki mücadele de hız kesmez.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi (Teşkilat-ı Mahsusa), siyasi cephenin en önemli aktörlerindendir. Fas, İran ve Rusya ekseninde siyasi mücadelenin etkin yürütücüsü, Trablusgarp'ta aynı zamanda askeri sorumluluklarını da yerine getirme uğraşındadır. Fas'ta "müttefik Almanya'nın" siyaseti, Osmanlı Devleti aleyhindedir. Almanya, lojistik desteği tehdit unsuru olarak kullanıp Osmanlı Devleti'nin bölgede giriştiği mücadeleyi baltalayarak, sonunda siyasi baskılarla amacına ulaşır ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin sahada yürüttüğü faaliyetleri engellemeyi başarır. Miralay Tahir'in ve diğer subayların Madrid'den uzaklaşmaları için çok çaba gösterirse de istediğini elde edemez. Onlar, yıl boyunca Madrid'dedirler ve buradan ayrılmazlar.

Trablusgarp'ta, Afrika Gruplar Kumandanlığı çok kısıtlı imkânlarla askeri mücadeleyi sürdürürken, diğer taraftan siyasi cephede İtilaf Devletleri'nin yanı sıra Almanya ile yerel aşiret önderlerinin hâkimiyet kavgasında zorlu bir uğraş vermektedir. Trablusgarp'ta askeri sahada karşılaşılan en önemli mesele, mali yardım ve lojistik destektir. Bölgeye yalnızca deniz yoluyla ikmal yapabilme imkânı vardır. Akdeniz'den gemilerle silah, cephane, malzeme nakli çok zordur. Almanya'nın denizaltı gücüyle lojistik destek yolu tek seçenek haline gelmiştir. Müttefik Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Adriyatik kıyısındaki Pola Limanı'nda bir sevk üssü kurulup faaliyete geçirilerek, buradan Almanya denizaltılarıyla Trablusgarp'a lojistik destek sağlanmasına olağanüstü gayret gösterilir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, bütün imkânları kullanarak bu yolu faal tutmaya çalışır. Almanya'ya bağımlı bu seçenek de istenilen düzeyde verimli değildir. Almanların, tercih öncelikleri bunda etkilidir. Almanya'nın harp lojistik planları da temelde yenilgiyi hazırlayan ana sebeplerdendir.[2]

Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik[3] Nuri'nin Harbiye Nezareti, Başkumandanlık Vekâleti ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi ile yıl boyunca yaptığı yazışmaların büyük çoğunluğunu lojistik destek

istekleri oluşturur. Çareler aranır ancak ulaşımdaki bağımlılık yüzünden, mesele istenilen zamanda ve şekilde bir türlü çözüme kavuşturulamaz. Cephanesizlik, halkı manen kırmakta, İtalyanlar da bundan istifade etmektedirler. Denizaltıların düzensiz ve seyrek olarak buraya gelişleri de hareketsizliğe mahkûm kılmaktadır. Oysa dört-beş denizaltıyla birden yapılacak mühimmat sevki, mutlaka Tunus ve Cezayir'i de kazandıracağı gibi, diğer cephelerde de başarıyı getirecektir. İtalyanların böyle bir meseleleri yoktur. Öyle ki bulundukları yerde tutunabilmek için insanlık suçu eylemlerden bile geri durmazlar. Çok sayıdaki tayyarelerinden "muhnik [boğucu] gaz" yayan bombalar atarak, halkı dehşete düşürecek operasyonlara girişirler.

Fahri Ferik Nuri'nin Eylül 1917'de bizzat şahit olduğu katliam manzarası, dehşetli ve korkunçtur. "Osmanlı İtalyan Harbinin bidâyetinde [başlangıcında] ahâliyi katl-i âmm eden düşman, bugün de birçok bî-çârenin kanına girdi. Hurmalıklarda kalan ne kadar çoluk çocuk ve (?) ta'bir olunan fukara var ise kâmilen [tamamen] katl etdi. Hurmalıklar baştan başa insan ölüleriyle doludur. Maktûlîn [öldürülenler] arasında yüzlerce kadın ve çocuk vardır. Ba'zı evlerde toplanan kadınları, evleriyle beraber ihrâk etmişdir [yakmıştır]. Düşmanın bu harpte katl etdiği kadın ve çocuk o kadar çoktur ki bu canavarlıkları gördüğüm vakit, insan olduğuma nefret etdim... İtalyanlar, bu sefer Zanzur ve Sıyad (?) civarında yüzlerce erkek ve yirmiye yakın kadın kız öldürmüşlerdir. Duvara çivi ile çakılmış kadınlar görüldü."[4]

Trablusgarp'taki aşiretler ve liderleri arasında süregelen anlaşmazlıklar, çekişmeler, şahsi çıkarların her şeyin üstünde tutulması siyasi cephede etkin bir güce ulaşılmasının önünde aşılamaz bir engel olarak kalır. Seyyid İdris'in İngilizlerle barış, İtalyanlarla da harp sonuna kadar ateşkes antlaşması imzalaması, yaşanan somut bir örnektir. Bir araya gelmek düşüncesinin yerleşmesi yönünde çaba göstermek yerine, elindekini kuvvetlendirip diğerlerine hükmetme anlayışı Trablusgarp'ın esas meselesidir. Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik Nuri'nin buna dair kanaati, acı gerçeğin düşündürücü tespitidir. "Netîcesi muzlim [karanlık] bir sulh hâ-

linde, Hükûmet me'mûrlarının eskisi gibi burasını terk etmeleri kat'iyyen kabil [mümkün] olamayacaktır. Buranın idâre ve intizâmı yabancı ellerle kâimdir. Biz çekilirsek ihtilâfât-ı dâhiliyye [iç anlaşmazlıklar] başlar."[5]

Harbin üçüncü yılı Rusya'da tarihi değişimlere sahne olur. Yılın başlarında, Çar, saltanatını bırakmak zorunda kalır. İktidar mücadelesinin fırtınaları; Rus siyasetini, sosyal yapısını, harp cephelerini altüst eder. Yılın sonuna doğru ise artık "müfrit sulhperverler mevki'-i iktidarı" ele geçirmişlerdir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, yıl boyunca Rusya'daki gelişmeleri takip ederken, neler yapılabileceğini bizzat o coğrafyayı bilenlerin hazırlayıp sundukları raporlar üzerinden değerlendirerek sahada etkin faaliyetler yürütmeye çalışır. Özellikle çarlık rejiminin devrilmesiyle ortaya çıkan, Rusya'da yaşayan Türk ve Müslüman unsurların giriştikleri hürriyet mücadelesine imkânlarını zorlayarak destek vermenin yollarını arar, fırsat gördüğünde de gerçekleştirmeye yönelik adımları atar. Rusya'ya dönük faaliyetlerini, kurulmasını desteklediği sivil toplum kuruluşu dernekler vasıtasıyla gerçekleştirir. Stockholm'de yapılması planlanan Sosyalist Kongresi'ne, "Afrika ve Asya'da mahkûm halkların temsilcilerini" gönderip seslerini dünyaya duyurmalarını bütün gücüyle destekler.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Doğu Şubesi Fahri Müdürü Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın, Rusya'da ortaya çıkan yeni duruma göre ortaya koyduğu izlenmesi gereken gizli ve açık siyaset teklifi, dairenin faaliyetlerinin temelini oluşturur. Gizli siyaset, Rusya'da bundan böyle meydana geleceği kesin siyasi inkılaplarda, karışıklıklarda Türklerin, diğer unsurlara karşı yeterince silahlı ve donatımlı olmasını, gizli ve askeri teşkilata sahip bulunmasını sağlamaktır. Açık olarak takip edeceği de kültür siyaseti olmalıdır. Rusya'daki millettaşlarımıza kendi dillerini, tarihlerini, dinlerini öğreterek onları bugünkü medeniyet seviyesine çıkarma gayesi, medeni âlemin her tarafında meşru ve tabii görülür. Görünüşte hiçbir siyasi çıkar gözetmeyen bu "maarif siyaseti" her şeyden daha etkili sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu yüzden de bütün Türklerin birliği ve bütün İslam âleminin Türkiye'ye manevi bağlılığı ancak bu şekilde ku-

rulabilir. Bununla beraber, bu konuda büyük bir bilgi ve tedbirle hareket ederek, tamamıyla Osmanlı Devleti'nin yüksek çıkarlarına uygun bir şekilde yönetmek ve mesela bütün bu çabanın esasını oluşturacak dil meselesinde, Osmanlı Türkçesinin okullarda ve basında genelleşmesine çalışmak birinci şarttır.[6] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin çizilen bu siyaset sınırları içinde faaliyette bulunduğunu belgeler de açıkça göz önüne sermektedir.

Sultan Mehmed Reşad, Mebusan Meclisi'nin 1917 yılı açış konuşmasında, İran siyasetini çok belirgin şekilde ifade eder: "Müslüman ve komşu memleket olan İran'ın tekemmül ve terakkisi [yetkinleşmesi ve ilerlemesi] için lazım gelen bütün müsâid şerâiti ihrâz [uygun şartları elde etmesi] ve her türlü kuyûd-ı muzırrâdan âzâde [zararlı bağlardan kurtulmuş] olarak müstakil ve müreffeh bir hayat iktisâb eylemesini [kazanmasını] görmek, bu harbde ta'kîb etdiğimiz gayelerden birisidir."[7] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin İran siyaseti de bu amaca uygun şekilde sahada faaliyetleri gerçekleştirmekten ibarettir. Yalnız bu siyaseti izlerken, karşısında İngiltere ve Rusya'nın yanında müttefik Almanya da vardır.

Almanların İran siyaseti, görünürde İtilaf Devletleri'yle mücadele etme şeklindedir. Oysa arka planda, fazlasıyla müttefikleri Osmanlı Devleti'nin İran'da siyaseten etkin olmasının önünü her biçimde kesmeye yöneliktir. Osmanlı Devleti'nin İran'ı ilhak edeceğini her zeminde söylemekten çekinmedikleri gibi, Osmanlı topraklarında da ayrılıkçı propagandayı müttefik olarak pervasızca yapmaktan geri durmazlar. Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil, Almanların aleyhte faaliyetleri hakkında Başkumandanlık Vekâleti'ne arz ettiği "kişiye özel" telgrafında açıkça ifade eder. Vaktiyle İran'ın ve Doğu'daki memleketlerin işlerini yürütmek üzere gelen General Kressenstein, Alman elçilik yetkilileri, subayları, askerleri ve memurları Musul Vilayeti'nin her yerine dağılmışlardır. "İşsiz kalan bu zevât [kişiler], memleketimiz dâhilinde yeni bir şebeke-i siyâsiyye vücuda getirmeye başladılar. Ahlâk, âdet ve maksadları itibariyle bizlere hiç benzemeyen bu fuzûlî zevât, her işe müdahâle için uğraşmakdadırlar."[8] dedikten sonra, Osmanlı milli gururunu çiğneyerek "bu havâlîde İlhanlılık nüfuz ve hâkimiyyetini tanıttır-

maya çalışmalarının" meydana getirdiği olumsuz etkilere önemle dikkati çeker.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, 1917 yılı boyunca Fas, Trablusgarp, Rusya ve İran ekseninde eldeki sınırlı imkânları mümkün olduğunca yerinde kullanarak, devlete büyük faydalar sağlama anlayışıyla azami gayreti göstermek çerçevesinde faaliyetlerini yerine getirmiştir. Her konunun doğrudan ilgilisini ve bilenini tespitten sonra, onlarla iş gördüğünü belgeler açıkça ortaya koymaktadır. Kaynak israfına tahammülü olmayan imkânları en üst düzeyde verimli kullanma gayreti, karar vericilerin sorumluluk anlayışlarını göstermesi bakımından da önemlidir. Buralarda elde ettiği sonuçlar, etkiler, siyasi faydalar dönemin olağandışı şartları dikkate alındığında takdirle karşılanmalıdır.

Bu ciltte de ilkinde olduğu gibi Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin 1917 yılı faaliyetleri, ulaşılabilen belgelerden hareketle "zaman dizini çerçevesinde" ortaya konulmaya çalışılmıştır. Amaç; nelerin, nasıl, ne zaman, kimlerin eliyle ve katkısıyla yaşandığını anlatmaktır. Askeri rütbeler, diğer kişi, meslek ve yer adları bu ciltte, dönemdeki kullanımlarıyla, zamanın ruhunu hissettirmek gayesiyle tercih edildi. Aynı zaman diliminde karşılaştırmalı, tahlile dayalı anlatım ise farklı bir çalışmanın konusunu teşkil edecektir.

Araştırmalarımızda karşılaştığımız güçlükleri aşmada Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a, M. Rüyan Soydan'a şükran borçluyuz. F. Gülru ve B. Gülfem, meselelerin çözümünde her daim olduğu gibi yine yanı başımızdaydılar. Dr. Bülent Durgun, Yusuf Dinçel, Barbaros Gülümser, Erkan Girişit, Muhammed İrgav'a yardımları için teşekkür ediyoruz. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Müdürü Ahmet Salcan Bey'in moral desteği ise bize, Yunus'un "Dağ ne kadar yüce olsa/Yol üstünden aşar" kuvvetini verdi hep.

Ahmet Tetik

İspanya-Fas

1917

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin bilgi isteği üzerine, Muhasebat Dairesi Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'nce, Madrid büyükelçiliği adına, 1 Osmanlı lirası 13 peseta hesabıyla, Deutsche Bank'a 6.923 Osmanlı lirası yatırıldığı cevabı verilir. Bu para, üç aylık 90 bin peseta karşılığıdır. Bundan sonra duyulan ihtiyaç bildirildiğinde hesaba gönderilecektir.[1]

Fas işlerinin, Almanya'nın Madrid büyükelçiliğine devredildiğine dair Harbiye Nezareti'nin emrinden sonra Miralay Tahir, Mülazım İsmet, Nuri ve Remzi İstanbul'a dönmemişlerdir ve maddi sıkıntı çekmektedirler. "İngiltere Sefaretinden sekiz bin frank maaş alan" Mısırlı Prens Aziz, özellikle mülazımların bu durumlarından yararlanmak için çaba göstermektedir. Onlarla İngiltere büyükelçiliği arasında temas kurmanın peşindedir. Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya Bey, onun faaliyetlerini Hariciye Nezareti'ne arz eder. Başkumandanlık Vekâleti'ne hemen bu durum bildirilir.[2] Prens Aziz, subaylara; "Kendileri İngiliz menâfi'ine [çıkarlarına] hizmet etmeği kabul etdikleri takdirde" İngiltere elçiliğinin "emirlerine birkaç milyon frank vermeyi" ve onları Mısır Ordusu'na almayı vaat ettiğini söyler. Bu arada eski maslahatgüzar Vassik

el-Muayyad Bey'e de bu konuda yardımcı olup subayları ikna etmesi halinde, Selanik'teki miras işlerini çözeceğine dair söz verir.[3]

Mülazımlar ve eski maslahatgüzar, bu ahlaksız teklifi şiddetle reddederler. Almanya elçiliği, Prens Aziz'in İngiltere hesabına faaliyetinden haberdar edilmiş olmasına rağmen, bu subaylara karşı olumsuz tutumunu sürdürür, "hususiyle maaşları hakkında" zorluklar çıkarır.[4] Alman elçiliğiyle sıkı ilişkileri olan Prens Aziz, onları parasız bırakarak ümitsizliğe düşürmek, sonunda İngilizlerin teklifini kabul ettirmek için bütün yolları kullanmaktan çekinmez.

Esir bulundukları Fransa'dan kaçmayı başaran 13 subay Barselona'dadırlar.[5] Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya Bey, konuyla ilgili "çok gizli" kaydıyla Hariciye Nezareti'ne gelişmeleri arz eder. "Fas'da me'muriyyet-i mahsusa" ile görevlendirilen Topçu Yüzbaşı Hayri de İspanya'dadır. Özel görevine dair Almanya büyükelçiliğine verdiği raporda, hareketin başarıya ulaşmasının, Fas'a, mutlaka çok sayıda Osmanlı subayı ile birkaç yüz askerinin gönderilmesine bağlı olduğunu kesin bir dille belirtir. İbrahim Ziya Bey de Alman askeri ataşesiyle bu konuyu görüşür. Mülazım İsmet, Nuri ve Remzi'nin bilgi ve tecrübelerinden yararlanılmasının çok önemli faydalar sağlayacağını öncelikle söyler. Barselona'da bulunan askerlerin ilk fırsatta Fas'a gönderilmelerini teklif eder. Ataşe bu teklifi yerinde bulur, büyükelçiye anlatır. O da kendisiyle aynı düşüncededir.

Subayların, bazı şartlar çerçevesinde Fas'a gitmeye tamamen hazır olduklarını söylemeleri üzerine, maslahatgüzar, onların istekleri doğrultusunda teklifini değiştirir. Fas'a gidecek Osmanlı subayları, Madrid Alman büyükelçiliğinin emrinde; yüksek rütbeli bir Alman komutası altında olacaklardır. Gerekli bütün tertibatın uygulanması ve harekâtın etkinliğini sağlamak amacıyla Mülazım İsmet, mutlaka Alman büyükelçiliğinde bulunarak görev yapacaktır.[6]

Maslahatgüzar İbrahim Bey, Fas'ta, iyi yönetildiği takdirde, Afrika'nın kuzeyine yayılacak ve sınırsız yararlı sonuçlar doğuracak karışıklıklar çıkarmanın, "gerek bizim için ve gerek Almanya için daire-i imkân dâhilinde bulunduğu hakkında" Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmeyi bir görev kabul ettiğini raporuna yazar.[7]

Hariciye Nezareti de raporu Harbiye Nezareti'ne iletir ve cevap bekler.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver imzalı cevabi yazıyla, maslahatgüzarın teklifi kabul edilmez. Harbin başlangıcında Fas'a subaylar gönderilmiş ve önemli sonuçlar alınmışken, "Almanya'nın Fas'daki teşebbüs-i fi'lîsi üzerine Alman memurlarıyla zabitânımız [subaylarımız] arasında zuhur eden [ortaya çıkan] sû-i tefehhüm [yanlış anlama] netîcesi olarak, Fas'daki teşebbüsât [girişimler] yalnız Almanya'ya terk edilmiş" ve subayların geri dönmeleri emri verilmiştir. Şimdi yeniden işe müdahale etmeleri ve çalışmaları amaca uygun görülmediğinden, Osmanlı subayları Fas'ta herhangi bir şekilde faaliyet göstermeyeceklerdir.[8]

Yüzbaşı Hayri, Alman Yüzbaşı Proebster ve bir astsubayla Las Palmas'ta, zorunlu ikamete tabi tutulurlar. Alman büyükelçiliği tarafından bu uygulama İspanya hükümeti nezdinde protesto edilir. Çünkü subaylar, herhangi bir düşman baskısı olmadan İspanya'ya gelmişlerdir. Burada Fransa adına çalışan fabrikaları "teftiş etmek üzre" gelen İngiliz, Fransız, Portekiz subaylarından bir farkları yoktur. Aynı şekilde protestoda bulunması için Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey'e de Hariciye Nezareti'nden talimat verilir. Yine de Fransız elçiliğinin baskısıyla, Madrid'in 40 kilometre yakınındaki bir köye nakledilirler.

Las Palmas'ta bulunduğu sırada Yüzbaşı Hayri, düzenli olarak Mevlay Hiba ile haberleşmiştir. Mevlay Hiba, Osmanlı hükümetinden subay ve asker talep etmektedir. Yüzbaşı Hayri, kendisini ziyarete gelen İbrahim Ziya Bey'e bunu anlatır.[9] Hariciye Nezareti'ne bu bilgiyi aktaran Madrid maslahatgüzarı, Yüzbaşı Hayri'nin serbest bırakılması için girişimlerini sürdürür.

Fransızların Fas'ın güneyindeki operasyonları sonucunda, Mevlay Hiba taraftarlarının dağıldıkları, kendisinin de gizlendiğine dair propagandalarının asılsız olduğu ortaya çıkar. Nedense ele geçirilenleri ilan edememişlerdir. Aksine büyük kayıplar verdikleri gibi, güneyde kurdukları telsiz istasyonunu korumak üzere önemli sayıda kuvvet gönderip burayı kontrol altında tutmaya çalışmaktadırlar.[10]

Mülazım İsmet, Nuri ve Remzi ile birlikte Madrid'de aynı evde kalan Şerif Belkıti ile kardeşine her ay 1500 İspanyol frankı ödemeye söz veren Almanya büyükelçiliği, harbin sonuna kadar Osmanlı hükümetinin de aynı miktarda parayı tahsisini ister. Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey, bu paranın ödenmesinin, ayrıca istekleri olan "rütbe veya unvan" ile gönüllerinin hoş edilmesinin, yarınlarda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına hizmet edeceği kanaatindedir.[11] İstanbul'a bildirir ve adım atılmasını bekler.

Fas işleri Almanya'ya bırakılmış olsa da Mevlay Hafız'la yakından temas devam ettirilmektedir. Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey, "gayet mahrem" bir yazıyla Mevlay Hafız'a Almanya tarafından aylık ödeme yapıldığını, Osmanlı hükümetinin bu konuda geri kalmayıp aynı miktarda para gönderilmesinin uygun olacağını arz eder.[12] Bu değerlendirme kabul görür ve aralık ayından itibaren aylık 30 bin peseta tahsis edilir. Muhasebat Dairesi'ne söz konusu paranın banka masrafı da gözetilerek, üç aylık halinde Osmanlı Bankası vasıtasıyla Madrid elçiliğine gönderilmesi talimatı verilir.[13] Enver Paşa, Mevlay Hafız'a iletilmek üzere Madrid maslahatgüzarına gönderdiği telgrafta, onun gösterdiği mücadelenin padişah tarafından takdir edildiğini, bütün İslâm memleketleriyle birlikte Magrib-i aksâ'nın da [Fas, Marakeş] düşman saldırısından kurtulmasında önceden olduğu gibi yapacağı işbirliğine, Osmanlı hükümetinin tam güvenle baktığını özellikle belirtir.[14]

Yüzbaşı Hayri, Mülâzım İsmet, Remzi ve Nuri, Maslahatgüzar İbrahim Ziya Bey'i kendi aleyhlerinde iş görmekle suçlayıp tehdit ederler. O da bu durumu Hariciye Nezareti'ne bildirir.[15] Gelişmeden haberdar edilen Harbiye Nezareti'nden Binbaşı Tahir'e 31 Aralık 1917 tarihli şu emir verilir: "Şu zamanda müttehiden çalışması iktiza ederken [gerekirken], Maslahatgüzarın şahsına aid gayr-i lâyık bir suretle Yüzbaşı Hayri, Mülâzım İsmet ve Nuri ve Remzi Efendilerin tecavüz etmekde oldukları istihbar kılındı. İşbu mes'ele vâki' ise şâyân-ı müteessir [üzücü] görünmüş olduğundan, mûmâ-ileyhe [adı geçene] vazifesini, işkâl-i vaz'iyyeti ihlâl edecekse [kendisine görevini, durumu güçleştirecekse] ahvâlin hudûsuna [bunun meydana gelmesine] sebebiyyet verilmemesi hususunun mûmâ-ileyhüme [yukarıda adı geçenlere] tebliğ ediniz."[16]

Fransızlar, hasılatı yaralı Faslılara harcanmak üzere Paris'te eski ve yeni Fas el sanatları sergisi açarken,[17] Emir Abdülmalik, yeniden taarruza geçerek Fransızları bozguna uğratıp "Fas şehrine üç saatlik mesafeye kadar gelmiştir". Halk şehri boşaltmış, banka şubesi de "Rabat'a nakletmişdir". Ünlü aşiretler de Emir Abdülmalik'e katılmışlardır.[18] Son gelen güvenilir haberlere göre, Fransızların Fas'taki askeri durumlarının pek kötü olduğu anlaşılmaktadır.

Trablusgarp

Ocak 1917

Zuvara cephesinden, üzerlerine kuvvet çekmek isteyen İtalyanlar, parayla tuttukları yerli askerlerle 4 Ocak 1917 günü, Kırkkarış istihkâmlarından hurûc [çıkma] harekâtına girişirler.[1] Zanzur (Cenzur) hurmalıklarına kadar yaklaşırlarsa da her taraftan yetişen mücahitlerin saldırısıyla geldikleri yere geri çekilmek zorunda kalırlar.[2] İtalyanlar, hava gücünden azami seviyede yararlanmaktadırlar. Trablusgarp'ta bir tayyare hangarları mevcuttur.[3] On gün kadar sonra bu kez, iki tayyarelik hava gücü desteğiyle yeniden Zanzur üzerine harekâta başlarlar. Zuvara ve Acilat çevresinde yoğunlaşan çarpışmalar 18 Ocak günü bir kez daha İtalyanların başarısızlığıyla sona erer. Zuvara'da kendilerine taraftar yerlilerden bir piyade bölüğü bırakarak, diğer kuvvetlerini denizden Trablusgarp'a çekerler.[4] Mücahitlerin kaybı 100 kadar şehit, "düşmanın bıraktığı maktüllerden ve Zuvara'dan emin olunan tahkikatdan 800-1000 kadar zayiatı olduğu"[5] anlaşılır. İtalyan Sömürgeler Bakanlığı'nca yayınlanan resmi bildiride ise asilerin püskürtüldüğü, tahmini toplam kayıplarının bin nefere vardığı iddia edilir.[6] Fransızların bu harekâtta İtalyanlara yardım planları hem başarısızlık hem de Tunus kabilelerinin "memnuniyetsizliklerini göstermeleri" yüzünden hayata geçirilemez.[7]

Binbaşı Tarık, Heccân Yüzbaşı Ebu Şâdi, Doktor Beşir Fuad ve yirmi silahlı askerden oluşan bir heyet, Darfur Sultanı Ali Dinar'a hediye vs. takdim etmek üzere Küfre'den güneye doğru yola çıkar.[8] Fahri Ferik Nuri, Afrika Gruplar Kumandanlığı idare reisi Yüzbaşı Nakib'i de Fizan ve çevresini "tedkik etmekle" görevlendirir. İstanbul'da temin edilen eşya, silah kısım kısım gönderilecek, tertibi Fahri Ferik Nuri tarafından yapılacaktır.[9] Daha sonra, Fizan-Tilbo yoluyla kendilerine önce posta sonra da silah, cephane ve top sevk edilecektir.[10] Bölgeyi bildiğinden dolayı, buradaki mali durumu düzenlemesi için "Beyrut Vilâyeti muhasebe mümeyyizlerinden Nuri Sa'dâdî Bey'in" Trablusgarp Vilayeti'ne atanmasını, Fahri Ferik Nuri Harbiye Nezareti'nden "istirham eder".[11] Talebi, Dahiliye Nezareti'ne iletilir.[12]

"Trablusgarb Vali ve Kumandanı Süleyman el-Baruni Efendiye" silah ve mühimmatın yola çıkarıldığı, istediği diğer donatım ve harp malzemeleri vs.'nin de düzenli vasıtalarla peyderpey gönderileceği, Harbiye Nezareti'nden bildirilir.[13] Afrika Gruplar Kumandanlığı'nın ihtiyaçlarının hazırlanması, sağlanması için çabalar sürdürülmekte ve her fırsattan yararlanılarak sevkinden geri durulmamaktadır. En son talepler de Fethiye'de iki gemiye yüklenerek yola çıkarılır. "Mehmed Kaptan idaresinde ve takım kumandanı Mehmed Rüşdü Efendi nezâretindeki" gemi seferine devam ederken, diğeri karaya oturarak batar. Marmaris limanında bulunan "40 tonluk direkli, her türlü teçhizatı ve yelkenleri takılmış" diğer üçüncü gemi, yüklü haldeyken Rodos istikametinden gelen bir düşman gemisi tarafından açılan top ateşiyle tamamen tahrip edilerek sulara gömülür.[14] Geminin sahibine daha sonra 100 Osmanlı lirası, Ali Başhampa tarafından bizzat verilir.[15] Saldırıyı, orada bulunan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden Süvari Kaymakam Hüsameddin, mülki idarecilere haber verir.[16]

Tıbbi malzemeler, denizaltıyla yollanmaktadır. Daha önce tahsis edilen "on bin guruşluk mağşûşe sandığı" teslim edilmiştir.[17] Sefere devam eden gemide hediye verilmek üzere on adet altın, gümüş kaplamalı mercan ve kehribar tespihin yanı sıra 454 sandık cephane, 35 sandık fişek, 190 çuval arpa, 191 çuval bulgur, 375

sandık konserve, 4 balya çay, 11 sandık kahve, 78 sandık şeker, 104 sandık sabun yüklüdür.[18]

Eski Bingazi milletvekili Yusuf Şetvan, görevli olarak Trablusgarp'a gidecektir. Fahri Ferik Nuri, bu sırada İstanbul'dadır. Pola'daki sevk memuruna, kendisinde bulunan paradan, Yusuf Şetvan'a 200 bin İtalyan frangı vermesini emreder.[19] Kalan Fransız ve İtalyan franklarını da Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderip, aynı denizaltıyla teslim makbuzunu isteyecektir.

Şubat 1917

Süvari Kaymakam İshak, buradaki görevi süresince fahri mirliva rütbesiyle görev yapmak üzere Afrika Gruplar Kumandanlığı muavinliğine, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle tayin edilir.[20] "Trablus ve Mülhakatı Valisi Süleyman El-Baruni", Mirliva İshak'ın geldiğini ve görevine başladığını Harbiye Nezareti'ne bildirir.[21] Şubat ayı başlarında İtalyanlara karşı muharebe eden kuvvet ve silah mevcudu şöyledir: "12.000 Mücâhid, 200 süvari, 9 top, 1 makineli tüfek."[22]

İtalyanlar, karada sağlayamadıkları üstünlüğü, tayyare saldırılarıyla ele geçirmeye yönelirler. Her gün bir ila üç tayyare, mücahitleri ve yerleşim yerlerini bombalar. Daha önce Nalut'a gelen 3 Fransız tayyaresi de bombardımanlara katılır.[23] Yerli güçler de karşılığında kısıtlı cephane ve silahlarla demiryolu ve haberleşme hatlarını kullanılmaz hale getiren saldırılar düzenlerler.

Askeri alanda mücadele sürerken, diğer taraftan mülki idareyi yeniden kurma faaliyeti tamamlanacak seviyeye ulaşır. Mülkiye teşkilatının yapılmaması halkta Osmanlı Devleti'nin burada geçici olduğu düşüncesini uyandırdığından dolayı, kaza ve nahiyelerde belediye teşkilatı hayata geçirilir. Bir belediye reisi, bir kâtip, yerine göre de birkaç belediye çavuşu görevlendirilir.[24] Her ilçeye, yerel düzen ve asayişi sağlayacak büyüklükte jandarma tahsis edilir. Vilayetin aylık jandarma masrafı 1500 Osmanlı lirasıdır ancak yeterli ödeme henüz yapılamamıştır.[25] Mali sıkıntıdan dolayı Fizan'da jandarma teşkilatı kurulamamışsa da Trablusgarp, Hums gibi san-

cakların bütün yerel birimlerinde "845 jandarma ve 42 hecinsüvar [hecin devesi binicisi]" görevlendirilmiştir. Yerel desteği sağlamak için de, ilçe kaymakamları ve jandarma kumandanları, o yöredeki reis ve nüfuz sahibi aşiret önderlerinden seçilir. Bu kuruluş yapısıyla, sağlanan "emniyet ve asayişi" Afrika Gruplar Kumandanlığı Erkânıharp Reisi Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz[26] şöyle ifade eder: "Tek bir postacı ile istediğimiz kadar parayı her tarafa gönderebiliyorduk. Bir şey olmasına kimse de ihtimal vermiyordu ve olmadı da."[27] Doğu ve batıdaki aşiretler arasındaki çekişmenin silahla değil, barışla çözüme kavuşturulması için Fahri Ferik Nuri, çok çaba sarf eder.[28]

Süleyman el-Baruni ile Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'in Trablus'a gelirken getirdikleri 30 bin Osmanlı lirası nakit para şubat ayında tükenir.[29] 20 bin Osmanlı lirası mücahitlere, 1500 Osmanlı lirası jandarmaya, 1500 Osmanlı lirası şeyhlere "ikramiye, yol masrafı" ve ikrama, 3000 Osmanlı lirası mücahitlere erzak satın alımına, kalan 4000 Osmanlı lirası da subaylara ve memurlara harcanmıştır.[30] İhtiyaçların temini için aylık 20 bin Osmanlı lirası tutarında kaynak lazımdır. İtalyanlar, bu arada bölgeden maddi kuvvetleriyle çekilmelerine rağmen yerel önderlere, memurlara maaş ödeyerek psikolojik üstünlük sağlama çabalarını sürdürmekten geri durmazlar. Mali güçlerini siyaset ve kuvvetle birleştirerek hâkimiyet sağlama gayretleri nispeten sekteye uğramıştır. Bu başarının devamı ancak "İstanbul'dan muntazaman posta ve para"nın gelmesiyle mümkün olabilecektir.

Tunuslular da Osmanlı hükümetinin bölgeye gelmesine isteklidirler. Çağrılarda bulunurlar ancak teşkilat kurulmadan, silah ve cephane, erzak sıkıntısı giderilmeden böyle bir işe kalkışmak gerçekçi görülmez. Trablusgarp Vali ve Kumandanı Süleyman El-Baruni'nin değerlendirmesine göre, Osmanlı hükümeti aylık 20 bin Osmanlı lirasından fazla bir mali destek ile yeterli miktarda silah ve cephane takviyesi yaparsa, Tunus'a yönelik hareket icra edilebilmesi mümkündür.[31] Lojistik destek tam anlamıyla yoluna koyulamamaktadır, çünkü Alman denizaltılarıyla yeterli destek sağlanamaz haldedir. Tunus'tan erzak ve diğer ihtiyaçların temini-

ne başlanmıştır. Tunus'taki Fransız memurlarla iyi geçinme mecburiyeti de göz ardı edilmeden iş görülmeye çalışılmaktadır.

Trablusgarp'ta yerel güçlere dayanan mücadelede en önemli mesele sağlıklı haberleşmenin mümkün kılınmasıdır. Ulak sistemi, ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. İtalyanların Mısrata'da, Urfelle'de kalan telsiz istasyonları yetersiz seviyededir. Almanların getirdikleri büyük telsiz istasyonu Mısrata'da kurulduktan sonra İstanbul ve Berlin'le günlük muhabere sağlanır. Ardından vilayet içinde Mısrata'dan başlayıp Zilleteyn, Hums, Meslata telgraf hattı tamamlanır. Meslata-Tarhune, Tarhune-Garyan ve Mısrata-Sirt telgraf hattının tamamlanmasına çalışılır. "Bu hatlar için lazım olan teller, Mısrata kasabası etrafında İtalyanların yapmış oldukları tel örgü mânialarından çözülerek ve haddeden geçirilerek temin olunuyordu. Bu suretle binlerce kilometrelik tel temini kabildi."[32] Kısa bir süre sonra, Melfe-Mısrata-Zelitan-Şekran-Şerefelkund-Sehil-Meslata-Tarhune-Garyan telefon hattı yaptırılır ve buralarda kurulan merkezler vasıtasıyla telefon haberleşmesi hayata geçirilir. Aynı zamanda Garyan-Aziziye-Fenden bin Gasir-Zaviye-Acilat hattıyla Garyan-Nalut telefon haberleşmesi de kurulan hatlarla kullanılmaya başlanır.

Başkumandanlık Vekâleti'ne yazdığı raporda, "Bugün, Tunus hududundan Sirt'e, Akdeniz'den Fizan ve Nuhat'ın cenûb [güney] sahillerine kadar her tarafta Osmanlı sancağı sallanmaktadır."[33] bilgisini veren Vali Süleyman El-Baruni, 21 Şubat'ta Mısrata'ya gelir ve Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik Nuri'yle görüşür. Toplantıya Ramazan Bey, Urfelleli Abdülbeni Bey ve diğer bazı reisler de katılırlar. Denizaltının gelmemesinden dolayı "parasızlık" baş göstermiştir. Bu durumun dışarıya belli edilmemesi şarttır. İlk gelecek paradan verilmek üzere, Vali Süleyman El-Baruni, reislere "bin liralık Fransız banknotu" borçlanır. On beş gün sonra Mısrata'dan batıya hareket ederken, imkân olursa bölgedeki reisleri Aziziye'de toplayıp, onlardan da borç para alacaktır.[34] Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik Nuri, Yüzbaşı Emin vasıtasıyla gönderilen ocak ayı maaşı olan "50 Osmanlı altınını" bu arada alır.[35] Süleyman El-Baruni, Başkumandanlık Vekâleti'ne arz ettiği 27 Şubat 1917 tarihli raporunun sonun-

da, aylık 20 bin Osmanlı altın lirasının düzenli yollanmasını ister. Buradaki ihtiyaçların tamamı dışarıdan karşılandığından, "Osmanlı evrak-ı nakdiyesinin İsviçre'de Fransız evrak-ı nakdiyesiyle tebdîl olunup [değiştirilip] gönderilmesi, bu evrakın 10, 20 ve 50 franklık olması mercûdur [rica olunur]." der.[36]

Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik Nuri, özellikle personelin elbise, ayakkabı, matara vb. ihtiyaçlarını karşılamak üzere mevcut kaynaklardan en iyi şekilde istifadenin çarelerini arar. Mısrata'da, İtalyanların bıraktığı eşya ve esirlerden yararlanarak terzihane açar. Yerli abalardan günde kırk takım elbise dikilir. Öteye beriye atılan malzemeyi toplatarak bir demirhaneyi faaliyete geçirir. Burada kazma, kürek ve halka yarayacak malzeme imal edilir. Askerlere çarık, subaylara çizme yapmak üzere de kundurahane açılır. Günlük 40-50 asker çarığı üretilir. Ahşap imalat işleri için de büyük bir marangozhane kurulur. Ayrıca İtalyanların çevrede bıraktıkları binlerce çinko levhadan matara ve karavana yapılır.[37]

İtalyanlar, ellerinde bulunan Hums ve Trablus şehirlerinde yaşayan 17-45 yaş arası Müslüman ve Yahudi erkekleri askere alarak eğitmeye başlarlar.[38] Vali Süleyman El-Baruni'nin Mısrata'da bulunduğunu öğrenen İtalyanlar, 27 Şubat sabahı erkenden, Trablusgarp cephesinde 3000'den fazla kuvvetle karşı hücuma geçerler. Gün ortasını geçtiğinde bir başarı elde edemeden cephelerine geri çekilirler.[39] Muharebelerin sonunda mücahitlerden 12'si şehit düşmüş, 33'ü de yaralanmıştır. Fahri Ferik Nuri, bu muharebelerle ilgili, Başkumandanlık Vekâleti'ne yazdığı raporunda, mücahitlerin cephanesinin kalmadığını belirterek tehlikeli duruma dikkati çeker: "Düşmanın hurûcu tekrar edecek olursa, cephane bulunmadığından mukavemet pek müşkil olacağı ma'rûzdur."[40] Fedakârca mücadele eden mücahitlere manevi destek vermek gayesiyle Vali Süleyman El-Baruni de Başkumandanlık Vekâleti'nden Trablusgarp, Cebel-i garbî ve Hums sancaklarından ismen belirttiği 168 kişiye, nişan ve madalya verilmesini arz eder.[41]

İtalyanlar, bütün stratejilerini, halkı aç bırakarak kendilerine sığınmaya mecbur etme üzerine kurarlar. Tayyareleriyle, halkın tarlalarını ekmelerini önlemek için bombalarlarsa da başarılı ola-

mazlar.[42] Esir edilen İtalyan askerlerin firarları ise bir mesele haline gelir. Özellikle rütbeli askerler, bulundukları "üserâ" ikametgâhından firar etmektedirler. Urfelle ve Aziziye'deki esirler, muhafaza altındayken kaçmayı başarırlar. Daha sonra, Mısrata'dan kayıkla firar eden dört İtalyan subay ise amaçlarına ulaşamaz, Sirt yakınlarında cesetleri bulunur.[43] Bu arada işgal ettikleri yerleri boşaltan İtalyanlar, ayân[44] ve eşraftan ele geçirdiklerini beraberlerinde götürürler. Bir kısmını Sicilya'nın kuzeyindeki Ustica adasına yollamışlar, diğerlerini de Trablusgarp'ta tutmuşlardır. Bunlar da Cebel-i garbî, Nevahi-i Erba'a ve Tarhune'de esir edilen 800 İtalyan subay ve askeri bu kazalardan götürülenlerle mübadele edilmişlerdir.[45] Beş yıl önceki muharebelerde İtalyanlara esir düşen Osmanlı askerleri ise, Hariciye Nezareti'nin, Amerika Birleşik Devletleri nezdindeki girişimlerine rağmen serbest bırakılmamışlardır.[46]

Osmanlı Devleti'ne hizmet eden şeyhlerin akrabalarından esir bulunanlara İtalyanlar, işkence yaptıkları gibi, onları öldürecekleri haberleriyle de ailelerini tehdit ederek baskı altında tutmak isterler.[47] Fahri Ferik Nuri, Başkumandanlık Vekâleti'nin, olumlu etkilerinin görüleceğini belirterek, bu konuda siyasi girişimlerde bulunulmasını ister. Trablusgarp'taki İtalyan komutanı, esir tuttuğu Mısrata ayânından üç kişiyi Fahri Ferik Nuri'ye gönderir. Bunlar, esir değişimi hususunu şeyhlerle konuşmak ve İtalyan esirlere elbise yollanmasına izin verilmesi isteğini bildirirler. Afrika Gruplar Kumandanı Fahri Ferik Nuri, "muhabere kapısı açılmamak içün" hiçbir cevap vermez.[48]

Mart 1917

Şam'da oturan Trablus mücahitlerinden Şeyh Ömer el-Niâsi'nin vekili, 10 Osmanlı, 26 İngiliz, 20,5 Fransa altını, 760 gümüş frank; Hacı Ali el-Ataşa'nın vekili de 100 Fransız altınını, kendilerine gönderilmek üzere Afrika Gruplar Kumandanlığı'na teslim eder. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne, Trablusgarp idare kasasına gelir kaydedilen bu paraların sahiplerine ödenerek alınacak makbuzun süratle gönderilmesi bildirilir.[49]

Fahri Ferik Nuri, Urfelle'de esir edilen "İkinci Libya Taburu" subaylarından birinin üzerinde ele geçirilen tabur sancağını askeri müzeye konulmak;[50] diğer askeri ve siyasi konularla ilgili resmi evrakları tercüme edilmek üzere dört sandıkla Başkumandanlık Vekâleti'ne yollar.[51] Afrika Gruplar Kumandanlığı İdare Reisi Yüzbaşı Nakib, Fizan Kumandanlığı'na tayin edilir. Fahri Ferik Nuri, sağlık sebepleriyle İstanbul'a dönen Trablusgarp İdare Reisi Yüzbaşı Hasan'ın yerine, Çine Asker Alma Şube Reisi Binbaşı Atıf ya da İzmir Hat Komiser Muavini Yüzbaşı Rıfkı'dan birinin çok acele atanmasını; topçu erlerini eğitmek için de subay ve nişancı çavuşlarının gönderilmesini Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirir.[52]

Beş yıl önce Osmanlı hükümeti Trablusgarp'tan çekilirken, yerli Osmanlı subayları memleketlerinde kalmışlardır. Bu subaylardan biri de Zaviyeli Mehmed Zeki Efendi'dir. Geçen ay Zuvara'da İtalyanlarla yapılan muharebelerde, "fedakârâne harb eden" Mehmed Zeki'nin, yeniden Osmanlı Ordusu'na kabul edilmesini, "memleketin siyâset-i dâhiliyyesi îcâbâtından" gören Fahri Ferik Nuri, gereğinin yapılmasını Başkumandanlık Vekâleti'ne arz eder.[53] Darfur'a giden heyetten henüz bir haber alınamamıştır.

Mücahitler, Zuvara yakınlarında İtalyan kuvvetlerine baskın düzenlerler. Silah, cephane ele geçirirler, asker kayıpları verdirirler. Bir kısmı da Tunus sınırları çevresinde keşif faaliyetlerini yürütürken, Fransız süvarileriyle çatışmaya girerler.[54] Vali Süleyman el-Baruni, Mısrata'dan Aziziye'ye geçer. Bütün ayânları burada toplamak zorunda kalır. Borç almak için görüşmelere başlar. Bu sırada İtalyanlar, topladıkları "Habeşler ve Araplardan" oluşan yaklaşık 7000 kişilik kuvvet ile top ve 4 tayyare desteğiyle Acilat'a saldırıya geçer ve burayı işgal ederler.[55] Ertesi gün çekilmek zorunda kalırlar.

Gabisli Mehmed Kaptan kumandasındaki yelkenli, Akdeniz'de düşman saldırısına uğramasına rağmen, silah ve eşyaları Sellum'da teslim eder. Yüzbaşı Ahmed Muhtar'ın denizaltıyla getirdiği eşyalar da aynı zamanda ulaşır. Fahri Ferik Nuri, "Umûr-ı Şarkıyye Müdiriyyet-i cânib-i behiyyesi"nden öncelikli ihtiyaç duyulan piyade cephanesinin temini meselesinin takibini rica eder. Konuyu Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir ancak süratle gelmesi için takibi

lazımdır. Bu arada Fahri Ferik Nuri, bir planını da açıklar. İtalyan esirlerden istifadeyle, Şühedâ Camii'nin yapımını uygun görmüştür. Caminin planının Vedad Bey'e[56] hazırlattırılarak gönderilmesini isterken, inşa sahasının krokisini de ekler.[57]

"Sünûsîlere karşı müştereken hareket edilmek üzere İngiltere'yle İtalya arasında bir i'tilâfnâme [anlaşma] imza eylediği"[58] haberleri Felemenk basınında çıkarken, Seyyid İdris, İngilizlerle barış, İtalyanlarla da harp sonuna kadar ateşkes antlaşması imzaladığını ve daha başka konuları da kapsayan bir bildirisini Cidabiye'ye yollayarak, buradaki subayların ve memurların önünde okutturur. Bingazi Bölge Kumandanlığı, gelişmeden Fahri Ferik Nuri'yi haberdar eder. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî[59] ise kendisine hızlı yardım yapılmadığını, Osmanlı Ordusunun Mısır'a karşı hareket etmediğini, hastalığı, çıplaklığı bahane ederek altı ay kadar önce bütün kuvvetiyle Vahat'tan Sive'ye çekilmiştir. Şubat ayında da burayı boşaltarak, aynı kuvvetiyle Cidabiye'ye gelmekte olduğunu Fahri Ferik Nuri'ye haber verir. Seyyid İdris'in bildirisiyle, Seyyid Ahmed'in bulunduğu yeri tahliyesi arasında bir ilişki vardır. Kendisine verilen "naibü's-sultan" sıfatından yararlanan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, Fahri Ferik Nuri'ye gönderdiği mektupta, Trablusgarb'a gelmek üzere olduğunu, "Sirt kasrında" kendisini karşılamasını yazar. Garptaki şeyhlere yolladığı mektuplarda, beyannamelerde "garbın Halife tarafından kendisine verildiğini" söylemekten geri durmaz.

Fahri Ferik Nuri, aradan geçen sürede edindiği tecrübelerin sonunda, Sünûsî seyyidlerin, kendilerine siyasi bir mevki temin etmek için, kimi zaman İngiltere ve İtalya'nın, kimi zaman da Osmanlı Devleti ve Almanya'nın tarafında görünüşte uyuşmak yolunu aradıkları kanaatine varmıştır. Onların, Garba gelmelerini uygun görmediğini Harbiye Nezareti'ne arz eder. "Bunlarla iki seneden beri temas neticesinde bir iş yapılamayacağını kat'i sûretde anladım. Sünûsîlerin Garba duhûlleri [dahil olmaları] burada Devlet menfaatine hiçbir iş yapılamamasını intâc edecektir [doğuracaktır]. Esasen Trablusgarb Vilâyeti sükkânı [sâkinleri] Sünûsîlerin aleyhinde olduğundan, bî-taraf [tarafsız] kalmış olsam bile Sünûsîlerle harb

edeceklerdir. Menfaat-i Hükûmeti devlete sâdık olan garblıları himâye ve takviyede gördüğümden Seyyid Ahmed'in Garba gelmesine mâni olmaya çalışacağım."[60] Öyle ki Şarka ait malzemeleri bile tamamen Mısrata'ya çıkarttıran Fahri Ferik Nuri, denizaltıların da doğrudan buraya gelerek, kendisinin emirlerine göre hareket etmeleri için gereğinin yapılmasını ister.

Cephane ihtiyacının karşılanması, çözülmesi gereken en acil mesele olarak Fahri Ferik Nuri'nin önünde durmaktadır. İstanbul'dan gelecek cephane ile açığı kapatmak mümkün olamaz. Fahri Ferik Nuri, bunu "fişeng imalâthânesi" kurarak aşmak arzusundadır. İmalathanenin takımları İstanbul'dan gelecek, burada elde çok fazla mevcut boş kovanlar barutla doldurulup mermi olarak kullanılacaktır. Trablusgarp'ta, siyah barut imali için gereken maddeler fazlasıyla mevcuttur. İmalathanenin hayata geçirilmesi için Harbiye Nezareti'nce, barutu hazırlamak üzere bir usta, bütün aletleriyle ve takımlarıyla birlikte gönderilmelidir. Kapsül imali mümkün olmadığından bir numaralı örnekten 5 milyon, iki numaradan 2,5 milyon, üç numaradan da yarım milyon adet temin edilmelidir. Günlük 10 bin fişek doldurabilecek portatif tertibat süratle ulaştırılmalıdır.[61] Afrika Gruplar Kumandanlığı askerlerine ayakkabı imal etmek üzere açtıkları "debbağhane"ye ihtiyaç duyulan malzemelerin satın alınarak, ilk gelecek denizaltıyla yollanmasını da Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden ister.[62]

Fahri Ferik Nuri'nin mermi imal etmek istemesi boş bir hayalden ibaret değildir. Erkânıharp Reisi Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'in, bu konudaki tespitleri, onun bu yönü ve kişiliği hakkında yeterince bilgi vermektedir. "Fahrî Ferîk Nuri henüz genç bir zâbit olmakla beraber, ahlâk hususunda hemen hiçbir kusuru yoktu. Çok cesur ve herkes hakkında pek âli-cenâb idi. Nişancılığındaki mahâreti, hepimizi imrendirirdi. İyi bir ressamdı. Silah ve cephane imâlindeki kudret ve mahâreti takdire şayândı. Afrika'ya gelmezden evvel, bir müddet Avrupa fabrikalarında tedkîkatda [incelemelerde] bulunmuştu. Arapçayı öğrenmişti. Yazıyla ve sözle meramını anlatabilirdi."[63]

Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderilecek para, Viyana elçiliğindedir. Verilen emirde, farklı iki bölgeye ulaştırılmak üzere 30.555 İtalyan frangı ile 162.745 Fransız frangının "T" markalı sandığa; 100 bin İtalyan, 93.300 Fransız banknotlarının, "B" markalı sandığa koyularak hazırlanması elçilikten istenir.[64] Sandıklar, özel bir görevliyle, Pola'da Yüzbaşı Ahmed Muhtar'a teslim edilecektir.[65] "2.000 Liralık altın, 3.500 Liralık Mecidiye, 9.500 Liralık Osmanlı evrak-ı nakdiyesi, 5.000 Liralık ecnebi evrak-ı nakdiyesi, 500 aded bilâ-kasatura [kasaturasız] Rus tüfengi, 125.000 aded cephanesi, 225 aded tüfeng silgi ipi" de Süvari Kaymakam Hüsameddin tarafından denizaltıyla Trablusgarp'a götürülecektir.[66] Süleyman el-Baruni'nin talep ettiği miktar ise üçte ikisi altın ve gümüş, üçte biri de İtalyan kâğıt parası olmak üzere 30 bin Osmanlı lirasıdır.[67] Almanya'dan nakledilecek malzemenin paketlenmesine ilişkin Almanya Başkomutanlık Vekâleti Genelkurmay Başkanlığı'nca düzenlenen yönetmeliğin tercüme nüshası[68] Süvari Kaymakam Hüsameddin'e verilmiştir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne de ayrıca bir suret gönderilerek bilgilendirilir.[69]

Afrika Gruplar Kumandanlığı'nca 20 bin Osmanlı altın lirası, 20 bin liralık Osmanlı kâğıt parası, 4000 liralık mağşûşe,[70] 386.600 frangı mart ayı sonunda teslim alınır.[71] Ayrıca cephanesiyle birlikte 5 mitralyöz ile 4 piyade topu, iki sandık içinde beyannameler ve ipler de gelmiştir.[72]

Ocak ayında Darfur'a giden Binbaşı Tarık başkanlığındaki heyetten henüz bir haber alınamamıştır. Yüzbaşı Nakib, Seyyid Ahmed'in kardeşi Seyyid Abdullah'a verilecek hediyelerle birlikte, bütün Fizan bölgesini dolaşır. Seyyid Abdullah, Sultan Reşad'ın ismini hutbeden kaldırarak, kendi adına hutbe okutturmaktadır. Yüzbaşı Nakib, yanında getirdiği hediyeleri ve paşalık rütbesini verince, hutbeyi "Sultan Mehmed Reşad hazretleri nâmı ve ba'de kendi ismi okunmak üzre" değiştirtir.[73]

Almanya imparatoru tarafından Süleyman el-Baruni ile Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz ve aşiret reislerinden Ebu Ali'ye ikinci sınıf demir haç nişanı "ihsan" edilir. Nişanlar, takdim edilmek üzere yakında Mısrata'ya gidecek olan Baron Ludendorff'a

teslim edilmişlerdir.[74] Bu arada, Marmaris'ten barut, cephane, elbise vs. yüklü yelkenliyle hareket eden Gabisli Mehmet Kaptan, malzemeyi Mısrata yakınında sahile çıkarır.[75]

Nisan 1917

5 Nisan günü, dört tayyareyle Acilat'ın batısındaki mücahit ordugâhlarını bombaladıktan hemen sonra piyade, süvari ve topçu birlikleriyle İtalyanlar, karadan Zuvara'dan hurûc harekâtına başlarlar. Denizden de harp gemileri Zaviye ve Surman'ı bombardıman ederler. Mücahitler çekilmek zorunda kalırlar ve Acilat düşman işgaline uğrar. 8 sandık top cephanesi İtalyanların eline geçer. Vali Süleyman el-Baruni, Nevahi-i Erbaa ve Aziziye'den topladığı kuvvetle Zaviye'ye doğru yola çıkarken, Cebel-i garbî mücahitleri de Surman'ın yakınında toplanırlar. Bunun üzerine İtalyanlar, fazla kayıp da verdiklerinden ertesi gün Acilat'ı boşaltırlar.[76]

İtalya Sömürgeler Bakanlığı, yayımladığı bildiride bu harekât hakkında açıklama yapar. Acilat taraflarında toplanan ayaklanmacılar, Zuvara taraflarını tehdit etmektedirler. İtalyan Trablus valisi, General Gazin'i bölgeye göndererek Acilat'a taarruz ettirmiş ve asiler düzensiz bir halde kaçmışlardır. İtalyan birlikleri, Acilat vahasını taradıktan sonra Zuvara'ya geri dönmüşlerdir.[77] Oysa gerçek farklıdır. Birkaç hafta önce Trablus'ta İtalyan birliklerinin zaferini ilan eden İtalyan vali, ayaklanmacıların baskıları yüzünden bölgeye kuvvet göndermek zorunda kalmıştır. General Gazin, "Zuvara civarlarını tazyîk eden Türk-Arab kıtaatına [birliklerine] karşı" şansını denemek istemişse de birkaç ileri mevki çarpışmasından sonra, gördüğü şiddetli direniş üzerine ricat etmeye mecbur olmuştur.[78] İtalyanların aldıkları esirlerden, verdikleri kayıplardan hiç söz etmemeleri de dikkat çekicidir.

İtalyan esirlerin iaşe ve giyecek meselesi gün geçtikçe artar. Fahri Ferik Nuri, eldeki mevcut imkânlarla sıkıntıyı çözemez. Başkumandanlık Vekâleti'nden erzak ve elbise temin edilmesini, tarafsız bir vasıta ya da Kızılhaç gemileriyle acil olarak gönderilmesini ister.[79] Bu arada İtalyan esirler ise fırsat bulduklarında firar etmek-

tedirler.[80] Uzunca bir süre sonra Süvari Kaymakam Hüsameddin, denizaltıyla birlikte 1000 adet Rus tüfeğini cephanesiyle birlikte Mısrata'ya getirebilmiştir.[81]

Mısrata'da bulunan Fahri Ferik Nuri, karargâhta artan idari işleri yürütmek üzere Fizan muhasebe kaleminden Türkçe bilen Abdullah Kemal'i "idare sınıf-ı sâlis kâtibi" atayıp, onayını Harbiye Nezareti'ne bildirirken,[82] Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'in de gösterdiği yararlıklarının takdir edilip iki yıl kıdem verilerek ödüllendirilmesini istirham eder.[83] Kurulan birliklerin talim ve terbiyesinde görevli personelin ihtiyaç duyduğu atış talimnameleri, askeri ceza kanunu, seferi kadro çizelgeleri de İstanbul'dan beklenmektedir.[84] Trablusgarp'a gelecek olan Süvari Kaymakam Hüsameddin'e, kendisinin Mısrata'da bulunduğunu, denizaltındaki eşya ve paranın tamamını burada sahile çıkarmasını ve İstanbul'a göndereceği postayı almak üzere bilgi vermesini ve beklemesini yazar.[85]

Fahri Ferik Nuri, bölgede mevcut durumu Başkumandanlık Vekâleti'ne rapor eder. Kuzey Afrika Müslümanları, halifenin her emrini icraya hazırdırlar. Elinde silahı olanlar "mücâhedeye" atılmışlardır. Geri kalanlarda da silah bulunması halinde "Tunus, Cezayir ve Mısır'ın Trablusgarp vaziyetinde olacağı muhakkak idi" kanaatindedir Fahri Ferik Nuri. Şimdi ise Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, bir seneden beri kendisine yardım edilmediğinden dolayı Vahat ve Sive'yi terke mecbur olduğunu ileri sürmektedir. Şu günlerde, İtalyanların Hums ve Trablus'tan uzaklaştırılması mümkünken, cephane yokluğundan bir hareket yapılamamaktadır. Cephanesizlik, halkı manen kırmakta, İtalyanlar da bundan istifade etmektedirler. Denizaltıların düzensiz ve seyrek olarak buraya gelişleri de onları hareketsizliğe mahkûm kılmaktadır. Oysa dörtbeş denizaltıyla birden yapılacak mühimmat sevki, mutlaka Tunus ve Cezayir'i kazandıracağı gibi, diğer cephelerde de başarıyı getirecektir. Şimdilik erzak sıkıntısı yoktur. Yalnız istenilen mühimmat ve malzemeler, hızlı ve aynı zamanda yetiştirilebildiği takdirde iş görülecektir. Diğer halde, sadece mevcut korunacaktır.[86]

Trablusgarp'ta güçlü biçimde ayakta durabilmek, lojistik destekle mümkündür. Bazı bölgelerde yağmurların ve ekilebilen arazi-

lerin azlığı yüzünden mahsul üretimi bu yıl düşüktür. Gelecek aylarda bundan dolayı ortaya çıkması muhtemel çözülmeyi önlemek için, Fahri Ferik Nuri, "erzak menba'ı Tunus ve Cezair'e karşı" bir askeri hareketi mecburi görür. Aslında oralardaki halk da böyle bir harekete hazır halde beklemektedir. Tunus hareketine girişmeden önce, Trablusgarp'taki mevcut durumu sağlam tutmak lazımdır. Bunun için de mühimmata ihtiyaç vardır. 1000 sandık 80-87 model 10,5 mm çaplı, 500 sandık 91 model küçük çaplı İtalyan, 100 sandık Gırra tüfek cephanesi, 600 atım dağ topu şarapnel ve hartucu, 50 kg dinamit, 400 adet dinamit kapsülü, 4 elektrik ateşleme makinesi[87] İstanbul'dan süratle gönderilmelidir. Tunus ve Cezayir'e karşı harekete, bir an önce başlamayı arzulayan Fahri Ferik Nuri, 1000 sandık tüfek cephanesi, 4000 adet küçük çaplı İtalyan tüfeği, 2000 atım İtalyan dağ topu mermisi, hartucu ve yeterli miktarda parayı başkumandanlıktan ister. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa, Fahri Ferik Nuri'nin yazısını, Harbiye Dairesi Riyâset-i Aliyyesi'ne acil olarak en kısa zamanda hazırlanarak, Pola'daki mühimmat deposuna götürmek üzere sevk edilmesi notuyla gönderir.[88] Haziran ayı başında Harbiye Dairesi'nden verilen cevapta, İstanbul'dan 100 sandık büyük çaplı mavzer, 100 sandık Gırra, 66 sandık küçük çaplı İtalyan fişeği, Avusturya'dan 134 sandık küçük çaplı İtalyan ve 400 sandık büyük çaplı İtalyan fişeğinin Pola'daki sevk memurluğuna gönderildiği bildirilir.[89] Ayrıca "Prusya Harbiye Nezâretinden" satın alma işlemleri sürmektedir.

Afrika Gruplar Kumandanlığı, çok kıt silah ve cephaneyle Trablusgarp'ta İtalyanlarla mücadeleyi sürdürmektedir. İtalyanlardan, 30 bine yakın silah ganimet alınır. Bunların arasında 20 dağ ve sahra topu, 5 makineli tüfek vardır. Toplardan 12'si kullanılabilir haldedir. Fahri Ferik Nuri, sahra bataryası kurulduğu takdirde Hums'un zabtını ve Trablus hurmalığının elde edilmesini mümkün görür. Bütün mesele piyade cephanesinin kıtlığıdır. Şimdiye kadar meydana gelen muharebelerde eldeki mevcut cephane tüketilmiştir. Öyle ki son Zuvara harbinde, cephanesizlik yüzünden mücahitler ricate mecbur kalırlar. Diğer cephelerde de cephane meselesinden dolayı hareket edilemez. Denizaltılarla gelen cephane, müdafaa ve

hareket ihtiyacını karşılamaz. Fahri Ferik Nuri, bu durumda mevcut şartlardan ürettiği çözümü Başkumandanlık Vekâleti'ne açıklar: "Muharebe meydanlarından toplattırılan boş kovanları imlâ edecek bütün levazımıyla bir fişenk imlâhanesi [doldurma tesisi] tesis etmek lazımdır. İmlâhaneyi idare edecek me'mûrumuz vardır. Urfelle kazasında siyah barut yapılmaktadır. Mezkûr barutu ıslah edebilecek edevatla bir me'mûrun irsâli [yollanması] lazımdır."[90]

Fahri Ferik Nuri, 25 Nisan 1917 tarihli raporunda "Trablusgarb Vilâyetiyle Bingazi Sancağı ahvâli hakkında" Harbiye Nezareti'ne detaylı bilgi arz eder.[91] Tobruk'ta İngilizler ve İtalyanlarla müzakerelere girişen Seyyid İdris, İngilizlerle barış; İtalyanlarla da harbin sonuna kadar ateşkes kararlaştırmıştır. Bunun ardından bir miktar para, 700 çuval kadar pirinç karşılığında, şarktaki 40 kadar İtalyan esiri serbest bırakırken, İtalyanlar da Bingazi ve çevresi halkından siyasi suçlu diye tuttuklarını iade ederler.[92] Seyyid İdris'in barışını bazı kabileler kabul etmezler ve İtalyanlara nokta saldırılar düzenlerler.

Kendisine çabuk yardım yapılmayışını, Mısır'a karşı bir harekât düzenlenmeyişini, "hastalık ve çıplaklığı vesile ederek" bütün kuvvetiyle Sive'ye çekilen Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî ile Safiyüddin, Cidabiye'ye gelmiştir. Seyyid İdris'in antlaşmasıyla bunların hareketi arasında bir bağlantı söz konusudur. Vahat'taki Osmanlı ve Mısır askerleri de buradadır. Seyyid İdris ise bu sırada Sellum civarındadır. "İngilizler ve İtalyanlar, şarkla garb arasındaki mücadeleyi canlandırmaya çalışıyorlar. Mâmâfih mes'elenin sulhen hal ve tesviyesi [çözülüp giderilmesi] ümîdi henüz mevcûddur."[93]

Fizan sancağı, Osmanlı hâkimiyetindedir ve hutbelerde Sultan Mehmet Reşad'ın adı okunmaktadır. Cezayir sahrasında Fransızlara karşı mücadele eden Tevarıklardan,[94] henüz haber alınamamıştır. Sudan Kumandanlığı'na atanan Sudanlı mücahit Köysen, Fransızların üzerine harekâta başlayarak kayıplar verdirmiş, ele geçirdiği bir topu da Merzuk'a göndermiştir. Bu top, Askeri Müze'ye konulmak üzere, gelecek ilk denizaltıyla İstanbul'a gönderilecektir. Ağdiz'deki Fransız kuvveti de kuşatma altındadır. İtalyanlarla Fransızlar işbirliği yaptıklarından, Zuvara meselesi henüz

çözümlenmemiş, Acilat etrafındaki muhabereler düşmanın çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Nalut civarında ise Fransızlar, karışıklık çıkarmak için harekete geçmişlerdir. İtalyan taraftarı bazı şeyhlerle aşiret reisleri, "Hükümet-i Osmaniye'nin icraatını ve İtalyanların aczini gördükçe yola gelmekte ve arzu olunduğu vechle [veçhile] çalışmaktadırlar."[95] Mücahitler, İtalyan kuvvetlerine yönelik vurkaç saldırılarıyla ganimet ele geçirmeyi sürdürürler.[96] Zuvara'yı kuşatma hareketinden İtalyanlar ve taraftarları Araplar korkup telaşa kapılırlar. Tunus taraflarına gitmek üzere İtalyanlar ve Fransızlarla konuşurlar. Bu durum Fransızları da rahatsız etmeye başlar.[97] Bugünlerde, geçen aylarda Ali Dinar'ın yanına gitmek üzere Darfur'dan yola çıkarılan heyetin bir sebep olmadan Küfre'de kaldıkları ve ileri hareket etmeyecekleri anlaşılmıştır.[98] Afrika Gruplar kumandanının bu harekete tepkisi serttir.

İtalyanlar, her biri 12 bomba taşıyan kuvvetli tayyareleriyle Zanzur, Zaviye ve civarını bombalamaktadırlar. Bunların açtığı tahribat, verdirdikleri zayiat halkın "kuvve-i manevîyyesini" [moralini] çok kötü etkilemektedir. Fransız tayyareleri de rastladıkları mücahitlere bomba atıp dönmektedirler. Bu saldırıları önlemek için tayyare topuna ihtiyaç vardır. Aynı zamanda Fransızlar, İtalyanlarla işbirliği yaparak karadan mücahitlere yönelik hücumlara katılmaktadırlar.[99] Mısrata'ya malzeme getiren UC20 denizaltısı, yükünü boşalttıktan sonara Fahri Ferik Nuri'nin isteğiyle, sahilde "icrâ-yı harekât" eyler [harekete geçer]. Zuvara iskelesinde bulunan cephane yüklü bir İtalyan gemisini torpil atarak batırır. Hums'taki İtalyan kışlasını bombalar.[100]

Mayıs 1917

Düşman tayyarelerinin saldırıları artar. Her geçen gün bu saldırıların olumsuz etkisi halkta, mücahitlerde kalıcı hale dönme tehlikesine varacak seviyeleri zorlamaktadır. Binalarda kalmak tehlikeli bir hal almıştır. Bazı yerlerde mevcut mağaralara sığınılır ancak İtalyanlar bu sefer "muhnik [boğucu] gaz" yayan bombalar atarlar. Bıktırıcı ve tehlikeli bir hale dönüşen hava saldırılarını

engellemenin çaresi tayyare topudur. Fahri Ferik Nuri, Harbiye Nezareti'ne durumu aktarırken iki adet tayyare topunun yanı sıra, makineli tüfekleri tayyarelere karşı gerektiğinde kullanabilmek için, Alman ordusunda kullanılan "tayyare sehpa ve başlığından beş adet" yollanmasını arz eder. Ali Başhampa, 1. Şube'ye isteği bildirir. Şu cevap verilir: "Tayyare topu yahut makineli tüfek ma' [ile] tayyare sehpası gönderildiği takdirde Karargâh-ı Umûmî birinci şu'beye ma'lûmat i'tası [verilmesi] mercûdur."[101]

Mısır "hecinsüvar" subaylarından Lebib Bey, Mısır harekâtı sırasında Osmanlı ordusuna ilhak eder ve Fahri Ferik Nuri'nin emrinde muhaberelere katılır. Bir süre sonra böbreklerinden rahatsızlanınca onu İstanbul'a gönderir, Süvari Kaymakam Hüsameddin Bey'e yolladığı mektupta kendisine her türlü ihtimamın gösterilmesini rica eder.[102]

Müttefik Almanya, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî ile yakın teması sağlamlaştırma girişimlerini sürdürür. Fas Konsolosu Proebster, son durumu anlamak üzere Trablusgarp'a gelir. Seyyid'e birinci (rütbeden) kron (dö Prus) nişanı ile 12 bin Fransız frangı takdim eder. Fahri Ferik Nuri, ağabeyi Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya yazdığı özel mektupta[103] bu gelişmenin yanı sıra şu bilgileri aktarır: Hediyeleri alan Seyyid, konsolosa üçüncü rütbeden Osmanî nişanını, kendi hususi fermanıyla birlikte vermiştir. Konsolos da Fahri Ferik Nuri'den, bu nişana ait fermanı İstanbul'un vermesi için yazmasını ister. Bu arada Seyyid de birkaç kişiye "paşalık" dağıtır ve bunların tasdikini İstanbul'a ayrıca bildirmesini kendisinden istirham eder. Fahri Ferik Nuri, ağabeyinden, konsolosun nişanına ferman verilmesinin gerekli olduğunu belirtir ve Seyyid'in isteğine dair fikrini açıklar: "Birisi Seyyid'in nezdinde pek mu'teber olduğundan, yazacağım dedim. Fakat hakkı yoktur. Yalnız lütfen bendenize mektup yazarken Seyyid tarafından verilen paşalığın tasdîki, muharebe nihayetinde olacağını söyleyiniz."[104]

Süvari Kaymakam Hüsameddin, "me'mûr-ı mahsus" olarak, İstanbul'dan Berlin'e, oradan da Almanya'nın kuzeyindeki Helgoland adasına giderek UC73 denizaltısıyla Trablusgarp'a malzeme,

para ve dağıtılmak üzere "murassa' [kıymetli taşlarla bezenmiş] saat" götürür. Altın, gümüş ve Osmanlı kâğıt parasını İstanbul'dan, yabancı parayı da Viyana elçiliğinden görevliler getirirler.[105] Afrika Gruplar kumandanı adına Erkânıharp Reisi Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz; 16 sandık içinde 4000 Osmanlı altını, 7000 liralık mecidiye, 19 bin liralık Osmanlı evrak-ı nakdiyesi, 240.120 frank teslim alır.[106] 1000 adet Rus tüfeği, 249 sandık Rus tüfeğine ait cephane, 500 adet silgi ipi de gemiye yüklenebilmiştir.[107] Mücahitler, malzemeleri gemiden sahile taşırken zayiat meydana gelir. Yapılan sayımda, 216 sandıkta 362 silgi ipi, 2110 fişek, cephane mevcudunun toplam 242.670 olduğu tespit edilir.[108] "Murassa' saatlerin" köstekli olarak gelmesi Fahri Ferik Nuri'nin dikkatini çeker. Çünkü 1915 ortalarında Gazzeli Cemal'in getirdiği saatlerde köstek yoktur. "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi cânib-i aliyyesine" konuyu yazar: "Evvelki saatler taraf-ı devletten kösteksiz olarak mı gönderiliyordu? Lûtfen bi't-tahkîk iş'arı [araştırılarak bildirilmesi] ve sirkat [hırsızlık] vuku' bulmuş ise sârikin [hırsızın] şiddetle tecziyesi [cezalandırılması] içün tavassut buyurulması [aracılık edilmesi] mercûdur [rica olunur] efendim."[109] Ayrıca yakalayıp sahile getirdikleri *Agragas* isimli İtalyan ticaret gemisinin 15 kişilik mürettebatı da teslim alınarak, Mısrata esir karargâhına sevk edilmiştir.[110]

Fahri Ferik Nuri'nin bilhassa istediği İtalyan tüfek cephanesi, Avrupa'da da mevcut olmadığından temin edilemez. Süvari Kaymakam Hüsameddin'in son gelişinde bunu öğrenen Fahri Ferik Nuri, büyük sıkıntıya düşer. Harbiye Nezareti'ne durumun vahametini açıklar. Mücahitlerin elinde, yaklaşık 20 bin adet İtalyan tüfeği vardır. Cephane olmadığı takdirde bunlar kullanılamayacak ve muharebe gücü çok büyük darbe yiyecektir.[111] Bunun çaresi bu tüfeklerin mermilerinin imalinin kısa sürede sağlanması ve peyderpey gönderilmesi için süratle harekete geçmektir.

Cephane meselesine çareler arayan Fahri Ferik Nuri, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na lazım olan "fişek imlâhânesi"nin burada düzenlenip hazırlanması ve idaresinde görevlendirilmek üzere, halen Kapsül İmalathanesi müdürü ile bir kişinin tayin edilerek

yollanmalarını, kendilerine gerekli malzemenin verilmesini Harbiye Nezareti'nden "menfaat-i İslâmiye nâmına" istirham eder.[112] Ganimet alınan bir İtalyan mitralyözünü Askeri Müze'de sergilenmek üzere İstanbul'a gönderir.[113] Kolera ve vebaya karşı ilaç ve lastik muşamba, çizme, temizleme makinesinin bir an önce yollanmasını da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne yazar.[114] Mısrata'da bulunduğu sırada Hums'a gelen Yüzbaşı Ahmed Muhtar'a ihtiyaç listesini ulaştırır. Ağırlıklı olarak kırtasiye, üniforma, elbise, dürbün vb. eksiklerin giderilmesine yönelik malzemeleri ister.[115] Bu arada İstanbul'a dönen "Trablusgarp Vilâyeti ve Kumandanlığı İdare Reis-i sâbıkı Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü"nün getirdiği hesap evraklarının[116] "muhasebesi icra edilmek üzre bir me'mûrun tayinle" gönderilmesini Ali Başhampa, Muhasebe-i Umûmiyye Müdiriyyeti'ne yazar.[117] Evraklar incelenir ve değerlendirme raporu hazırlanır.[118]

Şark ile Garp arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine çaba gösteren Fahri Ferik Nuri, Gersan'a gider. Şark askerlerinin gelip orada kendi emrine katılmalarını beklemektedir.[119] Daha önce istediği silah, top ve cephane gönderilmiştir.[120] Makineli tüfeklere mahsus subay ve eğitimli erleri de yola çıkmışlardır.[121] Topçu subayın da ataması yapılacaktır.[122]

Haziran 1917

Trablusgarp'tan dönen Süvari Kaymakam Hüsameddin ve Yüzbaşı Ahmed Muhtar, hazırladıkları raporu Başkumandanlık Vekâleti'ne arz ederler.[123] Seyyid İdris'in, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na karşı savaşmak üzere Sirt mevkiinde bıraktığı 700 kişiyi aşkın kuvvet, Fahri Ferik Nuri'nin aldığı tedbirler sonucunda, subay ve kumandanlarıyla teslim olurlar. Cidabiye'de kalan subaylar da peyderpey onlara katılmaya başlamışlardır.

Sirt yakınlarına gelen Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye erzak verilerek, "İtalyanlara karşı sönmüş harbin tekrar başlanması içün derhal Şarka hareketi" tebliğ edilir. Hums Livasında –Sahil, Maslata, Zılleteyn, Urfelle, Mısrata, Sirt kazaları– Osmanlılık tamamen öne çıkmış, halkta Osmanlı Devleti'ne yönelik muhabbet her

geçen gün arttıkça artmakta, derinleşmektedir. "Temevvüc eden hilâl-i muazzam [dalgalanan bayrak] burada mevki'ini tahkîm ve tesbit etmişdir."[124]

İtalyanlar ve İngilizlerle ittifak kuran Seyyid İdris, Sellum'dadır. Seyyid Ahmed, Sirt yakınlarındayken, karargâhından Mısırlı bir subayı, "konuşmacı sıfatıyla" Fahri Ferik Nuri'ye gönderir. Seyyid İdris'in tuttuğu yolu ve hareketini çirkin bulduğunu anlattırır. Hemen ardından, Fahri Ferik Nuri'nin bilgisi olmaksızın, Fizan'a gitmek üzere yola çıktığı haber alınır. Vali Süleyman el-Baruni'nin kuvveti de Zuvara'da "hurûc hareketi" yapan İtalyanları, tamamen baskı altına alarak geri dönmeye mecbur bırakmış, etraflarını sarmıştır. Diğer mücahitler de Trablus ve Hums'taki İtalyan kuvvetlerini kuşatmışlardır.

Alman denizaltılarının Zuvara, Hums ve Bingazi'yi topa tutmaları, bir İtalyan gemisini yüküyle ele geçirmeleri halkı çok etkiler. Bütün bunlar, Fahri Ferik Nuri'nin itibarını, mevkiini büsbütün sağlamlaştırır. Yalnız Fahri Ferik Nuri'nin tek isteği, halen ellerinde bulunan İtalyan tüfeklerine cephane yetiştirilmesidir. İstanbul'da cephane ve diğer isteklerin karşılanması için Umûr-ı Şarkıyye Dairesi büyük çabalar sarf etmektedir. Bu arada Süvari Kaymakam Hüsameddin, denizaltıların batırdığı İngiliz gemisinin kurtulan kaptanından şu istihbaratı elde eder: İngilizler, Port Said'te topladıkları 15 bin İtalyan, 8000 Fransız, 3000 İngiliz toplam 26 bin kişilik kuvveti, ay sonuna doğru Gazze'ye çıkaracakladır.[125]

İstanbul'daki Alman askeri temsilcisi, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na silah ve cephane taşınması hakkında Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ni bilgilendirir. Yazısında, Almanya Genelkurmay Karargâhı'nın, Fahri Ferik Nuri'nin silah ve cephanenin Trablusgarp'a süratle taşınması isteğine olumlu baktığını, UC73 ve UC20 denizaltılarına silah ve cephaneden başka bir şey yüklenmeyerek, gemilerin her birine her seferde 1500 tüfek ile 400 bin mermi yüklenebileceğinin hesaplandığını, bu durumda ağustos sonuna dek bunun karşılanabileceğini açıklar.[126]

İstanbul'dan gönderilen 500 ve 1000 franklık kâğıt paraların Trablusgarp'ta sarfı çok zordur. Satın alımlar durmuştur. Daha kü-

çük kıymetli kâğıt paralarla iş görülebilmektedir.[127] Mısrata'daki posta, telgraf, telefon müdürlüğünün de malzeme ve personel ihtiyacı vardır.[128] Burada kurulu "800 mevcudlu Birinci Nizamiye Taburu" ile yakında teşkil edilecek diğer taburlara lüzumlu olan eğitimli 4 nefîreci [boynuzdan yapılan boru çalan kişi], 2 trompetçi askerin ilk vasıtayla gönderilmesi Afrika Gruplar Kumandanlığı'nca talep edilir.[129] Bu çalgıcılar gelirse, müziğe meraklı halkta sosyal etkisi büyük olacağı gibi "askere çağırmada ve toplamada" da faydası görülecektir. Bir ay sonra bu konudaki talep Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne yeniden yazılırken, trompetçi sayısı 3'e çıkarılmış, yedek olarak 25 nefîr, 20 boru yollanması istenmiştir.[130]

Küçük zabit mektebinde eğitimlerini tamamlayan 45 öğrenci, Afrika Gruplar Kumandanlığı birliklerinde "ta'lim muallimi ve takım başı olarak" istihdam edilmiştir. Bu küçük zabitlere, Osmanlı Ordusu'nda olduğu gibi, Harbiye Nezareti'nden gönderilecek "birer püsküllü kasatura verilmesi" uygun bulunmuştur.[131]

Süvari Kaymakam Hüsameddin, beraberinde beş subay ve askeri malzeme yüklü bir vagonla Pola'ya gidecektir. Hızlı ve sınırlarda beklemeden Pola'ya ulaşmaları için "konvansiyonel trenine" bağlanması, uğrayacakları mevkilerde gecikmeye meydan verilmemesi için ilgili yerlere Karargâh-ı Umûmî Üçüncü Şimendifer Şubesi Müdiriyyeti tarafından gerekli kesin emir verilecektir.[132] Ali Başhampa'nın Süvari Kaymakam Hüsameddin'e son göreviyle ilgili emrin maddelerinde, Trablusgarp'a yönelik mali destek faaliyetlerinin hangi çerçevede yürütüldüğü açık biçimde görülür.[133] Sırasıyla şöyledir:

1. İtalya veya Fransa kâğıt paralarına değiştirilen 50 bin Osmanlı altın lirası, peyderpey Viyana elçiliğine, İsviçre'den gelecektir. Vardığınızda söz konusu paradan hazır bulunan miktarı teslim alarak "ma'lûm mahalle götüreceksiniz". Geriye kalanı ikinci sefere bırakılacaktır.

2. Daha önce değiştirilmek üzere Viyana elçiliğine verilen paradan bir miktarı aynen bırakılarak, elçilikte saklı kalmıştır. Yol masraflarınız için paraya ihtiyacınız olursa, buradan senet karşılığında alabilirsiniz.

3. Trablusgarp'a gönderilmek üzere Pola'daki cephane ve silahları gösteren ayrıntılı listeler ekte gönderilmiştir. Buna göre oradaki malzemenin incelenip muayeneden geçirilmesi; hareketi kararlaştırılan iki posta 4. ve 5. sefer numarasıyla yola çıkacaklarından, yükleri, Fahri Ferik Nuri'nin taleplerine göre en önemli ve lüzumlu cephaneyi, daha sonra diğerlerini dikkate alarak uygun bir şekilde hazırlayınız.

4. Aile mektuplarıyla bazı subayların terfileri hakkındaki evrak paketleri de gönderildi. Onları da ilgili komutanlıklarına teslim ediniz.

Temmuz-Ağustos 1917

Darfur Sultanı Ali Dinar'ın dört a y önce İngilizlerle çarpışmalara başlamasından bu yana, gelişmeler hakkında kesin haberler alınamamıştır. Enver Paşa'nın kendisine yazdığı mektup, muharebe altın ve gümüş nişanları, Mısır'dan temin edilen hediyeler, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî razı olmadığından, gizlice gönderilmiş, harekâtın ilk haftasında eline geçtiği öğrenilmiştir. Mısır gazetelerinde çıkan haberlerde, Ali Dinar, "bizim ve Somâlî mollasının" arzusuyla taarruza geçtiği söylenmektedir.[134]

Ali Dinar'ın bölgedeki faaliyetleri stratejik açıdan önemlidir. Fahri Ferik Nuri, Osmanlı Devleti'nin desteğini gösterecek silah ve mühimmatın ulaştırılmasının yollarını arar. Bu arada maddi değerinden ziyade manevi bakımdan sosyal karşılığı yüksek ve etkileyici somut hediyelerle de bunu göstermek çok önemlidir. Ona hitaben yazılacak mektuplardan başka, Harbiye Nezareti'nce "murassa' bir kılıç ve esliha [silahlar] ve Osmanlı bayrağına sarılı iyi bir Kur'an-ı Kerîm, birkaç murassa' saat, gümüş ayna, bil-hâssa giyecek cübbe ve maşlahlar ve ağır ipekli kumaşlar, ay yıldızlı güzel bir çay takımı"[135] kadınlarına bilezik, güzel kokular, kardeşlerine de giyecek elbise gönderilmesi lazımdır.

Karargâh-ı Umûmî Erkânıharbiye Reisi Ferik von Bronsart, Fahri Ferik Nuri'den gelen raporu incelemenin peşindedir. Başkumandan vekilinin emirleri gereğinden bahsederek göndermesi hu-

susunu Ali Başhampa'ya hatırlatma ihtiyacı duyar.[136] O da raporu vermek zorunda kalır.[137]

Trablusgarp'ta barut imalathanesi kurma arzusundaki Fahri Ferik Nuri'nin, istediği baskı makinesi, sac gibi malzemelerle aletleri Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, İmalât-ı Harbiyye Müdiriyyeti ile koordine ederek hazırladıktan sonra yollayacaktır.[138] Daha önce istediği fişek ve barut imali ustaları Zeytinburnu fabrikasından görevlendirilirler.[139] Zühdü ve Ahmed Kâşif ustalar, özel görevli eşliğinde Trablusgarp'a gitmek üzere fabrikadan ayrılırlar.[140]

Süvari Kaymakam Hüsameddin ve Yüzbaşı Ahmed Muhtar, Pola'ya gelmişlerdir. İlk önce Süvari Kaymakam Hüsameddin hareket edecektir. "Durmaksızın ikişer sefer Muhtar Bey'le Afrika'ya gidip" geri döneceklerdir. Denizaltıların, kış mevsiminde sefer yapmayacakları anlaşılmıştır. Yıl sonuna dek Afrika ödeneği olmak üzere 5000 Osmanlı altın lirası –çeyrek ve yarım mecidiye, 100 para ve kuruş olarak– geri kalanı 1 Osmanlı liralık toplam 100 bin Osmanlı lirası kâğıt para; ayrıca 5000 Osmanlı lirası –altın ve gümüş– Viyana elçiliğinden teslim alınacak şekilde gönderilmelidir.[141] Almanya'ya sipariş edilen toplar da ikinci sefere yetiştirilmelidir. Gelecek iki denizaltı seferinin, ilkinin Bahaddin Bey, ikincisinin de Yüzbaşı Sadık nezaretiyle yapılması kararlaştırılmıştır. Süvari Kaymakam Hüsameddin, görev bitiminde, Pola'daki lojistik malzeme hakkında her ikisini de bilgilendirdikten sonra İstanbul'a dönecektir.[142] Süvari Kaymakam Hüsameddin, 281 sandıkta 441.400 İtalyan fişeğiyle Pola'dan hareket eder.[143]

Bu doğrultuda Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce Muhasebât-ı Umûmiyye başkanlığına durum açıklanarak, Trablusgarp'taki "Teşkilatımızın kış mevsiminde sıkıntıya dûçâr edilmemeleri [düşmemeleri] içün bu sene" sonuna kadar ödeneği olan 150 bin Osmanlı lirasının şu şekilde hazırlanması istenir. 15 bin altın ve gümüş Osmanlı lirası, "25.000 ecnebi banknotu" geri kalanı da 1 liralık ve daha küçük kâğıt para.[144] Başkanlığın verdiği cevapta 150 bin Osmanlı lirasının bordrosunun hazırlanarak, Maliye Nezareti'ne arz edildiği bildirilir.[145] Paranın tahsisinde gecikme olunca Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tekid [hatırlatma] yazısı gönderir.[146] Yine de iste-

nen miktarın tamamının belirtilen şekilde karşılanması hazinenin kısıtlı durumundan dolayı mümkün olmayacak ancak yıl sonuna doğru imkânlar dahilinde ne şekilde temin edilebileceği bildirilecektir.[147]

Afrika Gruplar Kumandanlığı'nın silah ve mühimmat ihtiyaçlarının giderilmesine dönük alımlar sürmektedir. Pola'daki sevk memurluğuna, küçük ve büyük çaplı 3.700.000 İtalyan tüfeği fişeği; Rus makineli tüfeği imlâ [doldurma] aleti ve makinesi gönderilmiştir.[148] Alman mühendis Neumann, Trablus'ta yerli madde kullanarak silah ve cephane imalathanesi kurmak istemektedir.[149] Süvari Kaymakam Hüsameddin'den, gruplar kumandanının bu konudaki fikrini sorması istenir. Fahri Ferik Nuri'nin uygun olmayacağı görüşüne rağmen, Almanlar bir oldubittiyle Neumann'ı Trablus'a yollamaktan geri durmazlar.[150] Askeri Müze'de sergilenmek üzere ele geçirilen silah ve diğer eşyaları göndermeye devam eden Fahri Ferik Nuri, en son şunları sevk eder: Sudan'ın batısında Fransızlardan ele geçirilen bir top namlusu, Mısrata'da alınan İtalyan top parçaları, İtalyanların Tarhune'de çektikleri bayrağın parçaları, bozuk bir makineli tüfek.[151]

"Tunus ve Cezayirliler hareketimize muntazır ve âmâdedir [hazır beklemektedir]."[152] Fahri Ferik Nuri, tasarladığı hareketi hayata geçirmek için Harbiye Nezareti'ne bu bilgiyi aktarırken, daha önce bildirdiği para talebine, cephanesiyle birlikte "bin Rus tüfeği gönderildiği takdirde harekete başlanabileceği" uyarısını da ekler. Fahri Ferik Nuri, bunun yanı sıra halkın moral, arzu ve isteğini canlı tutmaya yönelik, mücadele gücünü artıracak operasyonların yapılmasını arz eder. Ona göre Sellum, Tobruk, Derne, Bingazi, Hums, Trablus, Sus, İsfakis, Gabis'in denizaltılar tarafından gece ve gündüz, velev ki tesirsiz de olsa bombalanması halinde, halkın coşkusu ve heyecanı artacaktır. Bunun için de Akdeniz'de dolaşan denizaltılara bu yönde emir verilmesi girişiminde bulunulmalıdır.[153] Vali Süleyman el-Baruni de bu arada Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda, Osmanlı Devleti'nin Trablus'a gelişinden dolayı Tunus ve Cezayir halkının büyük sevinç yaşadıklarını, "Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye'nin vatanları tarafına atf-ı nazarla

[göz atarak]" harekete geçmesini şevkle beklediklerinin güvenilir kaynaklardan anlaşıldığını vurgular.[154]

Fahri Ferik Nuri, Trablusgarp'taki mücadelede başarının temel unsurunun yerel halk olduğunu çok iyi bilmekte, bu kitleyi elde tutma yolunda da yarar sağlayacak her şeyi propaganda vasıtası olarak kullanmaktan geri durmamaktadır. Basının bu yöndeki kuvvetinden de yararlanmak ister. İnsanların şöhrete eğilimleri, Afrika'da çok daha fazladır. İsimlerini ya da fotoğraflarını gazetede görmek onlar için en büyük armağandır. Fahri Ferik Nuri, Harbiye Nezareti'ne Tarhune'den gönderdiği yazıda, İstanbul'da *Afrika-yı İslâmî* adıyla haftalık Türkçe-Arapça resimli bir gazetenin yayımlanmasını teklif eder. Bu gazeteyle hem halkın fikren aydınlatılmasına hem de Osmanlı Devleti'nin nüfuzunun takviyesi maksadına hizmet edilecektir. Bölgenin büyüklüğüne rağmen buna mukabil kurulan haberleşme ağıyla, düzenli şekilde haber temininde sıkıntı yaşanmayacaktır. Gazetenin idaresinin de İngilizlerle harbin başında Fahri Ferik Nuri'ye iltihak ederek [katılarak] önemli işlerde zekâ ve yeteneğini gösteren, kalemi kuvvetli Mısırlı Abdurrahman Azzam Bey'e verilmesinin uygun olacağını belirtir. Gazetenin bir an önce yayımlanması için destek ve yardımdan kaçınılmamasını da istirham eder.[155] Erkânıharp Reisi Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'in ifadesiyle; "Abdurrahman Azzam, çok iyi bir hatip idi. Londra'da tıp tahsilinde iken, Büyük Harbin ilanı üzerine Mısır'a dönmüş ve Fahri Ferik Nuri kuvvetlerine iltihak etmişti. Kendisine arkadaşları doktor derlerdi. Çok vatanperver, çalışkan ve zeki bir insandı."[156]

Fahri Ferik Nuri Enver Paşa'ya mektubunda, Abdurrahman Azzam hakkındaki kanaatlerini belirtir:[157] "Trablus ve Bingazi ve Mısır mesâili [meseleleri] hakkında verdiği fikir ayn-ı hakikatdir [gerçeğin kendisidir]. Bir zaman-ı muvakkat için münasib maaşla Umûr-ı Şarkıyye Müdiriyyetine merbut [bağlı] kalması faide te'min eder."[158] Suriye taraflarında çalışmayı arzu eden Abdurrahman Azzam'a, her yerde Arap meselelerini doğru bir siyasetle, ince bir şekilde takipte ve çözmede hükümet çıkarlarına aykırı hareket etmeyecek biçimde çalışacağına tamamen güvenilebilir. Enver Paşa,

Abdurrahman Azzam'ı doğrudan kendisine bağlı danışman olarak "Arap meselelerinin çözümünde" istihdam ederse, çok önemli yararlar sağlayacağını da özellikle vurgular.

Fahri Ferik Nuri, hakkındaki kanaatini "Trablus hakkındaki malûmâtı sahih ve tamdır" şeklinde açıkladığı Abdurrahman Azzam'ı, Süvari Kaymakam Hüsameddin Bey'le İstanbul'a gönderir.[159] Muhtemelen Ali Başhampa'ya yazdığı mektupta, gazetenin Türkçe kısmını da Manastırlı Bahaddin Bey'in başarıyla idare edeceğini söyler. Gazetenin yayımlanmasından sağlanacak faydayı da belirtir. "Böyle bir gazetenin haftada bir intişârı [yayımı] pek büyük fâide temin edecektir. Bazı kimselerin maksadımıza muvâfık [uygun] hareket etmesi mümkün olacaktır."[160] Gelecekte harp uzar, başarı kazanılırsa, gazete matbaasıyla beraber Trablusgarp'a getirilebilecektir. Bu arada Fahri Ferik Nuri, kırtasiye malzemesine "fevk-al-âde ihtiyaç" olduğunu belirterek, Harbiye Nezareti'nden Pola limanındaki depoda bulunan "üç sandık kırtasiyenin ilk vasıta"yla kendilerine gönderilmesini ister.[161]

Malta'dan keşif yapmak üzere havalanan 4255 numaralı İngiliz tayyaresi, sis yüzünden istikametini kaybedip yakıtı da bitince denize iner, rüzgâr ve akıntıyla sürüklenerek Mısrata'nın 25 km doğusunda karaya vurur. Fahri Ferik Nuri, iki İngiliz subayın esir edildiğini,[162] sağlam tayyarenin de çekilerek korumaya alındığını Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirir.[163] Yedi İtalyan esir Kasr-ı Ahmed'den firar ederken,[164] esir edilen İngiliz subaylar yakınlarına yazdıkları mektuplarda, tayyareleriyle Akdeniz'de yaşadıkları zorlu birkaç günü ve nasıl esir düştüklerini, misafir muamelesi gördüklerini anlatırlar.[165] "Coni midesinden rahatsızlandı. Daima şen ve şâtır, ufak boylu bir Türk hekimi kendisine bakıyor. Âdeta burada esir değil ziyaretçi imişiz gibiyiz. Bizi odalarına götürerek ikram ediyorlar. Yalnız ikametgâhımız pek hoş bir yer değil. Bu şehir, İtalyanlar tarafından terk edilmiş."[166]

Bölgedeki son gelişmeler, olumlu seyretmektedir. Fahri Ferik Nuri'nin Harbiye Nezareti'ne yolladığı raporda da son günlerde yaşananlara dair bilgi yer alır.[167] Sirt kasrındaki Sünûsî kuvvetinden 400 asker Fahri Ferik Nuri'nin emrine katılırken, bir grup da

şarka çekilir. Katılımların ardından Sirt kasrında hemen Rus tüfeği ile donatılmış, 200 kişilik bir bölük kurulur. Seyyid İdris, Tobruk'tan doğruca Sirt'e gelirken, askerleri dağılınca Cidabiye'ye döner.[168] Fahri Ferik Nuri'ye göre Seyyid İdris, artık "korkusundan" istenileni yapacaktır. Seyyid Safiyüddin ile Seyyid Rıza'nın Mısır'a gittiklerine dair haberler alınmıştır. Cebel ve Barka aşiretlerinin büyük çoğunluğu Sünûsîlerin aleyhindedir. Gelen raporlarda, Osmanlı Devleti'ne bağlı oldukları, İtalyanlarla barış yapmayacakları kaydedilmektedir. Bu aşiretler, cephane ve para istemektedirler. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, "Garba" sokulmak istemekte ancak halkın çoğunluğu ona karşı çıkmaktadır. Fahri Ferik Nuri de onun "Şarka" dönmesi için çalışmaktadır.

Bingazi'de, Mıntıka Kumandanı Kaymakam Musa Bey'in emrinde yeterli sayıda Osmanlı kuvveti bulunmaktadır. Şimdilik buradaki İtalyan noktalarına karşı tertibat alınacaktır. "Garbı" dolaşmak üzere yola çıkan Fahri Ferik Nuri, aralarında büyük çatışmalar yaşayan Tarhune ve Mısrata reislerini bir araya getirerek anlaşmalarını sağlar. Artık "Garb, kâmilen Devlet'e merbûttur [bağlıdır]."[169] Zuvara'daki aşiretlerin de Osmanlı Devleti tarafına geçmeleri beklenmektedir.

Trablusgarp'ta bugünlerdeki en önemli mesele, halk arasında baş gösteren açlıktır. Açlıktan ölenlerin, buna bağlı olarak Tunus'a göçenlerin sayısı artmaktadır. Durum, vahimdir. "Keçiboynuzu, eski zeytin çekirdeği posası, hurma ağacı gövdesi gıda makamında kullanılmaktadır." Arpa, buğday, et, şeker, patiska fiyatları çok artmış; aylık olarak bir er için iki lira, bir hayvan için de yedi lira harcanır hale gelmiştir. Bu ortamda memurlara fazla maaş verme mecburiyeti doğduğu gibi şehit aileleriyle, gazilerin de maaş istekleri vardır. İş görülmesi bakımından da bu taleplerin karşılanması şarttır.

Üç yıl önce, Fahri Ferik Nuri ve beraberindekilerin Sellum'a gelişleri, Afrika Müslümanlarında bir zafer ümidi heyecanı dalgası oluşturmuştur. Bunun sonucunda, gittikçe Trablusgarp'a doğru yayılan mücahit kuvvetleriyle, İtalyan hâkimiyetindeki halk ayaklanır. Meydana gelen muharebelerde İtalyanlar, büyük kayıplar

verir. Bu başarıları fırsat bilen Seyyid Safiyüddin, garb tarafına yetişerek elde edilen harp ganimetlerini kısmen alır. Memurlar tayin eder, hutbelerde Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin adını okutur. Ancak Mısrata mücahitlerinin reisi Ramazan, bunu kabul etmez. Seyyid Safiyyüddin'le, Tarhunelilerle çarpışır ve bunları Trablus'tan uzaklaştırır. Denizaltılarla beraber Osmanlı memurlarının gelişi, halkta büyük şevk uyandırmış, aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar sona ermiştir. Halen hüküm süren açlık bile bu şevki kıramamıştır. Halkın ileri gelen önderleri, kurulan yeni askeri yapılanmadan memnundurlar ancak bir taraftan da "eskisi gibi terk edilip bırakılmanın" tereddüdünü yaşarlar. Fahri Ferik Nuri, bu tereddüdü ortadan kaldırmak için şahsen taahhüdde bulunur. Aksi halde iş görme imkânı söz konusu olamayacaktır. Bunun üzerine İtalyanlarla işbirliği yapan irili ufaklı gruplar Fahri Ferik Nuri'nin yanında yer alırlar. Öyle ki bunlar, gerekirse Tunus'a değil Mısır'a karşı da hareket edecek duruma gelirler.

Bugünkü durum, geçen sürede verilen mücadelenin başarısını ve elde edilen önemli bir kazancı göstermektedir. Fahri Ferik Nuri, işte bu noktada, kalıcılığın sağlanması için alınması gereken tedbirlere yönelik düşüncelerini Harbiye Nezareti'ne arz ederken öncelikle şuna dikkati çeker. "Netîcesi muzlim [şüpheli] bir sulh hâlinde, Hükûmet me'mûrlarının eskisi gibi burasını terk etmeleri kat'iyyen kabil [mümkün] olamayacaktır. Buranın idâre ve intizâmı yabancı ellerle kâimdir. Biz çekilirsek ihtilâfât-ı dâhiliyye [iç anlaşmazlıklar] başlar."[170]

Aslında, Sünûsîlerin Garblıların üzerinde bir etkileri kalmamış, Bingazi taraflarında da oldukça azalmıştır. Kısa süre sonra Bingazi'nin de Osmanlı memurları tarafından idaresi söz konusudur. Sünûsîlerin, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırı kötü emelleri, özellikle İngilizler ve İtalyanlarla ilişkileri, Fahri Ferik Nuri'nin ve halkın onlara duydukları güveni, onarılamayacak ölçüde kaybettirmiştir. Trablusgarp'ın geleceğini sağlamak için üç şeye ihtiyaç vardır: "Erzak, cephane ve para." Herhangi birinin eksikliği halinde, iş görme imkânı ortadan kalkacaktır. Memlekette, az çok yiyecek vardır. Hurma kaynağı Fizan'ın düzene sokulması ve ida-

resi için Fahri Ferik Nuri girişimde bulunmuştur. Trablus sahili de baştan başa hurmalıklarla örtülüdür. Et de çoktur. Gelecekte, mücahitlere yetecek erzak sağlanabilecektir ki bu da paraya bağlıdır. Özellikle bazı aşiret reislerini elde tutabilmenin yolu, onları maaşa bağlamaktır. Asayişi sağlayacak olan da güzel yönetimdir. Para, bundan dolayı vazgeçilmezdir. "Afrika Grublarının kasasında ihtiyât-ı dâimî [sürekli yedek] olarak ikiyüz bin lira veya daha fazla bulunursa, îcâb-ı hâlde bir iki sene idare mümkün olur. Burada Osmanlı banknotu bilâ-itiraz [itirazsız] geçiyor. İhtiyat paranın yarısından fazlası Fransız ve İtalyan banknotu olunca daha iyidir. Bir miktar da gümüş ve altın para lazımdır."[171]

Mücahitlerin elbise, ayakkabı, matara, karavana gibi ihtiyaçları, Fahri Ferik Nuri'nin girişimleriyle İtalyan esirler tarafından imal edilir. Bunların imali için hammadde sıkıntısı yoktur. Direnişin ruhu demek olan cephanenin ise denizaltılarla getirilmesinden başka, yerel kaynaklarla kısıtlı üretim yapılabilmesi de söz konusudur. Halen elde 1,5 milyon adet civarında boş kovan mevcuttur. İtalyanlardan ele geçirilen müstahkem mevkilerdeki tel örgülerinden kurşun üretilebilir. Bu durumda, burada bir küçük cephane fabrikası kurmak mümkündür. Gittikçe büyüyen askeri teşkilatlanmayla, iç tarafları dağlık olan Trablusgarp'ta uzun süreli savunma imkânı vardır.

Fahri Ferik Nuri, yukarıdaki değerlendirmeleri yaptıktan sonra, Harbiye Nezareti'nden beklentisini de samimiyetle açıklar: "Memleketin âtisi [geleceği] hakkındaki fikr-i hükümetin [hükümetin fikrinin] neden ibaret olduğunu bilmek ve ona göre tedâbir ittihaz eylemek [tedbirler almak] borcumdur. Nâmûs-ı Hükûmet ve İslâmiyeti müdafaa içün serd olunan mütâlaâta [açıklanan düşüncelere] cevap verilmesi müsterhamdır [niyaz olunur]."[172]

Tarhune'de bulunan Vali Süleyman el-Baruni, Fizan ve Gadamis çevrelerinin şimdiki durumu hakkında bilgi sahibi olunması için, bölgedeki memurlardan, Arap reislerinden gelen mektupların birer örneğini Dahiliye Nezareti'ne yollar.[173] Bu arada Fahri Ferik Nuri, toplanan buğday vb. ürünün öğütülebilmesi için Anadolu'da kullanılan ahşap yel değirmeni imalini planlamakta ancak bunun

düzenek bilgilerine yani dişli, çark tertibatı boyutları gibi ölçülere ihtiyacı vardır. Ali Başhampa'dan "bir mühendis marifetiyle kolaylıkla ve ucuzca yapılabilecek bir yel değirmeninin krokisini yaptırıp yollamasını rica eder.[174] İtalyanların tayyare saldırıları devam etmekte ve Cenzur, Fenden bin Gasir, Aziziye, Zuvara, Acilat'ı hedef alıp kayıplara sebep olmaktadırlar.[175]

İstanbul'dan gönderilen 1 milyon İtalyan frangını teslim aldığını Zaviye'den Harbiye Nezareti'ne bildiren Fahri Ferik Nuri, nakit konusundaki isteklerini de arz eder. 50'şer liralık banknotlar sıkıntı çıkarmakta ve bundan hazine zarar etmektedir. Harcamaların kolaylığı bakımından her cins paranın bulunması lüzumludur. Bölgede, özellikle 20 ve 50 liralık Fransız banknotları, İtalyan kâğıt paralarına tercih edilmektedir. Bunların yanında Osmanlı banknotunun değeri yüksektir. Osmanlı altın lirası ile kâğıt parası arasında sadece 8 kuruşluk bir fark vardır. Gümüş mecidiye de gerçek değerinin üzerinde işlem gördüğü gibi, hazinenin bundan yararı da çoktur. Afrika Gruplar Kumandanlığı'nın aylık gideri 30 bin Osmanlı lirasını geçmektedir. Kasada yedek para bulunması için mümkünse 200 bin lira bir seferde gönderilmeli ve şu cinsten olmalıdır: "10.000 liralık Osmanlı altını, 10.000 liralık gümüş mecidiye, 5.000 liralık gümüş ikilik ve bozukluk, 50.000 liralık bir liralık kâğıt para, 50.000 liralık yarım liralık kâğıt para, 30.000 liralık mecidiyelik kâğıt para, 15.000 liralık beş kuruşluk kâğıt para, 20.000 liralık Fransız kâğıt parası, 10.000 liralık İtalyan kâğıt parası."[176]

Afrika Gruplar Kumandanlığı'nın Trablusgarp'taki faaliyetlerini yeterli görmeyen Fahri Ferik Nuri, "Muhterem Ağabeyi" Enver Paşa'ya yazdığı 21 Temmuz 1917 tarihli mektupta, bu düşüncesini "Henüz haberden başka bir ma'rifet gösteremediysem de âtide bir iş görüleceğinden ümidvarım."[177] diyerek ifade eder. Çünkü bu sıralarda oldukça sık gelen denizaltılarla epey miktarda mühimmat getirilmiştir. Tabii olarak büyük bir harp için daha fazla mühimmat geleceğine dair ümitler artmıştır. Fahri Ferik Nuri'nin bu sıralarda yaşadığı en büyük sıkıntı, karargâhta nitelikli personel eksikliğidir. "Bugün milyonla para geldiğine nazaran ne ahvale vâkıf bir idare reisimiz var ve ne de muamelât-ı askerîyyeye vâkıf

bir kâtibimiz vardır. Hemen her şeyi düşünmek bana kalıyor. Bura erkânıharp reisi [kurmay başkanı] Abdurrahman Bey, yorulmuş. Ufak bir vesile ile İstanbul'a gitmeyi arzu etti. Gönderildi. Üç ay evvel de evvelce Vali Beyle gelen idare reisimiz, doktorun raporuyla akıl hastalığından dolayı İstanbul'a avdet etmişti [dönmüştü]. Gerçi herkes her vesileyle İstanbul'a kaçmayı arzu etmektedir."[178] Ağabeyinden yardımcısıyla birlikte bir kurmay başkanı, becerikli bir idare reisi ile yardımcısı ve yazı işleri personeli gönderilmesi için emir vermesini istirham eder.

Fahri Ferik Nuri, Afrika Gruplar Kumandanlığı Erkânıharp Reisi Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'i, yorulduğunu bizzat söylemesini de dikkate alarak, Trablusgarp'ın şimdiki halini ve ihtiyaçlarını anlatmak, mevcut ve gelecek hakkında bilgi arz etmek üzere İstanbul'a gönderir.[179] Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, 29 Temmuz günü Mısrata'dan denizaltıyla hareket eder. Ertesi gün kendi teklif ve ısrarıyla denizaltıdan Hums'a ateş baskını yapılır. Beş gün sonra Pola'ya gelir ve buradan Viyana'ya geçer.[180]

Almanya Başkomutanlık Vekâleti Genelkurmay Başkanlığından, İstanbul'da "Karargâh-ı Umûmî" Erkânıharbiye Reisi Ferik von Bronsart'a gönderilen şifrede UC73 ve UC20 numaralı denizaltıların Pola'dan Mısrata'ya doğru hareket ettikleri bildirilir. İki gemide 433 İtalyan tüfeği, 104.850 İtalyan fişeği, 1300 kilogram kapsül, barut, kurşun, "eski kovanları yeniden i'mâl edecek" iki adet makine gemilere yüklenmiştir. Dört-altı haftada bir düzenli şekilde yapılacak seferler için "Fahrî Ferîk Nuri tarafından arzu olunan malzemenin Pola'da vakt ü zamaniyle" hazırlanması lazımdır.[181] Mevsim şartlarından istifadeyle yükler, Sirt'e çıkarılabilmektedir. Yükünü boşaltan UC20 denizaltısı, İtalyanların Hums'taki kışlalarını ve askeri tesislerini bombalar.[182] Küçük çaplı 4 milyon fişek, 500 dağ topu mermisi, Pola'dan Trablus'a sevk edilmiştir. Küçük çaplı 3 milyon fişek ile büyük çaplı 700 bin fişek de Viyana'dan Pola'ya ulaşmış durumdadır.[183] Afrika Gruplar Kumandanlığı'nın istediği harita paftaları hazırlanmış[184] ancak yanlışlıklar tespit edilince düzeltilmesi yoluna gidilmiş[185] ayrıca Tunus, Cezayir ve Fas haritaları da eklenmiştir.[186]

Almanlar, Trablusgarp'ta seyyidler nezdinde Osmanlı Devleti aleyhindeki siyasi girişimlerini sürdürmektedirler. Geçen yıl burada faaliyetleri görülen Alman Yüzbaşı Varnes, yanında başka subay ve erlerle uluorta çıkıp yeniden gelir. Bunların izinsiz, pasaportsuz gelişleri dikkat çekici olduğu kadar, son gelen denizaltıyla da yedi yıldan beri Almanya Dışişleri'ne mensup, Alman askeri doktor üniformalı Müslüman bir hekim ile bir subay daha bunlara katılır. Yüzbaşı Varnes, getirdiği Alman nişanlarını Afrika Gruplar Kumandanlığı'na haber vermeden gizlice Mısrata Mutasarrıfı Ramazan ve Baruni Beylere vermek istemişse de kendileri, "Biz, Hükûmet-i Osmaniye'nin me'mûruyuz ancak Grublar Kumandanlığı tarafından verilecek olursa" kabul edeceklerini söyleyerek reddederler.[187]

Alman subay üniformalarıyla gelenlerin hiçbiri sıradan değildir. Her biri, kimya, jeoloji ve buna benzer alanlarda uzmanlardır. Yüzbaşı Varnes, burada siyasi ve iktisadi hayatı inceleyerek, gelecekte Alman iktisadi hâkimiyetini sağlayabilecek maden ocaklarını keşif ve şimdiden bunlara sahip olma çarelerini elde etmekle görevlidir. Müslüman hekim, İdare Reisi Bahaddin Bey'e denizaltıda gelirken gizlice bu bilgileri "Müslümanlığın selameti nâmına" vermiştir.[188] Görünürde buradaki telsiz bahanesiyle ihtiyatla hareket etseler de davranışları şüphelidir. Bu kişilerin bölgeye hangi görevle ya da geliş sebeplerine dair bugüne dek Harbiye Nezareti'nden hiçbir bilgilendirme yapılmadığından "buranın Devlet-i Ebed-müddet Osmaniyemize son derece sadakatle merbut"[189] halkı arasında zarar verecek seviyede çeşitli farklı anlamlara yol açmaktadır. Önünü almak bunların geriye çağrılmaları yönünde acilen Almanya hükümetine gerekli uyarılarda bulunulmasıyla mümkündür. Almanca, İngilizce, Fransızca dillerinden birini bilen bir Türk subayı tayin edildiği takdirde zaten bunlara ihtiyaç kalmayacaktır.

İstanbul'da "Karargâh-ı Umûmî Harekât-ı Harbiye Şubesi Müdiri" Alman kaymakam ise Trablusgarp'tan gelecek her denizaltıyla, durum hakkında ve sahilde bulunan düşman birliklerinin numaraları, kuvvetleri vb. ile ilgili ayrıntılı raporlar gönderilmesinin Afrika Gruplar Kumandanlığı'ndan istenmesini, Ali Başhampa'dan rica ediyordu.[190]

Afrika Gruplar Kumandanlığı askeri imalathane ve fabrikalar müdürü Yüzbaşı Hacı Kâmil, kalp hastalığından son derece mustarip olunca, tedavi görmek üzere İstanbul'a dönmek zorunda kalır.[191] Yerine bizzat onun İmalât-ı Harbiye'den seçeceği birinin atanması lazımdır. Bu sırada Darüşşafaka'da okuyan ve kendilerine askerlik çağrıları yapılan Trablusgarplı öğrenciler, silah altına alınmayacaklar, öğrenimlerine devam edeceklerdir.[192]

İstanbul'dan Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderilen 148 bin Osmanlı kâğıt parası, 2000 Osmanlı altın lirası, İdare Reisi Bahaddin Bey tarafından 4 Ağustos'ta teslim alınır.[193] Afrika'da mevcut bulunan ambarlardan askeri idare ve iaşe temininde çok büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Kumandanlık karargâhında hesap ve kayıt işlerine vâkıf personel bulunmaması, işleri zorlaştırmakta ve işler istenilen seviyede yürütülememektedir. Gruplar Kumandanı, "levazım mektebinden mezun" ve ambarlardaki işleri görecek nitelikte dört hesap memurunun tayini için girişimde bulunmasını Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirir.[194]

İtalyanlardan ganimet alınan 7-7,5 cm çaplı sahra topları, cephane yokluğundan dolayı kullanılamaz. Harp gücünü artıracak bu toplar için 2500 adet barut, 3000 adet kovan ve 500 adet kapsül tedarik edilmesi mecburiyeti doğar. Tunus'tan Afrika Gruplar Kumandanlığı emrine katılan mücahitlerin ellerinde de Fransız silahları mevcuttur ve onların da cephane sıkıntısı vardır. Fahri Ferik Nuri, söz konusu top mermilerinin birer örneğini göndererek temininin yanı sıra ilk etapta Pola'da mevcut Fransız piyade cephanesinin ivedi ulaştırılmasını Harbiye Nezareti'ne yazar. Ayrıca, mevcut boş fişek kovanlarının doldurulması için 500 kg dumansız barut ile telgraf hatlarını uzatmak üzere 2000 adet fincan ister.[195] Ali Başhampa, örneklerin gelmediğini, diğer taleplerin de ayrıntılı bilgileriyle yazılması halinde icabına bakılacağı cevabını verir.[196]

Yerleşim yerleri arasındaki haberleşmede iyileşmeler ileri seviyeye ulaşmıştır. Telgraf hatlarının uzatılmasında mesafe alınır. Sirt'ten Garyan'a kadar artık telefonla haberleşme sağlanmıştır. Mısrata Urfelle hattına sevk edilen direklerle tellerin kurulmasına hemen başlanacaktır. Yakın merkezlerin haberleşmesinde telefon

kullanılırken, uzak mesafelerde sıkıntılar henüz tam anlamıyla aşılamamıştır. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'nden makine, malzeme ve personel istenmiştir, bunlar geldiğinde sıkıntılar giderilecektir.[197] Telgraf İhtiyat Mülazım-ı sâni [Teğmen] Abdullah Abdullah "görülen acil lüzum üzerine" Trablusgarp'a nakledilir.[198]

Son zamanlarda İtalyanlar, hava saldırılarına ağırlık vermeye başlarlar. Getirdikleri çok sayıda tayyareden, "muhnik [boğucu] gazlı bombaları" atarak halkı dehşete düşürecek operasyonlara girişmişlerdir. Yine hava destekli olarak Zuvara ve Trablus'tan "hurûc harekâtı" gerçekleştirerek iki mevki arasını işgal edince, Fahri Ferik Nuri de Zılleteyn'den Garb'a gider. İtalyan tayyarelerinin saldırılarının ancak aynı silahla karşılanabileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi en kısa sürede tayyare topu yerine bir veya iki tayyareyi Afrika Gruplar Kumandanlığı emrine yollamanın çarelerine bakmalıdır.[199] Yeni durum, daha önce dile getirilen ihtiyaçların da gelecek ilk denizaltıyla ulaştırılmasını öncelikli hale getirir. Kurmay başkanlığı, idare reisliği ve topçu teşkilatı için önceden istenen personelin yanı sıra kimyasal gaz bombalarına karşı 10 bin adet gaz maskesi, İtalyan ve Fransız küçük ve büyük çaplı tüfek cephanesi, İstanbul ile telsiz-telgraf görüşmesini sağlayacak gerekli motor ve takımları Fahri Ferik Nuri, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden talep eder.[200]

İstanbul'a dönen Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'yı ziyarete gider. Kabulde, Trablusgarp'taki durum hakkında bilgi arz eder. Enver Paşa, Pola'dan on gün sonra kalkacak denizaltıya yetişmesini ve Afrika'ya dönmesini söyler. Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, sinirlerinin bozulduğunu, bu halin yerli reisleri darılttığını, bunun da hükümetin Afrika'daki konumu bakımından iyi olmadığını belirterek görevden affını arz eder. Ramazan Bey'in yolladığı mektupta, kendine orada ihtiyaç olduğunu yazdığını söyleyen Harbiye nazırına, gerçeğin kendi söylediği gibi olduğunu tekrarlar. Trablusgarp'a dönmeyen Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz'e buradaki hizmetlerinden dolayı kıdem verilir ve kaymakam rütbesine terfi eder, Menemen'deki 148. Piyade Alay Kumandanlığı'na tayin olur.[201]

Eylül 1917

İdare Reisi Bahaddin Bey, Viyana'dadır. Trablusgarp'a sefer yapan denizaltı komutanlarıyla görüşür. Fahri Ferik Nuri'nin acilen istediği "biner atımlı iki batarya on beşlik obüs"lerin hemen temini halinde denizlerin bugünlerdeki sakinliği dolayısıyla götürebileceklerini söylerler.[202] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi de söz konusu bataryalarla ilgili Harp Dairesi Başkanlığı'na yazıp, hazırlanması lüzumunu göstermiştir. Ancak son günlerde Otranto Boğazı'yla Yunan Denizi düşman harp gemilerince çok sıkı gözetime alınmış durumdadır. Pola'dan, Trablus'a deniz yoluyla taşıma mümkün olmaktan çıkar.[203] İngilizlerden ganimet alınan makineli tüfeklerin Almanya'ya sipariş edilen şarjörleri henüz gelmemiştir. İstanbul'da denemeleri yapıldıktan sonra Gruplar Kumandanlığı'na sevk edilebilecektir.[204]

Fahri Ferik Nuri, şiddetle ihtiyaç duyduğu ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirdiği personelin süratle gönderilmesini bu sefer de Harbiye Nezareti'ne arz eder.[205] Görevli yokluğundan dolayı muhaberede yaşanan sıkıntıya acil çözüm olarak, işinin ehli "ufak maaşlı sivil memurlardan" maaşlarının bir kat fazlası verilip burada çalışmaya talip olanlardan dört kişinin seçilerek atanmasını Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne teklif eder.[206]

Viyana elçiliği, İtalyan Stefani Ajansı'nın geçtiği Trablusgarp haberini, İstanbul'a aktarır. Haberde İtalya'nın zaferi anlatılmaktadır. İtalyanların kendilerince atadıkları Trablus Valisi, önceden hazırlanan plana göre, General Kassini'yi Zuvara'nın doğusunda toplanan asilerin üzerine harekâta görevlendirmiştir. General Kassini, Acilat yakınında en az 5000 kişilik beş taburla, Osmanlı subaylarının idaresindeki asi koluna rastlar. Üç saat süren kanlı çarpışmaların sonunda asi düşman kaçmıştır. İtalyanların ele geçirdikleri çok sayıda ganimetin arasında bir Osmanlı sancağı, 2 top, 487 tüfek, 20 sandık top cephanesi, 26 sandık cephane, 8 beygir vardır. Düşman, yaklaşık 1000 kayıp vermiştir. Az kayıp veren İtalyan birliklerinin kahramanlığı, cesareti takdire şayandır. Kassini, görevini plana uygun takip etmektedir.[207]

Fahri Ferik Nuri'nin Zanzur'dan gönderdiği yazıda ise gerçekler farklıdır. 12 Eylül'de Zuvara'dan çıkarak, Acilat'taki mücahitleri püskürten İtalyanlar, Trablus ile Zuvara arasında yer alan Surman, Zaviye ve Zanzur'daki önemli hurmalıkları işgal ederler. Amaçları Fenden bin Gaşir'i (Kaser bin Gaşir) ve Aziziye'yi ele geçirmektir. Bunun üzerine Fahri Ferik Nuri, Mısrata ve Hums'ta yeni kurulan düzenli birliklerle beraber, makineli tüfek bölüğünü ve iki toplu topçu takımını alarak Garba gelir. Fahri Ferik Nuri'nin emrindeki birlikler, 20 Eylül günü Trablus yakınlarında ordugâh kuran İtalyan kuvvetlerine, yandan ve geriden gece taarruza geçerler.[208] Sekiz saat süren çarpışmaların ardından İtalyanların yarısından fazlası saf dışı kalır. Bunların arasında Habeş Alayı kumandanı, birçok subay, İtalyan-Arap çete reisliğiyle ünlü Hüseyin el-Giridî ve daha birçok çeteci de vardır. İtalyanların 100'er mevcutlu iki bölüğünden ancak 15 kişinin kaldığı alınan haberlerdendir. Çok sayıda silah ve askeri malzeme ganimet olarak alınır. "Düşmanın bir tayyaresi makineli tüfek ateşiyle"[209] düşürülür. Hurmalıkları ellerinde tutamayacaklarını anlayan İtalyanlar, işgal ettikleri yerleri terk etmek zorunda kalırlar.[210]

Bugünkü çarpışmalar her iki tarafa da pahalıya mal olur. İtalyanlar geri çekilirken büyük katliamlar yaparlar. Fahri Ferik Nuri, tanık olduğu katliamı şöyle anlatır: "Osmanlı İtalyan Harbinin bidâyetinde [başlangıcında] ahâliyi katl-i âmım eden düşman, bugün de birçok bî-çârenin kanına girdi. Hurmalıklarda kalan ne kadar çoluk çocuk ve [...?] ta'bir olunan fukara var ise kâmilen [tamamen] katl etdi. Hurmalıklar baştanbaşa insan ölüleriyle doludur. Maktûlîn [öldürülenler] arasında yüzlerce kadın ve çocuk vardır. Ba'zı evlerde toplanan kadınları, evleriyle beraber ihrâk etmişdir [yakmıştır].[211] Düşmanın bu harpte katl etdiği kadın ve çocuk o kadar çoktur ki bu canavarlıkları gördüğüm vakit, insan olduğuma nefret etdim."[212] Ağabeyi Enver Paşa'ya yazdığı mektupta da gördüğü manzaranın dehşeti satırlarına yansır: "İtalyanlar, bu sefer Zanzur ve Sıyad (?) civarında yüzlerce erkek ve yirmiye yakın kadın kız öldürmüşlerdir. Duvara çivi ile çakılmış kadınlar görüldü."[213]

Son çarpışmada fazla cephane sarf edilince, Zanzur'da bulunan Afrika Gruplar Kumandanı, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, cephane ve mühimmat isteğinde bulunur. 200 bin adet Rus tüfeği cephanesi, 200 bin adet büyük çaplı mavzer cephanesi, 20 bin Martin ve mümkün olduğu kadar çok, büyük çaplı ve sarı kartuşlu İtalyan cephanesi daha önce bildirilen top cephane ve mühimmatı.[214] Bunların yanı sıra tayyarelere karşı makineli tüfeklerin etkisini artırdığını bizzat gördüğü sehpalardan 4 adet, Rus tüfeklerinde kullanılmak üzere de 10 bin adet izli mermi talep eder.[215] Fahri Ferik Nuri taleplerinin eksik ve geç gelmesinden yakınmaktadır. Halen İstanbul'da bulunan Yüzbaşı Hacı Kâmil, buranın ihtiyaçlarını bilen biri olarak İstanbul'da işleri takip ve temin edecektir.[216]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na, 19 Eylül'de şu telgrafı çektirir: "Tayyare topları derdest sevkdir [elde edilince yollanacaktır]. Gaz maskeleri bu def'a gönderilecektir."[217]

Ekim 1917

Fahri Ferik Nuri'nin istediği personel atamaları yapılmaktadır. Afrika Gruplar Kumandanlığı Levazım Başkanlığı'na Yüzbaşı Vasfi, yardımcılığına Hesap Memuru Mustafa Efendi tayin edilirler.[218] Mısrata'da merkez olmak üzere, kurulan diğer posta şubelerinde işlemler başlar. İhtiyaçlar belirlenir. Posta ve Telefon ve Telgraf Nezareti'nden 10 ve 20 paralık, 1 kuruşluk 20 bin adet posta pulu, 5000 adet kartpostal acil kaydıyla istenir.[219]

Fizan'da hâkimiyet tamamen sağlanmış, işler tabii halinde yürümeye başlamıştır. Fizan, lojistik destek bakımından stratejik öneme sahiptir. Fahri Ferik Nuri, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gönderdiği 4 Ekim 1917 tarihli raporda, "Esasen hurma meselesi dolayısıyla hayatımız Fizan'a bağlıdır."[220] diyerek bu konumunu belirttikten sonra, genel durum hakkında da bilgi verir. Fahri Ferik Nuri'nin "talebi üzerine" Sirt'in doğusunda bir günlük mesafedeki sultana giden Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, "artık hükümetin her işini" yerine getirecek bir tavır sergilemeye başlamıştır. Seyyid İdris

ise İtalyanlar ve İngilizlerle ortak hareketini sürdürmektedir. Fahri Ferik Nuri, Seyyid İdris'in üzerine, Seyyid Ahmed'i sürme arzusundadır. Nalut tarafı, Fransızlara karşı takviye edilirken, kuvvet desteği ve düzenlemeler sürmektedir. Kısa süre içinde Tunus'taki Fransız noktaları arasında küçük çaplı vur-kaç saldırıları gerçekleştirilecektir. İtalyanların hazırlıklarından, özellikle sahilleri dolduran yelkenli ve gemileriyle, yakında yeni bir hurûc harekâtına girişecekleri beklenmektedir.[221]

İtalyanlar ve İngilizler, yerel halka yönelik Osmanlı Devleti aleyhine propagandalarında, Almanların varlığını kullanırlar. Mısrata'daki telsiz telgraf istasyonunu işleten Alman personelin burada bulunmalarını da kendi lehlerine fırsat olarak değerlendirerek, Osmanlı Devleti'nin "bu kıt'ayı Almanlara devir ve teslim edeceği" gibi benzer propagandalarla halkı tedirgin ederler. Bu durumu gözlemleyen Fahri Ferik Nuri, hemen acil tedbir alma yoluna gider. Harbiye Nezareti'ne gelişmeleri "çok gizli" kaydıyla aktardıktan sonra, istasyonu işletecek bir Osmanlı subayının ivedi gönderilmesini arz eder. Alman personelin hepsinin Almanya tarafından geriye çağrılmalarının, "menâfi'-i devlet [devletin çıkarları] nokta-i nazarından pek münâsib" olacağını, ayrıca bu personele birer nişan verilmesinin de uygun düşeceğini ifade eder.[222]

Afrika Gruplar Kumandanlığı, eylül ayı boyunca Zuvara, Trablus ve Hums'ta meydana gelen çarpışmalarda tahminlerin ötesinde para harcamak zorunda kalır. Mali destekten yoksun muharebe mümkün değildir. Kurmay Başkanı Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, İstanbul'a giderken uğradığı Viyana'dan yazdığı mektupta, kış dolayısıyla denizaltıların Trablusgarp'a sefer düzenleyemeyeceklerini belirterek altı aylık harcamalar için 150 bin Osmanlı lirasının gönderildiğini söyler. Bu açıklamayı bir değerlendirme ya da resmi olmayan bir haber olarak kabul eden Fahri Ferik Nuri, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne "bazı ma'rûzatda" bulunmak zorunda hisseder.[223]

Denizaltıların altı ayda bir gelmeye başlaması, Osmanlı Devleti'nin bugüne kadar yaptığı masrafın havaya gitmesi demek olacaktır. Mali güç burada belirleyici unsurdur. "Paramızın bittiği gün sukutumuz muhakkaktır [düşüşümüz mutlaktır]. Bugün bu-

lunduğumuz yerlerde gıda olan hurma ve arpanın okkası [1283 gramı] bir mecidiyeyi geçer, buna mukabil düşmanın arazisinde beşde bir nisbetinde ucuzdur."[224] Faaliyetlerine hız veren, lojistik destek sıkıntısı çekmeyen İtalyanlara karşı koyabilmek için para ve mühimmat lazımdır. Günlük hayatın zaruri ihtiyaç maddeleri de aynı şekilde iç kısımlarda ucuz, bu taraflarda çok pahalıdır. Mesela, şekerin okkası İtalyan tarafında 20 kuruş iken bu bölgede 300 kuruştur. Pahalılığın yanı sıra İtalyanların teknik ve lojistik destek üstünlüklerinin verdiği zararlar sonucu, Arapların bir kısmı, İtalyanların elinde bulunmayı dışarıda açlıktan ölmeye tercih ederler. İtalyanlar da bu fırsatı değerlendirip daha önce kendilerinin hâkimiyetinde bulunup açlık vs. yüzünden tekrar kendilerine dönen Araplardan eli silah tutanları hemen asker yapmaktadırlar. Afrika Gruplar Kumandanlığı ile savaşan İtalyan kuvvetlerinin %1'i İtalyan, %10'u Habeş, %90'ı Araplardan meydana gelmektedir.

Kıyıları deniz gücüyle tutan İtalyanlar, karadan Garyan ve Aziziye'ye doğru ilerlerler ancak başarılı olamazlar. Fahri Ferik Nuri emrindeki kuvvetlerin cesaretle karşı koymaları onları geriletir. Küçük bir zafer halinde "aç olan Cebel, Tarhune Araplarının" tamamıyla İtalyan askeri olmaları kaçınılmazdır. Osmanlı kuvvetlerinin bu muharebelerde mağlubiyetleri, kısa süre içinde Trablusgarp Vilayeti'nin bütününden kovulmaları demektir. Bölgedeki sosyal ve iktisadi zemin çok kaygandır. "Urbân-ı ahâlide [Arap halkta] hiss-i dinî veya hiss-i vatanperverî sönmüştür. Rüesâ [reisler] ise evvelce İtalya'nın paralarını görmüş ganî [zengin] âdemlerdir. Arâzî ve emvâlinin [topraklarının ve mülklerinin] yağma edilmesinden korkduğu için, el altından İtalyanla muhaberelerinde [haberleşmelerinde] devam etmektedirler. Burada mücâhidine [mücahitlere] istinad ederek [dayanarak] iş yapmak zamanı geçmiş olduğunu, bu muharebe gösterdi... Bir bölük efrâdının [erlerinin] yemeğinin intizamsızlığından dolayı hatt-ı harbi [harp hattını] bırakıp kaçdığı görüldü. Bazı meşâyihe [şeyhlere] para vermek lazım geliyor. Memurîn-i mülkiye Devlet zamanındaki gibi maaş almayınca yapılan işin muvakkat [geçici] olduğunu îmâ ederek, İtalyanla irtibât peydâ etmeğe çalışıyor."[225]

"Memleketin mukadderâtını idare için" çözüm, buraya 4000-5000 bin asker mevcutlu Osmanlı birliklerini konuşlandırmaktır. Bu da lojistik destek tam olmak kaydıyla sağlam durabilecektir. Eylül ayındaki cephe muharebelerinde onlarca sandık cephane harcanmıştır. Sevkiyat kesildiği takdirde mağlubiyetle yüz yüze gelmek kaçınılmazdır. Denizaltıların kış aylarında gelmemeleri, mühimmatsız kalmak demektir. "Tahte-l-bahrların [denizaltıların] uzun vakit te'hirinin en büyük zararı, bir eli İtalyanda ve bir eli bizde olan rüesânın [reislerin] bizden yüz çevirmesidir. Ahâli ise bu gibi eşhâsa [şahıslara] bakıyorlar."[226] Burada İtalyan, Fransız ve Rus tüfekleri aynı kıymettedir. Bunlardan ne kadar çok gönderilirse, o denli fayda sağlanacaktır. Denizaltıların seferleri sırasında içerisinde boş kalan yerlere askeri elbise, iç çamaşırı yerleştirilmeli, bir seferde çok yer kaplayacak gaz maskelerinden de acil ihtiyaç miktarı kadar buraya ulaştırılmalıdır. Hava saldırılarına karşı kullanmak için makineli tüfeklere sehpa başlığı, izli mermi; düşman zırhlı otomobillerini etkisizleştirmek üzere de "alçak ve kolaylıkla seyre kabiliyetli" makineli top ihtiyacı vardır. Ayrıca İstanbul ile daha hızlı haberleşmede kullanılan mevcut telsiz-telgrafın motor, takım ve sair parçaları da acil karşılanmalıdır.[227]

Halen bir Osmanlı askerine aylık üç Osmanlı lirası harcanırken, mücahitler aldıkları iki Osmanlı altınını az bulmaktadırlar. Bu ortamda mali yönden kuvvetli olmak, bir mecburiyettir. Günlük hayatta, hâkimiyet alanlarına göre para birimi kullanılmaktadır. Osmanlı kâğıt paraları asıl kıymetinin üzerinde işlem görürken, Tunus'la gerçekleşen alışverişlerde Fransız, Bingazi taraflarında ise İtalyan kâğıt parası geçerlidir.

Büyük yoksunluklar ve sıkıntılar içinde çalışan Fahri Ferik Nuri'den, bazı reisler gelecekleri ve aileleri için teminat isterler. Daha düne kadar İtalyanlardan maaş alan bu kişiler, Fahri Ferik Nuri'nin Devlet-i Âliyye ve şahsı adına verdiği güvenceyle saflara katılmışlardır. Buraya lojistik desteğin kesilmesinin sonucu, bugüne dek harcanan emeklerin boşa gitmesinin dışında Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde zarar görmesinden başka bir sonuç elde edilemeyecektir.

Müstahkem mevkiler arkasındaki İtalyanların, buralardan çıkıp Gruplar Kumandanlığı kuvvetlerine karşı giriştikleri muharebelerdeki başarısızlık, "açık sahrada" bunların mağlup edilebileceği kanaatini kesinleştirir. Bu da ancak topçu kuvvetinin kullanılmasıyla mümkündür. Gruplar Kumandanlığı'nın elinde 1 batarya dağ topu, 1 batarya da İtalyan sahra topu mevcuttur. Bunların gülle ve kama eksikleri tamamlandığında "topçu teşkilatı" kurulacaktır. Üç yıl boyunca küçük zabitler mükemmel çalışmışlar ancak kuruluş için "mektepli, tecrübeli" subaylara mutlak ihtiyaç vardır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, bunu temin çaresine bakmalıdır.[228]

Lojistik destekte süregelen aksaklıklar, Fahri Ferik Nuri'yi oldukça sıkıntıya sokar. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne, personel ve malzemenin yollanması hususunu tekrar yazmak zorunda kalır. "Muhtelif zaman ve mekânlarda ve muhtelif vaziyetlerin taht-ı te'sirinde [tesiri altında] yazdığım raporlardaki mütalebât ta'addüd etmekle [istekler çoğalmakla], tereddüde mahall bırakmamak içün en son vaz'iyyete nazaran lüzum görülen, bervech-i âti [aşağıdaki] eşhâs [kişiler], eşyâ' ve mühimmâtın ilk vasıtalarla irsâli [gönderilmesi] lazımdır."[229] Fahri Ferik Nuri'nin istediği topların temini mümkün olmayacak, buna karşılık dört adet makineli tüfek satın alınması Karargâh-ı Umûmî Birinci Şube tarafından teklif edilecektir.[230] Telefon, kablo, makineli tüfeklerin Pola'ya indirilmesi yazılmış; elektrik feneri, yazı makinesi siparişi verilmiştir.[231]

Fahri Ferik Nuri, aynı zamanda "Ağabey" hitabıyla Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da bir mektup kaleme alır.[232] Gelişmeler hakkında bilgilendirir. Askeri ve siyasi durum, şimdilik iyidir. Mısrata Mutasarrıfı Ramazan, tehditle karışık bir tavır takınmaya başlayarak, tek başına olma arzusuna kapılmıştır. Trablus'un erzak kaynağını elinde tutmasını silah olarak kullanarak, buranın tamamına hâkim olma sevdasındadır. Görünürde Tarhunelilerle barışmışsa da uzun sürmeyecektir. Fahri Ferik Nuri'nin Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yle izlediği siyasete de muhaliftir.

Seyyid İdris'in İtalyanlar ve İngilizlerle ittifakına karşılık, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yi elde tutmayı çıkarlara uygun görerek,

buna uygun siyaset takip eden Fahri Ferik Nuri, onun üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Nitekim ondan, sahilde belirlediği mevkiye gitmesini istediğinde itiraz etmemiştir. Kendisi, Garba muharebeler için gelirken, Şarkta bulunan Ahmed eş-Şerif'e, askere harcamak üzere 10 bin Osmanlı lirası ile bir miktar askeri malzeme yollar.[233] Mısrata Mutasarrıfı Ramazan, bu kafileyi vurdurur. Kafileye eşlik edenler de katledilirler. Aralarında Mısırlı bir yüzbaşı, doktor, er vardır. Paralar, malzemeler yağmalanır. Bu sırada bazı subayların bu saldırıya yardımcı oldukları bilgisi gelir.[234] Buna cesaret edenlerin, yarın daha büyük eyleme kalkışmaları şaşırtıcı olmayacaktır.

Mısrata'da bulunan İdare Reisi Bahaddin Bey'den yakında geleceğini öğrendiği gemiyle, daha önce İstanbul'a bildirdiği piyade, makineli tüfek, top ve istihkâm bölüğü ve takımını oluşturacak rütbeli personel, er ve malzeme gönderilmesini vurgular. Tabii bunlarla birlikte üç aylık erzakları da gemiye yüklenmelidir. Bir de mahrem istekleri vardır ağabeyinden. "Trablus'a Barunî Bey'i tebdîl etmek [değiştirmek] üzre bir Türk vali, muktedir bir Trablus kumandanı, buna merbût bir erkân-ı harb ve birkaç piyade zâbiti."[235]

Kendi durumundan da bahseden Fahri Ferik Nuri, ne şartlar altında görevi yürüttüğünü apaçık anlatır. "Bendeniz, Afrika Gruplar Kumandanı!.. Tek başımayım. Yanımda ne bir kâtib ne bir yâver ne bir erkân-ı harb ne de idare heyeti vardır. Şimdiki halde Zanzur cephesi kumandanıyım. Trablusgarb Kumandanlığı da yapmaktayım. Mezkûr [adı geçen] heyetlerin irsâli içün çok yazdım. Çok rica ettim. Harbiye Nezâretine, Umûr-ı Şarkıyye Müdiriyyetine yazıyorum. Ya yapılmıyor veya noksan yapılıyor. Çok me'yûsum. Kusuruma bakmayınız."[236] Mektubun sonunda siyaseten buradaki yerel idarecilerin özellikle de Hums ve Cebel mutasarrıfları, Urfelle ve Aziziye kaymakamları ile Tarhune âyanından Ahmed Bey'in bir sebeple İstanbul'a çağrılmaları için emir verilmesini; ayrıca Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye bir sebep gösterilerek İstanbul'a gelmesi için bir emir göndermesini istirham eder.

Fahri Ferik Nuri, taleplerinin yerine getirilmesinde her fırsatı değerlendirir. Tedavi görmek üzere İstanbul'a gidecek olan Yusuf

Baruni'ye de bir mektup verir.[237] Aynı isteklerin listesini ekleyerek takipçisi olmasını rica etmiştir. Şartların nasıl olduğunu bilen Yusuf Baruni hızla imdada yetişmezse, "hastayı ölmüş bulma" ihtimali söz konusudur.[238] İtalyanlar, büyük faaliyete girişmişlerdir. O döndüğünde, ayrıca Şarka doğru bir kol göndermeyi çok uygun görmektedir. Mümkünse 400 mevcutlu 2 piyade bölüğü; müretteb atıyla birlikte küçük çaplı toplu bir batarya; yeterli miktarda erzak; Bingazi'de komutanlık yapabilecek bir subayla, idare reisi, kendisine de yaver lazımdır. "Bana yaverlik yapabilecek bir süvari zâbiti ile yirmi aded yakışıklı, gösterişli süvari neferi, bütün techizatı ve eğerleriyle birlikde."[239] Siyaseten önemli bir arzusunu da mektubun sonuna ekler. "Yusuf Şetvan Bey, Ahmed Şerif nezdinde bir nüfuza mâlikse beraberinizde getirilmesi fâideden hâlî değildir."[240] Yusuf Baruni, İstanbul'da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin ilgisi dahilinde Gümüşsuyu Hastahanesi'nde tedavi görür.[241]

Fahri Ferik Nuri'nin dile getirdiği istekleri hakkında Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından ayrıntılı bilgilendirme cevabı hazırlanır.[242] Son yazısında istediği 200 bin Osmanlı lirasına karşı Yüzbaşı Sadık ile 150 bin Osmanlı lirası gönderilmiş, ayrıca 150 bin Osmanlı lirası için de işlem gerçekleştirilmiştir.[243] Bunun 75 bin Osmanlı lirası kâğıt para, 1'er liralık ve ufaklık olarak 11 sandık içinde[244] Afrika Gruplar Kumandanlığı Kurmay Başkanlığı kurmay subaylığına atanan Yüzbaşı Mehmed'e teslim edilmiş, geriye kalanı altın, gümüş ve kısmen yine "ufaklık" halinde Osmanlı kâğıt parası olarak gelecek sefere yetiştirilip gönderilecektir. Değiştirilmesinde ısrar olunarak iade edilen 1000'lik ve 500'lük İtalyan franklarının yerine, küçük değerli Fransız franklarını temin etmek üzere bir özel görevli Avrupa'ya yollanmıştır.

Telgraf haberleşmesinde yararlanılacak, taşınabilir muhabere aletleri ve diğer malzemeleriyle birlikte bunları kullanacak subay ve telsiz çavuşları yola çıkmışlardır. Telgraf direk fincanları temin edilmiş olup gelecek seferde ulaştırılacaktır. Yakın ve uzak görüşmeyi sağlayacak telefonlar aynen Almanya'ya sipariş verilmiştir. Kurmay başkanı, kurmay subay, idare reisi, idare reisi yardımcısı, müstakil bir askeri harekâtı yönetecek kabiliyette bir subay, kü-

çük rütbeli topçu subayları, İtalyanca bilir mütercimin Gruplar Kumandanlığı'na atamaları yapılmıştır. Denizaltıların yetersizliği nedeniyle hepsi henüz atama yerlerine katılamamışlardır.[245]

15 cm'lik biner atımlı iki bataryanın Trablusgarp'a nakli sıkıntılar doğuracağından, Harbiye Nezareti'nce uygun görülmemiştir. 500 kg dumansız barut, gelecek sefer yollanacak şekilde hazırlanmıştır. Fahri Ferik Nuri'nin bir seferde gönderilmesini istediği mühimmat ve malzemenin nakli için yapılan hesaba göre 70-80 denizaltı gerektiği ortaya çıkınca bunun imkân haricinde olduğu görülmüştür.[246] Pola'daki depodan, topçu cephane ve mühimmatı denizaltıyla yola çıkarılmıştır. Tayyare topları için girişimde bulunulmuş ancak istenilen 2 tonluk değil de Almanya'da taşınması en kolay cins toplardan 4 adedinin, her türlü mühimmat ve malzemesiyle Pola'ya sevki kararlaştırılarak, gelecek denizaltı seferinde 4000 adet gaz maskesiyle birlikte, fişek imalathanesi için istenilenler de gönderilecektir. Tayyarelere karşı kullanılmak üzere, Alman ordusunda bulunan kundaklardan 5 adet, talimatlarıyla birlikte yollanmıştır. Genellikle ihtiyaç duyulan cephane ve silahlar Pola'da hazır haldedirler. Denizaltı seferlerine göre peyderpey sevk edileceklerdir. İtalyanlardan ele geçirilen topların hasar görmemiş kamalarından birer örnek gönderildiğinde, Almanya'da üretimi yapılabilecektir. Böylece kurulması istenen topçu bataryaları faaliyete geçirilebilecektir.

Yüzbaşı Kâmil'e, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ni bilgilendirerek, Pola'daki depodan her ne istenirse göndermesi emredilir. Trablusgarp'a nakilde kullanılmak üzere mevcut gemilere 2 tane daha eklenmesine ilişkin talep, Almanya tarafından kabul görmez.[247] Ayrıca elbise ve ayakkabı imali için istenen malzemeden mevcut olanların genel levazım ambarından, eksiklerin de Avrupa'dan satın alınarak hazırlanması ve sevki hususunda Süvari Kaymakam Hüsameddin ve Yüzbaşı Kâmil'e gerekli talimat verilmiştir. Yine silah, malzeme ve personelin "kruvazör, posta vapuru veyahut torpido" tahsisiyle sevkleri teklifine Avusturya-Macaristan ve Almanya yanaşmazlar. Girişimler sürdürülmüşse de bir sonuç elde edilememiştir.[248]

Hums Mutasarrıfı Ramazan Bey'e üçüncü rütbeden Mecidî nişanının yanı sıra nişanla taltif edilen aşiret reislerine ve şeyhlere ait fermanlar hazırlanmıştır. Bunlarla birlikte 50 adet Beşinci Mecidî nişanı, 20 adet Dördüncü Mecidî nişanı, 10 adet Dördüncü Osmanî nişanı, 20 adet tesbih, fosforlu kol saati, çeşitli kıymette cep saatleri ile şeyhlere verilmek üzere cübbeler ve bornozlar gelecek denizaltı seferinde gönderilecektir. Osmanlı Ordusu'nun, Kanal, Irak, Kafkasya ve diğer harp cephelerindeki genel harp durumuna ilişkin bilgileri içeren krokiler de Fahri Ferik Nuri'nin bilgisi olması gayesiyle Yüzbaşı Mehmed'le ayrıca takdim edilmiştir.[249] Yüzbaşı Mehmed, bir süre sonra İstanbul'a dönmüş, görev yaptığı sürece yaşadıklarını, gözlemlerini, tahlillerini etraflı bir rapor* olarak Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz etmiştir.[250]

Fahri Ferik Nuri, Tevarıkların Fizan'a karşı hareketlerinin idaresinde, devam ettirilmesinde kendisinden yararlanılmak üzere, Kerek'te[251] yaşayan Şeyh Mehmed Emin Şinkatti'nin buraya gönderilmesini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne yazar.[252] Konu, Başkumandanlık Vekâleti'nden "Suriye ve Garbî Arabistan Umum Kumandanı ve Bahriye Nâzırı" Cemal Paşa'ya aktarılır. Ailesini Amman'da bırakan Şeyh'i "Miralay Halil Beyin refakatinde emr-i sâmilerine" gönderdiğini İstanbul'a bildirirken Cemal Paşa, kanaatini de belirtir. "Pek şâyân-ı hürmet ulemâ-yı İslâmiyyeden olarak takdim edebilirim."[253]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın, mevcut şartlarda Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yi destekleyen siyasetini şahsen kabul etmese de Fahri Ferik Nuri, konumunun gerektirdiği sorumlulukla buna uygun davranır. Gruplar Kumandanlığı Kurmay Başkanı Erkân-ı harp Binbaşı Abdurrahman Nafiz, o günlerdeki sosyal ve siyasi ortamı bizzat yaşarken gözlemlerine dayanan tespitleri bu siyasetin doğruluğunu sorgular mahiyettedir. "Her ne suretle olursa olsun, ben, Sünûsîlerin Mısrata ve Garba girmelerini o gün için mümkün görmüyordum. Mısrata ve Urfelle'ye hâkim

---

* Raporun metni için bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Harb-i Umûmînin Bidâyetinden Bugüne Kadar Trablusgarb ve Bingazi Mıntıkasının Hâli, Sünûsîlerin Ahvâli, Bugünkü Vilâyetin Vaz'iyyeti, Sudan İslâmlarının Hal ve Efkârları".

olan ve çok kuvvetli bulunan yerli reislerine bunu kabul ettirmek mümkün değildir. Netice hem bizim için hem Sünûsîler için tehlikeli idi. Biz, bunu önleyemezdik. Bütün emeklere ve masraflara yazık olacaktı. Bundan başka Cebel-i garbî kabilelerine istinad eden Vali Süleyman el-Baruni, kendisini vaktiyle hapsettikleri ve fena muamele yaptıkları için bir defa Sünûsîlerin ve bilhassa Seyyid Ahmed'in şahsen ve hassaten tamamen aleyhlerinde idi... Ramazan, çok şerîr [hayırsız], sözünden ve tuttuğu yoldan asla dönmez, yırtıcı kuştan farkı olmayan bir adamdı. Elindeki kazalar halkı, kayıtsız ve şartsız kendisine bağlı idi. Kendisi de bu itimada liyâkatını göstermek için hiçbir fenalığın yapılmasına müsaade etmezdi..." Türkçe bilmezdi. Arapça okur ve yazardı. Uzun boylu, ince, biraz sarışın, çok vakur bir adamdı. Duruşunda, bakışında ve sözünde sertlik vardı. Urfelleli Abdünnebi Bey, Türkçe bilir, okur ve yazardı. Çok zeki ve kibar bir insandı. Abdünnebi, işlerini açıktan değil daha ziyade el altından yapmayı tercih ederdi.

Ramazan'ın takip ettiği bir politika vardı. "Bugünün siyaseti, siyaseti terk etmektir." derdi. Bunu dilinden düşürmezdi. "Bugün herkes, dört elle Osmanlı hükümetine sarılmalı, düşmanlara karşı harp etmeli, başka hiçbir şey düşünmemeli, düşündüğü görülen her kafa, hiçbir sözüne bakılmamalı, derhal koparılmalı." derdi. Ramazan, bu sözlerine çok sâdık idi.

Ramazan ve Abdünnebi, fikirlerini açıkça söylüyorlardı. Sünûsîleri hatta misafir suretiyle de olsa sokmamak için her şeyi yapacaklarında anlaşmışlardı. Seyyid Ahmed es-Sünûsî'yi Garba getirmeye kalkışmak veya Garba gelmesini kolaylaştırmak için silah ve cephane ile bunları takviye etmek, "Ramazan'la ve Ramazan'a tâbi kazalarla ihtilafa [anlaşmazlığa] düşmek idi. Bu ihtilâf, her şeyi tehlikeye düşürecekti. Seyyid Ahmed'i getirmek, sonra da Ramazan'ı ve tâbilerini te'dibe [haddini bildirmeye] kalkışmak, benim aklımın kabul etmeyeceği bir işti... Nuri Paşa da Enver Paşa'nın Seyyid Ahmed'e olan bağlılığını bildiğinden, ne yapıp yapıp Seyyid Ahmed'i, bir sûretle Garba getirmeyi düşünüyordu."[254]

Süvari Kaymakam Hüsameddin ile Yüzbaşı Ahmed Muhtar Trablusgarp'a üç sefer yaptıktan sonra dönerler. Hazırladıkları

raporda son durumu anlatırlar.[255] Seyyid İdris'in, Garplılara saldırmak üzere Sirt'te bulunan 700'ü aşkın mevcutlu kuvveti, Fahri Ferik Nuri'nin tedbirleri sonucu, başlarındaki subaylarıyla birlikte teslim olurlar. Cidabiye'de kalan subaylar da Garpta Fahri Ferik Nuri'ye katılmaktadırlar. Seyyid İdris, İtalyanlar ve İngilizlerle yaptığı ittifaktan sonra Sellum'dadır. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî ise Sirt'e yakın bir mevkidedir. Fahri Ferik Nuri'yle temas kurmak amacındadır. Karargâhından Mısırlı bir subayı sözcü sıfatıyla gönderir. Kendisinin amacının Müslümanlar arasındaki bozukluğu önlemek olduğunu, Seyyid İdris'in hareketini beğenmediğini bildirir. Kısa süre sonra ise Fahri Ferik Nuri'ye haber vermeden, bilinmeyen bir amaçla Fizan'a doğru yola çıkar.

Vali Süleyman el-Baruni, Zuvara'daki İtalyanları, emrindeki kuvvetleriyle baskı altında tutmaktadır. Trablusgarp ve Hums'ta bulunan düşman kuvvetleri de mücahitlerin kuşatmasındadır. Genel durum iyidir. Fahri Ferik Nuri'nin öncelikli talebi, kullandıkları İtalyan tüfeklerinin cephanesinin sürekli gönderilmesidir. Tunus'a yönelik başlatacağı hareketten büyük başarı beklemektedir. İngilizlerin Port Said'e indirdikleri 26 bin kişilik, Fransız, İtalyan, İngiliz kuvvetini Gazze'ye nakledecekleri haber alınmıştır.

Uzun yıllardır görülmeyen şiddetli yağmurların düşmesi, Fahri Ferik Nuri'yi sevindirir. Geçen yıla göre üç misli tohum atılmıştır. Bu da zirai üretimin bolluğu, erzaksızlık yüzünden şimdiye kadar maruz kalınan korkuların, sıkıntıların gelecek yıl çekilmemesi demektir.[256] Mücahitlerin fedakârlıklarının karşılığını manevi olarak takdir etmenin somut ifadesi olarak "basılı resmî belge" vermek, onların bağlılığını artıracaktır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce bunların yanı sıra 1000 adet asker harp madalyası, 200 adet de subay harp madalyası dağıtması için ilk vasıtayla Fahri Ferik Nuri'ye yollanacaktır.[257] Afrika Gruplar Kumandanlığı'na atamaları yapılan iki subay ile topçu kamacı ustasının birlikleriyle ilişkileri kesilmiş, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi emrinde bölgeye gideceklerdir.[258]

Trablusgarp'taki iktisadi sıkıntılar, özellikle üretimin yapılamaması ve dışarıya bağımlı olması da ayrıca bir mücadele alanıdır. Şeker, kumaş vs. gibi temel ihtiyaç maddeleri mecburen en yakından

Tunus'tan ithal edilmektedir. Fransız işgalindeki Tunus'ta alışverişte altın para ve Fransız frangı geçerlidir. Trablusgarp'ta piyasada Fransız frangı ve altın paranın bulunmaması, dolayısıyla Tunus'ta geçmeyen Osmanlı kâğıt parasının değerinin düşmesi tehlikesiyle karşı karşıyadır. Nitekim Tunus'a yakın Gadamis'te değeri dörtte bir oranında düşmüştür. Bu şekilde değer kaybı, yakın gelecekte Afrika Gruplar Kumandanlığı'nı zarara ve sıkıntıya sokacaktır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin, şimdiden "yirmi bin liralık Fransız banknotunu" tedarik ederek göndermesi lazımdır.[259]

"Afrika'ya yelkenli gemilerle gönderilmek üzere Fethiye, Marmaris, Muğla ve sâir civarda bulundurulan" silahlar ve askeri malzeme yerine ulaştırılamamıştır. Harbiye Nazırı Enver Paşa da burada atıl durumda kalmalarını önlemek üzere, XXI. Kolordu Kumandanlığı'na, Muğla'da bulunan özel görevliden söz konusu malzemelerin tutanakla teslim alınarak, Kolordu personeline harcanmasını ve sonucun bildirilmesini emreder.[260]

Kasım 1917

Trablusgarp'ta 50 taburluk kuvvet bulundurdukları anlaşılan İtalyanlar, bunların bir kısmını Avusturya'ya karşı kullanmak üzere Avrupa'ya çekmeyi planlarlar.[261] Tabii bu düşünceyi ancak Osmanlı kuvvetlerini imha ettikten sonra hayata geçirebilecekleri için, muharebelerin kendi harekât merkezlerine yakın yerlerde meydana gelmesini istemektedirler. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, İtalyanların planlarını başarısız kılmak için "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdiriyyeti vasıtasıyla Afrika Grupları Kumandanlığı'na" şu emri verir. "Osmanlı kuvvetleri kat'î muharebeyi kabul etmeyerek kemâ-fi-s-sâbık [eskisi gibi] İtalyanların ileri hareketlerini, gerilerini ve yanlarını ta'cîz ederek mühim sûrette müşkilleşdirirler ise, İtalyanlar izhâr-ı acz etmek [çaresizliklerini bildirmek] mecburiyetinde kalırlar."[262]

Kendi kuvvetlerinin iaşesinde ve donatımında sıkıntılar çeken Afrika Gruplar Kumandanlığı, İtalyan esirlere yeterince destek veremez haldedir. Hilâl-i Ahmer [Kızılay] ya da Salib-i Ahmer [Kı-

zılhaç] vasıtasıyla yardım çağrısına da henüz olumlu cevap alamamıştır. Bu arada esirler arasındaki ölüm oranı da gittikçe artmaktadır.[263] Fahri Ferik Nuri'nin istediği toplar, bölgeye ulaşmıştır. Bazı eksiklerin olduğu ancak sevk edildiği bildirilmiştir.[264] Malzeme, personel, silah ve mühimmat ihtiyacı ise devam etmektedir.[265]

Harp şartları altında, özellikle lojistik destek anlamında müttefiki Almanya'nın deniz taşımacılığına bağlı olan Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki en önemli meselesi budur. Fahri Ferik Nuri'nin geçen aylarda dile getirdiği, sonucu şüpheli bir barışta buranın terk edilmesi halinde iç karışıklıklar çıkacağına dönük endişelerine, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden verilen cevapta, "Trablusgarp Vilâyeti ve Bingazi Sancağının" Osmanlı hükümetinin gözünde vatanın kutsal bir parçası olduğu vurgulanır. Gerek harp süresince gerekse ileride yapılması muhtemel barış görüşmelerinde, bu düşünceden vazgeçilmeyeceği ve ısrarcı olunacağı belirtilerek, bu hususta gerekli her türlü teşebbüsten geri durulmayacağı da açıklanır. Gruplar Kumandanlığı'ndan iade edilen İtalyan banknotlarından üç yüz bin frangı "ufaklık halinde" geri kalanın da Osmanlı kâğıt parasıyla değiştirildiği ve bunlarla birlikte kısa sürede 150 bin Osmanlı lirasının gönderileceği de bildirilir.[266]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya mektup yazan Fahri Ferik Nuri, daha önce ısrarla gönderilmesini istediği malzeme ve personel ihtiyaçlarını bir kez daha maddeler halinde sıralar.[267] Gruplar Kumandanlığı'nın sıhhiye teşkilatı da yeterli değildir. Sadece bir tabip görev yapmakta, buradaki sıhhiye teşkilatını idare edecek bir operatör ile bir cerrah da tayin edilmelidir.[268] Aynı şekilde haberleşme işlerini –telsiz telgraf muhaberesini– yürütecek bir subay[269] ile İtalyancaya vâkıf bir mütercime[270] de şiddetle ihtiyaç vardır. Subay,[271] tabip ve mütercim atamaları yapılmış, muhabere işlerine bakacak istihkâm subayın tayini de özlük işlerine teklif edilmiştir. "Teşkilat-ı Mahsusada müstahdem [çalışan] Trablusgarplı Yüzbaşı Hasan'a dördüncü dereceden Osmanî, "Müdiriyyetde müstahdem" Süvari Kaymakam Hüsameddin'e üçüncü dereceden Kılıçlı Mecidî nişanıyla ve İskeçeli Arif'in muharebe gümüş liyakat madalyasıyla taltifleri [ödüllendirilmeleri] padişah tarafından onaylanmıştır.[272]

Kasım ayı içerisinde, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderilmek üzere, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce çeşitli lojistik malzemeleri tedarik ve teslim alınır. Otomobil yedek parçası,[273] Rus mitralyöz şeridi, marpuç, seyyar telefon pili,[274] 200 kg şeker,[275] subay takım elbisesi,[276] 500 takım gaz maskesi,[277] potin, elbise[278] para konulmak üzere 100 adet kalın ve sıkı dokunmuş Amerikan bezinden torba,[279] 4 adet Rus makineli tüfeği, 8 adet Alman makineli tüfek muavin kundağı,[280] 500 bin adet Rus tüfeği cephanesi, 1 milyon adet Rus makineli tüfek cephanesi, 100 bin adet büyük çaplı mavzer cephanesi, 100 bin adet Martin tüfek cephanesi, 100 bin adet Gırra tüfek fişeği, 50 sandık İngiliz fişeği,[281] 200 adet elektrik fünyesi, 1000 adet tahrip kapsülü, 500 adet [?], 4000 m kablo, 1000 adet tahrip kalıbı (dinamit, tanesi 200 gr),[282] kırtasiye malzemesi ve askeri kanun, yönetmelik kitabı,[283] terzi malzemesi, elbise, çamaşır, subay elbise kumaşı, düğmesi,[284] çeşitli levazım malzemeleri.[285]

Aralık 1917

Afrika Gruplar Kumandanlığı'na bağlı birliklerin sevk ve idaresini yürütmek üzere Süvari Kaymakam İshak, tayin edilir. Buradaki görev süresince "Fahri Mirliva rütbesine" sahip olacaktır.[286]

1917 yılı sonu itibariyle Afrika Gruplar Kumandanlığı ile İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin karşılaştırmalı bir dökümünü çıkaran Fahri Ferik Nuri, Başkumandanlık Vekâleti'ni bilgilendirir: Buna göre:

Afrika Gruplar Kumandanlığı

Piyade Birlikleri:

1. Afrika Alayı: 3 tabur, 9 bölük;
2. Afrika Alayı: 3 tabur, 8 bölük;
3. Afrika Alayı: 2 tabur, 8 bölük. (Eksik tabur ve bölükler kuruluş aşamasındadır. Ayrıca Şark Cephesi'nde bağımsız 1 tabur ile Tacura cephesinde daha sonra kuruluşa katılacak 1 takım mevcuttur.)

Mücahitler: Sayıları en alt seviyededir. Gruplar Kumandanlığı'nca iaşe edilenlerin dışında, günlük işlerini sürdürüp çağrıldığında muharebelere katılanlar vardır ki sayıları sürekli değişmektedir. Bunlar için "milis teşkilatı" planlanmaktadır.

Süvari Birlikleri: Şarkta 1 bölük kadar hicân[287] mevcuttur. Ayrıca,

Sirt Cephesi'nde 1 takım
Garp Cephesi'nde 2 takım
Fizan Cephesi'nde 1 takım

olmak üzere toplam 5 takım vardır ve mevcutları sürekli değişmektedir.

Top: Elde mevcut toplardan cephelerde tek tek ya da takım olarak yararlanılmaktadır. Kamasız 8-10 kadar top ise kullanım dışıdır. Topçu kuruluşu tamamlanamamıştır.

Makineli Tüfek: İkisi 2'şer, biri 4 tüfekli olmak üzere 3 bölük kurulmuştur. 3 adet İtalyan makineli tüfeği ise çalışır durumda değildir.

Jandarma: Her cephe ve bölge kumandanlıklarında 1'er takım mevcutlu jandarma kuvvetleriyle hem iç asayişin korunmasında hem de muharebe esnasında "muharip" olarak yararlanılmaktadır.

Bölge Komutanlıkları: Düşmanla temasta bulunan Hums, Tacura, Garp, Nalut cepheleriyle, sahil koruma göreviyle yükümlü Sirt ve Mısrata cephelerinin dışında Gruplar Kumandanlığı emrinde Fizan, Urfelle, Tarhune ve Cebel bölge komutanlıkları mevcuttur. Bu bölge komutanlıkları "sırf siyasi ve idarî maksatlarla" kurulmuştur. Bunlar aynı zamanda askeri kuruluşla da bağlantılı olup gerektiğinde muharebe esnasında bu kuvvetlerden de yararlanılmaktadır.[288]

İtalyan Kuvvetleri

Derne ve Bingazi: 1 ila 2 tabur piyade. Sayısı bilinmeyen top ve makineli tüfeğin yanı sıra yine miktarı bilinmeyen Habeş askeri bulunmaktadır.

Hums: 3 tabur piyade (Habeş ve diğer). Miktarı bilinmeyen top, makineli tüfek ve bir kısım teknik sınıflar. Bu cephedeki tahkimatı desteklemiştir, tayyarelerle keşif uçuşları yapmaktadır.

Trablusgarp: Tacura ile Kırkkarış arasında 12 büyük istihkâmı mevcuttur. Her birinde çeşitli çaplarda 6 adet top vardır. İstihkâmlar arasında 500 ila 1000 m aralıklarla tel örgüler çekilidir. 1 alay İtalyan piyade, 2 bölük milis askeri, 1 bölük süvari, bir kısım teknik sınıflar buradadır. Ayrıca Sidibilâl'deki istihkâmda 400 kadar yerli ve İtalyan asker, 9 top, 4 makineli tüfek bulunmaktadır.

Zuvara: 1 ila 2 tabur İtalyan piyade, 1 tabur Habeş askerleri, 1 milis taburu, Zuvaralılardan oluşan 1 milis bölüğü, Karışık Arap milis bölüğü. 100 atlı 1 süvari bölüğü. Zuvara'nın çevresi ve güneybatıda Tunus sınırı civarında müstahkem mevkiler ve 100 kişilik hicân bölüğü. Bunlarda sayısı bilinmeyen top mevcuttur.[289]

Fransız Kuvvetleri

Nalut cephesi karşısında Dehibâ müstahkem mevkiinde mevcut kuvvetler:

Piyade: 1 Zuhaf [Zu'âf][290] taburu (6 bölük), 1 Afrika taburu (5 bölük), 1 milis taburu (4 bölük).

Topçu: 2 topçu taburu (6'şar toplu 2 batarya), Koşumsuz 6 top, 9 cm'lik 7 adet top.

Makineli tüfek: 1 makineli tüfek bölüğü (toplam 12 makineli tüfek ve 90 mevcutlu 1 Zuhaf, 1 Afrika, 1 milis makineli tüfek takımı), müstahkem mevkide, sabit 12 makineli tüfek.

Bunların dışında ihtiyat olarak 200 mevcutlu 1 piyade bölüğü, 150 mevcutlu 1 atlı piyade bölüğü, 2 adet 9 cm'lik top, 2 makineli tüfek, 1 süvari bölüğü, 5 adet zırhlı otomobil, 4 tayyare. Tunus sınırı boyunca çeşitli mevkilerde konuşlu 2 piyade taburu (1 taburu 800-1000 mevcutlu), 4 bölük, 4 toplu 1 batarya ile ayrıca bir miktar top ve makineli tüfek.[291]

Afrika Gruplar Kumandanlığı ile karşısındaki İtalyan ve Fransız kuvvetleri karşılaştırıldığında, gerçekleştirilen mücadelenin hangi şartlarda, hangi maddi güçlerle yapıldığını bu kuvvet bilgileri açıkça ortaya koymaktadır. İtalyanlar aleyhte propagandalarını hız vererek sürdürmektedirler. Yaydıkları son haber; İtalyanlar

Trablus'u terk ettiklerinde, Osmanlı Devleti burayı Almanya'ya satacaktır.[292]

Aralık ayı sonlarında Fahri Ferik Nuri, lojistik destekteki aksaklıkları düzene sokmak ve tek elden takip etmek amacıyla, Afrika Gruplar Kumandanlığı emrinde olmak üzere Pola'da faaliyet gösterecek, "Afrika Grupları Sevk Memurluğu"nu kurar. Gruplar Kumandanlığı emrindeki subaylardan Yüzbaşı Kâmil'i de bu göreve tayin eder. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne de bu tasarrufunu bildirir.[293]

Afrika Grupları Sevk Memurluğu, talimatla belirlenen şu görevleri yerine getirecektir:[294]

1. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce Afrika Gruplar Kumandanlığı'na gönderilecek her türlü cephane, eşya ve saireyi teslim alıp depolayacaktır.

2. Pola'daki depodan Gruplar Kumandanlığı tarafından verilecek listeye göre malzemeleri denizaltılara yükletip gönderecektir.

3. Gruplar Kumandanlığı'nın denizaltıyla yollayacağı eşya, resmi yazı ve diğer postaları, kumandanlığın vereceği emre göre bizzat ya İstanbul'a ya da Viyana'ya kadar götürüp buradaki Askeri Ataşe vasıtasıyla kuryelere makbuzla teslim edip İstanbul'da genel karargâha gönderirken ayrıca yazıyla da bildirecek, İstanbul Trablusgarp arasında karşılıklı yollanacak postaların düzenli şekilde ulaşımını sağlayacaktır.

4. Pola'daki depoda mevcut bulunan malzemenin listesini hemen Gruplar Kumandanlığı'na ulaştıracaktır. Gruplar Kumandanlığı da buna göre talepte bulunacaktır. Bu liste eline geçmeden eğer bir denizaltı hareket edecek olursa, sevk memuru lüzumlu gördüğü malzemeyi yükletecektir. İstanbul'dan, askeri ataşeliklerden veya başka makamlardan gelecek her türlü yeni malzemeyi depolayacak ve listesini hemen Gruplar Kumandanlığı'na gönderecektir.

5. Her seferde daha malzeme gönderebilecek şekilde sandıklar yaptırılacak, Alman Harbiye Nezareti'nin yayımladığı talimatta belirtildiği şekilde çeşitli cins malzemenin sandıklama yöntemini

uygulayacaktır. Sandıkları numaralayacak, içerik malzeme listelerini çıkaracak ve ayrıca gönderecektir.

6. Sevk memuru, Gruplar Kumandanlığı'nın emri olmadıkça, Pola'dan ayrılamaz. Denizaltıların hareket etmediği zamanlarda birkaç günlüğüne Viyana'ya gidebilecektir.

7. Sevk Memurluğu tarafından Pola'da, resmi bina olarak birkaç odalı bir yer kiralayacaktır. Burada Trablusgarp'a giden ve gelen subay, küçük zabit ve erler için kalacak yer hazırlayacaktır. Subayların iaşeleri şimdilik eskisi gibi Avusturya gazinosundan sağlanacaktır.

8. Afrika Gruplar Kumandanlığı'na ait malzemeyi koymak üzere bir ambar verilmesi için Pola'daki Avusturya makamlarından talepte bulunacak, burada ayrıca bir marangozhane tesis ettirecektir.

9. Sevk Memurluğunun resmen tanınması ve kolaylık sağlanması için Pola'daki Avusturya askeri makamlarına Viyana Askeri Ataşeliği vasıtasıyla girişimde bulunulacağı, şahsî masrafların kabul edilip karşılanması için de Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne yazılmıştır

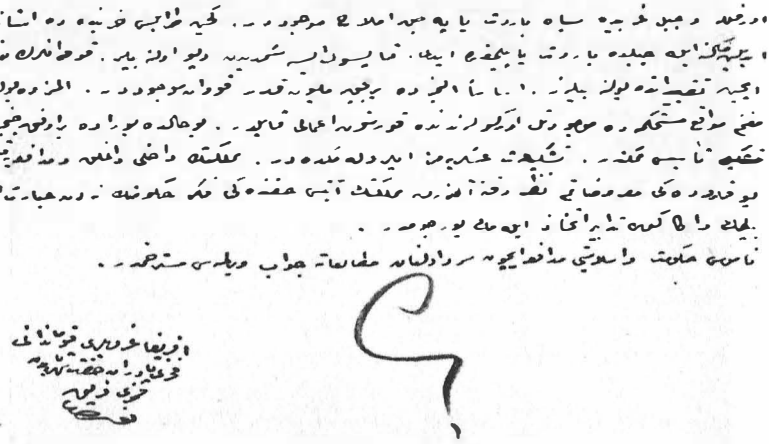
Fahri Ferik Nuri, talimatta belirtilen görevlerin hayata geçirilmesinde gereken maddi kaynağın karşılanması; Trablusgarp'taki askeri ve mülki personelin özel koli postalarının sahiplerine listede yer aldığı gibi, imza karşılığı teslim edilerek bu nüshaların Gruplar Kumandanlığı'na iadesi –aynı şekilde İstanbul'dan gönderileceklere de aynı işlemin uygulanacaktır–, bununla ilgilenecek görevlilerin bu işlemlere hassasiyet göstermesinin sağlanması; gönderilecek diğer malzemelerin de kayda geçirilerek makbuz karşılığı sevk memuruna teslimi işlemlerinde düzenin bozulmaması için ilgililere gereken emrin verilmesini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden "hassaten rica eder".[295]

İstanbul'dan tedarik edilen levazım malzemeleri,[296] Pola'dan denizaltıyla mitralyöz yardımcı kundakları, patlayıcı maddeler, şeker, tophaneden alınan fabrika malzemesi, kapsül, tütün ve sigara, kırtasiye, terzi malzemeleri, gaz maskeleri, top alet ve edevatı, ba-

rut kutuları, mermi, levazım malzemeleri vs. ay sonlarına doğru, Afrika Gruplar Kumandanlığı'na sevk edilir.[297]

Afrika Gruplar Kumandanlığı Kurmay Başkanlığı'na tayin edilen Kurmay Yüzbaşı Neşet, Fahri Ferik Nuri'nin pek yalnız olduğunu, kurmay başkanlığı görevini yürütecek kimse yokluğundan dolayı, hatta şifreyi bile bizzat yazmak zorunda kaldığını gözlemler. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin burayı ihmal ettiğinden bahsederek eleştirir. "Her yerle muharebemiz telefonladır. Vesâit [araçlar] çoktur. Fabrikalarımız iyidir fakat Umûr-ı Şarkıyye buraya hiç bakmamış. Bu sefer Paşa'ya da söyledim. Fî-mâba'd [bundan böyle] hep şube ile ve karargâhla temas edeceğiz ve hatta Umûr-ı Şarkıyye bura muamelâtını [işlerini] yapmak üzre birisini ta'yin etdirmeğe çalışıyoruz. Zira Kaymakam Hüsameddin Bey'in bu iş elinden gelmez... Ali Bey Başhampa ise uğraşıyor fakat askeri işlerde bi-t-tab' [tabii olarak] ma'zurdur."[298]

A	1-65
D	51
F	3.14

Afrika Grupları Kumandanı Fahrî Ferîk Nuri'nin, Tarhune'den Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 10 Temmuz 1917 tarihli raporunda, dikkat çeken tespiti: "Netîcesi muzlim [şüpheli] bir sulh hâlinde, Hükûmet me'mûrlarının eskisi gibi burasını terk etmeleri kat'iyyen kabil[mümkün] olamayacaktır. Burânın idâre ve intizâmı yabancı ellerle kâimdir. Biz çekilirsek ihtilâfât-ı dâhiliyye[iç anlaşmazlıklar] başlar."

ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-14

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî

Trablusgarp'ta mücâhidler

Rusya

Ocak-Şubat-Mart 1917

Abdülaziz Çaviş'in[1] çıkaracağı *El-Âlem-ül-İslâm*[2] dergisinde kullanılmak üzere alınan 28 top selülozsuz kâğıt 4.455.85 mark;[3] 31 top parlak selülozlu kâğıt da 4.007.70 mark[4] tutar. Nakliye ile birlikte ödenecek miktar 9.242.40 marktır. 28 top kâğıdın faturası kesilen[5] ve depolananları Abdülaziz Çaviş adına gönderilecektir.[6] Derginin yazı kadrosundaki daimi isimler de belirlenmiştir: Kulcalı Abdülaziz Bey, Tâlibzâde Yusuf Bey, Ahmed Sâib Bey, Halid Said Efendi, Safâ Bey, Yusuf Suad Bey ve Aziz Bey. Yazılarıyla destek sağlayacak diğer isimler: Dâr-ül-muallimîn'den [Erkek Öğretmen Okulu'ndan] Abdürrezzak Efendi, Hiveli Bican Efendi, Taşkentli Abdüşşehid Efendi, Buharalı Hâşim Efendi, Altaylı Abdülaziz Efendi, Altaylı Kelimullah Efendi. Medresetü'l-vâizîn'den [Vaizler Okulu'ndan] Urallı Kabil Efendi, *Harp* mecmuasından Tevfik Nureddin, *Türk Yurdu* İdare Memuru Zînetullah Efendi. Ayrıca Ağaoğlu Ahmed Bey, Abdürreşid İbrahim Efendi, Doktor Ali Bey, Halim Sâbit Efendi, Akçuraoğlu Yusuf Bey.[7]

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Doğu Şubesi fahri müdürlüğü görevini sürdürmektedir. Türkistan'da büyük karışıklıklar yaşanmaktadır. İsyancılar, iki şehri tahrip et-

mişlerdir. Sebebi, Rusların "amele [işçi] hizmetlerinde kullanılmak üzere" adam toplamaya girişmeleridir.[8] Son aylarda Rusya'da meydana gelen büyük karışıklıklardan yararlanarak "oradaki Türkler ve Müslümanlar arasında birtakım teşkîlât icrası [kurulması] ve bu teşkîlâtın gerek oradaki ahalinin ve gerek Hükümet-i Osmaniye'nin te'mîn-i menâfi'i [çıkarlarının elde edilmesi] için çalıştırılması"nı[9] faydalı ve mümkün görür. Harekete geçer. Bu konuda hazırladığı yapılacakları içeren 5 Mart tarihli eylem planı teklifini Harbiye Nezareti'ne arz eder. Planda şu düşüncelerini ifade eder.

Rusya'daki Türkler ve Müslümanlar arasında "sırf siyasi bir şekilde teşkîlât yapmak için" Bakü, Kazan gibi büyük merkezlerle Çerkezistan'a sınırlı sayıda adam gönderilecektir. Bunlar, gittikleri yerlerde "Türk ve Müslüman teşkîlâtına" rastlarlarsa onlarla işbirliği yapacak, İstanbul merkezinin talimatlarını bildireceklerdir. Eğer hâlâ bir teşkilat mevcut değilse, o yörenin en etkin ve güvenilir adamları aracılığıyla kurmak üzere girişimde bulunacaklardır. Bu amacın sağlanması, gönderileceklerin oralarda güvenilir kişilerden seçilmesine bağlıdır. Rusya'daki ihtilalcileri şüphelendirmemek için, önce hâlâ Rus vatandaşı olan kişiler, İsveç üzerinden Rusya'ya açıktan gidecekler ve kendilerini "eski Çar idaresinin mağdurları" olarak göstereceklerdir.

Rusya Devleti'ne ve Ruslara, buradaki Türklerin ve Müslümanların, dışarıdan gelen fikirlerle hareket ettikleri şüphesi uyandırmamak üzere her türlü tedbire başvurulacaktır. Seçilen kişilerin Rusya'ya serbestçe girip giremeyecekleri gizlice sorulacak ve alınacak cevaba göre hareket tarzı belirlenecektir.

Rusya'ya gönderileceklere verilecek esas talimat şu maddelerde belirlenmiştir. "1. Bütün Türk ve Müslümanlar arasında siyasî ve ilmî teşkîlât yaparak müttehid [birlik olmuş] ve kuvvetli bir siyasî fırka [parti] vücuda getirmek. 2. Oradaki ahaliye en vâsi' imtiyazlar [geniş ayrıcalıklar] vermeğe, programı en ziyâde müsâid olan ihtilâlci amele [işçi] fırkalarıyla tevhîd-i harekât [işbirliği] etmek. 3. Emperyalizm fikirlerine düşman olan bu fırkalarla birlikte ve kemâl-i fa'âliyetle [en üst seviyede gayretle] sulhün [barışın] bir an önce akdine [kararlaştırılmasına] çalışmak. 4. Sulhe esas olarak Rusya'nın

her türlü istilâcûyâne [istilâcı] fikirlerden feragat etmesini [vazgeçmesini] ihtilâlci amele fırkalarıyla birlikte neşretmek [herkese duyurmak]. 5. Dâhilen [içeriden] Türk ve Müslümanlara millî inkişâflarını [gelişmelerini] te'mîn edecek imtiyazlar te'mîn etmek."[10]

Rusya'nın içinde bu şekilde birçok küçük merkezlerin yanı sıra birkaç da büyük merkez kurulmuş olacaktır. Bu merkezlerin hepsinin, daima İstanbul'la temas halinde bulunmaları, gerektiğinde maddi ve manevi yardımlar yapılması bir mecburiyettir. Merkezlerin faaliyetlerini düzenleyebilecek, aralarında çıkabilecek anlaşmazlıkları çözümleyecek tek yer İstanbul olmalıdır.

Sürekli teması sağlayabilmek üzere, Stockholm'deki Osmanlı elçiliğine yalnız bu işle uğraşacak özel bir memur tayin edilmelidir. Rusya'dan haber getirecek elemanlar, burada daimi bir şube olursa, ona başvuracaklardır. Böylece acil olmayan haberler, elçilik kuryesiyle; acil işler ise "şifreli telgrafla bildirilerek" aynı yolla cevapları alınabilir.

Bundan böyle, toplanacak milliyetler kongresinde olsun, Rusya Türk ve Müslümanları adına yayınlanacak dergilerde Rusya'dan ayrılma fikirlerine hiç yer verilmeyecek, yalnız en geniş muhtariyetler, ayrıcalıklar istenecektir. "En ahrâr-âne [hür olanlara yakışan] bir maksadla vücûda gelen Rus ihtilâlinin de esâsen bu meşrû' [yasal] talebi, hatta kendiliğinden kabul ve tatbik edeceği"[11] tarzında fikirler açıklanacaktır. Daha önce ayrılmaları istenen topraklar için de aynı şekilde hareket edilecektir. Eskiden dile getirilen bu yöndeki taleplerin, sırf yıkılan Rus yönetim şekline karşı olduğu, çarlık idaresi hiçbir zaman Rusya'nın ve Rusya'da yaşayan milletlerin geleceklerine kefil olmadığından, hayatta kalmak için ayrılmaktan başka bir çarenin görülemediği, oysa şimdi "hür Rusya dâhilinde en geniş muhtariyetlere yer verileceğinin" kesin olduğu ileri sürülecektir. Bugün Rusların arasında hüküm süren ağır anlaşmazlıkları devam ettirmek, Rusya'daki Türk ve Müslümanların siyasi hayatta etkin rol oynayabilmelerini sağlamak amacıyla; Ruslara, onların ayrılmak düşüncesinden tamamen uzaklaştıkları, sadece kendi milli gelişimlerini istedikleri kanaati telkin olunmalıdır. Bu da ancak buraya kadar açıklandığı şekilde mümkündür.

Hariciye Nezareti memurlarından Ali Kemal de içinde bulunulan zamanın Rusya Müslümanlarının kurtuluşu için tarihi bir fırsat ortaya çıkardığını belirterek, uygulanabilecek siyasete dair değerlendirmelerini ayrı rapor halinde arz eder.[12] Bu fırsat Osmanlı Devleti için de gerek siyasi gelecek gerekse "nüfûz-ı İslâmiyet" bakış açısından kıymetlidir.

Rusya Müslümanları arasında "mâzîlerini tedkîk ve idrâk etmiş" fikir sahibi pek çok aydının yanı sıra Rus ordusunda eğitim görmüş "milyonla halk" vardır. Bu kitle, "siyasi bağımsızlık" amacının elde edilmesinde asli ihtiyaç olan askeri gücün temeli demektir. Rusya Müslümanları gayelerine, Osmanlı Devleti'nin maddi yardımlarıyla ulaşabileceklerdir. Yalnız bu yardım, gizli olarak ve Osmanlı hükümetini siyaseten zor durumda bırakmayacak şekilde yapılmalıdır. Yardımın esası olan gizlilik kuralı çerçevesinde, halen Osmanlı topraklarında yaşayan ve "ana toprakları" ile manevi bağlarını kesmeyen unsurlardan yararlanılması tabii olduğu kadar mecburidir de.

İlk kafilede, Rusya Müslümanları arasında kurtuluş fikrini arzuyla hayata geçirmek üzere, oralarda bulunmuş öğretmen ve diğer sosyal görevleri yapanlar gönderilmelidirler. Bunlar halk üzerinde etkili kişilerle temasla milli düşünceyi canlandırarak, yerel teşkilatlanmanın esaslarını ortaya koyarlar. İlk ve sonraki kafilelerin başında, haberleşmeyi sağlayacak güvenilir kişiler mutlaka bulunmalıdır. Gidecekleri bölgeye, uzak yerlerden dolaşarak değil, doğrudan Karadeniz yoluyla sevk daha uygun olacaktır. İlk kafile, Kırım ve Kafkasya'ya gitmeli ve buralarda münasebetlerin kurulmasının ardından daha yukarılara hareket etmelidirler. "Her halde, Rusya dâhilindeki bütün teşkîlât, zincir gibi yekdiğerine bağlı olmalı ve ahvâl ve vaz'iyyet hakkında, suhuletle [kolaylıkla] Der-saâdet'ce her vakt ma'lûmat alınabilmelidir."[13]

Askeri teşkilatın yanı sıra, siyasi teşkilatı kuracak yapı da mevcuttur. Rusya'da ve Avrupa'da üniversite öğrenimlerini tamamlamış "Müslüman milliyetperver gençler," harekâtın iyi yönetilmesini sağlayabilirler. İlk kafile de faaliyetini bu gençlerle yürütmelidir. Onlar, meseleyi yerel mücadele şeklinde sahiplenerek çok önemli

rol oynarlar. Bu siyasi teşkilat "bütün yararlı unsurları" milli fikir etrafında toplayacaktır.

Osmanlı hükümeti, aslen Rusya Müslümanlarından olan subaylarını teşkilatlanmada yardım etmek üzere gönderirken, sivil çeteci ve propagandacılar da bunlara katılmalıdır. Dikkati çekmeyecek ücra yerlerde, çeteciler eğitilecek; mümkün olan nakdi yardımlarla ortaya çıkacak görevler "en sıkı gizlilik içinde yürütülecektir." Rusya'daki mücadeleye fiilen katılamayacak olanlar da İstanbul'da kurulacak bir "hayır cemiyeti" üzerinden, onun yönetimindekiler eliyle alınan kararların uygulanması takip edecektir. Bu cemiyet, mutlaka dışarının dikkatini çekmeyecek bir isim ve şekil altında bulunacak, üyeleri iki kısımdan oluşacaktır:[14]

1. Bütün işleri yürütecek merkez yönetimi ile yalnız cemiyetin gerçek amacını bilen fakat uygulamadan haberleri olmayan güvenilir ve faal üyeler.
2. Cemiyete nakdi yardımda bulunacak, kendilerine milli fikir verilmesiyle yetinilecek üyeler.

Osmanlı topraklarında yaşayan Rusyalı Müslümanlar arasında bu tarihi fırsattan yararlanma isteği çok kuvvetlidir ve bunun için de söz konusu edilen "hayır cemiyeti" hızla kurularak faaliyete geçmelidir.[15]

Rusya'da yaşayan Rus olmayan milletlerin temsilcileri, 20 Mart'ta Stockholm'de düzenlenecek kongrede bir araya geleceklerdir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce "özel olarak görevlendirilen" Abdürreşid İbrahim,[16] Hüseyinzâde Ali[17] ve Yusuf Akçura[18] kongreye katılacaklardır.[19] Heyet üyeleri Berlin'e giderler. Buradan Stockholm'e geçeceklerdir.

Üçüncü yılına giren harbin Rusya'da meydana getirdiği ekonomik yıkımlar, yüzyılın başından beri süregelen sosyal huzursuzlukları patlatır. Mart ayı başında, başkent St. Petersburg'da başlayan gösteriler, hemen isyana dönüşür ve ihtilalle sonuçlanır. St. Petersburg'da "İşçilerin ve Askerlerin Sovyeti" ilan edilir. 14 Mart'ta geçici hükümetin kurulmasının ardından Çar II. Nikola tahttan

çekilmek zorunda kalır. İstanbul basınında da bir dönemin bitişi bir cümleyle özetlenir. "Çar, terk-i saltanat etdi."[20]

Rusya'da değişen şartlardan dolayı, kongre gerçekleşemez. Heyet üyeleri, Rusya'daki yeni yönetime dair değerlendirmelerini, imzaladıkları 20 Mart tarihli şifre ile Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya takdim ederler. Geniş haklar ve hürriyet vaadiyle iktidara gelen, birkaç siyasi ve sosyal unsurdan oluşan ihtilal hükümetinin iktidarını koruyabilmesi, vaatlerini tamamıyla gerçekleştirmesi şartına bağlı olmakla birlikte, şu sırada istibdada saldırıyla haklar ve hürriyet davası mantıklı görülmeyecektir. İç çekişmeleri artırmak amacı güdülerek, ortaya çıkacak duruma göre ustalıkla hareket edilmesi, hatta iktidarı ele geçiren unsurlardan bazılarına sempati göstermekten dahi çekinmemek fikri aşılanmaktadır.[21]

Sosyalist Kongresi'nin bir ay sonraya ertelenmesiyle heyet üyelerinin İstanbul'a dönmeleri söz konusudur. Rusya'daki gelişmelerden "bizce ne yolda istifade edilebileceğine dair" hükümetin bakış açısını kendilerine bildirmesini Ali Başhampa'dan rica eden heyet üyeleri, bu görev için verilen izin süresinin uzatılmasını isterler. Gelişmeleri yakından gözlemek, haberleşme irtibatı sağlayabilmek bakımından Berlin'e göre Stockholm daha uygundur. Hepsinin ya da birinin, kongre toplanmadan önce Stockholm'e gitmesi imkân dahilinde olursa, burada yeni şartlar çerçevesinde yapacakları faaliyetlere ilişkin düşünce ve değerlendirmelerin ayrıca bildirilmesini yazarlar. Aynı konuda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da ayrıca durumu arz ederler. "Berlin'de kalmakdan ise Rusya ahvâline yakından ıttılâ' hâsıl etmek [öğrenmek] hatta oradaki dostlarımızla muhaberâtda bulunmak mümkün olabileceğinden" şimdiden Stockholm'e gitmelerinin sağlanması için ilgililere emir vermesini arz ederler.[22]

Cevap bekleyen heyet üyeleri, bu arada Alman dostlarına danışarak Abdürreşid İbrahim'in İsveç'e gönderilmesini uygun bulmuşlar, kararlarını büyükelçiye ve o sırada Berlin'e gelen Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya arz edip onaylarını almışlardır.[23]

Ali Başhampa'nın verdiği cevapta, Abdürreşid İbrahim, kongre yeniden toplanıncaya kadar Berlin'de kalarak işleriyle meşgul olurken, Yusuf Akçura ile Hüseyinzâde Ali Bey Stockholm'e giderek, gelişmeleri yakından takip etmenin yanı sıra, ortaya çıkan yeni şartlara göre fikirlerini de yazıya dökerek açıklayacaklardır. Para ve diğer talimat, maslahatgüzarlık vasıtasıyla gönderilecektir.[24] Hariciye Nezareti'nce de Stockholm elçiliğine her türlü kolaylık ve yardımın gösterilmesi talimatı verilecektir.[25]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu cevap üzerine Ali Başhampa'ya Berlin'den şu emri verir: "Akçuraoğlu Yusuf Bey ile rüfekasının [arkadaşlarının] Berlin'de bulunmakdan ziyade Rusya'ya daha yakın bulunmak suretiyle vazîfelerine devamlarını daha münâsib görüyorum. Kendilerine, İstokholm'e gitmelerini tebliğ eyledim. Onların nâmına, Berlin Sefaretine beş yüz liralık kredi açdırınız. İstokholm Sefaretine de tebligatda bulununuz."[26]

Ali Başhampa, Enver Paşa'dan aldığı emri yerine getirir. "Rusya'da cereyan eden ahvâl ve hâdisâtı [olayları] yakından ta'kîb etmek ve îcâbında orada vuku' bulacak teşebbüsât ve müzâharete [girişimlere ve yardıma] iştirâk etmek üzre, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından İstokholm'e i'zâm kılınan [gönderilen] Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Şeyh Abdürreşid İbrahim Efendilere" her türlü kolaylık temini ve yardımda bulunulması için Stockholm elçiliğine gerekli talimatın verilmesini Hariciye Nezareti'ne arz eder.[27]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce, *El-Âlem-ül-İslâm* dergisinin mart ayına ait kalan 150 Osmanlı lirası, Osmanlı Bankası aracılığıyla Berlin elçiliğine gönderilir.[28] Berlin askeri ataşeliğine maaşı yollanan[29] Abdülaziz Çaviş ise, dergiye alınan kâğıtlara kalan 60 Osmanlı lirası borç ile "telgraf göndermek içün" lazım olan bir Osmanlı lirasını yollamasını daireden "gayretlü Hüsameddin Beyefendi"den rica eder.[30]

Muhasebât-ı Umûmiyye Dairesi'ne Yusuf Akçura ile yanındakilerin hesabına 100 Osmanlı lirası,[31] "me'mûriyyet-i mahsusa ile" Berlin'e giden Abdürreşid İbrahim'e mart ayı ödeneği olarak 30 Osmanlı lirasının, aynı elçilik vasıtasıyla takdimi için gereği ya-

zılır.[32] Berlin'deki Müslüman esirler arasında yetenekli olanların "kendi arzusuyla vicdanıyla Türkiye'ye gideceklerin" şimdiden zaman kaybetmeden yetişmelerini sağlamak lazımdır. Abdürreşid İbrahim, bu kişilerin fabrikalara sanayi kuruluşlarına yerleştirilerek Berlin'deki askeri ataşeliğin himayesinde çalıştırılmaları halinde memleketin geleceğinde fazlasıyla yararlanılabilecek sanatkârlar yetiştirileceği kanaatindedir.[33] Tabii bu kişilere elçilikten belge verilerek Osmanlı vatandaşı işlemi yapılabilmesinin önünün açılması, ayrıca maddi destek lazımdır. Kendisinin görüştüğü fabrikalar da bu düşünceyi zaten olumlu karşılamışlardır.

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Abdürreşid İbrahim, Rusya'daki ihtilalle ilgili gelişmeleri, gazetelerden takip ederler. Bir hayli sansürden geçmesi muhtemel gazete haberlerini, Rusya hakkındaki genel bilgileriyle beraber analiz ederek, bir rapor halinde, sürecin öncesi ve sonrasına dair ayrıntılı değerlendirmelerini içeren raporlarını Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne sunarlar.[34]

Devlet Duması'nın açılmasıyla sonuçlanan 1905 ihtilalinin ardından Rusya halkı dört kümeye ayrılmıştır. "1. Muhafazakâr ve mürteciler (Halis Rus, Çarcı, Monarşist vs. fırkaları) 2. Meşrutiyetçiler (Oktobrist, Kadet vs. fırkaları) 3. İşçiler (İş Fırkası, Sosyalist Demokrat, Sosyalist Revolüsyoner vs.) 4. Gayr-i Rus milliyetperverleri (Müslüman Fırkası, Leh Kulübü vs.)."[35] 1905 sonrası görev yapan iki Duma'da da çoğunluk 2., 3. ve 4. kümelerde olmasına rağmen, hükümet, "Çar'a, hanedanına, büyük arazi sahibi asilzâdelere, kiliseye, memurlara ve orduya dayanan" muhafazakârların elindedir. İkinci Duma'yı dağıtarak yetkilerini kısıtlayıp, seçim kanununu "Rus olmayan milletler ve işçiler" aleyhine değiştiren muhafazakârlar, buna rağmen Üçüncü Duma'da da ılımlı meşrutiyetçilerin desteği olmadan çoğunluğu elde edememişlerdir.

Muhafazakâr hükümet, içeride "Rus olmayanları Ruslaştırmak ve arazilerine Rus göçmenleri yerleştirerek onları sıkıştırmak", dışarıda da açık denizlere çıkmak geleneksel siyasetini sürdürmekten vazgeçmemiştir. 1908-1909'dan itibaren dış siyasette, meşrutiyetçi partilerin teşvikiyle, hissedilir şekilde daha çok Yakın Doğu'ya yönelmiştir.

1914'te muhafazakâr hükümet harbi ilan etmiş, onlardan çok meşrutiyetçiler "zafere kadar harbe devam" fikrini şiddetle savunmuşlardır. Harp başlayınca bu partiler bir araya gelerek oluşturdukları "Progresistler Bloku"na, bir kısım Rus nasyonalistleri, Oktobristler, Progresistler, Kadetler de katılmışlardır. Progresistler Bloku, iki hedefli bir siyaset takip ediyordu. Harbin devamına şiddetle taraftar olarak bir taraftan İngiltere ve Fransa'nın desteğini, yardımını almak; diğer yandan da Rus Devleti'nin idari ve askeri eksikliklerini, bunları düzeltme ve ıslah yeteneğinin olmadığını meydana çıkarıp, halkı hükümetten gereği gibi soğutmak. Bu iki hedefle güdülen amaç; yarı mutlak hükümeti, muhafazakârların ve bürokrasinin hâkimiyetini devirerek iktidarı ele geçirmekti.[36]

Harp uzadıkça halkın sıkıntıları artıyor, Progresist ve Sosyalist propagandalarına uygun zemin kendiliğinden oluşuyordu. Muhafazakârlar ise bu gidişin rejimin sonunu getireceğini görerek, Rusya'nın tek başına müttefiklerle barış yapmasını hayata geçirmek istediler. İngiltere ve Fransa, bunu kendi çıkarlarına uygun bulmadıklarından dolayı, harbin devamını isteyenlerin iktidara gelmesinin önünü açtılar. Toplumda geniş bir tabana hitap eden İş(çi) Partisi ile sosyalistlerin yardımıyla Progresistler, iktidarı ele geçirmeyi sonunda başarmışlardır.

Bugüne gelen süreç dikkate alındığında, "Rusya'nın Mart 1917 inkılâbı; İtilâf Devletleri, Progresist Bloku –zâbitânın [subayların] bir kısmı buna dâhildir– ve amele fırkaları –efradının [mensuplarının] bir kısmı buna dâhildir– tarafından, saray, muhafazakâr hükümet ve muhafazakâr fırkalar aleyhine yapılmışdır."[37] Yalnız, harbin devamına ilişkin Progresistler Bloku ile İşçi partileri arasındaki taban tabana zıt görüşlerin uzlaşması çok fazla sıkıntı doğuracaktır. Bu partiler anlaşamayıp ayrıldıkları takdirde muhafazakârların iktidarı yeniden ele geçirmeye kalkışmaları kuvvetle muhtemeldir. Progresistler; köylüleri, işçileri ve askerleri harbi sürdürmek fikrine yanaştırmak için iç işlerinde en geniş hürriyetleri vaat ediyorlar. Bütün kanunların, hatta yönetimin şeklinin bile, halkın seçtiği vekillerin oluşturacağı meclis tarafından düzenleneceğini, büyük arazilerin, çar ve ailesinin topraklarının

halka dağıtılacağını, çalışma hayatının işçilerin lehine bir düzene sokulacağını söylerler. "Halkı, toprak ve ekmek göstererek ateşe yürütmek istiyorlar. Lâkin amelenin ve köylünün, Progresistler arkasından gitmesi, harbin devamını istemesi çok meşkûkdür [şüphelidir]. Halk, hem toprağı almayı hem ateşden kaçmayı daha kârlı bulacaktır. Binâen-aleyh [bundan dolayı], ekseriyyeti [çoğunluğu] Progresist Blokundan teşekkül eden hükümet-i hazırânın [mevcut hükümetin] uzun müddet mevki'ini muhafaza edebileceği şüphelidir."[38]

Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların siyasi teşkilatı Rusya Müslümanları İttifakı adlı parti, ilk Duma'da 30, ikincide 40 milletvekiliyle temsil edilmiş, seçim kanununda yapılan değişiklikle bugün temsilci sayısı 10'a düşmüştür. İhtilale ne kadar ve ne şekilde katıldıklarına dair, halen kesin bilgiler yoksa da imkân dahilinde destekliklerine şüphe yoktur. Rusya Müslümanlarının hepsi, harbin bir an önce bitmesini isterler. Çünkü bu harpten onların hiçbir ciddi kazançları söz konusu değildir. Harbi sürdürmemek noktasında Müslümanların fikirleri, İşçi ve Sosyalist partileriyle örtüşmekteyse de diğer konularda bu partilerin kabul ettikleri siyasi fikirleri, Müslümanların sosyal yapıları itibariyle işbirliği yapmalarını zorlaştırmaktadır. "Bununla beraber, Rusya'da ihtilâlin uzaması, derinleşmesi, dal budak salması hâsılı anarşinin devamı Müslümanların menfaati iktizâ'sından [gereği] olduğunu anlar ve ona göre hareket fırsatı kaybetmezler zannındayız."[39]

Rusya'da yaşayan Müslümanlar, yaşanan bunalımlı ortamda şu esasları gözetmelidirler:[40]

1. İktidardaki partilerden hangisi bir an önce barış yapmayı vaat ve temin ediyorsa ona taraftar olmak.

2. Rusya'da bunalımın uzamasına hizmet edecek her vasıtadan yararlanmak.

3. a) Rusya içinde ve Kırım'da yaşayan Müslümanlar; kendi siyasi ve medeni haklarını, Rus Ortodoksların siyasi ve medeni haklarıyla tamamen eşit bir dereceye getirmelidir. Medeni hürriyet ve muhtariyetlerine; kültürel, yani dil, eğitim öğretim ve dini

meselelerde tam sahip olmalarını sağlamalıdırlar. b) Türkistan ve steplerde yaşayıp zaten yarı muhtariyete sahip Müslümanlar, bu konumu daha genişletip sağlamlaştırmalıdır. Özellikle Türkistan, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Başkurt topraklarının Rus göçmenlerin istilâsından korunması mutlaka sağlanmalıdır. c) Kafkasya'daki Müslüman Türkler, diğer Kafkasyalı milletlerle ortaklaşa, buranın muhtariyetini elde etmeye çalışmalıdırlar.

Yukarıda açıklanan esaslar temel alınarak, derhal sıralanan faaliyetlerin uygulamasına geçilmelidir:[41]

1. Rusya Müslümanları İttifakı'nın kongresini toplayarak teşkilatını takviye etmek.
2. Yıllardan beri millet tarafından seçilmesi istenip, sadece hükümetlerin keyif ve arzularına göre atama yapılan Orenburg,[42] Kırım ve Tiflis müftülük ve şeyhülislâmlık makamlarına, mevcutları indirerek, halkın istediği ve seçtiği kişileri getirmek.
3. Halkının önemli bir kısmı Türkçe konuşan vilayetlerde, Türkçenin resmi makamlarca kullanılmasına uğraşmak.
4. Rusya'nın yeni hükümetinin büyük bir gösterişle duyurduğu milliyet esasına dayanarak, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'un ele geçirilmesi fikrine karşı durmak ve harbin Hilâfet Makamı aleyhine oluşunun 20-30 milyon Rusyalı Müslümanın vicdanına ağır geldiğini, basın yoluyla anlatmak.
5. Katılacakları ve yardım edecekleri bir hükümet iktidara geldiği takdirde, Rusya Müslümanları İttifakı adına bir bakanlık ve bir müsteşarlık istemek.
6. Milli gayelere geniş ölçüde hizmet etmek üzere, Osmanlı Devleti'nin fikren ve maddi bakımdan destekleyeceği bir gazeteyi hemen, St. Petersburg'da kurdurmak.

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Abdürreşid İbrahim, ayrıca Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının gerektirdiği hususları halka açıklamak ve anlatmaya çalışmak için vakit kaybetmeden, Rusyalı Müslümanlardan bazılarının Stockholm'e giderek, buradan mev-

cut duruma tesire çalışmalarını da uygun değerlendirdiklerini vurgulayarak, raporu tamamlarlar.[43]

Harbin başlarında "Teşkîlât-ı Mahsusa tarafından propaganda için Der-saâdet'den Kafkasya'ya gönderilen" Dâr-ül-fünûn [Üniversite] öğrencisi Dağıstanlı Şuayb oğlu Ali Murtaza, Medresetü'l-vâizîn öğrencilerinden Hacı Buttay oğlu Muhammed ile Hacı Hüseyin oğlu Nur Muhammed, birkaç ay sonra Tahran'a gelirler. Askeri Ataşe Kaymakam Ömer Fevzi, 1915 Ekim ayı ortalarında "casusluk için tekrar Rusya'ya gönderir." Ali Murtaza, 31 Ocak 1917'de Kirmanşah'a gelir.[44] Hacı Buttay oğlu Muhammed, Reşt yakınlarında Mirza Küçük Han kuvvetiyle birlikte Ruslarla çarpışırken şehit düşmüştür. Ali Murtaza'nın hazırladığı raporu,[45] Kerkük'ten Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderen Kaymakam Ömer Fevzi, kendisinin ihtiyat zabiti olmak istediğini belirterek, gösterdiği fedakârlığın takdiri olarak harp madalyası ve beşinci rütbeden bir Mecidî nişanı verilmesini teklif eder.

Görevli öğrenciler, Tahran'dan Kafkasya'ya yola çıkarlar. Kazvin, Mancil,[46] Reşt güzergâhıyla Bakü'ye ulaşırlar. Buralardaki Rus kuvvetleri hakkında topladıkları bilgileri Kaymakam Ömer Fevzi'ye yollarlar. Bakü'de Müsâvât Cemiyeti[47] ile temas kurarlar. Onlar, İran sınırından Bakü'ye silah kaçırılmasını sağlayacak gerekli düzeni almaya söz verirler. Ali Murtaza, Muhammed'i "Viladikafkas Müslümanları arasında meşhur komiteci Said Gabiyef'in Ruslar aleyhinde teşkîl etdiği cemiyet ile te'sîs-i münâsebet etmesi için" gönderir.[48] Nur Muhammed'le kendisi de köprülere sabotaj düzenlemek, demiryolu üzerindeki askeri depoları yakmak, Bakü'den Dağıstan'a silah geçirecek tertibatı kurmak amacıyla Dağıstan'a hareket ederler. Dağıstan'da saygın ulemâdan Taceddin Efendi'yle Kafkas demiryolu güzergâhındaki köyleri gözden geçirirler. Grozni ve Mahaçkale arasındaki büyük demiryolu köprülerini hedef seçerler. Silah naklini gerçekleştirecek tertibatı da alırlar.

Nur Muhammed'i Dağıstan'da bırakan Ali Murtaza, Bakü'ye döner. Müsâvât Cemiyeti'nden Mehmed Emin Resulzâde'yi[49] Rus orduları hakkında bilgileri, İran sınırında silah sokulacak noktaları gösteren raporlarını yolladığı Kaymakam Ömer Fevzi'den cevap

gelmemesinden dolayı üzgün bulur. Bir kez daha Tahran'a yolladıkları adam da askeri ataşe şehirden ayrıldığından dolayı, elçilik kâtipleri Nüzhet ve Ragıp beylerle görüşür. Osmanlı ordusu gelinceye kadar hiçbir şey yapamayacakları, kuşatma altında bulundukları cevabıyla döner. Rus askeri güçlerinin Erzurum'a girmeleri üzerine, yapılacak girişimlerden yarar görülemeyeceği anlaşılınca, Ali Murtaza yeniden Dağıstan'a geri gelir. Burada silah bekleyenleri ümitsizliğe düşürmemek gayesiyle, iki arkadaşını bırakıp Tahran'a döner. İki ay bekledikten sonra ikisi subay, biri sivil üç kişiyle birlikte, Azerbaycan cephesindeki Osmanlı Ordusuna katılmak üzere hareket ederler. Geylan'da, sivil hariç diğerleri, Mirza Küçük Han'ın mücahitleri arasına karışırlar. Bir süre sonra Muhammed de gelir ve bir çarpışmada şehit düşer.

Ali Murtaza, bütün sıkıntıları aşarak geri dönmeyi başarır. Son zamanlarda yaşananları da raporunda özetler. Bütün Rusya Müslümanlarından asker alımı kararı çıktığında, Dağıstan ve Gence taraflarında isyan baş gösterince, yalnız Kafkas halkı yükümlülükten affedilir fakat istihkâmlarda çalıştırılmak üzere 80 bin gönüllü istenmektedir. "Bakü'de ve sâir şehirlerde ekmek az bulunuyor. Fiyatı dört misli yükselmiştir. Bakü'den Aşkabad'a kadar şimendifer mevki'lerinde kat'iyyen ekmek bulunmuyordu... Asker alınırken isyan eden Türkmenler, Mazenderan şimâlinde Ruslarla çarpışıyorlardı."[50]

Nisan 1917

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, özel görevle Stockholm'e gönderdiği Yusuf Akçura'nın izninin uzatılmasını Bahriye Nezareti'ne,[51] Hüseyinzâde Ali Bey için de Tıp Fakültesi'ne,[52] gereğinin yapılmasını bildirir. İstanbul'da yaşayan Ukraynalılardan da Sosyalist Kongre'ye katılımın sağlanması düşünülmektedir.[53]

Yusuf Suad Bey, Çerkesistan'a gitmek istemektedir. Köprülüzâde Fuad Bey'e yazdığı mektupta acil ihtiyaçlarını belirterek, karşılanmasını ister. "İş uğruna sarf etmek üzre" 5000 Osmanlı lirası, Rus kâğıt parası olarak kendisine teslim edilmelidir. Tehli-

keli zamanda, tehlikeli mekânda bütün korkunç ihtimallere karşı en büyük ve hızlı yardımcı, en güvenilir yoldaş, en etkili kuvvet ancak paradır. Özellikle bütün inkılap ve seçim faaliyetlerine basın yayın gibi mevcut ve mümkün vasıtalarla katılmak mecbur olduğuna göre, "mes'ele bir para mes'elesi ve paranın halledebileceği mes'ele" demektir.[54] Geride bırakacağı ailesinin geçimine de aylık 3000 kuruş tahsis edilmelidir.

Çerkesistanlı Faik ise, Yusuf Suad Bey'in yoldaşı sıfatıyla Köprülüzâde Fuad Bey'e farklı bir seçenek teklif eder. Yusuf Suad Bey, Viladikafkas veya Novorosiski konsolosluğuna ataması yapıldığı takdirde amaca daha etkin hizmet edebilecektir. Böylece fazla ödeneğe de yer kalmayacaktır.[55] Kendisinin de gitmesi halinde sekiz aylık ödeneğinin tamamının yanı sıra tabanca, dürbün verilmesini ister. Yusuf Suad Bey şimdi gidemezse barışın ertesinde en hızlı vasıtayla "Çerkesistan'a" yollanmalıdır.[56] Eğer bu mümkün olmazsa, daha önce yayımladığı "haftalık *Kafkas* gazetesiyle de bize büyük hatiplik ifâ edebileceğinden" yeniden "Çerkesçe olarak İstanbul'da" basılarak Çerkesistan'da yayımı için teşvik edilmelidir.

Kafkasya'yı yakından tanıyan Rûşeni Bey, son gelişmelerin ardından hazırladığı değerlendirme raporunda, önemli tespitlerde ve tekliflerde bulunur.[57] Raporun başında son Rus istatistiklerine göre kuzey ve güney Kafkasya'da yaşayan çeşitli milletlerin nüfus bilgilerini verir.

Kafkasya	Müslüman	Hıristiyan-Gürcü	Malakan	Ermeni	Rus	Yahudi, Leh, Alman vs.	Toplam
Kuzey Kafkasya	740.000	4.000	85.000	52.000	3.191.000	78.000	4.150.000
Güney Kafkasya	3.260.000	1.630.000	126.000	1.650.000	506.000	187.000	7.350.000
Toplam	4.000.000	1.634.000	211.000	1.702.000	3.697.000	256.000	11.500.000

Rusya'nın arzuladığı biçimde düzenlenmiş bu nüfus sayıları bile Güney Kafkasya'da Rusların zayıflığını, buna karşılık Müslümanlığın hâkimiyetini göstermektedir. Ortak düşmana karşı, Gürcü-

lerin Müslümanlarla birleşmesi tabii olduğu gibi, "ahlâken Ruslardan ziyâde Müslümanlara yakın olan Malakanların (Sektanet denilen Rus mu'tezilesi) da bu kitleye iltihakı pek mümkündür."[58] Yabancı sayılan, ticaretlerinden başka bir şey düşünmeyen Yahudiler, Lehler ve Almanlar ise mevki ve menfaat sağlamak amacıyla, Müslümanları ve Gürcüleri mecburen takviye edeceklerdir. Bu durumda Güney Kafkasya'da muhalif nüfus oranı dörtte bir kadardır. Ayrıca Kuzey Kafkasya'daki Müslümanlar, Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde ve Güney Kafkasya'yla irtibatlı bulundukları dikkate alınarak, buradaki çoğunluğa eklenebilirler.

Bütün Dağıstan'ı Kafkas silsilesinin kuzey eteklerini kapsamak üzere, Terek ve Kuban nehirleriyle sınırlanacak bir Kafkasya'ya özerklik verilirse, büyük çoğunluğu lehimizde bir Kafkasya meydana gelecektir. Böyle bir Kafkasya'da kalan Rusların da hiçbir sosyal önemi yoktur. Çünkü yarım milyonluk Rus nüfusun yaklaşık beşte biri işçi, geri kalanı polis, jandarma, tüccardır ki Rus hükümetinin lağvıyla bunların da çekilmeleri söz konusudur.

Kafkas meselesinde bizi ciddi düşündürecek ve işimizi şiddetle güçleştirecek tek bir kuvvet varsa, o da Ermeniliktir. Yapılacak bir programda, her şeyden önce bu meselenin büyük bir maharetle çözülmesi düşünülmelidir. Ermeniler, her şekilde Kafkas özerkliğine engel olmaya çalışacaklardır. Çünkü Ermeniler pek âlâ bilirler ki Kafkas özerkliğinden sonra, dört taraftan Müslümanlarla ve Gürcülerle çevrili kalınca Ermenilik, son darbeyi yiyecek ve dünya haritasından silinecektir. Zaten geçen Kafkas ihtilalinden (1904-1905) beri, Ermenilerle Kafkas Müslümanlarını, kanlı uçurumlar ayırmıştı. "Kafkas Ermenileri ilim ve servetçe Türkiye Ermenilerinden daha yüksek daha fa'âl olduğundan, tekmîl Kafkas ticaret ve sanayi'inde birinci mevki'e geçmişler ve "Kars, Erivan" gibi bazı vilâyetlerin hayat-ı iktisâdiyye ve ictimâiyyesine gaddarâne vaz'-ı yed etmişlerdir [el koymuşlardır]."[59]

Rûşeni Bey, Kafkas milletlerinin Ermeniler hakkındaki olumsuz duygularından istifadeyle, onları kenarda bırakmak için öncelikle Müslümanlarla Gürcüler arasında "saklı ya da açık maksatlarla eşit haklar üzerine kurulu" bir ittifak düzenlenmesi gerektiği

inancındadır. Müslümanların ve Gürcülerin kendi bölgelerindeki –doğuda ve batıda– çoğunluklarına dayanarak bunun hayata geçirilmesi çok kolaydır. Ermeniler, böyle bir "İslâm-Gürcü ittifakına ma'rûz kalınca kendilerini tehlikede görecekler" inatçı muhalefetlerinden vazgeçeceklerdir. Bununla birlikte, başlangıçta Ermenileri kuşkulandırmak ve mecburiyet meydana çıkmadıkça, onlara karşı düşmanca hareketlerden sakınmak gerekir. Böylece ilk esaslı adımlar atıldıktan sonra özerkliğe kavuşmak için, çeşitli milletleri okşamalı ve her vasıtayla her fırsattan yararlanılmalıdır.[60]

Raporun son bölümünde, Rûşeni Bey, kendi düşüncesince "Kafkas işinde ta'kîb olunacak programın" temel maddelerini sıralar:[61]

1. Çabuk ve ciddiyetle, Kafkasya'daki Müslümanları temsil edecek, köklü bir komitenin kurulması, varsa eğer düzene sokulması.
2. Müslüman ve Gürcü komitelerini geniş ve samimi esaslar çerçevesinde birleştirmek.
3. Hak ve hürriyet adına Rus Sosyal ve İşçi partilerine yardımcı görünerek, işi kolaylaştırmaya çalışmak.
4. Harp devam ettiği takdirde, barış propagandası yapmak, ordunun düzenini bozmak.
5. Önemli bir toplama ulaşan Malakan, Yahudi, Leh ve Almanları özerklikten yana çalıştırmak.
6. Ermenileri, yavaş yavaş zarar veremeyecek bir hale getirmek ya da hiç olmazsa onların her hareketine karşı, kuvvetli ve tetikte bulunmaya çalışmak.
7. Müslüman komitesinin haklı ve mecburi ihtiyaçlarını "Türkiye'den büyük bir sehâvet [cömertlikle] ve ciddiyetle tesviye etmek [gidermek] ve bunun için komitenin hazırlayacağı bir sâhil noktası ile İstanbul arasında serîan [hemen] bir tahte-l-bahr [denizaltı] postası te'sîs etmek."

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nde Milis Yüzbaşı Tâlibzâde Yusuf'un[62] dile getirdiği, Rusya Müslümanlarının bütününü ve Kafkasya'yı da ilgilendiren çok önemli bir mesele daha vardır; dini temsilcilerin

seçimi. Rusya, eskiden beri takip ettiği siyasetin gereğince "Türk İslâmlarının" birbirleriyle dini ve manevi irtibatlarını kesmek amacıyla Kazan, Kırım ve Orenburg'da ayrı ayrı müftülükler kurmuş, Kafkasya'da da "Sünnî ve Şîî idare-i rûhâniyyeleri diye bir Müfti ve Şeyh-ül-islâmlık te'sîs eylemişdir".[63] Bunların başına doğrudan Rusya hükümetince atama yapıldığından, "dinî reis" olmaktan çok bir Rus memuru olup, bulundukları yerdeki yerel idareye bağlıdırlar. 6 milyon nüfusa sahip Kazak ve Kırgızların ise "dinî reisleri" yoktur. Oysa dini reislerin Rusya Müslümanlarınca seçilmesi lazımdır. Onların da bizzat merci'leri olarak, Rusya Müslümanları için seçilmiş "Genel Diyanet İşleri Başkanlığı" makamının doğrudan merkezi hükümetle ilgili olması gerektiği gibi, bu teşkilatın Kırgızları ve Kuzey Kafkasya'yı içine alarak, "Kafkas Müftilik ve Şeyh-ül-islâmlıklarının" birleştirilmesi lazımdır.

Berlin'den Stockholm'e hareketinden bir gün önce Abdürreşid İbrahim, Ali Başhampa'ya, Rusya'daki Müslümanlarla ilgili son gelişmeleri aktarır. Müslümanlar, sık sık toplantılar gerçekleştirmektedirler. Çarlık hükümetinin atadığı müftü ve şer'i mahkeme kadılarını tutuklayarak, "idare heyeti" adı altında geçici bir komisyon tayin etmişlerdir. İhtiyatla hareket eden "Müslüman Fırkası", kendine bir mevki edinme çabasındadır.[64] St. Petersburg'da yayımlanan *Novoye Vremya* gazetesinde de ilgi çeken bir haber çıkar. "Sivastopol'da Tatar Fırkası teşkîl edilerek mühim metâlibelerinden [isteklerinden] birisi de Kırım'ın otonomisidir."[65]

Stockholm'e gelen Abdürreşid İbrahim, hemen bilgi toplama faaliyetine başlar. Kısa süre önce Rusya'dan gelen Ruslarla temas kurar. Sosyalist Kongresi'ne katılmanın da çarelerini arar. Abdürreşid İbrahim, verdiği bir demeçte, diğer bütün milletler gibi, Rusya Müslümanlarının da "kendi geleceklerini bizzat belirlemek hakkına" dayanarak, Stockholm'deki kongreden büyük ümitler beklediklerini söyler.[66]

Rusya'dan gelecek cevapları beklerken, buraya gelen açık kaynak Rus gazetelerini değerlendirerek, Rusya'daki gelişmeleri takip etmeye, yeni gelenlerle konuşarak mevcut durumu öğrenmeye çalışır. Kaleme aldığı ilk raporunda; "Rusya'da devre-i inkılâb henüz

tamam olmadı." tespitini yazar. Gazeteler, düzensiz gelmekte ve çoğu da geçici hükümet parti yanlısıdırlar. "Amele ve fırka-i askeriyeye mensûb gazeteler" nadiren ulaşabilmektedirler. Gazetelerde yer alan haberlerden, "şimdilik mevcûd hükümetin mevki'inden tamamiyle emin olmadığı" anlaşılmaktadır.

Rusya Müslümanları, mevcut şartlarda kendilerini geçici hükümete eğilimli gösterirken, İstanbul ve Çanakkale meselesinde tamamen muhalif olduklarını açıkça söylemektedirler.[67] 1916'daki Rus harekâtında büyük felakete uğrayan Türkistan Müslümanlarının kesin bir tavır koyamadıkları anlaşılmaktadır. Rusların burada yaptıkları büyük katliamlarla çok sayıda kasaba, köy haritadan silinir. "Cizak şehrini tamamen tarla haline çevirerek sürmüşler, yerine derhal ekin ekmişler. O zaman orada bulunmuş, kendi gözleriyle görmüş adamlardan işittim. Cizak vak'asında,[68] iki yüz kadar müsellah [silahlı] Avusturya-Macaristan esirleri, Ruslara hulûskârlık [dalkavukluk] ederek, yerli ahaliden çoluk çocuk binlerce canı telef etmişler."[69]

İhtilal sonrası çıkan idari çalkantılar içerisinde, Kafkasya'da geçici bir hükümet kurulmuştur. İsviçre tarzı bir otonomi kuracakları söylenmektedir. Sahra Kazaklarının ne yaptığına dair bilgi henüz yoktur. Finlandiyalılar, kendi hukuklarını tamamıyla kendi ellerine almışlar, gerektiğinde ayrılmak üzere planlarını yaptıkları gibi; Ukraynalılar da federasyon esasını ileri sürerek, kenarda durmaktadırlar. "Yahudilere gelince, hükûmet-i hâzıraya [şimdiki yönetime] tamamiyle tarafdar olup, kendileri için hiçbir şey istemedikleri gibi, kimseye hiçbir şey verilmesin, yalnız "autonomie kulturel" olsun diyorlar. Ama kendileri yeni cemiyyetler teşkîl ederek sermaye toplamakta kat'iyyen ihmâl etmiyorlar. On sene sonra, bütün Rusya'yı sermayeleriyle elde edeceklerine kanaatleri berkemâldir [mükemmeldir]."[70]

Rusya'da kurulan geçici hükümet ile diğer gruplar arasında yönetim meselesinde ayrılıklar gün geçtikçe şiddetlenmektedir. Hükümet Kongresi için hazırlıklar yapılmakta, nerede, ne zaman, hangi delegelerle gerçekleştirileceğine dair anlaşmazlıklar sürmektedir. "Cumhuriyetin ne sûretle olacağı mes'elesi" üzerindeki tar-

tışmalar artmıştır. Sosyalistler, Amerika'daki federasyon esasını yani İsviçre modelini isterken, geçici hükümet Fransa'daki sistemi kabul etmektedir. Nihayet, Kadet Fırkası'nın nisan ayı başında St. Petersburg'da toplanan kongresinde, gelecekte Rusya'nın "demokrasi cumhuriyeti" olduğuna dair karar verilir. Ukraynalılar Fırkası bu kongreye katılmamıştır. Zira onlar, "federasyon esaslı bir cumhuriyet" olmasını istemektedirler. Müslüman delegesi olarak kongreye katılan Sadri Maksudof,[71] Müslümanların adem-i merkeziyet taraftarı olduklarını açıklar. Muhalifler, geçici hükümetin siyasetini "parçalara ayrılması mümkün olmayan cumhuriyet devleti boyasıyla bezenmiş" nitelemesini ağızlarından düşürmemektedirler. Amele Fırkası ile Askeri Fırka Komitesi, her fırsatta barış meselesini ileri sürmekten geri kalmıyorlar. Köylerde bile artık gittikçe yükselen barış seslerini, hükümet yanlısı gazeteler bile saklayamaz haldedirler.[72]

Abdürreşid İbrahim, bazı Rus ve Alman sosyalistleri arasında temas kurulduğunu öğrenir. Yakın zamanda Rus sosyalist temsilcilerinin Stockholm'e gelmeleri beklenmektedir. Bunların yapacakları görüşmelere o da katılmaya çalışacaktır. Bu arada Rusya Müslümanları ile münasebet kurmanın yollarını arar, Finlandiya üzerinden haberleşmeye başlar.[73]

Lahey'deki "Enternasyonal Sosyalist İcra Heyetinin girişimiyle" (Felemenk-İskandinav Cemiyeti) Stockholm'de bir kongre toplanması kararlaştırılmıştır.[74] "Felemenk sosyalistleri reisi ile diğer birkaç sosyalistin Stockholm'e hareket edeceklerini", burada barış hakkında sosyalistler arasındaki görüşmelere katılacakları bilgisini, Lahey elçiliği, İstanbul'a Hariciye Nezareti'ne bildirir.[75] Stockholm elçiliğinden de "Stockholm Konferansları hakkında" ayrı bir değerlendirme gönderilir. Rusya ile barış imzalanmasını sağlamak amacıyla Alman sosyalistleri, Rus sosyalistleri nezdinde girişimde bulunmuşlardır. St. Petersburg'a gelen "Rus sosyalistleri rüesâsından Lenin" gibi, diğer sosyalist liderler de Rusya'nın bir an önce barış yapmasını istemekte ve elde etmek için büyük çaba göstermektedirler. Alman sosyalistleri de bunlara karşı son derece iyi davranarak, girişimlerinin sonucuna varmaları için bütün

vasıtaları kullanmaktadırlar. İngiliz ve Fransız hükümetleri Rusya'nın tek başına barış yapmasını engelleyecek her yolu, her vasıtayı, Stockholm'de toplanacak konferansı da kullanarak sonuçsuz bırakmak peşindedirler. Barışın esaslarını görüşmeye dönük olan kongreye "müttefiklerimiz sosyalistleri delâletiyle" bizden de temsilci katılmalıdır.[76] Stockholm elçiliğinin değerlendirmesine göre, barışın esaslarını görüşmeye ayrılan bu sosyalist kongresine katılmamızda sıkıntılar ortaya çıkmakla beraber, müttefiklerimiz sosyalistlerinin rehberliğinde delegemizin kabul ettirilmesi mümkün görünmektedir.[77] Bu teklifin, Alman sosyalistleriyle katılmanın uygunluğu ve mümkün olup olamayacağını, Hariciye Nezareti acele kaydıyla Berlin elçiliğine sorar. Verilen cevaba göre Alman hükümeti, sosyalistlerin bu girişimlerinden memnun değildir. Çünkü bunlar aynı zamanda hükümetin muhalifleridirler. Elçilik de bu nazik durumda sosyalistlerle bir temas kurmayı faydalı görmemektedir.

Viyana elçiliğinin değerlendirmesinde ise "Eğer sosyalistler, barış imzalanmasını sağlayacak ya da kolaylaştıracak sebepleri hazırlamayı başarırlarsa, etkileri artacak ve önem kazanacaklardır." vurgusu yapıldıktan sonra şu görüşler dile getirilir. "Avrupa'daki sosyalistlerin prensipleri, memleketimizde ve husûsiyle ahâli-i İslâmiye arasında henüz anlaşılmamış ve terbiye-i diniye ve milliyemize nazaran bundan sonra da anlaşılması şâyân-ı temenni bulunmuş ise de bu cereyânın âtide dahi önüne geçmek müşkül olacaktır. Konferansda müzâkere olunacak mesâil [meseleler] ile teâti edilecek efkâr [fikir alışverişi] ve ârâ'da [oylarda] bütün bütün bigâne [kayıtsız] kalmaklığımız, muvâfık-ı ihtiyat [ilerisi için uygun] olamayacağından, Doktor Rıza Tevfik Bey'le Avrupa ahvâl-i ictimaiyyesine [sosyal durumuna] vâkıf zevâtdan üç beş kişinin, bu konferansda isbat-ı vücud etmeleri [hazır bulunmaları] münâsib ve müstelzim-i fâide [yarar sağlayacağı]..."[78]

İtilaf hükümetleri bu kongrenin toplanmasına, kendi sosyalist partilerinin katılmasına şiddetle karşıdırlar.[79] Kongrede, enternasyonal komiteyi oluşturan bütün sosyalist partiler temsil edileceği gibi, diğer sosyalist grupların delegelerinin de bulunmaları müm-

kün görünmektedir.[80] Stockholm'e gelen Felemenk, Belçika ve Danimarka sosyalist delegeleri, İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nden Hjalmar Branting'in başkanlığında toplanarak, özel bir görüşme gerçekleştirirler. "Enternasyonal Komite kâtibi" Stockholm'e gelir. Almanlar ve Ruslardan henüz gelen kimse yoktur. Avusturya sosyalist delegeleri, Kopenhag'dan Viyana'ya geri dönerler. Fransız ve İngiliz sosyalist delegeleri katılmayacaklarını bildirmişlerdir.[81]

Köprülüzâde Mehmed Fuad Beyin, Rusya işleriyle yakından ilgilenmek ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin genel talimatları çerçevesinde girişimlerde bulunmak üzere Stockholm elçiliğine bir görevli atanmasına ilişkin teklifi Harbiye Nezareti'nce kabul görmüştür. Geçen kısa sürede bu meselenin gittikçe genişlemesi ve önem kazanması, tek kişinin altından kalkamayacağı bir hale dönüşür. Ortaya çıkan yeni durumu değerlendiren Köprülüzâde, bu kez hazırladığı daha kapsamlı teklifinde şu fikirlerini arz eder.

Rusya'daki durumu devamlı takip etmek, buradaki Müslümanlarla haberleşmeyi ve teması sağlamak, İstanbul'dan verilecek talimat çerçevesinde sahada uyulmakla yükümlü olacak şekilde, Stockholm elçiliğinde, doğrudan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bağlı bir birim oluşturulmalıdır. Bu birimin müdürlüğüne, "şimdiye kadar bu gibi teşkîlât-ı hafiye (gizli teşkîlât)" ile uğraşmış, her şekilde güvenilir, yabancı dil bilen bir kurmay subay tayin edilmelidir. Onun emrine Rusçayı ve Rusya'daki durumu bilen iki, üç kişi verilebilir. Hemen şüphe çekmemek için, bu birimde görevlendirilecekler, münasip bir hizmetle elçiliğe gitmelidirler. Birim, resmen elçiliğe ancak gerçekte Harbiye Nezareti'ne bağlı olacaktır. Hariciye Nezareti'nin de bu konuda desteği alınmalıdır. Stockholm'de bulunduğu düşünülen Alman gizli teşkilatının da desteği sağlandığı takdirde, daha fazla başarıyla çalışma ihtimali olacaktır. Birimin kuruluşuna dair ayrıntıların, müdürün tayininden ve onun fikrinin de alınmasından sonra kararlaştırılması işlerin yürütülmesine daha faydalı ve uygun düşecektir. Bu şekilde tespit edilen kararlar, hemen Harbiye Nezareti'ne arz edilecektir.[82]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Doğu Şubesi Fahri Müdürü Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, bu kez de Stockholm'de bulunan Ab-

dürreşid İbrahim'in çalışma esaslarını düzenleyen şu talimatı hazırlar. Rusya'da yayımlanan Rus ve Türk gazetelerini takip edecek; Rusya'daki gelişmelerle ilgili toplayacağı bilgilerin mümkün olduğunca doğruluğuna özen göstererek, sıradan ve şüpheli haberleri ise içeriği doğrulandıktan sonra elçilik vasıtasıyla gönderecektir. Rusya'daki Türklerin ve Müslümanların şu sıralarda neler yaptıklarını, neler düşündüklerini anlamaya çalışacaktır. Rusya'da Türklerle temas kurduğunda şu telkinlerde bulunacaktır:[83]

1. "Rusya Müslümanları İttifakı" bir kongre toplayarak teşkilatlarını kuvvetlendirmelidir.
2. "İstilâ ve harp fikirlerine düşman olan ihtilâlci amele fırkalarıyla" işbirliği yapılarak, bir an önce barış kararlaştırılmalıdır.
3. Yeni Rus hükümetinin büyük gösterişle ilan ettiği milliyet esasına dayanılmalı, basın üzerinden İstanbul'un işgali fikrine karşı durulmalı, halen devam eden harbin hilafet makamı aleyhine olduğu ve bunun Rusya'daki 30 milyon hür Müslüman halkın vicdanına ağır geldiği duyurulmalıdır.
4. Daha önce çarlığın arzusuyla atanan Orenburg, Kırım, Tiflis müftüleri ve şeyhülislam makamlarından indirilerek, yerlerine halkın isteğiyle seçilen kişiler getirilmelidir.
5. Halkının büyük çoğunluğu Türkçe konuşan vilayetlerde, resmi makamların derhal Türkçeyi kullanmaları için çaba gösterilmelidir.
6. Katılabilecekleri ve destekleyebilecekleri bir hükümet iktidara geldiğinde, Rusya Müslümanları İttifakı adına bir bakanlık istenmelidir.
7. Milli emellere geniş ölçüde hizmet etmek üzere St. Petersburg'da bir gazete kurdurularak, Osmanlı Devleti'nin fikri ve maddi destek sağlayacağı söylenmelidir.

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey, ayrıca Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Abdürreşid İbrahim'in yukarıda geçen raporlarında belirttikleri, Rusya Müslümanlarının içerideki taleplerinin elde edilmesine dair görüşlerine de talimatta yer verir.[84] Haberleşmede

mektup kullanmak yerine, son derecede güvenilir elemanların Rusya'dan Stockholm'e gelerek yüz yüze görüşülmesinin vurgulandığı talimatta, acil durumlar ortaya çıktığında "şifreli telgrafla" derhal Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne başvurulmasına da özellikle dikkat çekilir.[85]

Rusya'dan gelen haberler, Müslümanların siyasi ve askeri faaliyetlerine hız verdiklerini göstermektedir. Yakında bütün Rusya Müslümanları delegelerinin Moskova'da gerçekleştirecekleri kongrede alınacak kararlar arasında, cephede düşman Müslüman kuvvetlerine karşı bulundurulan "Müslüman askerlerin derhal geri alınması" maddesi de olacaktır.[86] "Buhara Emiriyle Hive Hanının meşrutiyet idare i'lan etdikleri ve bu vesîle ile yeni Buhara denilen mahalde"[87] gösteriler yapıldığı Stockholm elçiliğine gelen haberler arasındadır. Ukraynalılar da yaşanan gelişmelerin ardından Müslümanlara işbirliği teklif etmişlerdir.

Mayıs 1917

Abdürreşid İbrahim, kendisine verilen talimat kapsamında Rusya'da meydana gelen gelişmelerle ilgili haber ve değerlendirme raporlarını, "Azizim Ali Beğ" hitabıyla Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gönderir. Kurduğu temaslar sonucunda Rusya'dan "hususî mektupları yalnız şimdilik açık mektuplar olarak" alabilmektedir ki bu da hürriyetin derecesini anlatmaktadır. Rusya'da iç karışıklıklar gittikçe artacak görünmektedir. Hükümettekiler müttefik olarak harp taraftarlığında direniyorlarsa da fazla devam edecek gibi değildir. Bugünlerde Finlandiyalılarla Ukraynalılar, araları hayli açacak meseleleri gündeme getirmektedirler. Finlandiyalıların kendi yönetimlerini tamamen ele aldıktan sonra, günlük gazetelerin birinde şu yazı çıkar. "Rus akvâmı öteden beri emperyalistdir. Başka milletleri esir etmek siyaseti yalnız Rus hükümeti siyaseti değil, Rus akvâmının tabiatında vardır. Bunun için biz tamamiyle "unabhangigkeit" (bağımsızlık) cihetini [tarafını] şimdiden kat'i sûretde kararlaştırmalıyız."[88] Ukraynalılar da kararlaştırdıkları federasyon yönetimini dile getirmekte, Rus olmayan milletlere

özellikle Müslümanlara çağrıda bulunmakta ve "azınlığın haklarını muhâfaza şartıyla federatif otonomi esasını kabul ettirelim" demektedirler.

Kafkasya demiryolu hattı kesilmiştir. Asker naklinde büyük sıkıntılar yaşanacağı korkusu hâkimdir. Lenin, "Sosyal Demokrat Amele ve Asker delegeleriyle" birlikte büyük bir harekete hazırlandığından, gazetelerde uzun uzadıya söz edilmekte, karargâhı "Keçişinski Sarayı" anarşistler ocağı, diye adlandırılmaktadır.[89] Yine birliklerinden firar eden askerlerin sayısının sürekli arttığı, St. Petersburg'da her gün cinayetler işlendiği, katillerin ve öldürülenlerin "teşhis olunamadığı" da gazetelere yansıyan haberlerdendir.

Buhara emiriyle Hive hanının meşrutiyet ilanlarını fırsata çevirip yararlanmak lazımdır. Dr. Sıbgatullah, Alimcan (İdris) ve Mukîmüddin Beycan efendiler, Türkistan'a gönderilmelidirler. O taraflarda büyük faaliyetler göze çarpmaktadır. General Kuropatkin'i tutuklayıp muhafızlar eşliğinde St. Petersburg'a geri yollamışlardır.

Bu sıralarda Rusya'da, birbiri ardınca siyasi partiler kurulur. Haziran ayı başında toplanacak, "Bütün Rusya Askerleri ve Subayları Delegeleri Kongresi"ne büyük önem verilmektedir. Lenin'in, St. Petersburg'daki karargâhının önünde her gün binlerce kişilik kalabalık toplanmakta, ateşli nutuklar çekilmektedir. Moskova'da toplanacak "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"nin programı, henüz Abdürreşid İbrahim'in eline geçmemiştir.[90]

Berlin'de bulunan esir Müslümanlardan yetenekli birkaç kişiyi Stockholm'e getirip buradan Rusya'ya sokma fikrini hayata geçirmeyi planlayan Abdürreşid İbrahim, gönderdiği adamları beklemektedir. Kuvvetli kalem sahibi, hatip "Asya Alayında ulemâdan Alaaddin Müstakîm Efendi"nin mutlaka buraya gelmesi sağlanmalıdır. Kazan'da yayımlanan Tatar gazetelerinin idarecilerine, gazete yollanması için yazmış ancak halen bir nüsha gelmemiştir.[91]

Rusya'da önemli gelişmeler hız kesmeden devam etmektedir. "Sosyalist Revolüsyon Komitesi, Profisyonel İttifakı Komitesi, Petrogradski Komitesi, Askeri Organizasyon Kulübü" Lenin'in partisine katılacaklardır. Ünlü sosyal demokrat Aleksinski, "Amele

Fırkasına iştirâk etmek için kendini takdîm ediyor, komite merkumu [adı geçeni] fena sûretde reddediyor."[92] Abdürreşid İbrahim'in kanaatince bu muamele her iki taraf için de çok önemlidir. Bu, kan bulutları alâmetidir.

Kafkasya ve St. Petersburg yakınlarındaki büyük demiryolu hatları kullanılamaz haldedir. Uzun bir süre, "vapurlar ve mavnalarla" asker nakli yapılacağından, sıkıntılarla karşılaşılması beklenmektedir. *Petrogradskaya* gazetesi, Lenin'in, sosyal demokrat amele ve asker delegeleriyle büyük bir hareket için hazırlandığından uzun uzadıya söz ettikten sonra, karargâhını da "anarşistler ocağı" diye adlandırmaktadır. St. Petersburg sokaklarında amele, asker ve sosyalist gruplar ellerinde siyah bayraklarla gösteriler yapmışlar, "defolsun Milikof" yazılı pankartlar taşımışlardır. Mayısın ilk günü düzenlenen büyük gösteriye, Müslümanlardan kalabalık bir grup da "ellerinde Osmanlı sancağı olduğu halde cumhuriyet, hürriyet-i mezhebiye ve milliye lehinde" katılmışlardır.[93] Birliklerinden firar eden askerlerin sayısı da her geçen artmaktadır. Sokaklarda, subayların üniformalarındaki rütbeler sökülmektedir.

Rusya'dan akın akın Stockholm'e gelen mültecilerin artan sayısı, İsveç hükümetini endişelendirecek bir hale varmıştır. Gelenlerin bir kısmı zengin, diğer kısmı da eski hükümet taraftarlarıdır ve hayatlarını kurtarmak gayesiyle kaçmışlardır. St. Petersburg, Moskova başta olmak üzere diğer büyük şehirlerde, Finlandiya'da açlık hüküm sürmektedir. Yiyecek sıkıntısı, Moskova'da çok büyük gösterilerle protesto edilmiştir. "Umûmiyyetle Rusya'da memleket, anarşi haline girmek üzredir... Askerler, her tarafta memleket dâhilinde köylerde muharebe ediyorlar, hududlarda düşman karşısında sulh sulh diye bağırıyorlar."[94] Posta hizmetleri durmuş vaziyettedir. Dolayısıyla Abdürreşid İbrahim'in beklediği mektuplar, telgraflar da gelmemektedir. Haparanda'da[95] İngiliz ve Fransız sansür heyeti Rusya'ya gidecek mektupları kontrol etmektedir. Abdürreşid İbrahim, doğrudan temas sağlayacak bir adamını Rusya'ya göndermiştir. Bu arada yakın zamanda "Lehliler Kongresi"ni gerçekleştirmek üzere nasyonalistlerin ileri gelenleri Stockholm'e gelmişlerdir.

Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanlarıyla henüz tam bir temas kurabilmiş değildir. Her çareye başvurarak gönderdiği mektuplarına bir cevap alamamıştır. "Amele ve Saldat [Asker] Savyeti tarafından" Stockholm'e gönderilen İstaçkiyeviç'le bizzat görüşmüş ve Petrograd'a dönmeden mektuplar ve evraklar vermişse de kadın sınırda yakalanıp tutuklanınca bu girişimi sonuçsuz kalmıştır.[96] Yine Petrograd'a giden Madam Luri'yle doğrudan "Amele ve Saldat Savyeti İdaresine" hitaben kaleme aldığı mektubunda, ismi yazılı kişinin gönderilmesini yazar. Ayrıca bir Kızılhaç mensubuyla da mektup yollamaktan geri durmaz.

Rusya'dan kaçarak Stockholm'e gelenlerle konuşan Abdürreşid İbrahim, oradaki mevcut durumla ilgili bilgiler toplar. "Oldukça kibar bir aileye mensup" kişiler, ortamı şöyle anlatırlar:[97] Petrograd'da açlık ve anarşi tamamen hâkimdir. Şehrin yakınındaki ırmaklarda öldürülmüş subay ve generallerin üniformalı cesetleri yüzmektedir. Birliklerdeki askerlerin itaatsizliğinden, silahlarını terk etmelerinden şikâyetler çoktur. *Petrogradskaya* gazetesinde de bunları doğrulayan haberler çıkmaktadır.

"Balkan treniyle berây-i maslahat [iş için] İstokholm'e azîmet edecek [gidecek]" Kafkasyalı Doktor Ali Abbas[98] ile Buharalı Mukîmüddin Beycan'a Osmanlı pasaportu[99] ve seyahat belgesi hazırlanarak verilmesi "Polis Müdiriyyet-i Umûmiyyesine, Merkez Kumandanlığına" yazılır.[100] Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve İsveç konsoloslukları vize işlemi yapmaktan çekindiklerinden, "Karargâh-ı Umûmî İkinci İstihbarat Şubesi Müdiriyyeti"nden yetkili memurlara ibraz edilmek için istenen belgeler verilecektir.[101] Dr. Ali Abbas, görevlendirilme tarihinden itibaren üsteğmen rütbesiyle Umûr-ı Şarkıyye Dairesi emrine atanır.[102] Hariciye Nezareti'nden de Başkumandanlık Vekâleti'ne, Abdürreşid İbrahim'in Stockholm'deki görevinin bir süre daha devam edeceği belirtilerek, izninin uzatılması hakkında gereğinin yapılması bildirilir.[103] Bu arada Başkumandanlık 2.Şube, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ni, Stockholm'e gidecek "altı Ukraynalıya Osmanlı pasaportu verilmesi hususunda" Dahiliye Nezareti'ne yazıldığından haberdar eder.[104] İranlı dört kişi için de daha sonra aynı şekilde pasaportlarının çı-

karılması hususunda "Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyetine" yazılacaktır.[105]

Hariciye Nezareti de kongreye delege göndermek niyetindedir. Stockholm Elçisi İsmail Canbolad'dan konuyla ilgili düşüncesi sorulur. O da her ne kadar bizzat kongreye katılma imkânı çok düşük olsa bile, sosyalist çevresinde konuşulan meseleleri anlamak maksadıyla delege gönderilmesi fikrini olumlu değerlendirir. İzmir Milletvekili Nesim Mazliyah Efendi, Hüseyinzâde Ali ve Âkil Muhtar beyler delege olarak seçilirler. Nesim Mazliyah Efendi ile Hüseyinzâde Ali Bey'i, "mevcudiyetleri resmen onaylı" esnaf cemiyetleri, kendilerini kongrede temsil etmek üzere vekil tayin etmişlerdir.[106] Elçinin teklif ettiği, "Alber Ferid Efendi elyevm [halen] me'mûr olduğundan ve Zaven Efendi'ye dahi Ermeni mes'elesinden dolayı i'timâd olunmak câiz olunmayacağından" seçilmezler.[107] Stockholm elçiliğince, konferansa katılmalarında destekleri için sosyalist milletvekillerine telgraf çekilir. Almanya ve Avusturya'nın Stockholm elçileri, İsmail Canbolad'dan ısrarla, kimlerin konferansa katılacaklarını öğrenmek isterler. Canbolad, çok gizli gerekçesiyle söylemez. Ancak İstanbul'dan gelen izinle isimleri açıklar.

Peşte Başşehbenderi Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey de Rusya'daki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Kaleme aldığı değerlendirme yazısında, Petrograd'daki Amele ve Asker Cemiyeti'nin hükümet işlerinde gittikçe artan müdahalesinin çok açık olduğunu, bunun uzun süre devam etmesi şüpheli olmakla birlikte, "er geç ortaya çıkacak ikinci bir ihtilâlden sonra" hükümetin koruma ve sorumluluğu kendiliğinden üstleneceği tespitinde bulunur.[108] Bu karışıklıktan, Rusya Müslümanlarının da mümkün olduğunca varlıklarını göstererek, barışı kolaylaştıracak "dolayısıyla makâm-ı Hilâfeti menfaat-dâr eyleyecek sûretde Amele ve Asker Cemiyeti nezdinde" diğer vasıtalarla ortaya çıkıp girişimlerde bulunacak olmaları gözden uzak tutulmayacak bir durumdur. Bu amaca hizmet edecek şekilde Almanya'da, Avusturya-Macaristan'da esir Kırımlı, Kazanlı, Bakülü, Genceli Müslüman subaylardan samimi ve nitelikli olanlardan bazılarının seçilip Rusya'ya gönderilmeleri

sağlanmalıdır. Bu işi yapmak üzere de "Ağaoğlu Ahmed, Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyinzâde Ali" beylerden yararlanılması uygundur. Rusların dikkatini çekmeyecek sayıda az olacak subayların karargâhlarına dönmeleriyle çok önemli faydalar elde edilecektir. Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmet Hikmet Bey'in yazısını Hariciye Nezareti'ne gönderirken, Rusyalı Müslüman esir subaylardan, "dinî sağlamlıklarının, bize karşı sadık hizmetlerinin ümit edildiğini" ancak kendisinin "evvelce görülen ihanet ve denâetlerine [alçaklıklarına] nazaran" bunun beklenemeyeceği kanaatinde olduğunu belirtmekten kaçınmaz.[109] "Sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'nın" da büyükelçinin kanaatini uygun görmesi ise oldukça dikkat çekicidir.[110]

Sosyalist Kongresi'ni toplayacak Hollanda-İskandinavya Komitesi, Stockholm'de Finlandiya sosyalist delegeleriyle bir araya gelir. Finli delegeler, toplantıda ve genel barış konferansında ülkelerinin bağımsızlığı lehinde tavır alınmasını isterler.[111]

Stockholm'e ulaşan çeşitli ülkelerin sosyal demokrat delegeleri ayrı ayrı bir araya gelirler. Alman delegeler, Bulgar, Fin, Macar ve Rus sosyal demokratlarla görüşeceklerdir. Abdürreşid İbrahim, "bunların hepsini hususi adamları vasıtasıyla" takip eder.

Sosyalist Kongresi'ni yakından takip eden Stockholm Askeri Ataşesi Miralay Mehmed Ali, burada görüşülmesi planlanan konular arasında, Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiren iki meseleye, başkumandanlığın dikkatini çeker. "1. Boğazlar meselesi. 2. Avrupa'ca Ermenistan nâmı altında tanılan vilayât-ı sitte-i şarkıyyemize [Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Bitlis] ait hususât [hususlar]." İsveç sosyalistleri, özellikle de kongrede önemli rol oynayacak Hjalmar Branting, İtilaf Devletleri yanlısıdır. Branting, Boğazlar'ın uluslararası tarafsızlığını istemektedir. Diğer konu; "Vilayât-ı şarkıyyemize aid mes'eleye gelince; bu bâbda tarafımızdan kâfi derecede propaganda yapılmaması ve hakikat-i hâlin [gerçeğin] Avrupa'ya aksetdirilememesi yüzünden maa-t-teessüf Avrupa efkârı [kamuoyu] aleyhimize bir şekil almış ve kendilerince bir Ermenistan mes'elesi nâmı verilen mes'ele Türklerin Ermenileri katl-i âmm etmeleri sûretine ifrağ edilmişdir [şekline sokulmuştur]."[112]

Amele ve Asker Komitesi, Enternasyonal Konferansı'nın haziran ayı sonlarında Stockholm'de toplanmasına dair verdiği kararı, İsviçre ve Hollanda "sosyalist merkez-i umûmîlerine" bildirir.[113]

İstanbul'da da Gürcistan Haricinde Müteşekkil İhtilâl Komitesi Reisi Nicolas Archimandrite[114] Rusya'daki son durumun, "hayırlı bir nimet" olduğunu belirterek, fırsatı değerlendirmek gayesiyle Gürcistan'a gidip faaliyette bulunmak istediğini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[115] Gerekçesi de bu ortamda, komitenin dışarıda değil içerideki komiteyle işbirliği yaparak çalışmasının lüzumudur. Böylece amaca ulaşılacaktır.

Nicolas Archimandrite, takip edeceği programını da açıklar. İlk saha faaliyeti, Kütayis'te[116] "mevcut bulunan eski ve yeni komite reisleriyle" görüşüp fikir alışverişinin ardından, Tiflis'e geçip aynı şekilde görüşmeler yaparak gerekli tedbirleri almaktır. Onların fikirlerini tamamıyla anladıktan sonra "Hükûmet-i Osmaniyenin Gürcistan hakkında perverde etmekde olduğu [beslediği] niyyât-ı hâlis-ânesini [iyi niyetlerini] beyân ve tebliğ"[117] edecektir. Ruhban ve ruhanilerden, kiliselerini Rusya'nın tahakkümünden ayırmaları, halkın istiklâlini sağlayacak teşviki göstermeleri için konuşup ikna etmeye çalışacaktır. Bu temasları bitirip Rusya'nın durumuna göre orada kalacaktır.

Bu sırada Rusya'da iki ihtimale dayalı durumun ortaya çıkabileceğini öngörmektedir. İlki, harpten bıkmış ve usanmış Rusya halkının arzusu barış gerçekleşmediği takdirde, daha geniş tabanlı bir ihtilal çıkabilir. İkincisi de hükümeti oluşturan iki partinin aralarında uzlaşmaları mümkün olamayacağından, bundan yararlanacak "Çar tarafdarlarının ayaklanıp dehşetli bir ihtilâlin zuhuru muhakkak gibidir."[118] Her iki halden de Gürcistan halkı faydalanıp, bütün varlığıyla istiklalini almaya gayret edecektir.

Dr. Ali Abbas ile Mukîmüddin Beycan, ay sonunda Berlin'dedirler. Stockholm'e hemen hareket etmeyip, burada eski İran milletvekiliyle, Alman hükümetiyle sıkı ilişkileri bulunan bazı Rusyalılarla görüşmeleri gerekmektedir.[119] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, *El-Âlem-ül-İslâm* dergisinin mayıs, haziran ve temmuz ayı ödeneği toplam 900 Osmanlı lirası ayrı ayrı Berlin elçiliği vasıtasıyla

Abdüaziz Çaviş'e;[120] Stockholm'de "me'mûr-ı mahsus" Yüzbaşı Mehmed Ali'ye verilmek üzere 1000 Osmanlı lirası buradaki elçiliğe gönderilmiştir.[121] Abdülaziz Çaviş, ailesinden bazılarının hastalandıklarını, tedavi görmek üzere Avrupa'ya götüreceğini, yapacağı masrafları karşılayabilmek için, her ay ödeneğinden kesilerek geriye ödeyecek şekilde 500 Osmanlı lirası talep eder.[122]

Haziran 1917

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in yukarıda geçen teklifi Harbiye Nezareti'nce onaylanır. Orada belirlenen esaslar çerçevesinde, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bağlı görev yapmak üzere Yüzbaşı Mehmed Nuri ile "Merkez Kumandanlığında tercüman sıfatıyla bulunan Ferid Efendi",[123] 28 Mayıs'ta Stockholm'e gelirler. Hariciye Nezareti'nden gönderilen iki zarfı da elçi İsmail Canbolad'a teslim ederler. Zarfların birinden çıkan talimatı elçinin huzurunda değerlendirdikten sonra, şu çalışma tarzını tespit edip ona göre hareket etmeyi kararlaştırırlar:[124]

1. Abdürreşid İbrahim, Stockholm'de bulunan Rusyalı birtakım şahıslarla özel olarak görüşeceğinden dolayı, Yüzbaşı Mehmed Nuri ve Ferid Bey, onunla aynı pansiyonda kalmayacaklardır.

2. Elçilikte, Yüzbaşı Mehmed Nuri ve Ferid Bey'e bir oda tahsis edilecektir. Abdürreşid İbrahim'le her gün burada bir araya gelinerek elde edilen bilgiler birleştirilip, elçiliğe sunulacaktır. Bu arada elçinin ve askeri ataşenin de değerlendirmeleri dikkate alınacaktır.

3. St. Petersburg-Tornio[125]-Haparanda-Stockholm güzergâhı, Rusların ve İngilizlerin sıkı kontrolündedir. Burada şüphelendikleri kişileri alıkoyduklarından, Rusya Müslümanlarından bu yolla gelip giden henüz yoktur. Abdürreşid İbrahim, daha çok İsveçlilerin kullandığı bu güzergâhtan gelenlerden elde ettiği bilgileri, Ali Başhampa'ya raporlarla arz etmektedir ancak bu bilgilerde şüphe payını da gözden uzak tutmaz. Abdürreşid İbrahim'in kısa süre önce Haparanda'da elde ettiği bir kişi vasıtasıyla, Haparanda-Tor-

nio arasında postalar bulundurarak haberleşmeyi sağlamak için teşebbüste bulunmuştur. Bunun sonucu beklenecektir.

4. "İstokholm, bütün milletlere mensûb her türlü sosyalistler, casuslar, muakkibler [takipçiler] ikametgâhı olduğundan, bir müddet muhîte ve bu eşhâsa [şahıslara] ve bunların programlarına kesb-i ıttıla' [bilgi edinme] hususunda hasr-ı mesâi [çalışmak] mecbûriyyetinde bulun[ulacaktır]."[126]

Bugünlerde Norveç'te yeni bir "casusluk kanunnâmesi" yürürlüğe girer. Hükümet, casus bulanları ödüllendirecektir. Öyle ki halk artık her evde bir casus bulunduğunu sanacak seviyede gergindir.[127] "Rusya Müslümanlarıyla münasebet kapısı artık açılmıştır. Nihayet on güne kadar bir adam gelecektir."[128] Abdürreşid İbrahim, Ali Başhampa'ya bu haberi yazdıktan sonra, raporunda edindiği önemli bilgilere yer verir. Hükümetlerini bu kongreye katılmalarına mecbur bırakan Fransız ve İngiliz sosyalistleri, gereken onayı alırlar. Kongredeki görüşmelerin temeli "esas itibariyle sulh meselesi" görünse de asıl tartışma konusunu barışın şartları oluşturacaktır. Etrafta dolaşan söylentilere göre Almanlar, Kurlandiya'dan[129] hiçbir şekilde vazgeçmeyeceklerini, Fransızlar da Alsace-Lorraine meselesinde ısrarlı olduklarını gündeme getireceklerdir.

Orenburg müftüsü ile kadısı tutuklanırken, Kırım Müftülüğü'ne Çelebiyef, Kafkas Müftülüğü'ne Efendiyef tayin edilmişlerdir. Rusya Müslümanları adına St. Petersburg'daki gelişmeleri takip etmek üzere de Seyyid Giray Elgin, Abdülhamid Kazakoğlu, Bünyamin Ahtamof gönderilmişlerdir.

Abdürreşid İbrahim, "büyük bir banka müdîri ağzından aldığı havâdisi" de şöyle yazar: "Rus parası ruble için bankalar kat'iyyen i'timâd edemiyorlar. Bankalar, emanet olarak Rus kaimesini kabul ederse, mukabeleten [karşılık olarak] yalnız yüzde yirmi nisbetinde [oranında] ikrâz edebiliyorlar [borç verebiliyorlar]. Zann-ı gâlib [en gerçekçi tahmin] Rus, sulh-i münferide [tek başına barışa] yanaşmak mecbûriyyetinde kalırsa, müttefiklerinden ayrıldığı gibi, ihtimâl ki hükûmet-i sâbıkanın [önceki hükümetin] borcunu

kabul etmezler. Hükûmet-i hâzıra [mevcut hükümet] da muhakkak sukut edecektir [düşecektir]."[130] Amele ve Saldat Komitesi, Rusya'nın 1916'da müttefikleriyle anlaşma imzaladığını öne sürdüğü açıklamasında hükümeti sıkıştırırken,[131] Kerenski ise bunu yalanlamaktadır.

Rusların Türkistan tarafını önemsedikleri, Buhara ve Hive hanlıklarına General Abdülaziz Devletnişin ile Sadri Maksudof'u "nasihat için göndermelerinden anlaşılabilir". Abdürreşid İbrahim, General Devletnişin'i, "Ruslardan daha ziyade Rus muhibbi [dostu]" ve eski hükümetin güvenilir adamı olmakla; Sadri Maksudof'u da Milikofların dalkavukluğuyla suçlar. Bu kişiler halkın şuurunu iğfal etmekte, hükümete tam sadakati tavsiye ederken, Türkistan'da katledilenlerden, toprakları ellerinden alınıp göçe zorlananların tekrar memleketlerine dönmelerini dile getirmekten kaçınmaktadırlar. "Yalnız hükûmet-i hâzıraya itaat; itaat etmezlerse terbiyeye müstehak olacaklarıyla tehdîd ederek iğfal ediyorlar."[132] Bu iğfali önlemenin yolu da bir an evvel daha önce yazılan isimlerin hemen bölgeye gönderilmeleridir.

Moskova'da 1-14 Mayıs arasında gerçekleştirilen "Umum Rusyalı Müslümanlar Kongresi"ne ilişkin edindiği bilgileri, Abdürreşid İbrahim, ayrıntılı bir raporla Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[133] Kongreye Tatar, Kırgız, Sart (Buhara ve Hive), Kafkas, Dağıstan, Başkurt, Türkmen ve diğer kabileleri temsilen 800 delege katılmıştır. Duma üyesi Topçubaşıyef Ahtamof'un yanı sıra geçici hükümet tarafından gönderilen "Umûr-ı Mezâhib [mezheplerin işleri] Komiseri Profesör Kutliriveski, çok sayıda Müslüman subay, asker ve yüz kadar kadın da kongrede hazır bulunurlar.

Kongrenin açılışının ardından ulemâdan Mevser Efendi'nin, "Amele ve Asker Komitesine" hürmet telgrafı gönderilmesine dair teklifi, katılanların coşkulu alkışlarıyla kabul edilir. İbrahim Ahtamof, E. T.Salhof, M. T. İshakof, Seyyid Muhammed Dostmuhammedof, E. B. Hoca Saidof, İlyas Algin, D. Yakubof, Ali Murad Topçubaşıyef, M. Kerimof, Musa Bigiyef ve A. Gabişof, yönetim kuruluna seçilirler.

Profesör Kutliriveski ilk konuşmacı olarak, kongreye katılanlara hitap eder. İşbaşındaki geçici hükümetin hayata geçirmek is-

tediklerini anlatır. Hükümetin temel siyaseti; eksiksiz hürriyetin, kardeşçe eşitliğin, adaletin olduğu bir sosyal yapı kurmaktır. Bunu temin edecek kanun tasarıları hazırlanmaktadır. Rusya'nın anarşiden kurtulması, milletlerin siyasi gelişimlerinin sağlanması ve düzenin, asayişin tesisinin yolu elbirliğiyle çalışmaktan geçmektedir.

Kongrede alınan kararları, Abdürreşid İbrahim, maddeler halinde sıralar:[134]

1. Rusya'da devlet, milli federasyon esasına dayalı cumhuriyet olmalıdır.
2. Azınlıkların hakları, her hususta korumaya alınmalıdır.
3. Milli hayat ve milli ihtiyaçlar, her millette olduğu gibi, Tatarların da kendi idarelerinde olmalıdır.
4. Nüfus sayısı bakımından Müslümanların çoğunlukta bulundukları bölgelerde, resmi evraklar tamamen Türk-Tatar dilinde olmalıdır.
5. Devlet memurları ve üst düzey idareciler, her milletin nüfusuna göre seçilmelidir.
6. Amele meselesinde Sosyal Demokratların programı kabul edilmelidir.
7. Toprak meselesinde revolüsyonerlerin kabul ettikleri yöntemle, çiftlik sahiplerinin arazileri ve beylik mallarıyla, hanedanın arazileri genel olarak bedelsiz alınarak işleyenlere verilmelidir.
8. Azınlıkta bulunan her milletin genel hakları, Ruslarla tamamen eşit olmalıdır.
9. Müslüman askerlerin, ayrı özel alaylarda kendi subayları ve kumandanlarının emrinde "şer'î ve millî menfaatleri" korunmak şartıyla istirahatleri sağlanmalıdır.
10. Harbe derhal son verilmelidir.
11. Kurucular kongresine mümkün olan en kısa sürede çağrı yapılmalıdır.
12. Türkistan vilayetlerine, Kırgız ovalarına Rusların göçü yasaklanmalıdır.
13. Kadınlar siyasi haklarda erkeklerle eşit olmalıdırlar. St. Petersburg'dan Stockholm elçiliğine gelen telgrafa göre, kongre-

ye katılan Müslüman delegelerce 275'e karşı 446 oyla Rusya'da "Cumhûriyyet-i müttehide [birleşik cumhuriyet] lehine karar verilmişdir."[135]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Stockholm'e varışlarından on gün kadar sonra, bir rapor hazırlar ve Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[136] Bu zaman içinde, Rus gazetelerin dışında, özellikle Rusya Müslümanlarının son günlerde geçici hükümete karşı aldıkları tutuma ve neler düşündüklerine dair "hiçbir hususi malûmat" elde edilememiştir. Rusya ile İsveç arasında "şahıs ve evrak" ulaşımında yaşanan bir hayli sıkıntı buna yol açmaktadır. Rusya'ya gidecek olanlar, mutlaka Stockholm'deki Rus elçiliğine başvurarak izin almak zorundadırlar ve bu da uzun bir zamana yayılmaktadır.

Mukîmüddin Beycan ile Dr. Ali Abbas, henüz Berlin'den Stockholm'e hareket etmemişlerdir. Berlin'de görüştükleri Alman Hariciye Nezareti'nden bir yetkili, orada dikkati çekecekleri ihtimaline karşı, pasaport işlemleri tamamlanıncaya dek Berlin'de kalmalarını tavsiye etmiştir. Bu durumu Abdürreşid İbrahim'e mektupla bildirip ne yapmaları gerektiğini sorarlar. Kendilerine hemen Stockholm'e gelmeleri yazılır. Onların burada dikkat çekmeleri gerçekten ihtimal dahilinde olduğundan, hemen Rusya'ya gitmelerinin çaresine bakılacaktır.[137] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, Stockholm elçiliğine gönderilen ve Askeri Ataşe Miralay Mehmed Ali'ye verilmesi istenen talimatta hareket tarzı belirlenir. "Dört numrolu Ali Abbas ve beş numrolu Mukîmüddin Beyler tarafınıza gönderilmişlerdir. Bunların her ikisi de dâhile girmeye teşebbüs edeceklerdir. Yalnız Ali Abbas Bey'in mümkün ise Rus teb'ası sıfatıyla sosyalist kongresine girmesine gayret ed[il]ecektir."[138]

Açık kaynak olarak Rus gazeteleri, yayın gününden bir hafta sonra Stockholm'e ulaşmakta, Türkçe gazeteler ise hiç gelmemektedir. Yirmi yıldan beri burada ticaretle uğraşan bir Rusyalı Müslüman tüccar vasıtasıyla bunların da elde edilmesi için girişimde bulunulmuştur. Rusya Müslümanlarının ortaya çıkan siyasi ortamdan öngörüyle yararlanmayı düşündükleri "elastiki bir siyaset takip etmeleri Kerenski'ye çektikleri telgraf" içeriğinden anlaşılmaktadır.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, bu kısa sürede Rusya'yla ilgili edindiği bilgilere dayanarak şu değerlendirmeyi yapar: "Rusya ahvâl-i dâhiliyesi [iç ortamı] gün geçtikçe istikameti mechûl birtakım cereyânlarla [akımlarla] çalkalanmaktadır. Hükûmet-i muvakkate reisi [geçici hükümet başbakanı] Rusya'nın muhtelif anâsırının [çeşitli unsurlarının] türlü türlü mütâlebât serdiyle [istekler açıklayarak] anarşiye doğru yürümelerinden korktuğu için Finlandiya'ya, Kiyef'e, Odesa'ya şuraya buraya koşmakta ve bütün anasıra [unsurlara] hükûmete i'timâd etmelerini rica etmektedir."[139] Buna rağmen Rusya'daki milletlerin çeşitli alaylar kurulmasını istemeleri, büyük şehirlerde çıkarılan kasti yangınlar ve yağmalar, demiryolu ulaşımındaki düzensizlik; St. Petersburg ve diğer şehirlerdeki fabrika işçilerinin grevleri; askerlere dünyanın hiçbir yerinde uygulanmayan serbestlik ve yetki tanıyan bir kanunun çıkarılmak zorunda kalınması, halkın her ne şekilde olursa olsun barış arzusuna rağmen iktidar partilerinin karşı çıkması, müttefiklerin yardım olarak Rusya'dan taarruz talepleri sebeplerinden kaynaklanan genel tepki, Rusya'daki ortamı barışa değil gittikçe karışıklığa sürüklemektedir. Rus ordusunun içine düştüğü çıkmazla da değil taarruz, çok kısa zamanda savunma yapacak gücü bile kalmayacaktır.

"Rusya'nın etnografi vaziyetine, Müslüman ırklarının mevcûdiyyetine ve bunların ahvâl-i ictimâiyyelerine [sosyal durumlarına]" ait yeterli bilginin elçilikte ve kendilerinde bulunmadığını belirten Yüzbaşı Mehmed Nuri, bununla ilgili İstanbul'daki merkezde mevcut Kafkas ve Rus dosyalarından yararlanabilecekleri kısımlarının sûretlerinin yollanmasını raporun sonunda önemle belirtme ihtiyacı hisseder.[140]

Dr. Ali Abbas ile Mukîmüddin Beycan, 12 Haziran'da Stockholm'e gelirler.[141] Hüseyinzâde Ali Bey, Âkil Muhtar Bey ve Nesim Mazliyah Efendi de Stockholm'e gelmek üzere 16 Haziran'da İstanbul'dan hareket ederler.[142] İki gün sonra Berlin'dedirler. Birkaç gün boyunca Sosyalistlerle bir araya gelirler. 25 Haziran'da Stockholm'e varırlar.[143] Komite Sekreteri Camille Huysmann ve Rus sosyalistleri ile görüşürler.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'e yazdığı mektupta, Mukîmüddin Beycan'ın "şahsiyetinin" buradan Rusya'ya geçmesine engel teşkil edeceğini ancak Dr. Ali Abbas'tan büyük yararlar beklediklerini, biraz masraflı olsa da bir kere St. Petersburg'a geçtikten sonra her şeyin kolayca yürüyeceği kanaatinde olduğunu söyler.[144] Rusya'ya geçmelerinin birinci yolu, pasaportlarıyla Stockholm'deki Rus elçiliğine başvurmaktır. Bundan sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın çok uzun zaman devam eden araştırmasının ardından vereceği cevap beklenecektir. Her ikisinin de şahsiyetleri ve geçmişleri dikkate alındığında, olumlu cevap gelmesi mümkün görünmediğinden, mevcut ortamda tercih edilebilir değildir. İkinci yol ise Haparanda'da sınırda yapılan muayeneden kurtularak, Finlandiya üzerinden St. Petersburg'a gitmektir.[145] Bu da oldukça risklidir ancak Rusya'daki gelişmeler göz önüne alındığında geçerli tercih olarak ortaya çıkmaktadır.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Mukîmüddin Beycan'a, ikinci tercihi kullanarak Rusya'ya geçmesini teklif eder. O da "bu işin ehli olmadığını" söyleyince, vazgeçilir. "Çünkü daha ilk konakta tehlikeye ma'rûz kalacağı, fâide yerine mazarrat hâsıl olacağı" [146] aşikârdır. Dr. Ali Abbas ise birtakım şahsi taleplerde bulunarak, karşılanması halinde bu yoldan Rusya'ya gideceğini söyler. Kendi maaşına zam yapılarak ailesine aylık ödenmesi, Rusya'da kaldığı sürece 40 Osmanlı lirası aylığın yanı sıra yol parası olarak 1000 ruble verilmesi, St. Petersburg'da bir tüccar vasıtasıyla ihtiyaç duyacağı parayı alması şartlarını Yüzbaşı Mehmed Nuri kabul eder, hazırlığa başlanır. Bu sefer de pasaportuyla Rus elçiliğine başvurarak gitmek istediğini, eğer olumsuz cevap verilirse, bu durumda kaçak olarak geçtiği takdirde yakalanırsa az cezayla kurtulacağını, casuslukla suçlanamayacağını söyler. Oysa Rus elçiliğine yapılacak başvuru, "Türklerin Rusya'ya casus göndermek istediklerini ihsas edeceği [çağrıştıracağı] gibi, ihtimâl, İstokholm Rusya sefareti tarafından bu müracaat kabul edilerek, safdilâne [safça] bir sûretde kendiliğinden gelen bu şahsın elde edilmeğe çalışılacağı şüphesizdi."[147] Bu, daha işe başlamadan ele geçmek demektir.

Dr. Ali Abbas'ın ikircikli kabul tavrı, bu işlerde kullanılamayacağı kanaatini doğurur ve geri gönderilmesi kararlaştırılır. Rusya Müslümanları adına Sosyalist Kongresi'ne katılması da söz konusu değildir. On yıldır Rusya dışında yaşayan Dr. Ali Abbas'ın temsil etme gücü yoktur. Stockholm Elçisi İsmail Canbolad da Hariciye Nezareti'ne bir telgraf çekerek, "Gösterilen tarîk [yol] ile geçmeğe cesaret edemediler." ifadesiyle Mukîmüddin Beycan ile Dr. Ali Abbas'ın geri dönüşleri için yol parası verilip verilmeyeceğinin açıklanmasını istirham eder.[148] İstanbul'dan gelen cevapta, yol paralarının karşılanarak geri gönderilmeleri bildirilir.[149] Mukîmüddin Beycan'a "elli lira mukabili olan beş yüz kron" yol harçlığı verilerek İstanbul'a yollanır. Dr. Ali Abbas ise, Stockholm'e gelen "Hüseyinzâde Ali Bey ile Doktor Âkil Muhtar Bey tarafından, kendilerine sosyalist işlerinde muâvenetde [yardımda] bulunmak" üzere birkaç gün için alıkonulmuştur.[150] Dr. Ali Abbas'a da aynı şekilde ödeme yapılır.[151]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, her iki isimle ilgili olumsuz kanaatlerini ayrıntılı sebepleriyle daha sonra Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[152] Mukîmüddin Beycan; devrim ve propaganda işlerinin gerek uygulama gerekse teorik kısımlarında hiçbir şekilde kendisinden yararlanılamaz haldedir. Şahsiyeti, öğrenim seviyesi bu işlerde yeterli değildir. Buharalı olduğu halde memleketinin sosyal durumundan, siyasetinden habersizdir. Dr. Ali Abbas'la ilgili ise yukarıda anlatılanların dışında yaşananları anlatır. Rusçayı çok iyi biliyor olsa da önemli görevleri yürütecek derecede ne bir fikir, ne ketumluk ve ne de cesaret vardır. Hükümetin en mühim işlerini, Berlin'de Kafkasyalı Zahid adlı birine, bu vasıtayla Alman Hariciye Nezareti memuruna söylemesi, lüzumsuzca maksadı anlatmaktan başka bir şey değildir. Cesaretsizliği, Finlandiya üzerinden Rusya'ya geçme meselesinde ortaya çıktı. St. Petersburg'a gitmek için ilk önce kendisine 5000 ruble verilmesini, oraya varmadan aynı miktarda paranın güvenilir adrese gönderilmesini, İstanbul'da tek bağı olan nişanlısına aylık 20 Osmanlı lirası bağlanarak, Almanya'da öğrenimini tamamlamasının sağlanmasını, Rusya'dan isteyeceği birkaç bin liranın da hemen adına yollanmasını teklif

etti. Şartların bir kısmı kabul edildi. Gitmeye karar verdi, sonra yüzünün Finlandiya'da dikkat çekeceğini söyleyerek vazgeçti. En sonunda da pasaportunun buradaki Rus elçiliğine vize ettirilmesi şartıyla gideceğini, tehlikeli yoldan hareket etmeyeceğini söyledi. Burada kalıp Rus gazetelerinden tercüme yapmayı da ekledi.[153] Yüzbaşı Mehmed Nuri ile Abdürreşid İbrahim'in, uzun uzadıya değerlendirmelerden sonra İstanbul'a geri dönmesini kararlaştırmışlardır. Yüzbaşı Mehmed Nuri, bütün bunları iki ismin hareketlerini meşru göstermek için yapacakları itirazları ve kendisini şikâyet edeceklerini değerlendirerek yazmak ihtiyacı duymuştur.[154] Bu gelişmeler yaşanırken bir de Rusya'ya gönderilecek kişilerle muhabere çerçevesinde, Stockholm'de güvenilir bir yerli adresin bir an önce seçilmesi ortaya çıkmıştır.[155]

St. Petersburg'dan, özel olarak Abdürreşid İbrahim'le görüşmek üzere gönderilen ve "Helsingfors'a [Helsinki'ye] kadar gelen Şakir Neri" isminde biri, bazı engeller yüzünden Stockholm'e gelemediğini mektupla bildirir. Kendisine hemen cevap yazılarak, Tornio'ya gelmesi ve Haparanda'da Volter adlı şahısla görüşmesi, örtülü olarak söylenir. Böylece hem bir tehlikeye düşmesinin önü alınır hem de haberleşmeyi sağlayacak yeni bir yöntem faaliyete geçirilir.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Helsinki imamına telgrafla 25 kron göndererek, Rusya'da yayımlanan Türkçe gazetelerin, Stockholm'deki Müslüman bir tüccarın adresine gönderilmesini istirham eder. "Bu gazete cihetine ehemmiyet verilmektedir."[156]

Rusya Müslümanlarının Moskova Kongresi'nde aldıkları kararlar ve Sosyalist Kongresi'nden beklentilerine ilişkin Abdürreşid İbrahim imzalı "Bütün Rusya Müslümanları Kongresi ve İstokholm Konferansı" başlıklı makale İsveç'in günlük gazetelerinden *Dagens Nyheter*'de yayımlanır. Ertesi günü diğer gazetelerde de haber olarak geçer. Bu makalenin Rus gazetelerinde yer almasında şüphe yoktur. Böylece Rusya Müslümanlarıyla haberleşmede açık kaynaktan yararlanılarak bir kapı daha açılır.[157]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Ali Başhampa'ya yukarıdaki açıklamaları rapor ederken, görev adamı sorumluluğuyla son olarak şu satırları kaleme alır: "Gerek bu gelen efendilerin ve gerekse bu

gibilerin St. Petersburg'a gönderilememesi ve uzun müddet muhaberesiz kalınması câiz olamayacağı gibi, dolayısıyla bendenizle arkadaşım Ferid Bey'in burada birçok masraf ihtiyâriyle ikametimiz, hem bizleri bir iş görememek i'tibâriyle vicdanen muazzeb [azap içinde] ve hem de beyhûde yere masrafı müeddî [masrafa sebep] olduğumuzdan bu hususdaki emr-i âlilerine muntazırım... Burada arkadaşımla hayatımız aynı şerâit tahtında [şartlar altında] cereyan etdiği içün Sefir Bey'le de konuşarak, maaşımız şehrî [aylık] dört yüz ellişer Kron tensîb edildi [uygun bulundu]."[158] Her ikisi de buna göre maaşlarını, avanslarını alırlar.[159] Ferid Bey'e ayrıca gelen emirle yapılan 100 Osmanlı lirası ödemenin yanı sıra, İstanbul'a dönüş yol parası 400 kron verilir.[160]

Tarafsız İsveç'in başkentinde toplanacak Sosyalist Kongresi'nde, Abdürreşid İbrahim, bütün "mahkûm milletlerinin kendi millî emellerinin meydana çıkması ilkesinin" dünyaya serbestçe ilan edileceğini, makalenin giriş paragrafında vurgular. Hemen ardından şunları söyler: "Rusya Müslümanları, ister Amerika'da bulunan zenciler olsun, ister Cenûbî [Güney] Afrika'daki Hotantolular olsun bütün mahkûm milletlerle bu hususda aynı hisle mütehassis olduğu [duygulandığı] gibi, pek tabîîdir ki yekdiğerine [birbirine] dinî râbıtalarıyla merbût [bağlarla bağlı] bulunan ve İngiliz, Fransız müstemlekâtında [sömürgelerinde] yaşayan yüz milyonlarca İslâm nüfusu hakkında da bu düstûrun tatbîkini kemâl-i tehâlükle [büyük umutla] beklemektedirler."[161] Bu düşünce, Moskova'da toplanan Müslüman Kongresi'nde de konuşuldu. Rusya Müslümanları, Rusya'nın harpten önce müttefikleriyle yaptığı birtakım anlaşmaların hâlâ gizli tutulmasından hoşnut değildir. Bu üç devletin istilacı politikalarının amacının, henüz hürriyetine kavuşan İslâm dünyasına göz dikmek olduğunu çok iyi bilmektedirler. "Bundan dolayıdır ki bu devletlerin burjuvazi hükûmetlerine i'timâdları olmadığını"[162] kongrede söylemişlerdir. Kongre, Rusya hükümetinin sözkonusu anlaşmaları yayımlamasını ve her türlü ilhak fikirlerinden vazgeçmesini isteyerek, bu hususta Sosyalist Kongresi'nin yardımını beklemektedir.

Kongrede "azınlık sosyalistlerinden Salhof'un teklifiyle" alkışlar eşliğinde kabul edilip Sosyalist Kongreyi düzenlemekle görevli

"büro"ya gönderilen telgrafta da dile getirilen bu düşünceler maddeler halinde sıralanmıştır:[163]

1. Rusya Müslümanları bu harbin sebebini, Avrupa'nın hâkim unsurlarının yayılmacı siyasetinin bir sonucu sayıyor ve şiddetle protesto ediyor. Çünkü her nerede olursa olsunlar, dünyadaki bütün Müslümanlar, bu siyasetin kurbanı oluyorlar.

2. Biz, St. Petersburg'daki amele ve asker delegeleri meclisinin, bütün dünyanın çalışanlarına ve işçilerine hitaben yayınladıkları "Petrograd Bildirgesini" selamlarız.

3. İlkemiz; Avrupa, Asya, Afrika milletlerinin hür ve milli arzularının gelişmeleri esaslarına dayalı "ilhak ve taksimatsız" bir barıştır.

4. Biz, geçici hükümetin, harbin sebeplerine ilişkin 27 Nisan tarihli bildirisini, devrimden önceki hükümetin yayılmacı siyasetine son vermek itibariyle yapılan ilk girişim kabul ediyoruz.

5. İkinci girişim olarak, devrimden önce Rusya'nın kendi müttefikleriyle yaptığı gizli anlaşmaların ve uzlaşmaların açıklanmasını (harbe ait birtakım sırlar müstesna tutulmak şartıyla) ve bu andan başlayarak söz konusu anlaşmalar ve uzlaşmaların ilhak ve Avrupa, Asya, Afrika'da meydana gelecek bölünmelerle ilgili maddelerinin tamamen kaldırılmasını bekliyoruz.

6. Biz, Rusya'yı dışarıdan gelecek bütün saldırılara karşı savunmak taraftarıyız. Hürriyet adına yapılan muharebeye, kanımızı ve malımızı fedaya hazırız.

Ali Başhampa Bey'e hitaben, 28 Haziran'da kaleme aldığı mektupta Abdürreşid İbrahim, Stockholm'de fazla iş göremeyeceği kanaatinin ağır bastığını, buraya gelen gençlerin daha iyi iş göreceklerini belirterek, İstanbul'a dönmek istediğini, bunun için emrini beklediğini arz ederken son bilgileri de aktarır. Aradan geçen üç aylık sürede, açık gazete haberlerinden ve Stockholm'e gelen Ruslardan elde ettiği bilgileri yazıya dökerken, ilk kez Orenburg'dan aldığı mektuptaki haberleri anlatır. Rusya'da yaşayan bütün milletler kararsızlık içindedirler. Kendi aralarında ortak ve kesin bir tavır

belirleyememektedirler. Müslümanların durumu orta haldeyse de sonuç itibariyle ümit vaat etmektedir. Olumlu adımlar atılmıştır. Müftüler, halkın arzusuna uygun şekilde seçilip tayin edilmişlerdir. Otuz kişilik merkez komitesi oluşturulmuştur. Diğer milletlerle temas kurulmuş, Kafkasya'da Sünni-Şii meselesi kesin bir şekilde çözümlenmiştir. Türkistan'a göçmen akını istenildiği gibi çözülememişse de daimi heyetin teşebbüsleriyle bir sonuç alınacaktır.[164]

Fransa ve İngiltere hükümetleri, Stockholm'e gitmek isteyen sosyalistlere pasaport vermezler. Hariciye Nezareti'nden Berlin, Viyana ve Sofya elçiliklerine gönderilen talimatta, Sosyalist Kongresi'nde lehimize çalışmak amacıyla Stockholm'e gitmesi, Osmanlı hükümetince onaylanan "Fransız sosyalisti sarışın, gözlüklü 46 yaşlarında Mösyö Crupette"nin seyahati için girişimlerde bulunulması bildirilir.[165] Berlin ve Sofya elçilikleri gerekli vize iznini alırken, Viyana'da pürüz çıkar.[166] Almanya'nın müsaadesi halinde Mösyö Crupette'nin Avusturya-Macaristan'dan geçmesi mümkün olacaktır.[167] Almanya da bunu sağlayacak izni verir.[168] Engeller aşıldıktan sonra[169] Stockholm'e gittiğinde Mösyö Crupette, 100 Osmanlı lirasını Miralay Mehmed Ali'den alacaktır.[170]

Âkil Muhtar Bey, Stockholm elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Haziran tarihli telgrafta "vatanperver Rusların" konferansı belirsiz bir tarihe ertelediklerini haber verir.[171] Vahid-ül-mülk tarafından hazırlanan, Rusya ve İngiltere'nin İran'daki zulümlerini anlatan bildirisi, burada birkaç dilde yayımlanır.[172]

Temmuz 1917

Stockholm'de bulunan Hüseyinzâde Ali ve Nesim Mazliyah, görüşmek üzere Hollanda-İskandinavya Sosyalist Komitesi tarafından davet edilirler. Toplantıda ilk önce Huysmann, her ikisinin de müstesna durumundan söz eder. Kongreye katılmalarını sağlayacak kararlarını, istenen belgelerin gelişine dek ertelediklerini ancak bu arada onları dinleyebileceklerini söyler.

İlk sözü Nesim Mazliyah alır ve konuşur. Barış iki şekilde gerçekleştirilebilir. Ya eski tarzda yani "galip ve mağlup var veyahut

guerre usure [yıpranma] netîcesinde her iki tarafın bîtab kalması var. Her iki sûret bizim işimize gelmez." Rus Amele ve Asker Şurası'nın formülüne yani ilhaksız, tazminatsız ve milletlerin serbestçe mukadderatlarını takdir zemini üzerinde katılıyoruz. Türkiye, Batılı devletlerin emperyalist tecavüzlerine hep hedef olmuş, varlığını ve istiklalini korumak için daima savunma durumunda kalmıştır. Trablusgarp'ta İtalyanların, Balkanlar'da müttefiklerin saldırılarına uğradığı gibi, hangi mecburiyetlerden dolayı bu harbe sürüklendiği açıktır. Kalıcı barış, aynı ilkelerin bütün dünyaya uygulanmasıyla mümkündür. Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Hindistan, Kafkasya, Buhara, Hive'nin istiklalleri tanınmalıdır. Bunlar halledildiğinde, Türkiye milliyetler meselesi tabiatıyla kendiliğinden çözümlenmiş olur. Yeter ki ilkeler genele uygulansın. Denizlerin ve ticaretin hürriyeti, Boğazlar meselesi de buna uyacaktır. İstiklaline ve varlığına hiçbir noksan gelmemek kaydıyla ancak serbest ticaret her zaman açık yol olabilir.[173]

Hüseyinzâde Ali, konuşmasına "barış ile kalıcı bir barış yapabilmek meseleleri birbirine bağlıdır" diyerek başlar. Avrupa için ayrı, Asya ve Afrika için ayrı ölçülerle kalıcı barış sağlanabilir. Uluslararası hukuk, bütün dünyada aynı ilkelerle tek olmalıdır. Dünya küçülmüştür. Cihan Harbi'nin sarsıntısı, milletlerin hızla gelişmesine yol açacaktır. Milletleri bundan sonra zorla "cehaletde tutmak mümkün olmayacakdır". Türkiye'deki milliyetler meselesi, Asya ve Afrika'daki milletlerin hürriyet ve istiklallerine ulaşmalarına bağlıdır.

Komite üyelerinden biri, Ermenilere dair okuduğu broşürlerin doğruluğunu sorunca, Hüseyinzâde Ali, "lazım gelen cevapları" verir. Siyonist meselesi açıldığında, Nesim Mazliyah, bunun Türkiye içinde değil dışında bulunduğunu anlatır. Huysmann, İranlılarla ilişkileri sorar. Çünkü birkaç saat önce Vahid-ül-mülk, komiteye İran'a ilişkin bazı açıklamalarda, değerlendirmelerde bulunurken "Ruslarla İngilizler İran'dan çıkarlarsa, Osmanlılar da çıkmaya hazırdırlar" demiştir. O da bunun doğruluğunu öğrenmek istemiştir. Hüseyinzâde Ali, onu İngilizler ve Ruslar çıkacaklarını ilan etsinler, "Türkiye Hükümeti, İran'ın istiklâline riâyete hazırdır" diye

cevaplar. Tarım konusu açılır. Anadolu'da henüz böyle bir mesele yoktur. "İslâm hadd-i zâtinde sosyalist prensibler üzerine istinad etdiği toprak hükûmetin ve mahsul çalışanındır."[174] Bu açıklamalar, komiteyi olumlu etkiler. Huysmann, görüşmenin sonunda sosyalist olmadıkları için Mısırlıları, İranlıları, Hintlileri kongreye alamayacaklarını, belgeleri zamanında geldiği takdirde Türkleri kabul edeceklerini söyler.

Hüseyinzâde Ali ve Nesim Mazliyah, "Petrograd Amele ve Asker Şurası" üyesi olup Stockholm'e gelen delegelerle de "Hotel İmperial"de sohbet ederler. Bunlardan Rosanof, denizaltı tehlikesini göze alıp Paris'e, Londra'ya gideceklerini çünkü buralardaki azınlıklarla "uyuştuklarını" söyledikten sonra, İngiliz, Fransız ve İtalyan talepleriyle alay ederek konuşmasını sürdürür: "Efendim, bu adamlar çok az bir şey istiyorlar. İngilizler, Diyarbakır'a kadar bütün Arabistan adasını.. Fransızlar, Akabe'ye kadar bütün Suriye'yi.. İtalyan, Antalya'dan Edremid'e Anadolu'nun yarısını.. (Yunanîlerin mirasını!) Azizim, artık emperyalizm nasıl oluyor?!.. Ruslara İstanbul ve Boğazları vermek mes'elesi muharebenin ikinci senesi çıkdı. Anlaşılan mezkûr [adı geçen] devletler, Çar hükümeti ile bu hususda gizlice uyuşarak, İstanbul'a mukabil zikr olunan memâlike [memleketlere]sahip çıkdılar!.. Bu yoldaki mücahedâtın [savaşmaların] üzerinden perdeyi kaldırmak istiyorlar. Çünki küçük milliyetlerin yegâne hâmisi kesilen devletlerin ne gibi emperyalist âmâl [istekler] ta'kîb etdiği anlaşılacak."[175] Nesim Mazliyah, "Beyhude yere Romanya ve Yunanistan'ı muharebeye sürüklediler." der ve onun sözlerini onaylar.

Rusya'nın her tarafından hatta Doğu Sibirya'dan gönderilen mektuplar, temmuz ayı başlarında Abdürreşid İbrahim'e ulaşır.[176] Mektuplarda, Rusya'nın her tarafında genel gidişin "büyük gürültülerle" devam ettiği dile getirilmektedir. Rusya Müslümanları arasında gençler heyecanlı davranışlar sergilerken, sağduyulu büyük kesim, orta bir yol takip ederek, Müslümanların çıkarlarını dikkate alıp gönül birliğini sağlamaya gayret göstermektedir.

Musa Cârullah Bigiyef'in[177] St. Petersburg'dan 28 Mayıs'ta yazdığı mektup da ancak bugünlerde Abdürreşid İbrahim'in eline ge-

çer. Ali Başhampa'ya bu mektubun "bazı noktalarını harfiyen" arz eder. Musa Cârullah, şahit olduğu gelişmeleri olduğu gibi anlatır. Her vilayetten seçilerek gelen 800'ü aşkın delegeyle, 1 Mayıs'ta Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kongresi, 13 Mayıs'a kadar "gürültülü musâhabelerle [konuşmalarla]" geçer. Delegeler, parti itibariyle "amele, saldat [asker], ittifak, imam, elçi, federalist" isimleriyle gruplara ayrılmışlardır. Genel görüşmeler, büyük tartışmalar ve anlaşmazlıklarla devam eder. Kalpler kırılır. Sonuçta, Orenburg şer'i mahkemesi başkan ve heyeti seçimle tayin edilmiş ve hemen görev yerlerine gönderilmişlerdir. Bütün Rusya Müslümanlarının işlerine "merkez ve merci' [başvurulacak yer] olmak üzere" 30 kişiden oluşan bir merkez ile ayrıca "merkez heyeti" seçilir. Bunların arasından 13 kişinin sürekli Petrograd'da bulunması ve "Şûrâ-yı Millet İdaresi" adıyla bir daire kurması kabul edilir. Şûrâ-yı Millet İdaresi, Hive hanının bahşedeceği, Petrograd'daki saraylarını karargâh olarak kullanacaktır. İdarenin yıllık bütçesi, 100 bin ruble öngörülür. Hive hanlığının idaresinin iyileştirilmesi için hanın ricasıyla seçilen; hukuk, tarım, maliye uzmanı üç kişi ve Musa Cârullah, Hive'ye gideceklerdir.

Rusya'da içinde bulunulan ortam korkunçtur: "Burada ahvâl-i dâhiliye [iç durumlar] gayet ağır, yokluk herşeyde Hazreti Yusuf'un senelerinden daha müdhiş olmakla beraber, Yusuf'un tedbiri de yok. Sunûf [sınıflar] arasında teâdî [düşmanlık] temâm nihâyetinde [son noktasında]... Fransız ihtilâl-i kebiri [büyük ihtilâli], bugünkü ahvâlin dehşetine nisbeten hiçdir. Ahvâl-i siyasiyye daha ziyade fenâdır. Hiçbir şeyde intizam yok, kulûbde tenâfür, tenâkür [kalplerde nefret, karşıt hisler] son derecede hüküm-fermâdır [hüküm sürmektedir]; para yok, nân [ekmek] yok, posta telgraf ve yollarda kat'iyyen intizam yok. Herşeyde tertibsizlik, ihtilâl, anarşilik, kargaşalık."[178]

Musa Cârullah, Müslümanların bugününü ve yarınını düşündükçe üzüntüden hastalandığını söyler ve mektubunu şu sorularla bitirir: "İslâm dünyası ne vakit İngiliz şerrinden halâs olacak [kurtulacak]? Sulh meclislerinde, bize söz verilecek mi? Bu fırsatı kaybedersek ebedî esârete nasıl tahammül ederiz? Ehl-i İslâmın ne-

câtına [Müslümanların kurtuluşuna] bir besmele olabilmek çaresi nasıldır?"[179]

Abdürreşid İbrahim, İstanbul'a dönmek için gelecek emri beklerken, raporlarını göndermeye devam eder.[180] Kafkasya'da Müslümanlar, yeni dönemde ara sıra kongreler toplamaktalar ancak Kafkasyalı diğer milletlerin faaliyetlerine göre bu hiç seviyesindedir. Gürcüler, Sosyalist Amele Fırkası ve Milliyetçi Fırka olarak ikiye bölünmüşlerdir. İlk grup, Rus siyasetinin dışına çıkmamaktadır. Ellerindeki kuvvete dayanarak da inkılâbın hemen ertesinde iktidarı ele geçirmişlerdir. Milliyetçi Parti'yi ise Almanlar desteklemektedirler fakat hiçbir güçleri yoktur. "Almanlar, istedikleri kadar para sarf etsinler. Geçmiş ola."[181] Ermeniler, bunların karşısında yer alarak çarpışmaktadırlar. Bu durumda Gürcülerin her iki siyasi partisinden yararlanma ümidi gerçekçi olmayacaktır.

Rusya Müslümanları arasında da yeni yeni gruplar oluşmaktadır. En son teşkil edilen "Müslüman Askeri Şurası" adlı grup, *Bizning Tavış*[182] [*Bizim Sesimiz*] adlı gazeteyi yayımlamaya başlar. Burada, Müslüman askerlerin Ruslardan yavaş yavaş ayrılarak kendilerine ait silahlı kuvvet meydana getirmelerinin lüzumunu tartışmaya açarlar. Abdürreşid İbrahim, onlara Ukraynalılarla ve Estonlarla işbirliği yapmalarını tavsiye eder. Kazan Müslümanları da harekete geçerek Hive, Buhara, Türkistan taraflarına el uzatırlar, birleşmek fikrini yayarlar. Yalnız büyük bir güce sahip olmadıklarından, bu teşebbüslerinin, gayretlerinin henüz başındadırlar.

Ağustos ayı sonunda yeni Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin toplanması beklenmektedir. Bu kongre gerçekleşirse, "müessese kongresi" olacaktır. Petrograd Müslüman Komitesi'nin, kongreye yönelik hazırladığı program gazete sayfalarında yer alır.

Rusya'da yaşayan Rus olmayan milletler arasında nüfus bakımından Ukraynalılar, diğer milletlerin geleceği için de çok önemlidirler. Ukraynalıların, Ruslarla işbirliği yapmamalarının siyasi etkisi büyük olacaktır. Ukrayna ve Eston kuvvetleri, Ruslara karşı girişilecek hürriyet mücadelesinde güçlü dayanak kuvvetidirler. Nitekim bunun farkına varan İngilizler, Ukraynalıların ileri gelenlerini elde etmek amacıyla her türlü faaliyeti göstermeye başlamış-

lardır. Abdürreşid İbrahim, mevcut tabloyu değerlendirirken, yarına ilişkin öngörülerindeki isabet, çok fazla zaman geçmeden ortaya çıkacaktır. "Ben, İngilizlerden endişe etmem, Ruslardan endişe ederim. Ruslar, Ukraynalılar ile anlaşırlarsa, sonra bizim için hiç çâre-i necât [kurtuluş çaresi] kalmaz. Neûzü-b-illah [Allah korusun] "Lenin" kuvveti mevki'-i iktidara gelmesin, o geldi, o günden itibaren benim bütün âmâlim [emellerim] ve ümîdlerim münkatı' olacaktır [kesilecektir]. Maa-mâ-fîh [Bununla beraber] o kuvveti devirmek için de çalışmak îcâb eder. Bilhassa Devlet-i Âliyye için en büyük tehlike, o zaman doğacaktır. Allah muhâfaza eylesün."[183]

Abdürreşid İbrahim'in, Ukraynalılarla kurduğu şahsi ilişkiler oldukça sağlamdır. Rusya Müslümanlarının lehine konularda, onları ikna etmiştir. Ukraynalılar, sonbaharda, Rusya'da yaşayan bütün Rus olmayan milletleri işbirliği yapmak üzere büyük bir kongreye davet edeceklerdir. Lehlilerin dışındaki milletlerin hepsi katılacaklardır. Bu kongreye, Rusya Müslümanlarından bazı gençleri de Abdürreşid İbrahim bizzat hazırlamaktadır. "Bugün, Rusların büyük kuvvetlerinden biri olan Bolşeviklerin bugünkü ekalliyyetlerinden [azlıklarından] de istifade etmek lâzımdır."[184] Estonyalılardan, Letonlardan, Litvanyalılardan da yararlanmak ümit edilebilir.

17 Temmuz'da, Kerenski'nin yasaklamasına rağmen, Müslüman Askeri Kongresi Kazan'da toplanır. Bütün kolordu komutanlıklarınca, bu kongreye delege seçimi yasak olduğu halde, toplantı yapılır. 260 kadar subay ve asker delege kongreye katılır.[185] Üç gün sonra da Ulemâ Kongresi gerçekleştirilir. Şu konu başlıkları görüşülür:[186]

1. "Din Ulemâsı İttifakı" adıyla, daimi bir dernek kurulması.
2. Ulemânın görevlerinin belirlenmesi.
3. Dini yerel idarelerin teşkilatı.
4. Mahalle teşkilatı kurulması.
5. Medreselerde dinî yönetmelik düzenlenmesi.
6. Seçim zamanlarında, ulemânın görevlerinin tespiti.
7. Dini bayram tatilleri.
8. Şer'i hükümler kitabı.

9. Dini yayınlar.
10. Ulemâ arasında daimi irtibatın sağlanması çareleri.
11. Mali kuruluşların şer'i mahkemelere bağlanması.
12. Dini ahlakın korunması.

Bu sıralarda İtilaf Devletleri'nin arasında, Mekke şerifinin halifeliğinin Müslümanlara onaylattırılması meselesi gündeme getirilir. Rusya geçici hükümeti de bu konuda Mahâkim-i Şer'iyye-i İslâmiyeye [İslâm Şer'i Mahkemelerine] başvurur. Ulemâ, bu kongrede yapılan görüşmeler sonunda "İtilâf Devletlerinin bu muamelesini alenen şiddetli protesto etmeği" kararlaştırır. Sonra da bu kararı Rusya Hariciye Nezareti'ne gönderirler.[187] Tornio'da bulunan "mutemed" adam bu meselede elde ettiği bilgileri daha sonra Abdürreşid İbrahim'e aktarır: "İtilâf Devletleri, bütün Rusya'daki Müslüman ahâlinin Sultan aleyhinde bulunarak, Mekke şerifini halife olarak i'lân etmeleri hakkında, Rusya Hükûmetini tazyîk etmişlerdir [baskı altına almıştır]. Bu konferansda İngiliz Müslüman vekili ber-vech-i bâlâ [yukarıdaki gibi] beyanâtda bulunmuş" ise de oybirliğiyle reddedildiği gibi, Rusya Müslümanlarının işlerine müdahaleden dolayı da St. Petersburg Hükümeti protesto edilmiştir. Sonuç itibariyle, "Bütün Rusya Müslümanları zât-ı şâhâneyi, halîfe olarak tanıyorlar."[188]

Mısırlı Muhammed Ferid Bey, İsviçre ve Berlin'deki üç arkadaşının Stockholm'e getirilmelerini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden istirham eder.[189] Uygun görülür.[190] İki ay izinli sayılması için ilgili makamlarla yazışmalar yapılmış,[191] gelecek olanların masraflarında kullanacağı 1000 kron da kendisine verilmiştir. Söz konusu kişiler, şimdilik gelemeyeceklerini bildirirler. Kongrenin ağustos ayında toplanması ihtimali belirince, Ferid Bey Berlin'e gider.[192]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Rusya'ya gönderileceklerle güvenli haberleşme yapılabilecek adresi Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirir. Yirmi yıldan beri Stockholm'de ticaretle uğraşan Tatar İbrahim Bey, bu konuda güvenilirdir. Adresi "İbrahim Umerkajeff, Humlegardsgatan-Stockholm"dür.[193] Yüzbaşı Mehmed Nuri ve Ferid Bey, Stockholm'de bir evin en üst katında tek odada kalmakta,

kendilerine ayrılan ödenekle idare etmektedirler. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce gönderilen paraların kontrolü de Yüzbaşı Mehmed Nuri'dedir. Kişilere verdiği paraların karşılığında senet alır, her türlü ödemeyi kayda geçirir.[194] Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'a dönmek istemesinin, Yüzbaşı Mehmed Nuri, aylık 150 lirayı aşkın para harcamasında biraz daha uygun hareket etmesini kendisinden rica etmesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Abdürreşid İbrahim, adına gönderilen 3.030 kronu (300 Osmanlı lirası) tamamen harcadığı gibi, Yüzbaşı Mehmed Nuri'den önce 400 kron,[195] sonra da 450 kron[196] daha almıştır.

Ali Başhampa, onun ihtiyarlığını göz önüne alması, dolayısıyla onu rencide etmemesi hususunda Yüzbaşı Mehmed Nuri'ye telkinde bulunur. O da bunu dikkate alır. "Bu hususta kendisine fazla söz söylemedim. Muâmele hususunda ihtiyarlığını nazar-ı dikkate almakta isem de ihtiyarların tama'ını [doymazlığını] da nazar-ı dikkatden dûr [uzak] tutmamaktayım."[197]

Ali Başhampa Bey, "Temdîd-i ikametinizle der-uhde ettiğiniz vazîfeye muvaffakiyyetle devam etmenizi temenni ederim."[198] cevabi telgrafıyla, Abdürreşid İbrahim'e İstanbul'a dönme isteğinin kabul edilmediğini bildirir.[199] Daha sonra da "Aileniz sıhhatdedir. Size, iki yüz lira gönderiyorum. Müstakillen vazîfenize devam etmenizi rica ederim."[200] der. Askeri ataşeye ve elçiliğe "Şeyh Abdürreşid Efendi, müstakillen hareket etmeğe me'zûndur. Îcâb ederse onunla teşrîk-i mesâî ediniz."[201] emri verilir. Elçilik, ayrıca Bank-i Osmanî ile gönderilen 200 Osmanlı lirasını kendisine teslim edecektir.[202] "Muhasebe-i Umûmiye" de görevli olarak Stockholm'de bulunan Abdürreşid İbrahim'e Berlin elçiliği vasıtasıyla gönderilen "tahsîsâtın" bundan böyle Stockholm elçiliğine yollanmasını yazar.[203] Abdürreşid İbrahim adına Stockholm elçiliğine gönderilen paradan 130 kron kalmış, Yüzbaşı Mehmed Nuri'nin gelişinden sonra aktarılan 10 bin kronun da 2.192 kronu harcanmıştır.[204] Ay sonunda personel ve diğer harcamalar toplamı 7.203 krona ulaşacaktır.[205]

Rusya'nın bugünkü durumundan ne şekilde yararlanılacağına dair Stockholm Askeri Ataşesi Miralay Mehmed Ali de tekliflerini

arz eder. Rusya küçük parçalara bölünmelidir. Rusya'da büyük ve birleşik bir İslam hükümeti kurmak pek güçtür. Çünkü önceden böyle bir yapı için herhangi bir hazırlık yoktur. Ona göre en uygunu; "[...] milliyet gözetilerek muhtelif ve müstakil vilâyetler teşkîl etmektir. Meselâ; Tatarlar, Türkler, Çerkesler ve Gürcüler ayrı ayrı birer idare teşkîl etmeli ve Hamburg, Bremen gibi birer hey'et-i idare tarafından idare olunmalı, sonra bu vilâyetler kendi aralarında tedafüî ve taarruzî hususâtda [savunma ve taarruzla ilgili hususlarda] birleşmelidirler ve cümlesi [hepsi] Hilâfete merbut [bağlı] olmalıdır... Milliyet nokta-i nazarından böyle müstakil vilâyetler teşkîli, İngiliz nokta-i nazarına ve teklifine de muvâfık [uygun] olduğundan, kendi teklifleri kendilerine tatbîk edilmiş olur."[206]

İsviçre'de bulunan Rum Fokyon Efendi,* Sadrazam Talat Paşa'nın emriyle Stockholm'e gelir. Elçilik Maslahatgüzarı Esad Bey, onun Yüzbaşı Mehmed Nuri'nin maiyetinde çalışmasını uygun görür. Yüzbaşı Mehmed Nuri, Fokyon Efendi'ye dair düşüncelerini, Ali Başhampa'ya arz eder: "İktidarı epeyce olan mûmâ-ileyh [adı geçen kişi] Rumca ve Fransızca lisanlarına hakkıyla vâkıfdır. Burada her tarafa sokularak ma'lûmât alabileceğinden, bu zâtdan, bizimkilerden daha ziyade istifâde me'mûldür [ümit edilir]. Ayda iki yüz elli Kron kadar bir para istemektedir ki çok değildir."[207]

Abdürreşid İbrahim, Stockholm'de göreve devam emrini, Ali Başhampa'ya "sem'an ve tâaten [başüstüne]" diyerek kabul eder. Cevap yazısında, buradaki görevine dair açıklama ihtiyacını duyar: "Vazîfem, Rusya'da umum gayr-i Ruslara te'sîr ederek, hükûmet-i muvakkatenin [geçici hükümetin] müzebzeb [beceriksiz] bir halde devamı ve gayr-i Rusların da hırs-ı istiklâliyyetlerinin tezyîdi cihetine [bağımsızlık arzularını artırmak yönünde] sarf-ı mesâî etmektir."[208] Ona göre, Rusya'yı içeriden tahrip etmek, son derece doğru bir siyasettir. Stockholm'de, İrlandalılar ve İskoçlarla da temas kurduğunu söyleyen Abdürreşid İbrahim, ailesinin yanına gönderilmesini rica eder. Böylece, harbin sonuna kadar burada kalacak ve endişesizce çalışacaktır.

---

* Fokyon Efendi'nin özgeçmişi ve hakkındaki değerlendirme için bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Fokyon'un Terceme-i Hâli".

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in yukarıda geçen talimatı gereği, Yüzbaşı Mehmed Nuri, Rusya'da yayımlanan gazetelere abone olur. "Rusya'da münteşir [yayımlanan] Türk gazetelerinden îcâb edenlere" yardımda bulunmak üzere, uygun vasıtalarla para gönderir.[209] *Yıldız*, *İl*[210] ve diğerleri, geç de olsa ulaşmakta ve buradan İstanbul'a, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gönderilmektedir. Ayrıca abone olunurken imkânlar dahilinde maddi destek sağlanmaya çalışılır: "Kazan'da münteşir *Bizning Tavış* gazetesine iki yüz kron para gönderilerek abone olundu. Bu gazetenin Müslüman askerleri hakkındaki mutâlebâtı [istekleri] günden güne kesb-i ehemmiyyet etmekde [önem kazanmakta] olduğundan, bu sûretle kendisine cüz'i bir muâvenetde [yardımda] bulunuldu."[211]

Yüzbaşı Mehmed Nuri'nin abone olduğu Rus gazeteleri şunlardır: Rus-İngiliz-Fransız ittifakından yana *Reç*; liberal *Novoye Vremya*; bir zamanlar Bolşeviklerin, şimdi Menşeviklerin elindeki *Novaya Jizn*; burjuvaların sözcüsü *Birjeviye Vedomosti*; çarlık taraftarı *Russkoye Slovo*, Kiev'de yayımlanan liberal eğilimli *Kievsakya Mısl*. Bu gazeteler, Rusya'dan ortalama dokuz-on gün arasında postaya verilmektedirler. *Kievskaya Mısl* gazetesi, Ukraynalılarla ilgili haberleriyle, mükemmel bilgilendirme işlevi görmektedir.[212]

İngiliz ve Fransız sosyalistlerinin Stockholm'deki kongreye katılmalarını sağlamak için, Rusya delegelerinin Londra ve Paris'te yapacakları görüşmelerde, tartışmalı konuların çokluğundan dolayı bu ay içinde sonuç alma ihtimali yoktur. Kongre tarihinin bir süre daha ertelenmesi zorunlu hale gelmiştir.[213] Stockholm Elçiliği Maslahatgüzarı Esad Bey'in değerlendirmesine göre de Almanların Galiçya'daki zaferleri, Rusya'da hükümetin değişmesi, planlanan sosyalist kongrenin önemini kaybettirdiği gibi, hiç toplanmaması ihtimali de söz konusudur.[214] Şimdilik eylül ayı sonundan önce gerçekleşmesi beklenmektedir.

Hollanda-İskandinavya Sosyalist Komitesi, son olarak "Ermeni Sosyalist Fırkası ile Siyonist Teşkîlât-ı Umûmiyyesi" delegelerini kabul etmiştir. Delegeler, komiteye bildirilerini verirler. Ermeni delegeler, Ermenistan'ın Osmanlı yönetiminden kurtarılmasını; siyonist delegeler de sayıca çoğunlukta bulundukları yerlerde "Mu-

sevîlere muhtâriyyet-i idâre bahşedilmesini ve bir Musevî hükümeti teşkîli zımnında Filistin'in istiklâlini talep etmişlerdir".[215]

Abdürreşid İbrahim, temmuz ayı sonunda yazdığı raporda,[216] Stockholm'de toplanması planlanan sosyalist kongresinin gerçekleşmeyeceği kanaatinde olduğunu söyler. İngiliz ve Fransızlardan önemli kişilerin katılmayacağı, Rusların iç meselelerinin yanı sıra harbin seyrine göre hareket edecekleri bellidir. Bu harpte, sosyalistler manen kırılmış, ruhen çökmüşlerdir. Kısa süre içinde esas kuvvet, artık nasyonalizme geçmiştir. Büyük Devletler, harbin vahim sonucunu hisseder hissetmez, bütün güçlerini milliyetlere yönelttiler. Düşmanlarının hâkimiyetindeki milletlere destek çıktılar. Rusya'da nüfusları çok az Litvanyalılara, Letonyalılara bile el uzattılar, elde ettikleri önemli sayıdaki adamları vasıtasıyla yüklü miktarda paralar harcamaktan kaçınmadılar. Milyonlarca propaganda kitapçıkları, kitaplar basarak dağıttılar. Bugün Rusya'da "Biz Ukraynalıyız." diyerek ortaya çıkan Ukraynalılar, hükümetlerini kurdular. Ukraynalıların "otonomi" ilan ettikleri bölgedeki nüfusları 16-18 milyon arasındadır. Bu bölge dışında kalanlar da 8-9 milyon kadardır: "Şimdi mes'ele daha fenâ bir şekil aldı. Çizgi hâricinde kalanları, bizim Müslümanların ekseriyyet [çoğunluk] teşkîl eylediği vilâyetlere hicret [göç] etdirecekler. Bunlara da 'size orada otonomi vereceğiz' diyecekler. Bu sûretle iki mes'eleyi birden halledecekler. Hem Ukrain kuvvetini öldürmek hem Müslüman kuvvetini öldürmek. İşte efendim siyaset! Gördünüz mü?.. Bakınız, Ukraynalıları ne Karadeniz'e ne Azak Denizi'ne hiç sokmadılar."[217]

Ortaya çıkan bu fırsattan yararlanmak gerektiğini söyleyen Abdürreşid İbrahim, harbe harcanan milyonların çok az bir miktarıyla başarı elde edileceği kanaatindedir. Ne yapılabileceğini de sıralar: Kabaran milliyet duyguları okşanmalı, daha da artması için alınacak tedbirlerde küçük bir fedakârlık gösterildiği takdirde, çok önemli adımlar atılmış olacaktır. Bugün, Rusya'daki milletlerin, Rusların aleyhine olan duygularını kabartabildiğimiz ölçüde, Rusya'yı içeriden tahrip edebilirsek, yarın İngiltere'yi aynı şekilde felakete sürükleyebiliriz. "Bu ise, zaten min-el-kadîm [eskiden

beri] devletlerin takîb ettikleri kendi siyâsetleridir. Biz de hiç olmazsa bundan sonra başlayalım, Rusya'da yalnız Müslümanlara değil, umum gayr-i Ruslara te'sîr edelim, İngiltere'de yalnız Hindlilere değil, İrlandlara, İşkoçlara te'sîr edelim. Bu hal zaten bir emr-i vâki'dir [zorunluluktur]."[218] Tatarlar, bugünkü durumdan yararlanmaktadırlar. Kırım Tatarları, Müslüman askerini Rus askerinden ayırt ederek, milli bayrak olmak üzere Müslüman alaylarını "Gökbayrak"la donattılar. "Bugün, bunların imdâdına yetişmek, Türkiye'nin istikbâli için gayet mühim bir siyâset olacağından tefekküre bile hâcet yoktur."[219] Bu düşüncelerini sahada uygulayacak adamlara ihtiyacını belirten Abdürreşid İbrahim, her zaman Rusya'ya gidebileceklerine inanıp güvendiği Alimcan İdris, Doktor Sıbgatullah ve Alaaddin Bey'in Stockholm'e gönderilmelerini, Ali Başhampa'dan ister.

İstanbul'a dönen Mukîmüddin Beycan, geri gelişiyle ilgili hazırladığı raporu, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder. 28 Mayıs'ta Berlin'e gelen Beycan, üç gün sonra Stockholm'e gitmek üzere Alman Dışişleri Bakanlığı Özel Sekreteri von Vizendorf'la görüşmüştür. İsveç'e neden gideceğini bilen von Vizendorf, birkaç gün beklemesini, bütün işlemlerinin tamamlanmasından sonra hareket etmesinin uygun olacağını söyler. Beycan bu teklifi kabul eder ve bekler. Von Vizendorf, işlemlerin bittiğini Mukîmüddin Beycan'ı çağırarak bildirir ve o da 11 Haziran'da Berlin'den ayrılır, ertesi gün Stockholm'e varır. Abdürreşid İbrahim'in kaldığı pansiyona yerleşir. "Almanyalı Kazak nâmında bir zat ve hey'etden Yüzbaşı Mehmed Ali ve Ferid Beyler" pansiyona gelirler ve Abdürreşid İbrahim'le Mukîmüddin Beycan'ın Rusya'ya gidişi ve orada yapacakları hakkında görüşürler.[220] Bu toplantının ardından Abdürreşid İbrahim, takip edilecek yola dair üzerinde anlaştıkları kararları Mukîmüddin Beycan'a tebliğ eder. Rusya'ya kaçak olarak gidecek; Musa Cârullah Bigiyef'e, Buhara ve Türkistan'da aleyhte propaganda yapanları çıkarmak üzere görevlendirildiğini St. Petersburg'da kendisine tebliğ ettikten sonra görevi sona erecek, "bundan sonra asılmak kesilmek gibi başına gelecek her türlü kaza ve musîbetden"[221] heyetin bir bağı olmayacaktır.

Mukîmüddin Beycan, "mantıkî ve ictimâî" bulmadığı bu kararları hayretle karşılayarak reddeder. Rus Konsolosluğu'na başvurarak Rusya'ya gitmek istediğini söyler. Heyet, bu yolun uzun zaman alacağını belirterek kabul etmez. Bir hafta sonra kendisine, İstanbul'a dönmesini bildiren emri tebliğ ederler.[222] Yukarıda geçen paraların kendisine ödendiği, bu raporda da aynen yer alır. Söz konusu ödemelerin İstanbul'a dönüşü ve buradaki masraflarını karşılamayacağına dönük itirazını ise heyet, yerinde görmez. Mukîmüddin Beycan, bu konuları raporunda ayrıntılarıyla anlatır. "Mukaddes maksad ve seyahatden mahrûm ve mahcûb bir halde gayr-i kâbil-i ta'rîf ve tasvîr [tarif edilemez ve anlatılamaz] esefler içinde"[223] 7 Temmuz'da Stockholm'den ayrılıp ertesi günü Berlin'e gelir. Balkan treninde yer bulamadığından, on gün kalır. 18'inde hareket eder ve 20 Temmuz günü İstanbul'a geri döner.

Dr. Ali Abbas da İstanbul'a döndükten sonra "İstokholm seferine dair rapor"unu Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne takdim eder.[224] İstanbul'dan Berlin'e gidişini, orada von Vizendorf'la görüşmesini, Stockholm'e geçişini Mukîmüddin Beycan'ın ifade ettiği şekilde anlatır. Ümit ettiğinin aksine, Stockholm'de hiçbir şeyi hazır edilmemiştir. Abdürreşid İbrahim, meselenin sıkıntılarından söz ederek, Rusya'ya geçmenin üç yolunu söyler: Göçmen sıfatıyla; Amerika ya da diğer ülkelerden geri dönen sosyalistlere kendini tanıtarak onlarla birlikte, son olarak da kaçak geçmek. Elçiyle görüşmesinin uygun olacağını söyler. Elçi İsmail Canbolat'ın, "Meşrû' bir tarzda geçip, St. Petersburg'da bir muhabere yolu te'sîs etmek; bu sûretle oranın ahvâlinden kendilerini haberdar etmek"[225] teklifini; maksadına, mesleğine, İstanbul'da aldığı talimata, Köprülüzâde Mehmed Fuad'a açıkladığı hareket tarzına aykırı görerek kabul etmemiştir.

Görevi yerine getirmek gayesiyle, kaçak olarak gitmeye karar verir. Abdürreşid İbrahim, Ferid Bey, Miralay Mehmed Ali heyetiyle bir araya gelirler. Yukarıda geçen Haparanda-Tornio-St. Petersburg güzergâhını anlatırlar. Bankayla Musa Cârullah Bigiyef'e gönderilecek 5000 kronu alıp, Stockholm ile haberleşmeyi tesis ettikten sonra Kafkasya'ya geçecektir. O da bu paranın yetmeyeceğini "silah olarak kullanmak maksadıyla" iki katına çıkarılmasını

ister. Kabul ederler. Dr. Ali Abbas'ın daha sonra görüştüğü Estonyalı bir devrimci, bu yolun kendisi açısından güvenilir olmadığını, Finlandiya'da hapsedileceğini söyler. Heyete güveni kalmamıştır. Heyeti; "İstanbul'a, hududdan bir adam geçirdik, gibi kendilerini bir iş yapmış göstermek dâiyesiyle [iddiasıyla] bu sûretle göndermeyi arzu etmeleri, bunların ciddiyetleri(!) hakkında bir delîl-i vâzıhdır [açık delildir]"[226] diyerek suçlar.

Mali konularda heyetle arasındaki anlaşmazlıkları uzun uzun anlatan Dr. Ali Abbas, casusluk yapamayacağını da söylemektedir. Ferid Bey'in "Osmanlı casusu olarak i'dâm edilsen bile senin için büyük şerefdir." sözüne, bu şerefi kabul etmeyeceğini, başkalarına bıraktığını, propagandacı olmadığını, bu öğütlere ihtiyacı bulunmadığını söylemekle yetinir.[227] Hemen İstanbul'a dönecekken, oraya gelen Âkil Muhtar ile Hüseyinzâde Ali beylere yardım amacıyla kalır.

Dr. Ali Abbas, kendisine yapılan ödemeler hakkında ayrıntılı bilgiler vererek şikâyetlerini sıralar.[228] Heyettekiler hakkında değerlendirme yapar: Askeri Ataşe Miralay Mehmed Ali; Kafkasyalı hemşehrisi olmakla beraber, hiçbir zaman siyasetle uğraşmamıştır. Rusçayı anlar fakat konuşamaz. Rusya'daki olayların şekli ve kapsamından hiçbir bilgisi olmadığından da değerlendirecek durumda değildir. "İnkılâb" ve sebeplerinden, Rusya'nın geçmiş ve bugünkü iç siyasetinden habersizdir. Belirli hiçbir yola ve fikre sahip değildir. Üstlendiği görevin cahilidir. Ferid Bey, Fransızca ve İngilizce bilir ancak Rusya'yla ilgili konularda bilgi sahibi değildir. Çalışıp bir şeyler yapamaz.[229] Abdürreşid İbrahim ise çok faal görünse de elle tutulur işler yapamamıştır. Dr. Ali Abbas, Abdürreşid İbrahim için "İstokholm'deki sosyalistlerle diğer İ'tilâf me'mûrlarınca Alman ve Türk casusu olmakla ma'rûfdur."[230] dedikten sonra, ayrıca onu yalancılıkla da suçlar. Ona göre "Şeyh Efendi, meşhur bir seyyah ve liberal bir İslâm imamından başka bir şey değildir."[231] Kafkasya'da hiçbir zaman tanınmamıştır. Siyasi amacı varsa o da yalnızca Tatarların çıkarlarına çalışmaktır.

Dr. Ali Abbas, raporunun sonunda Stockholm'un Rusya'yı incelemeye müsait en geniş pencere olduğuna dikkati çekerek değer-

lendirmelerini yazar. Rusya, Türkiye'yi üç noktadan ilgilendirmektedir:[232]

1. Rus inkılâbının, sosyal ve ferdi etkilerinin buradan incelenerek, dersler çıkarılması lazımdır. Bununla uğraşanların konuyu tam anlamıyla bilmeleri gerekir. İnkılâbın sıradan bir ihtilal şeklinde düşünülmemesi icap eder ki incelemeden bir yarar sağlanabilsin.

2. Rusya Müslümanları diye bir İslam birliği düşünülmektedir. Yakından inceleyenler, "sosyal terbiye" noktasından birbirinden farklı olduklarını görürler. Rusya'nın dört bir tarafında yaşayan Müslümanlar birçok noktada ayrılırlar. Mesela, kuzeyde yaşayan Tatarlarla, güneyde yaşayan Türkler arasında birçok hususta maddi ve manevi fark olduğu gibi siyasi, coğrafi farklar ve emellerde de ayrılıklar söz konusudur. Rusya'daki İslamların Hilafete bağlılıklarının maddi değil, manevi bulunduğunu da kabul etmek gerekir.

3. Kafkasya ve Azerbaycan, Osmanlı Devleti'ne çevre bölgelerdir. Buralarda yaşayanlar itibariyle de birbirlerine yakındır. Milli birliğin, bu iki coğrafyayı birbirine sağlam bir bağla bitiştirmesi lazımdır. Dil ve ırk, bu amacı sağlayacaktır. Bu bölge üç kısımda ele alınmalıdır. A. Çoğunluğu çeşitli milletlere mensup İslamların yaşadığı Kuzey Kafkasya, B. Çoğunluğu Hıristiyan Gürcülerin teşkil ettiği Batı Kafkasya, C. Tamamen denilebilecek kadar Türklerin yaşadığı Doğu Kafkasya.

"Rus inkılâbı münâsebetiyle Kafkasya'nın aldığı vaz'iyyet gayetle kıymetdârdır. Geçenlerde Moskova'da ictimâ' eden Rus İslâm Kongresinde Kafkasya cereyânı câlib-i nazar bir şekil almışdır."[233] Genellikle Cumhuriyet taraftarları olan bu kongrenin üyelerinin birçok milli hak ve ayrıcalık isteme yanlısı olmalarına rağmen, Mehmed Emin Resulzâde'nin konuşması ve teklifi, tartışmalardan sonra, "Federasyon Republik" yöntemi kabul görmüştü. Gerek Kafkasya'nın, gerek yakınlıkları dolayısıyla Türkistan'ın, Hive ve Buhara'nın idarelerinde son zamanlarda görülen olaylar, Türk âleminde büyük bir inkılaba doğru gidildiğini göstermektedir.

Dr. Ali Abbas, raporunu şu cümlelerle bitirir: "Şimdiye kadar anlattığım bazı esasât [esaslar] gösteriyor ki en ufak teferruatına kadar ma'lûmâtı olmayan bir insan, İstokholm'de bir iş göremez. Şurasını arz edeyim ki hey'etin reisi Mehmed Ali Bey, "İstanbul, İstokholm'ü St. Petersburg'un bir mahallesi addederek bizi gönderdi. Halbuki biz burada yemeğimizi tedarik etmekden âciziz." demişti. Ben de "filhakika, İstokholm St. Petersburg'un bir mahallesi değilse de bir penceresidir. Fakat onu görecek iktidar ne sizde ne de bende var." cevabını vermişdim."[234]

Abdülaziz Çaviş, askeri sansür memurlarından Mısırlı Selahaddin Mazhar'ı, *El-Âlem-ül-İslâm* dergisinin idaresinde kendisine mutlak ihtiyaç olduğunu belirterek talep eder. İsteği olumlu karşılanır ve Selahaddin Mazhar, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi emrine alınarak, dergi idaresinde görevlendirilir.[235] Stockholm'de "me'mûr-ı mahsus Yüzbaşı Mehmed Ali"ye verilmek üzere elçiliğe 1000 Osmanlı lirası gönderilir.[236] Stockholm elçiliğinden Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gönderilen 30 Temmuz tarihli telgrafta, Rusya Müslümanlarınca seçilen 400 delegenin 2 Ağustos'ta Kazan'da ikinci kongrede toplanarak, "İslâmların hatt-ı hareketleri hakkında"[237] karar alacakları bildirilir. Berlin'deki Müslüman esirlere, Osmanlı Devleti lehinde propaganda yapan Alimcan İdris, bu kez esirlerin "millî ve ırkî" duygularına hitap edecek şekilde hazırladığı eserleri bastırmak üzere İstanbul'a gitmiştir.[238] Temmuz ayı sonu itibariyle faaliyetlere harcanan toplam miktar 7.776 krondur.[239]

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Abdürreşid İbrahim imzalarıyla mart ayı sonunda kaleme alınarak Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne sunulan raporda, Rusya'daki ihtilâl, "basit ve muhtasar [kısaltılmış]" olarak tahlil edilmişti. O günlerde, gerçek gücün hangi partilerde toplandığını kestirmenin mümkün olmadığı, ihtilalin biteceği tahmin edilememekle beraber, bunalımın uzayacağı, sonuç itibariyle Rusya'nın savunma ve taarruz gücünün çok zayıflayacağı değerlendirilmişti. Bu kez yalnız Yusuf Akçura, "Rusya'nın Ahvâline Dair" ismini verdiği bir raporu Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[240]

Temmuz ayına kadar geçen dört aylık süre içinde Rusya'da yaşananlar, adı geçen rapordaki öngörüleri doğrular. Progresist hü-

kümet yerini, progresist sosyalistlerden oluşan bir koalisyona bırakır. Bunalım uzar ve gittikçe derinleşir. Rus Ordusu'nun savunma ve taarruz gücü çok zayıflar, atıl bir hale düşer, firari askerlerin oranı %70'lere çıkar.

Rusya'daki ihtilalin son zamanlarda girdiği yol ile bundan sonra meydana gelebilecek olayları değerlendirebilmek için, birbirleriyle kıyasıya çarpışan siyasi kuvvetlerin tespiti ve tahlili gereklidir.[241] Halen iktidardaki koalisyon hükümeti, üçü sosyalist, ikisi de liberal-burjuva beş partiden kuruludur. Sosyalist partiler: İşçiler (Narodni Sosyalist: Halk Sosyalistleri), Sosyalist Revolüsyonerler, Sosyalist Demokratlar (S.D.LER) Liberal-burjuva partiler: Konstitüsyonelist Demokratlar (KADETLER), Oktobristler.

Hükümetteki partiler, farklı toplum kesimlerini temsil ettiklerini söylerler. Kadetler, kendilerini belli bir sınıf gözetmeden bütün halkın çıkarını ve vatanı korumaya çalışanların temsilcisi olarak göstermek isterlerse de gerçekte "büyük sanayi erbâbının" çıkarlarını müdafaa ederler. Büyük sanayi sermayedarlarıyla, onların amaçlarına ve çıkarlarına hizmet eden akademisyenler, öğretmenler, avukatlar, gazeteciler, mühendisler vb. bu partiyi meydana getiren sosyal kesimlerdir. "Gerek sermâye-dârlar arasında, gerekse serbest sanâyi' içinde mikdarları pek kesîr [çok] olan Yahudiler, Kadet Fırkasında pek azîm [büyük] bir rol oynamakdadırlar... Kadet Fırkası, kapitalist, burjuva, progresist, liberal, mu'tedil [ılımlı] nasyonalist, biraz da Yahudi bir fırkadır."[242]

Oktobristlerin, biraz daha muhafazakâr, biraz daha fazla Rus milliyetçisi olan Kadetlerden farklı başka bir özellikleri yoktur. Yalnızca bunların arasında, büyük arazi sahipleri de vardır.

Sosyalistler, "ziraat ve fabrika amelesi" partileridir, köy ve kent işçilerinin çıkarlarını savunurlar. Sosyalist Demokratlar, taktik meselesindeki görüşlerinden dolayı ikiye ayrılmışlardır. Her iki kesim de amaca ulaşmak için genel silahlı ayaklanmayı kabul ederler ancak "münferid ihtilâl" girişimlerini, tedhişi [terörü] bir kısmı kabul ederken diğeri reddeder. 1903-1904 Kongresi'nde "münferid ihtilâl" vasıtasını kabul eden çoğunluk "Bolşevik", azınlıkta kalanlar da "Menşevik" adını alırlar. Bolşevikler, sanayinin artık

uç noktaya vardığına inandıklarından, "terör ve münferid ihtilâl" vasıtasıyla sosyal ihtilal ve genel devrimin başlayabileceği kanaatindedirler. Burjuvaların milletvekilleri meclisine gitmeyi, orada oturup sosyal kanunlar çıkarmayı, boş ve lüzumsuz sayarlar. Menşevikler ise genel ayaklanma imkânı elde edilmeden boş yere kan dökmeyi yersiz görürler, burjuvaların meclisine üye olarak katılmayı, bazı burjuva partileriyle uzlaşarak parti programının yavaş yavaş uygulanmasına razıdırlar, yani "parlamenterizmi" de kabul ederler. Geçen sürede Menşevikler çoğunluğu ele geçirirken, bugün Bolşevikler, partide azınlıktadırlar. "Es.Deklerin, Karl Marks mezhebine sâdık kalarak, mukadderatına en çok alâkadar oldukları sınıf, şehir yani sanâyi' amelesi olduğundan, köy yani ziraat amelesi onlar nazarında ikinci derecededir. Gayeleri, bütün âlât-ı istihsâliyyenin [üretim araçlarının] ve kuvve-i hâkime-i siyasiyyenin [siyasi hâkim gücün] amele eline geçmesidir. Toprağın âlât-ı istihsâliyyeden olduğunu kabul etmezler."[243]

Sosyalist Demokratlar, bugün Rusya'nın en önemli sosyal ve siyasi problemi olan "arazi" meselesinde önceleri iki görüşü savunurlar: Araziyi; a. Millileştirmek (Nationalisatism) b. Beledileştirmek (Municipalisatism). Daha sonraları çoğunluk, ikinci görüşü kabul eder. Beledileştirmek, çar, ailesi, kilise, manastır ve özel mülk sahipleri ve benzerlerine ait arazilerin hepsine devlet tarafından el konularak ücretsiz kullanılması; böylece bütün araziler devletin olduktan sonra, bu arazileri bizzat kendileri toprağı işleyen köylülere, perakende bir şekilde uygun fiyata satması demektir. Bu yolla, toprak köylülere şahsi mülk olarak geçecektir. Millileştirmek durumunda, devlet el koyduğu toprakları satarak büyük bir sermaye elde edeceği gibi, şimdiye kadar Rusya köylerinde süregelen, toprağın köylüler arasında ortak mülk olmasını da ortadan kaldırarak, köylerde küçük-büyük arazi sahibi köylülerin meydana çıkmasına sebep olacaktır. Sonuçta köyde dahi, tıpkı şehirde olduğu gibi, bir taraftan arazi sahibi zengin, sermayedar burjuvalar, diğer taraftan mülksüz ve sermayesiz işçiler, sosyal ihtilalin çıkmasına hizmet eden bu iki sınıfı ortaya çıkaracaktır. Sosyal Demokratların, kabul ettikleri beledileştirme yöntemi, mil-

lileştirmenin küçük küçük alanlarda uygulanmasından başka bir şey değildir.[244]

"Es.Dekler, umûmiyyetle beyn-el-milliyetçi [milletlerarası]"-dirler. Gayeleri beyn-el-milliyetdir. "Bütün memleketlerin işçileri birleşiniz!" düstûru [temel kuralı], zübde-i emelleridir [arzularının özüdür]. Sosyalist Revolüsyonerler, Rusya ahâlisinin ekseriyyet-i azîmesi [büyük çoğunluğu], köylü yani ziraat amelesinden mürekkeb etdiğini [meydana geldiğini] nazar-ı i'tibâre alarak bu sınıfın mukadderatına daha çok ehemmiyet verirler."[245] Sosyalist Revolüsyonerlerin (S.R.lerin),[246] temel gayeleri olan arazi meselesinin çözümüne programlarında buldukları yol, "cem'iyyetleşdirmek: socialisation"dur. Sosyalist Demokratların aksine bunlar için toprak, bir üretim aracıdır. Bütün arazilerin, toprağı işleyen köylülerin eliyle ortak mülk olmak üzere verilmesini, çok eski zamandan beri Rus köylülerinde mevcut "obşçina [topluluk]", ortak mülkünün esas alınmasını isterler. Rusya'nın bütün arazisi, eski "obşçinalar"ın ortak mülkü olmak üzere buraları işleyen halkın eline verilecektir. İşte buna, sosyalizasyon denir. Sosyal Revolüsyonerlerin, talepleri programlarında "en büyük ve en küçük" başlığı altında yer alır. En büyük talepleri; sermayedarlığın tamamen kaldırılması, bütün sosyal yapının sosyalizm esasları üzerine kurulması; en küçük talepleri de arazinin cemiyetleştirilmesi ve bazı küçük siyasi, sosyal ıslahatlarla yetinmektir. Büyük taleplerin çözümünü isteyenlere "a'zâmîci=Maksimalist", diğerlerine de "asgarîci=Minimalist" demektedirler.[247] Bu adlandırmalar Sosyalist Demokratlara da geçmiş, Bolşeviklere "Maksimalist", Menşeviklere de "Minimalist" denilmiştir.

Sosyal Revolüsyonerler, amaçlarına ulaşmak için terör ve ihtilal vasıtalarını hem kabul ettiklerinden hem de kullandıklarından "ihtilâlci=revolüsyoner" adını almışlardır. Amaç ve vasıtada Sosyalist Demokratlardan daha az doktriner ve daha çok pratiktirler. Liberal burjuva partileriyle daha kolay uzlaşırlar ancak Maksimalistleri, Bolşevikler gibi düşünürler ve uzlaşmaya razı değildirler. İhtilalle, hâkimiyeti birdenbire ele geçirmek isterler. Bunlar, partide azınlıktadırlar ve şimdi Bolşeviklerle işbirliği yapmaktadırlar.

Halk Sosyalistleri, Sosyal Revolüsyonerlerin en sağ kanadıdır. Programlarında Minimalistlerden, yalnızca taktik meselesinde ayrılırlar. Tekli terör ve ihtilal vasıtalarını reddederler, genel silahlı bir ayaklanmadan kaçınmazlarsa da olgunlaşma ve uzlaşma yoluyla siyasi ve sosyal değişimin elde edilmesine daha fazla taraftardırlar. Birinci Duma'daki Halk Sosyalistleri milletvekilleri, İngiltere'deki "Labour Party"yi taklit ederek, kendilerine az ihtilalci görünen, Trudovaya Gruppa (İş Partisi) adını almış, bu partinin üyelerine de Trudovik[248] denmiştir.[249]

Rusya'da en büyük kitleyi köylüler yani "ziraat amelesi" meydana getirirler fakat şuurlu olmak bakımından "sanayi ve şehir amelesi" köylülerden ileridirler. Ulaştırma, imalat özellikle harp sanayii üretiminin işçilerin idaresinde bulunması, Sosyalist Demokratlara olağanüstü güç vermektedir. Rus aydınlarının yanı sıra gittikçe yükselen sosyalizm seline karşı liberaller ve burjuvalar, Kadet Partisi'ne yardım mecburiyeti duyarak onları desteklemektedirler. Kullanılabilecek mevcut sermayenin büyük kısmı da bunların elindedir. İhtilal öncesi uzlaşma noktaları bir hayli değişmiş olsa da henüz birbirlerine kesin hâkimiyet kuramayacaklarını bilen kapitalistler, köylüler ve işçiler, durumu korumak zorunda kalmışlardır. Hükümet koalisyondur, fakat gittikçe sol cenah kuvvetlenmektedir.

"Öteden beri efendilik ve elebaşılık etmeye alışmış olan burjuvazi" ihtilalin ilk günlerinde kendisini Rusya'nın hâkimi gibi görerek, kurulan hükümetin başına "Trudovik" Kerenski'yi getirerek işlerin yoluna gireceğini hesaplar ancak olaylar, onların istediği şekilde gelişmez. "Amele ve Asker Mebûsları Meclisi" teşkilatlanmasını tamamlar. Bu meclisin "İcra Komitesi", etki alanını genişletir. Böylece iki hâkim kuvvet ortaya çıkar: Biri, Duma'ya dayanan "Geçici Hükûmet", diğeri de "İcra Komitesi"dir. Bu iki kuvvet görünüşte birbirlerine dost, uygulamada düşmandırlar.[250] İki kuvvetin mücadelesi, "hükûmetsizliği, anarşiyi" doğurduğundan, bir araya gelmelerinden başka çare kalmaz. Amele ve Asker Mebûsları Meclisi'nin çoğunluğunu oluşturan, burjuvalarla işbirliğinden çekinmeyen Sosyal Revolüsyonerler ve Sosyalist Demokratlardan

birkaçı hükümete girip, Oktobristlerin ve Kadetlerin başkanları da çekilerek, yeni bir geçici hükümet kurdular. Yapılan bu değişiklik, "sosyalizmin, Rusya hâl-i hâzırında [şimdiki durumunda], artık burjuvazi taht-ı vesâyetinde [emri altında] kalmaya mecbûriyyet duymayan ve taleplerini icraya, tehdîdlerini îkâ'a [yaptırmaya] kâdir bulunan mühim bir kuvvet olduğunu anlatmıştı."[251] Sosyalistlerin, başlarında Lenin'in bulunduğu, burjuvalarla hiçbir şekilde uzlaşmaya yanaşmayan kısımları, bu uzlaşmaya da katılmayarak, fikir ve ilkelerini mutlak şekilde savunmak üzere, bağımsız ve muhalif kalmışlardır.

İlk kez halk oylamasıyla yapılan St. Petersburg belediye seçimlerinde, Maksimalistlerin dahil oldukları sosyalist bloğu burjuva adaylarına büyük üstünlük sağlayarak belediyeyi ele geçirmişlerdir. Sosyalistlerin bu galibiyeti, bütün Rusya'ya hâkim oldukları anlamını taşımaz. Büyük arazi sahipleri (feodaller), din adamları, memurlar sahne gerisindeki varlıklarını sürdürmektedirler. Feodalizm, klerikalizm, bürokratizm Rus sosyal kuvvetlerinin varlığıdır. Geniş arazileri ellerinden alınıp bütün sınıfları imhaya kast edildiği sırada, feodallerin sessiz kalmaları akla sığmaz. Manastırların, kiliselerin topraklarının alınarak din adamlarının zayıflatılması kararı halinde de "rûhânîlerin seyirci kalmaları" mantıklı değildir. İçeride Rus olmayanların emelleri, dışarıdan da yabancı dost ve düşmanların açık ve örtülü tesirleri dikkate alındığında, Rusya'daki gelişmeleri etkileyen kuvvetlerin karşılıklı güçlerini sağlıklı şekilde tespitin güçlüğü anlaşılabilir. Temmuz ayı ortaları itibariyle, liberal burjuvaların bir kısmıyla, nispeten ılımlı sosyalistler uzlaşarak, duruma hâkim bulunmaktadırlar. Feodal ve klerikal muhafazakârlarla burjuvazinin bir kısmı olayları gözlemlemekte, teşkilatlanmayla meşgul olarak beklemektedirler. "Gâyet fa'âl, azmperver [kararlı] ve cür'etkâr Lenin'in idare etmekde olduğu Maksimalistler, Hükûmete sahip blokdan zayıf olduklarını bildikleri halde, hükûmetin devrilmesini intâc edebilecek [doğurabilecek] bir vâkı'a ihdâs ile [savaş çıkarmakla] ondan bil-istifâde [yararlanarak] makam-ı iktidara geçerek proleterler diktatörlüğü te'sîs etmek için uğraşıyorlar."[252]

Oktobristler, Kadetler ve Sosyalist Demokratlar, özellikle "şehir halkının iki büyük sınıfının, kapitalist (sermâye-dâr) ve proleter (sermâyesiz amele)lerin" temsilcileridir. Sermayedarlarla sermayesiz amelelerin iktidar mücadelelerinin kavgası her sahada gittikçe şiddetlenmektedir. Toprak sermayedarlarının, feodallerin temsilcisi olan muhafazakâr partiler, gürültülü ve tehlikeli siyaset meydanından uzakta durmaktadırlar. Öyle bir ortam doğmuştur ki sınıfları temsil eden partilerin, birbirleriyle uyuşma ihtimali yok gibidir.[253] Yine de burjuvanın bir kısmının, sosyalistlere karşı feodallerle uyuşmaları söz konusu olabilecektir. Muhafazakârların, korkmuş liberalleri kendilerine çekmek için, sosyalistlerin aşırıya kaçmalarını teşvik ettikleri de görülmektedir. Sosyalizm, Maksimalistlerin üstünlüğünü doğuracak bir şekil kazanırsa, milliyet davaları Rusya'nın dağılmasını isteyecek kadar şiddetlenirse, geçici tehlikeyi savuşturuncaya değin, Liberallerin Muhafazakârlarla uyuşacakları mutlak gibi görünmektedir. Bu uyuşma da geriye dönüş demektir.[254]

Rusya'nın iç ve dış meselelerinin nasıl bir gelişme göstereceğinde şunlar etkili olacaktır: Hükümet şekli, kurucu meclis, arazi, işçi, milliyet, harp ve barış.

Hükümet şekli meselesi çözümlenmiş gibidir. Bütün partiler, devrim esnasında bir emri vakiyle karşılaşmışlardır. "Romanof hanedanı ortadan kalkmış olduğundan, Rusya bilfi'il cumhuriyete inkılâb edivermiştir ve üç dört aydan beri cumhuriyetle idare olunmaktadır."[255] Yusuf Akçura, hükümet şeklinin gelecek zaman içinde "proletaryanın yahud burjuva feodallerin" diktatörlük kurmalarını uzak ihtimal; liberal-sosyalist Milikof'un istediği gibi "demokratik parlamenter ve belki de desantralist bir cumhuriyet" halinde kararlaştırılacağını "çok muhtemel" görür.

Kurucu meclis, bugünkü geçici duruma son verecektir. Toplanacak bu meclisin, hüküm süren anarşik karışıklığı öncelikli ele alarak hukuki düzeni iade etmesini bütün partiler istemekte ancak toplanma zamanının belirlenmesinde anlaşamamaktadırlar. Eğer bu meclis hayata geçerse, üyelerinin çoğunun liberal ve sosyalistlerden oluşması ağırlıklı ihtimaldir. Arazi, işçi, milliyet, harp ve ba-

rış meseleleri, kurucu meclisteki liberal ve sosyalistlerin "fikirleri ve emelleri arasındaki" uzlaşmaya bağlı olarak çözülebilecektir.[256]

Rusların, harbin başında ve önceki devirlerden gelen Boğaz'ları ele geçirme siyasetine karşı, Osmanlı hükümetinin Almanlarla ittifak etmesi bir "emr-i muhakkakdı." Müttefiklerin yenilgisiyle güney yolunun Rusya'nın eline geçmesi, daha çok Rus büyük kapitalistleriyle, köylülerinin çıkarlarına hizmet edecektir. Bu siyasette Oktobristlerin, Kadetlerin, S.R.'lerin, Trudoviklerin amaçları örtüşmektedir.[257] "Denizlerin (Boğazların) serbestisi, sosyalist fırkaların bir umdesidir [ilkesidir].[258] Bütün partiler, Boğazlar'ın Almanların hâkimiyeti altına girmemesi hususunda hemfikirdirler. Rus sosyalistlerine göre Almanya, harpten mutlak galip çıkmamalıdır. Enternasyonal galip gelmedikçe, Almanya'nın zaferi şehir işçilerinin de işine gelmez. Çünkü Rus sanayisi, Alman sanayisinin kolonisi haline gelecek ve bundan Rus işçilerinin yanı sıra sanayicileri de büyük zarar göreceklerdir.

Devletlerin milli şekillerini değiştirecek güce henüz sahip olmayan Minimalistler de "enternasyonalist olmalarına rağmen" tek başına Rusya'nın barış yapmasına yanaşamazlar. "Harbi, bütün Avrupa'da sosyalist ihtilâli koparark enternasyonalin galebesiyle hitama [sona] erdirmek isteyen ve ona çalışan A'zâmîciler (Bolşevikler), Rus ve Alman neferlerinin kardaşlaşmaları sûretiyle fi'ilî mütârekenin cây-gîr olmasına [yerleşmesine] uğraşıyorlarsa da Bolşevikler, Rusya'da ekalliyyetdedirler [azınlıktadırlar]."[259]

Rusya'da incelenmesi gereken milliyet meseleleri ise şunlardır: Finlandiya, Lehistan (Polonya), Yahudi, Ukrayna, Kafkasya ve Rusya'ya tam veya yarım bağlı Müslüman Türk-Tatar milletleri meselesi. Avrupa için Finlandiya, Lehistan ve Yahudi meseleleri önceliklidir. Devrimden sonra burjuva ağırlıklı birinci ve sosyalist unsurları hayli kuvvetli ikinci geçici hükümetler, bazı hukuki kayıtlar korunmak üzere Finlandiya'nın bağımsızlığını; Lehistan'ın, yalnız sınırları daha sonra belirlenmesi şartıyla, tam bağımsızlığını kabul ettikleri gibi Yahudilerin hukuki sınırlamalarının kesin olarak bütünüyle kaldırılmasını, milli kültürlerinin tam serbestliğini ve gelişmesinin önüne engeller çıkarılmaması esasını kabul etmişlerdir.[260]

Finlandiya ve Lehistan meselesinde, siyasi, tarihi, dini, hissi şeyler bir tarafa bırakılıp, yalnız iktisadi yönden yapılacak bir değerlendirmede bile bu iki millet bağımsızlığı seçeceklerdir. Kaldı ki Finliler ve Lehliler, kendilerini kültürel bakımdan üstün kabul etmektedirler. "Kendi memleketlerini daha medenî bir sûretde idare edip, bu istiklâlden bütün sınıfların mütena'im [varlık içinde] olacağına kani'dirler."[261] Finlandiya'da ve Lehistan'daki bütün partiler de bağımsızlıktan yanadırlar.

Yahudi meselesi, çok karmaşıktır. Yahudilerin tam hürriyet, eşit haklar, kültürel özerklik kazanmaları, bir yönden hem Rus burjuvazisi hem de Rus demokrasisi için, özellikle köylüleri için son derecede tehlikelidir. Diğer taraftan burjuvazi, Yahudi kapital ve aracılığına; demokrasi ise hakların ve hâkimiyetin kazanılması için Yahudi fikir ve faaliyetine muhtaçtır. "Burjuvazi-Liberal ve sosyalizm fırkalarının hemen hepsinin başında birkaç Yahudi ismine rast geliyoruz. Ve bu fırkaların hepsi Yahudilerin hukukunu, metâlibini [isteklerini] mutlak bir sûretde kabul ve teslim ediyorlar."[262]

Ukrayna meselesi, yalnız siyasi yönden değil, iktisadi bakımdan da Finlandiya ve Lehistan meselelerine benzemektedir. Rusya'nın "en çok ve en iyi hububat yetiştiren yeri" olmanın yanı sıra Ukrayna'da çok sayıda maden ocakları da vardır. Moskova, St. Petersburg, Bakü seviyesinde sanayi merkezleri henüz kurulmamıştır. İktisadi çıkarlar açısından, Rus büyük sanayisi, Ukrayna köylüleri gibi iyi müşterileri elinden asla kaçırmak istemediği gibi, Ukrayna köylüleri de Moskova'ya gönderdikleri buğdayın gümrüğe tâbi olmasını hoş görmezler. Moskova işçileri de büyük sanayinin çıkarları dolayısıyla Ukrayna'nın tam bağımsızlığından zarar göreceklerdir. Bunun için de büyük Rus sosyalistlerinin, Ukrayna'nın tamamen ayrılmasına onay vermeleri şüphelidir. Harkov ve Kiev gibi Ukrayna merkezlerinde ortaya çıkan "liberal sanâyi' erbâbı ve me'mûriyyet namzedleri ya'ni entelektüeller sınıfı" ise arzu ettikleri gibi para kazanmanın önünde, Moskofları engel gördüklerinden dolayı Ukrayna'nın bağımsızlığını istemektedirler. Mevcut siyasi ve sosyal şartlarda, Ukrayna'nın tam siyasi bağımsızlık değilse de milli ve kültürel özerklik kazanacağı muhakkaktır.[263]

Kafkasya meselesi, bazı yönlerden Makedonya'ya benzer. Bu coğrafyada birbirlerine karşı dini, milli ve iktisadi düşmanlık taşıyan, bazılarının milliyet sınırları tamamen ortaya çıkmamış, gelişmişlik seviyeleri farklı çeşitli milliyetler yaşamaktadır. Kafkasya'da "enternasyonal bir kapitalizm ile enternasyonal bir proleterya" yani iktisadi gelişimin bugün son mertebesi olan sosyal ilişkilerin örneği bulunduğu gibi, diğer yandan daha Ortaçağ hayatı yaşayan feodal topluluklarla, "Asyaî göçebe bir maîşetden çıkamayan kabîleler de vardır."[264]

Birkaç Müslüman ve Ermeni fabrikatörün kurmaya çalıştığı imalat sanayi, rekabet edebilmekten uzaktır. Buna karşılık petrol ile şarap üretimi hayli gelişmiştir. Özellikle petrol, "asıl Rusya'ya çok mühim miktarda ihraç ve sevk olunur". Rusya'da üretilen "buhar kuvvetinin" belki yarısından fazlası "Bakü civarından çıkan neft sayesinde elde edilmektedir. Bütün Rusya'nın en işlek ve en zengin sanâyi'-i azîme [büyük sanayi] havzalarından biri, belki birincisi Bakü civarındadır."[265] Rusya'dan gelen binlerce işçinin yanı sıra serbest sanayiciler, mühendisler, avukatlar, noterler, gazeteciler, komisyoncular gibi çeşitli milletlerden insanlar burada geçimlerini sağlamaktadırlar. Çıkarlarını bozacağından dolayı, bölgenin Rusya'dan ayrılmasını istemezler.

Gürcülerin geneline bakıldığında, Rusya'dan tamamen ayrılmanın işlerine gelmediği görülür. Ermenilerin çoğunluğunun da milli haklarına ve kültürel özerkliklerine eksiksiz sahip bir özerk parça olarak, hürriyetini bütünüyle kazanmış Rusya'ya dahil olmayı tam bağımsızlığa tercih edeceklerdir, yani Ermeniler de Rusya'dan büsbütün ayrılmak istemeyeceklerdir.[266]

Yusuf Akçura, Rusya Müslümanlarının tam bir birlik tarzında kabul edilmeyerek, halen varlıklarını sürdürdükleri şartlara göre altı grupta toplanmaları gerektiği kanaatindedir: "1. Rusya dâhilindeki Müslüman Türkler (Tatarlar ve bir kısım Başkurdlar) ile Kırım Müslümanları (Tatarları). 2. İstepte yaşayan Müslüman Türkler (Kırgız-Kazaklarla Başkurdların bir kısmı). 3. Türkmenler. 4. Doğrudan doğruya Rusya idaresi altına geçmiş olan Türkistan Müslümanları (Özbek, Sart ve Tacikler). 5. Buhara ve Hive Hanlıkları ahalisi 6. Kafkasya'da sâkin Müslümanlar."[267]

1. Rusya dahilinde yaşayan Tatarlar ve Başkurdlar; Ufa, Kazan ve Tavrida vilayetlerinin bazı sancaklarında sahip oldukları %60 çoğunluk dışında, diğer yerlerde azınlıktırlar. Nüfuslarının büyük bir kısmı çiftçilik ve hayvancılıkla geçimlerini sağlarlar. Kazan ve Kırım ile Ufa ve Orenburg Başkurdlarının köylüleri, bütün Rusya köylüleri gibi her şeyden çok toprağa muhtaçtırlar. Tatarlar ve Başkurdlar arasında, büyük toprak sahibi "zâdegân" yok denilecek kadar azdır. Tüccar ve sanayici de fazla değildir. Yeni oluşumda köylü Müslümanlar öncelikle geniş topraklar ve tam din hürriyeti isteyeceklerdir. Yerleşik "yer ve din" temel kaidesi genç köylüler arasında "yer, din ve dil" haline dönüşmektedir. Entelektüelleri, Rus kaynaklarından beslenmektedirler ancak milli kimliğin korunması taraftarıdır; "asimilistleri yok gibidir". Halkın çoğunluğu "az çok muâsırlaşmış ulemânın" fikirlerinin etkisinde bulunuyorlarsa da entelektüellerin nüfuzu gittikçe artmaktadır.[268]

Köylü ve şehirli zenginlerin çıkarları, temelde birbiriyle çatışmaktan uzaktır. Bu kitle her şeyden önce kültürel hürriyet isteyecektir. Toprak meselesinin bütün Rusya'da köylü lehine çözülmesine karşı çıkmayacaklardır. Tatarlar ve Başkurdlar, çok eski tarihlerden beri yaşadıkları topraklarına Rus göçmenlerin dolup yerleşmelerinden ve kendi kendilerini yönetecek yeterli maddi ve manevi kaynaklara sahip bulunmadıklarından, şu sıralarda bağımsız bir devlet halinde ortaya çıkamazlar. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de güçlenmesi, "Ukrayna'nın Rusya'dan ayrılması halinde Kırım'ın Devlet-i Osmaniye taht-ı himâyesine tekrar geçerek nîm müstakil [yarı bağımsız] bir hayat geçirmesi, büsbütün imkân hâricinde değildir."[269]

Sonuç itibariyle, Kazan, Kırım Tatarlarıyla Ufa, Orenburg Başkurdlarının sosyal ve siyasi programları, Kadetlerle S.R.lerin arasında orta bir yer tutacaktır. Bunlar Trudoviklerle işbirliği yapabilirler. Kendi partileri "Rusya Müslümanları İttifakı" değişim ve gelişimini sürdürmektedir. Bütün Rusya Müslümanlarını bir araya toplamak isteyen parti, çeşitli sınıf ve topluluktan Müslümanların asgari taleplerinin uzlaşması üstüne kökleşmektedir.[270]

2. Steplerde yaşayan Müslüman Türkler; Kırgızlar, Kazaklar ve bir kısım Başkurdlardır. Geçimlerini hayvan besleyerek sağlarlar.

Halen, göçebelikten tarıma geçmek derecesindedirler. İlkel ve basit olan iç işleri kısmen kendilerine bırakıldığından, bir tür özerk idareleri var demektir. Rusya, buraları genel valiler ve gezici memurlarla idare etmektedir. Hıristiyanlığı yaymak için mektepler açmışlar, ancak kendiliğinden tabii bir şekilde yerleşmekte olan Müslüman-Tatar mektep ve medreseleri, sayıca ve eğitim seviyesi bakımından çok ileridedirler.

Rusların steplerde en kuvvetli "tahakküm ve nüfuz" vasıtasını göçler teşkil eder. 1905 İhtilali'nden beri göçler yoğunlaşarak hız kazanmıştır. Hiçbir hakka dayanmadan bölgedeki arazilerin Hıristiyan göçmenlere verilmesi, burada yaşayan Müslüman Türklerin geçimlerini çok büyük baskıya sokunca, bazıları vatanlarını terk edip daha doğuya, Çin içlerine kadar çekildiler. Bir kısmı Ruslarla uyuşurken, bir kısmı da Ruslarla mücadeleye girişip başlarını belaya soktular. Kırgızlar, Kazaklar ve Başkurdların bugün en önemli sıkıntıları "arazi-toprak" meselesidir. Burada yetişen ve sayıları fazla olmayan entelektüeller, bu hayati mesele üzerinde ciddi çalışmalar yapmaktadırlar. Step Müslümanları, bugün fikri ve siyasi meselelerden öncelikle toprak konusunda haklarının korunmasına gayret edecekler; topraklarına göçün önlenmesini ve göçmenlerin geriye dönmelerini isteyeceklerdir. "Rusya Müslümanları İttifakı"na dahil olan step Kırgızları, Kazakları ve Başkurdları, Rus partilerinden hangisi, bugün onlara kendi topraklarını ciddi biçimde garanti etmeyi üstlenirse, ona taraftarlık edeceklerdir.[271]

3. Türkmenler hakkındaki bilgisinin fazlasıyla eksikliğini belirten Yusuf Akçura, onların da genel yaşayış bakımından Kırgız-Kazaklardan çok farklı olmadığı kanaatindedir. Ruslar, Türkmenlerin yaşadıkları topraklara, henüz çok az göçmen gönderebilmişlerdir. İran'a komşuluğu üzerinden Osmanlı Türklüğü ve Hazar Denizi vasıtasıyla da Kafkasya Türklüğüyle münasebetleri vardır. Türkmen boylarından olan Osmanlı, Kafkasya ve Azerbaycan Türkleriyle, asıl Türkmen denilen kavim arasında dil ve karakter benzerliği tamamen kaybolmadığından, Türkmenlerin gelişmesinde ve ilerlemesinde Kafkas Türklerinin hatta Osmanlıların önemli işlevler görmeleri imkân dışı değildir.[272]

4. Rusya'nın 19. yüzyılın ortalarında Orta Asya Hanlıklarından zapt edip, bir genel vilayet şeklinde çarlığa kattığı Türkistan'da, Türk-Müslümanların nüfusu Ruslardan kat kat fazladır ve "bağımsızlık geleneği" de henüz bütün bütün unutulmuş değildir. Ruslar, bölgede hukuki alanda "şerîat-ı İslâmiyyenin hâkimiyetine pek az dokunmuş", idari işlerde yerel geleneklere göz yummuşlardır.[273]

Türkistan, çok zengin doğal kaynaklara sahiptir. Su meselesi, Mısır'da ve Irak'ta olduğu kadar Türkistan'da da önemlidir. Ruslar, bunu çözmek üzere büyük yatırımlara girişmişler, birçok yerde sulama kanalları inşa etmişlerdir. Demiryolu ulaşımıyla yabancı tüccarlar, sanayiciler buraya gelirken; yerlilerin de Orenburg, Moskova ve St. Petersburg'a hatta Berlin'e bile gitmeleriyle ticaret zenginleşirken, üreticiler de dışa açılmışlardır. Bu da zenginliği artırdığı gibi, "küçük bir entelektüel sınıfının teşkîlini" sağlar. Rus merkezi hükümeti "Her millet kendi geleceğini, kendisi tayin etmek hakkına sahiptir" ilkesini resmen duyurduğu zaman, Türkistanlılar da "emperyalism sevâikından [sebeplerinden] gayri hiçbir şeye istinâd olunmaksızın [dayanmaksızın], yarım asır kadar evvel gasb edilen" milli haklarını, milli ve vatani bağımsızlıklarını istemeye ve elde etmek için uğraşmaya hayli müsaittirler.[274] Eskiden Buhara, Hive, Taşkent, Hokand hanlıklarının halkı olan bu Müslümanların gençlerinden bazılarının böyle bir istek ve davaya kalkışmaları imkân dışı olmamakla beraber, davalarını ciddi ve sürekli hareketlerle, özellikle gerektiğinde fedakârlığı bile göze alarak, elde etmeye çalışacakları beklenemez. Çünkü bağımsız hanlıklar zamanında halk –yerel ifadeyle fıkara– Rus çarlığından gördüğü derecede bile adalete, kendi hanları zamanında layık görülmemişti. Önemli merkezlere pamuk, yün, deri, meyve ihracından paralar kazanan yerli halkın, araya gümrük duvarlarının girmesiyle zarar göreceği kesindir. İhtilal sonrası Rus hükümeti de Türkistan'da daha serbest bir siyaset takip etmeye başlamış, Türkistan'ın düzenlenmesi için ayrıca bir komisyon kurmuştur. Buraya, Sadri Maksudi gibi güvenilir Müslüman entelektüellerden birkaçının üye seçilmesi, "Türkistanlılardan çoğunun Rusya ile birlikte yaşayarak, karşılayacakları yakın istikbâlin daha hür

ve mes'ud olacağı zehâbında bulunmaları [fikrine sapmaları] pek muhtemeldir."[275]

Türkistan'ın bağımsızlığından çıkarları düşünülebilen iki sosyal sınıf vardır: "Ulemâ ve Beyler." Bu iki zümrenin de geçmişteki davranışları, halkın zihninde kötü hatıralarla anıldığından destek bulmaları zordur. Zengin sermayedarlar, şehirliler, toprakla geçinen köylüler ise Rusya'dan ayrılmak şöyle dursun, büyük ihtimal Rusya hâkimiyetinin sürmesine bile taraftar olurlar. Rus göçmenlerinin önünü alacak; toprağına, şeriata ve örfe, sınıflar arasındaki ilişkilere dokunmayacak, dini ve milli haklarını genişletecek bir yönetime ve partiye arka çıkarlar. Bu bakımdan "Rusya Müslümanları İttifakı"na katılmaları, onun işbirliği yaptığı partilerle birlikte hareket etmeleri beklenebilir.[276]

Ruslar, Türkistan'ın Rusya'dan ayrılmasını istemezler. Rus, büyük sanayisinin ihtiyacı olan başta pamuk olmak üzere, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarından kolayca vazgeçemezler. Fergana vilayeti, Rusya'nın en zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir. Kömür, demir, petrol, bakır, altın madenlerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Yusuf Akçura, bu değerlendirmeler çerçevesinde, Türkistan Müslümanlarının sergileyebilecekleri tutuma ilişkin şu sonuca varır: Ciddi ve sürekli biçimde bağımsızlık talebinde bulunmayacaklardır. Bağımsızlığı elde etmek için harekete geçmeye cesaret edemezler. Bütün Rusya'da, Rusların ve başkalarının girişim ve yardımıyla lehlerine yapılacak iyileştirmelere karşı çıkmazlar. Böyle bir iyileştirme, gelecekte Rusya'ya bağlılıklarını belki de takviye eder.[277]

5. Buhara emiri ile Hive hanı, çarın Türkistan genel valisiyle imzaladıkları sözleşme ve anlaşmalarla, Rusya'yla aralarındaki "bağları ve ilişkileri" belirlemişlerdir. Bu sözleşme ve anlaşmalara göre Buhara emiri ve Hive hanı, "Rusya İmparatorunun vasalı telakkî olunmaktadır [bağlısı kabul edilmektedir]".[278] Bugün, çar idaresinin sona ermesiyle birlikte, onların "vasallık" bağları da çözülmüştür, denilebilir. Uluslararası hukuk çerçevesinde meselenin halledilmesi için, Buhara ve Hive'de vasallık bağlarının çözülmesini

talep ve icraya hazır kuvvetlerin, "Rusya'da ise buna müsâ'dekâr olacak bir vaziyetin bulunup bulunmadığını ta'yîn îcâb eder."[279]

Buhara ve Hive halkı, belli başlı dört sınıfa ayrılabilir: Ulemâ, beyler, tüccar ve esnaf, köylüler ve göçebeler. İlk iki sınıf hâkimdir. Memurlar bunların arasından çıkar ve böylece yönetim bunlara dayanır. Beyler, özellikle Özbek Türklerindendir. Siyasi ve iktisadi güçlerini, sahip oldukları topraklardan, alt ve üst düzey idari görevlerden alırlar. Tüccar ve esnafın çoğunluğu şehirli halktan, diğerleri de Türkler, Tacikler, Yahudiler ve az sayıda da Hindulardan meydana gelir. Çoğu Özbek Türklerinden olan köylüler, kendi küçük arazilerinin yanı sıra beylerin topraklarını işleyen çiftçilerdir. Pamuk üretiminden oldukça yüksek gelir elde ederler. Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar gibi çeşitli Türk kabilelerinden meydana gelen göçebeler, hayvancılıkla geçinirler.[280]

Başlarında emir bulunan hâkim sınıfların çıkarı, Rusya'yla vasallık bağını çözüp, tamamen bağımsız olmayı gerektirmektedir. Çünkü Rusya'nın kontrolü, bu sınıfların maddi menfaatlerine bir hayli zarar vermiştir. Orta sınıf ve köylüler üzerindeki eski hâkimiyetlerini kaybetmiş durumdadırlar. Daha maddi ve iktisadi düşüncelerin, köylüleri ve özellikle esnaf, tüccar kesimini Rus himâyesinin devamına taraftar kılmasından korkulmalıdır. "Çünkü bütün Şark hükûmetleri gibi, Buhara ve Hive hükûmetleri de esasen şerîate müstenid hükûmetler gibi, hemen hemen keyfî ve zalim bir siyâset ile tedvîr etmişler [işleri döndürmüşler] ve "fıkara" dedikleri teb'anın mal, ırz ve canıyla oynayagelmişlerdir. Hanlar, beyler, hatta ulemâ irtikâb ve irtişâ'da [yiyicilikte ve rüşvet almada], idâre-i keyfiyede çok veren lehine hükm-i kazada [her hususta Allah tarafından öncede verilmiş hüküm] ciddî hiçbir hudud tanımayarak sunûf-ı mutavassıt [orta sınıflar] ile köylülerin pek çok mağduriyetlerine bâdi [sebep] olmuşlardır."[281]

Rusya'da "her millet kendi mukadderâtını tayin etmelidir" diyenlerin bile Orta Asya hanlıklarının bağımsız bir devlet kurmalarına taraftar olmaları çok uzak bir ihtimaldir. "Rus demokratlarının Buhara ve Hive klerikal, aristokrat ve bürokratlarıyla akd-i i'tilâf etmeleri [uyuşmaları] tasavvur olunamaz."[282] Rusya hima-

yesindeki hanlıkların Rus sanayisine sağladıkları, başta pamuk ve diğer hammaddelerden vazgeçmeleri zordur.

Yaşanılan bu dönemde, Buhara ve Hive hanlıklarının bağımsızlıklarını elde etmek için, ciddi bir çaba göstermelerini, fedakârlıkları göze almalarını ortaya koyacaklarını ümit etmek mümkün değildir. Rus demokrat hükümetlerinin de kendiliklerinden hanlıkların bağımsızlıklarını ilan edecekleri asla beklenemez. "Buhara ve Hive'de mikdarları pek az genç münevverü'l efkâr [aydın düşünceli] yerlilere, Şimal Türklerinin entelektüelleri ile Rusya demokrat ve idealistleri yardım edecek olurlarsa, Hanlıkların keyfî idarelerine karşı, ahâlinin bazı sınıfları, meselâ genç tüccarları tarafından ba'zı hareketler olabilir."[283]

6. Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar, birbirinden çok farklı iki kısma ayrılırlar: 1. Kafkas Dağları'nın güneyindeki Müslüman Türkler. 2. Kafkas Dağları'nın içinde ya da kuzeyinde yaşayıp Çerkes, Lezgi, Çeçen, İnguş, Asetin, Kumuk vs. adlarını taşıyan Âri, Türk veya melez Müslümanlar (Doğrudan doğruya Osmanlılığa bağlı Acara, Batum vs. Müslümanları bu konu dışındadır).

1. Rusların "mâvera-i Kafkas [Kafkas sıradağlarının ötesindeki şehirler]" dedikleri topraklarda yaşayan Müslüman Türkleri, sosyal yapıları bakımından iki kısma ayırmak mümkündür. a) Merkezi Bakü olan doğu kısım. b) Merkezi Gence sayılabilen batı ve güney kısım.

a) Bakü çevresindeki Müslümanların "hüküm ve nüfuz sahibi" sınıfı, Bakü sermayedarları (kapitalistleri)dır. Petrol kuyularının son tekniklerle düzenli işletilmeye başlanmasından beri geçen bir asırda, ortaya çıkan "Müslüman-Türk sermâye-dârları, kuvvetli ve mühim bir şehirli sınıfı (burjuvazi) vücûda getirmişlerdir ki elyevm [bugün] Bakü ve havâlîsinin hayat-ı maddîye ve ma'neviyesi bunların hükm ü nüfuzu altındadır."[284] Entelektüel sınıfın çoğunluğu bu sermayedarların hizmetkârı derecesindedir. Bu bölgede Beyler, etkin nüfuz sahibi değildirler. Burada ikinci önemli sınıfı, Müslüman işçiler oluşturur. Sermayedarlarla işçilerin çıkarları, düşünceleri, arzuları birbirine zıttır. "Sermaye ile sa'y [emek] burada pek sarîh [açık] bir sûretde çarpışır."[285] İşçilerin arasında

sosyalistlerin her çeşidi olduğu gibi, sermayedarlar da bu fikirlerin düşmanıdırlar. Ekmeklerini bu zenginlerden çıkaran entelektüeller yani ahund, molla, yazar, gazeteci, mühendis, tabip, avukat vs. sermayedarların oyunu tamamen kaybettiklerini sezmeden önce işçilerin tarafına geçmekte acele etmezler. Rusya'da yaşanan mevcut krizde sermayedarlar ve işçiler kendi çıkarlarını korumak ve zarar görmemek için uğraş vereceklerdir. Dolayısıyla Kafkasya'nın bu kısmında milli ve mahalli bağımsızlığa doğru, milletçe ortak bir hareket beklemek boşunadır.[286]

b) Gence ve çevresiyle Karabağ'da yaşayan Müslüman Türklerin en önemli sınıfı, burjuvazi değildir. Gence'de, özellikle Karabağ'da toprak zenginliğine dayanan oldukça kuvvetli bir "Beyler (aristokrasi) sınıfı vardır". Bunların nüfuzu, esnaf ve tüccardan daha fazladır. Halkın çoğunluğunu köylüler oluşturur. Köylüler, şahsi toprakları kendilerine yetmediğinden, belli şartlar içinde zengin beylerin topraklarını da ekip biçerler. Bu iki sınıf arasında düşmanlık seviyesinde bir çatışma yoktur. Büyük sanayi, henüz bölgede kurulmadığından işçi sınıfı da hiç seviyesindedir. "Gence ve Karabağ entelektüelleri beyzâdedirler. Kendilerinin ecdaddan kalma az çok toprakları bulunduğundan, iktisaden ve fikren hayli serbesttirler. Bakü'de görülen esâret-i fikriyeye [fikir esaretine] burada o kadar tesadüf olunmaz... Gence entelektüelleri, Bakü'deki arkadaşlarından daha ziyade idealist ve demokratdırlar. Entelektüellerin hemen hepsi Rus dâr-ül-fünûnlarından [üniversitelerinden] yetişmiş olduklarından, bir hayli Ruslaşmış iseler de Ruslar vasıtasıyla aldıkları garb efkârı [fikirleri] bunlara milliyet idealini vermiştir."[287]

Ulemâ sınıfının halk üzerindeki nüfuzu, Rus hâkimiyetinden sonra bir hayli azalmıştır.

2. Kafkas Dağları'nın içinde ya da kuzeyinde yaşayanların medeni seviyeleri genel itibariyle pek yüksek olmamasının yanı sıra, birbirlerinden çok ayrı ve her kabilenin nüfusu çok az olduğundan, bunların kendiliklerinden, çıkarlarına hizmet edecek ciddi ve sürekli iş görebilmeleri çok şüphelidir. Bir kısmının kendi aralarında toplanıp Şeyh Şamil zamanındaki gibi bir "müttefik hey'et" teşkil

etmeleri de tek başlarına mümkün değildir. "Osmanlı Türklerinin de umum Türklerin de menâfi'i Kafkasya küçük Müslüman kabîlelerinin Rus, Ukraynalı, Gürcü bilhassa Gürcü komşularının te'sîrine girmelerine mahal ve imkân bırakmamayı îcâb eder."[288]

Yusuf Akçura, raporun sonunda değerlendirmelerini maddeler halinde sıralar:

1. Rusya'da mevcut sosyal kuvvetleri temsil eden partilerden hiçbiri bugün için bir diğerine hâkim olacak ve yenecek derecede kuvvet sahibi değildir. Halen liberal-burjuvalarla bir kısım ılımlı sosyalistler anlaşıp hâkimiyeti ellerinde tutmaktadırlar. Bu durumun hızla değişmesi yani soldan çok fazla isteklerde bulunan sosyalistlerin ya da sağdan çarlığın geri getirilmesini isteyen "irticâî" partilerin başarılı saldırılarıyla proletarya diktatörlüğünün yahut muhafazakâr çarlığın yakın bir zamanda kurulması veya geri gelmesi ihtimal dışıdır. İktidar, uzun bir süre liberal burjuvalarla uyuşmayı kabul eden ılımlı sosyalistlerin elinde kalacaktır. Devlet işleri ve harbin sürdürülmesi için paraya şiddetle ihtiyaç bulunduğundan ve bunun da içeride ve dışarıda burjuvalardan sağlanabileceği gerçeğinden dolayı, Rusya'da yönetimin gittikçe sağa eğilim göstermesi ve böylece asıl idarenin burjuvaların eline geçip, sosyalist unsurun aktif olmaktan çok pasif duruma gelmesi muhtemeldir.[289]

2. Rusya'nın hükümet şekli, fiilen bir düzensiz cumhuriyettir. Yakında, demokratik ve parlamenter bir cumhuriyet olarak düzenlenmesi isteniliyor. Milliyet esaslarına değil, sırf yerel ve idari esaslara dayanmak üzere, bu cumhuriyetin "desantralist" bir şekil alması da beklenebilir.

3. Kurucu meclis, galiba önümüzdeki kış toplanacaktır. Bu mecliste çoğunluğu, bugün geçici hükümeti elde tutan liberal-sosyalist blokun oluşturacağı tahmin edilebilir.

4. Geçici hükümetin değilse de halkın temsilcisi partilerin çoğu, harbin bir an önce sona ermesini isterken, tek başına barışın aleyhindedirler. Tek başına barış Almanya'nın galibiyetini getirecektir. Rus sosyalistlerinin nasıl olursa olsun harbi bitirmek istediklerini düşünenler, onların amaçlarını ve işlerini yanlış anlayanlardır.

Rus ordusunun, Rusya'nın içinde bulunduğu mali baskılar çok arttığından, müttefiklerinin yardımı olmaksızın işlerini yürütmesi imkânsız bir hale gelmiştir. Bu baskı sürdükçe, Rusya'nın müttefiklerinden ayrılıp tek başına barışa yanaşması daha fazla güçleşmiştir.[290]

5. Finlandiya, Rusya'ya pamuk ipliğiyle bağlı ya da hiç bağsız bir bağımsız cumhuriyet; Lehistan, büyük ihtimalle Rusya, Almanya ve Avusturya'ya hiçbir şekilde bağı olmamak şartıyla, bağımsız devlet olacaktır. Yahudiler, Rusya'da yaşayan diğer milletlerle hukuki eşitlik ve kültürel özerklik elde edeceklerdir. Ukraynalıların ayrı bir millet olarak, milli ve kültürel özerkliklerinin mutlaka tanınacağı kesindir fakat bağımsız bir devlet kurmaları beklenemez. Kafkasya milletlerinin Rusya'dan ayrılarak birleşik cumhuriyet kurmaları ihtimali çok zayıftır. Bu nedenle, kültürel özerklik ve Ruslarla hukukta eşitliği sağlamakla, çoğunluk teşkil ettikleri yerlerde yerel yönetimi kendi ellerine geçirmekle yetineceklerdir. Nasyonalist Gürcülerin geniş emellerini, Ermenilerin hatta Müslümanların çıkarlarıyla uyumlu kılmak zordur.[291]

6. Volga, Kama nehri havzalarında ve Kırım yarımadasında yaşayan Tatarlarla çiftçi Başkurdlar, coğrafi konumları gereği, bağımsız bir devlet kurma maddi imkânını göremediklerinden, yalnızca milli, kültürel özerklik ve diğer milletlerle eşit hukuk ve hürriyet sahibi olmayı istemekle yetineceklerdir. Bu tanınma karşılığında sosyal meselelerin –özellikle toprak meselesinin– demokrasi lehinde çözümüne razı geleceklerdir. Henüz göçebelikten yerleşikliğe geçme sürecindeki Orta Asya Kırgızlar-Kazaklar ve Başkurdlarının "muâsır bir idare-i hükûmet" kurmaya yeter seviyede fikri ve maddi kuvvetleri mevcut olmadığından, ilkel özerkliklerinin kaldırılmasına karşı koymakla beraber, gerek Rusların gerekse daha ileri Türklerin fikri ve maddi yardımlarından ayrı kalamayacaklardır. Şimdilik her şeyden önce, gasb edilen topraklarının iadesini, memleketlerine zorla göçmen sevkini ve yerleştirilmesinin engellenmesini temin etmeye çalışacaklardır. Türkmenlerin gayeleri de Kırgız-Kazaklardan çok farklı olmayacaktır. Doğrudan doğruya Rusya'nın idaresi altındaki Türkistan Müslümanlarının, Rusya'da

genel olarak uygulanacak ıslahattan fazla, kendileri için kendi kuvvet ve emekleriyle yakın zamanda bir şey elde etmeleri ihtimali yoktur.[292] Buhara emirliği ile Hive hanlığı, şu sırada Rusya'ya tâbilik bağını çözecek fırsatı ele geçirmişlerse de eski konumlarını değiştiremeyeceklerdir. Kafkasya'nın en zengin ve en gelişmiş bölgesi olan Bakü ve civarında, Müslüman sermayedar ve işçilerin sırf milli bir hareket uğrunda birleşmeleri ihtimali pek azdır. Burada sermayedarlar, diğer Rusyalı sermayedarlarla, işçiler de diğer işçilerle birleşip, sırf iktisadi ve sosyal bir sahada siyasi kavgaya atılacaklardır. Dini, milli yani manevi sebeplerin bu maddi sebeplere galip gelebilmesi pek az beklenebilir. Kafkas Dağlarında ve kuzeyinde yaşayan Müslümanların gelişmişlik seviyeleri yüksek olmadığından, kendilerinden ciddi ve sonuç verecek hareketler ummak doğru sayılmaz.[293]

7. Rusya'da yaşayan Müslümanlar, ihtilalin başlangıcından beri gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse kendilerinin çıkarlarına genellikle uygun düşündüğümüz şekilde hareket etmişlerdir. Rusya Müslümanları İttifakı'nın kongresi ile diğer bazı kongre ve kongrelerde dile getirildiğini öğrenebildiğimiz noktalardan bazıları "biraz ifrâtkârâne [aşırı]" olmakla birlikte, bu toplantıların genel sonuçları çıkarlarımıza aykırı değil, uygun durumdadır. Hükümet idaresini ve işleyişini takip edebilecek bürokrasi kademelerine Müslümanların henüz atanmamaları bir eksikliktir. Esas büyük noksan ise sırf Müslüman çıkarlarına hizmet etmek üzere, St. Petersburg'da "Rusça, Türkçe büyük bir Müslüman gazetesinin daha te'sîs edilememiş olmasıdır."[294]

8. Rusya'daki "milletdaş ve dindaşlarımız tarafından temasda bulunmaya pek de isti'câl ve hâhiş [acelecilik ve arzu] gösterilmiyorsa, bunun sebebini anlamak güç olmasa gerektir. Rusya'nın en sol fırkalarında bile Alman husûmeti şiddetlidir... Rusyalı Müslümanların Almanya veya müttefiklerinden birisinin adamlarıyla temasda bulundukları istişmâm olunursa [hissedilirse]," önde gelen faal Müslümanların, özellikle de kurumların itibarına çok büyük darbe vurabilir.[295] Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Rusya'daki Müslüman-Türklere, şu sıralarda ne yolda olursa olsun,

fikri yardım ve sairede bulunmak üzere vasıtalar araştırmaktan usanmamalıdır. Müslümanların irticai ve muhafazakâr bir unsur olmayıp, Rusya'da süren bunalımda hissiz ve faydasız kalmayıp genel harekette paylarının bulunduğu gösterilmeye, ispatlanmaya çalışılmalıdır.

Daha fazla vakit kaybedilmeksizin, İsveç ya da İsviçre'de, Rusya'daki Müslümanların durumunu, isteklerini anlatan, Avrupa dillerinden biriyle basılacak bir dergi yayımlanmalıdır. Bu derginin yönetim yeri, Rusya Müslümanlarının durumlarına ve olaylara dair bir tür istihbarat ve yayın bürosu işlevini görecektir. Büronun uygun gördüğü haberler, olaylar her vasıtayla her yere dağıtılacak, böylece, Rusya Müslümanlarının dışarıda bir merkezleri kurulacaktır. Bu merkez, İstanbul'da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bağlı olur. Daire tarafından gerektiğinde, "Türkiye ahâlisinin okumasında" yarar görüldükçe, Rusya Müslümanlarının durumlarıyla ilgili Türkçe yayın yapılır.[296]

9. Geçen yıl kurulan "Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" bugünkü ortamın ihtiyaçlarına göre "esas ve gayelerinde" bazı değişiklikler yapılarak, basın aracılığıyla duyurulmalıdır. Üstteki maddede sözü edilen "istihbarat ve yayın bürosu" ile onun fikirlerini açıklayacağı derginin, bu komitenin dışa dönük faaliyetleri olarak gösterilmesi yerinde olacaktır.[297]

Ağustos 1917

Mısırlı Muhammed Ferid Bey, Stockholm'e dönmüştür.[298] Nesim Mazliyah ve Hüseyinzâde Ali Bey'e Elçilikten "üç yüz liraya kadar avans" verilecektir.[299] Berlin'e giden Nesim Mazliyah, İstanbul'dan gelen belgeyi alarak, tekrar Stockholm'e geri gelmiş ve Huysmann'a teslim etmişlerdir. O da kendilerine Kongrenin eylül ayında yapılacağını, İstanbul'a dönebileceklerini söyler. Nesim Mazliyah ve Hüseyinzâde Ali Bey, 11 Ağustos sabahı Berlin'dedirler. Birkaç gün kalıp birtakım temaslarda bulunduktan sonra İstanbul'a dönerler.[300]

Askeri Ataşe Miralay Mehmed Ali; Knyaz Maçabeli, Tâlibzâde Yusuf Ziya'nın Stockholm'e gönderdiği muhbir Gürcü Nasyonal Demokrat Partisi liderlerinden Şalva Karumidze ve Abdürreşid İbrahim'in de katılımıyla 2 Ağustos günü yaptıkları toplantının içeriğini, ertesi gün bir raporla başkumandanlığa arz eder.

Karumidze, Kafkasya'daki gelişmeler ve yapılması gerekenler hakkında detaylı bilgiler verir. Kafkasya Cephesi'nde gerçekleştirilecek küçük çaplı bir taarruzla, sonbahara kadar buranın Ruslardan temizlenmesi mümkündür. Geri çekilen Ruslar, her tarafı yakıp yıktıklarından, bunu önlemek ve Osmanlı kuvvetlerinin taarruzunu kolaylaştırmak için silah ihtiyacının giderilerek, teşebbüse geçilmesi lazımdır. Kafkasya'da hükümet teşkilatını, Kafkasyalılar kendi iradeleriyle alıştıkları gibi hareket ederek kurmalıdırlar. Osmanlı Devleti, eğer himayesinde bir teşkilata kalkışırsa, Rusya'nın aynı şekilde bir hükümet kurmasına taraftarları bulunduğu unutulmamalıdır. "Hükûmet-i Osmaniyece bir şey yapılacaksa, ciddi ve serî' yapılmalı. Yoksa va'd edip yapmamak, bil'akis teşkilatı sekte-dâr eder [zarara uğratır]."[301] Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcüler birlikte Kafkasya'nın istiklali için çalışmaktadırlar.[302]

Rusya'daki İdari Değişimden Sonra Ortaya Çıkan Gelişmeler

1. Gürcistan

Legale Organisation adı altında 12 bin kişilik bir askeri teşkilat kuruldu ve *Asker Gazetesi* yayımlandı. Rusya, bu teşkilatı dağıtıp, gazeteyi de kapatmak istemiş ancak başaramamıştır. Teşkilatın başkanı "Varşova'da eski adliye memuru" Aşivalçe'dir. Askeri teşkilatın birinci görevi, halen Rus Ordusu'ndaki 140 bin Gürcü askeri burada toplamaktır. Cephelere gönderilen propagandacılar, Gürcü askerleri firara teşvikle Gürcistan'a gelip orada "teslim olmalarını" istemektedirler. Çünkü çıkarılan yeni kanuna göre, "firarî askerler teslim oldukları yerde affedildiklerinden dolayı", Gürcü firariler de Gürcistan'a gelerek teslim olmakta ve burada affedilip bulundukları yerde kalmaktadırlar. Subayların memleket-

lerine gelebilmelerini sağlamak üzere bir heyet St. Petersburg'da girişimlerde bulunurken, aynı zamanda halen İran'da bulunan süvarilerin Gürcistan'a dönmeleri için de ayrıca bir kişi faaliyet yürütmektedir.[303] Makineli tüfek ve dağ topu birlikleri kurulmasına dönük çabalar da artmıştır.

Ermeni milislerden oluşturulan taburlar, Ruslarla işbirliği yapmaktadırlar. Ermenilerden yaklaşık bir kolordu teşkil edilmiş ve bunlar halen "Muş ile Bitlis" arasındadırlar. Oğnut istikametinde yapılacak bir genel taarruzda, Rus hattı Erzurum-Trabzon ve Acemistan kısmı olmak üzere ikiye ayrılacaktır. Ruslar için üç geri çekilme hattı vardır: Bakü-Dağıstan; Tiflis-Viladikafkas ve henüz yapımı bitmeyen Batum sahil yolu.[304] Bakü yolu çabuk tahrip edilebilir; Tiflis yolu üzerinde çeşitli geçitler bulunduğundan kolayca savunulabilir; Batum yolu da aslında kullanılabilecek halde değildir. Ermeniler iyi talim görmediklerinden, maneviyatları pek bozuktur.[305]

"Askerî Teşkîlâtın ikinci vazîfesi, tekmîl Kafkasya Ordusu Başkumandanlığını Gürcü eline geçirmektir. Bunun için asker ve amele heyetleri Bolşevikdendirler."[306] 28 kişilik amele heyetinin 18'i Gürcü, 2'si Ermeni, 8'i Rus'tur. Başkanı, Jordanya'dır. Üç kişiden oluşan askeri heyetin 2'si Rus, 1'i Gürcü'dür.

Gürcistan'da, isimleri saklı üst rütbeli subayların üye olduğu "Stab" adlı, gizli bir teşkilat kurulmuştur. Üyeler, orduda görevli değildirler, asker ve amele heyetleri vasıtasıyla iş görürler. İçerideki her türlü teşkilatı bunlar yapıyorlar ve uyguluyorlar. Stab halkı silahlandırmak üzere harekete de geçmiştir. Bunun Rusların tepkisini çekeceğini bildiklerinden, haydut komiteleri adı altında birtakım çeteler teşkil ederek eylemler gerçekleştirmektedirler.[307]

2. Dağıstan

Dağıstan'da yaşayan Avarlar (Lezgiler), Çeçenler, Gabardinler, Nogaylar, Çerkesler, İnguşlar, Osetinler ve Tatarların toplam nüfusu yaklaşık 2,5 milyondur. Bu milletlerin "birleşik komitesi", Viladikafkas'ta faaliyettedir. Komitenin yakın zamanda düzenlediği toplantıya 700'ü aşkın üye katılmıştır.

Birleşik Komite'nin başkanı Şahanof, II. başkan Aşirmoef, III. başkan da Reşid Bey Kaplanof'tur. Başkanların yanında her milletten de birer kişi bulunmaktadır. Birleşik Komite'nin teşkilinden önce, her milletin ayrı teşkilatları vardı ve bunlar Ruslara karşı mücadele ediyorlar, Kafkasya'yı istiklale kavuşturmaya çabalıyorlar, şiirler yazarak kamuoyunu hazırlamaya çalışıyorlardı.

Ordu içinde, Dağıstan'dan asker bulunmadığı gibi, Dağıstanlıların, kendilerine askeri eğitim verecek adamları da yoktur. Gürcülerden çok az sayıda subay ve silah almışlardır. Dağıstan milletlerinin Tiflis'te iki vekilleri vardır. Bunlar, ortak işleri düzenlerler. Dağıstanlılardan 100 bin civarında asker çıkarılabilir. Kazakları kovmak için 10 bin kişilik bir kuvveti meydana getirmiş durumdadırlar. Teşkilat kuruluncaya dek bir şey yapamazlar çünkü silahları yeterli değildir.[308]

3. Azerbaycan

"Azerbaycanlıların askerleri yoktur. Askerlikten muaftırlar. Türkler, daha muharebeye girmeden evvel Tatarlarla Gürcüler arasında münâsebât [ilişkiler] başlamıştır. Tatarların vekilleri Ali Murad Bey Topçubaşıyef ve Golyef'tir. Golyef, zengindir. Topçubaşıyef, âlim ve akıllıdır."[309]

Gürcülerle Tatarların arasında işbirliği başlayınca, Ruslar, buna engel olmak istediler. Buna karşılık olarak Tiflis'te ve Bakü'de "Cem'iyyet-i Hayriyye [Hayır Cemiyeti]" adı altında dernekler kuruldu. Herkes üye olabilirdi, yalnız Bakü ile Tiflis arasındaki gizli ilişkiler için "mahrem" üç aza kayd olundu. Bunlar, iki "cem'iyyet" arasındaki mahrem işleri görürlerdi.[310]

Kafkasya'nın İhtiyacı

Yapılan görüşmelerde Kafkasya'da "acilen altı yüz bin Rubleye ve iki yüz bin tüfenk ve cephaneye"[311] ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Silahlar, Karadeniz üzerinden gelip Kafkasya'da dağıtılabilir. Dağıstanlılar çok fakirdirler ve paraya en fazla ihtiyacı olanlardır.

Tatarlara gelince, Bakü'de çok sayıda milyonerleri vardır. Bunlar, St. Petersburg ve Moskova'ya bağlıdırlar. Ticaretle uğraşmaktadırlar. İşlerinden ayrılacak halleri yoktur. Gürcüler, parası olanlara yardım ederek günü kurtarmışlar, şimdi ise paraları bitmiştir. Mali güçleri olsaydı, Rusya sınırını tahliye edebilirlerdi.

Vakit geçirilmeden Kafkasya milletlerine para yardımı yapılmalıdır. 30 milyon rublelik bir bütçe hazırlanarak, işler buradan sağlanacak parayla yürütülmelidir. Taşıma, erzak ve subay giderleri önemli miktarlara ulaşmaktadır.[312] "İlk iş içün asgarî 600.000 Ruble lazımdır. Bu para, Gürcistan, Acaristan, Dağıstan arasında taksim olunacaktır... Almanya'nın Rusya'da adamları olduğu muhakkaktır. Lakin bu adamlar arasında istihbarat işlerini görenler olduğu gibi para içün ajanları dahi vardır. Bu para, onlar vasıtasıyla gönderilebilir lâkin bu parayı ajanların kâmilen vermesi şarttır."[313] Bütün demiryolları boyunca silahlı adamlarımız bulunacak, bir kısmı da bomba, patlayıcı madde taşıyacaktır.

Bütün bunların bir düzen içinde yürütülmesi için "Stockholm'de bir istihbarat şubesi te'sîs olunmalı, bu şube ile yevmî [günlük] muhaberât te'sîs edilmeli(dir)."[314] Rusya'daki milletler arasında Polonya, Finlandiya, Ukrayna gibi milletlerin hürriyetinden bahsedildiği halde, Kafkasya'dan asla söz edilmemektedir. "Kafkasya'nın Gürcülerin hürriyeti içün çalışıldığına dair İstanbul'dan bir telgraf çekilse daha iyi te'mînât verilmiş olur. Bunun üzerine Gürcüler, 1862 tarihli son Gürcistan Kralıyla Çar arasındaki i'tilâfnâme ahkâmını [hükümlerini] talebe kıyâm edecekler(inden) [kalkacaklarından], İstanbul'dan bir telgraf, tekmîl Kafkasya'yı ayaklandırmaya bâdî [sebep] olacaktır. Bu cihet gayet mühimdir."[315] Gürcüler, Acara'nın da Gürcistan'a ithalini istemektedirler. General Çernazobof cephesinden "ciddi bir Türk taarruzunda ikiye ayrılacak ve müşkül vaziyetde kalacak olan Kafkasya Ordusunun" geri çekilme hattını keserek silahlarını alabileceklerdir.[316]

Yüzbaşı Mehmed Nuri de Şalva Karumidze'den aldığı bilgileri ayrı bir rapor olarak, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[317] Karumidze, ilk sözlerinde, Tâlibzâde Yusuf'un Kafkasya'ya girişini anlatır. Sohum civarına yaklaşan denizaltının karaya çıkardığı iki

kişiyi gören bir Gürcü asker, ikisini de alır ve o gün tesadüfen Sohum'da bulunan Karumidze'ye haber verir. O da tanıdığı Tâlibzâde'ye severek yardım eder. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce görevlendirilen Tâlibzâde Yusuf, bölgeye gitmeden önce özel işlerini halletmiş, Rusya'daki masraflarına karşılık, aylık 500 ruble hesabıyla altı aylık parasını da almıştır.[318] Tâlibzâde, Kafkasya'ya gelir ve işe başlar. Viladikafkas'ta, Bakü'de, Tiflis'te ve Çeçenlerin yaşadığı yerlerde dolaşır. Gürcülerle temas kurar. Çalışmalarını, yapılacak işleri Stockholm üzerinden İstanbul'a bildirmenin yollarını arar. Üç kişiyi seçerse de pasaport çıkarılamayınca, Karumidze ile Efendiyev'in gitmesine karar verirler.

Karumidze ile Efendiyev, St. Petersburg'a gelmeyi başarırlar. Yurtdışına çıkmak için Efendiyev, böbrek hastalığı, Karumidze de hanımının tedavisi bahanesiyle pasaport alırlar. Efendiyev, Tornio'da geri çevrilir. Rus bakandan "tavsiyenâmesi" olan Karumidze geçer. Yanında, "St. Petersburg'a kadar getirdiği Tâlibzâde Yusuf'un on altı sahifelik şifreli raporunu bizzat ihrâka [yakmaya] ve hududdaki esnâ-yı muâyenede de bazı notlarını defterinden yırtmaya mecbur olur."[319]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, raporunda konularına göre bilgileri ayrı ayrı şu başlıklar altında toplar:

1. Stockholm ve Diğer Yollarla Haberleşme: Kafkasya'dan trenle Rusya içlerine gelen yolculara çeşitli sıkıntılar yaşatıldığı göz önüne alınmasa bile, yurtdışına çıkmak için pasaport almak neredeyse imkânsız derecesindedir. Son zamanlarda ticaret vb. amaçla çıkışlara bile izin verilmemektedir. Bunu başaranlar da yol boyunca sıkı yoklamalardan geçirilmekte, en son Tornio sınır noktasında "İngiliz, Fransız, Rus sınır görevlilerince" uzun zaman bekletilip çok sıkı aranmanın ardından şüphelenilenler geri çevrilmektedir. Öyle ki kadınlar, çocuklar soyunduruluyor, bütün eşyaları "teferruatıyla" birkaç kez aranıyor.

Gürcüler, dışarıyla haberleşmede Finlandiyalılara başvurmuşlar ancak henüz bir cevap alamamışlardır. Kafkasya'da her gün meydana gelen olaylar yüzünden, Rusya'ya ulaşımın kesilmesi ihtimali

her an mümkündür. İran üzerinden uzun mesafeler geçilerek Kafkasya'ya ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Karadeniz'de Batum, Sohum ve diğer iskelelerden Trabzon'a yapılan deniz taşımacılığında, gemilere kaçak bindirilen kişilerle haberleşme denenmiş ancak istenen başarı sağlanamamıştır. Bu durumda Kafkasya ile en iyi ve uygulanabilir haberleşmede iki yol ortaya çıkmaktadır:[320]

A. Denizaltı vasıtasıyla haberleşme: Kararlaştırılacak bir-iki belirli yerde haberleşme yapılacaktır. Gürcülerin yaşadığı Batum civarında belirlenen yerlerde sürekli gözetleyiciler bulunacak, alınacak kişilerin ve evrakların yerine ulaştırılabilmesi için önceden hazırlıklar yapılacağından hiçbir tehlike doğmayacaktır.

B. Gürcülerle tutulmuş bazı cephe kısımlarından haberleşme: Bu kısımlar haber verilecek ve oradaki askerler, alacakları evrakı yerine göndereceklerdir. Bu hususta yararlanılacak subayların ve bazı karargâhlardaki komutanların isimleri bildirilecektir. Karadeniz'de küçük deniz vasıtalarını, fırtınalı havalarda cesur gemicilerle haberleşmede kullanmak faydalı olabilirse de Rus kıyılarında belirlenecek yerlerin bizim tarafımızdan bilinmesi de şarttır. Kıyıdaki nöbetçi askerlerimizin "beyaz bayrak sallayarak" yaklaşan bir-iki gemiciyi ateş etmeden kabul etmeleri gereklidir. Karadaki birliklerin de bilgilendirilmesi, işgal altındaki yerlerdeki Müslümanlar vasıtasıyla yapılacak bu tür haberleşmeler, her zaman gerçekleşebileceğinden "silahsız ve beyaz bayrak ile takarrüb eden [yaklaşan] başıbozuk hatta Rus askerlerine ateş edilmemesi mühimdir."[321]

2. Rusya'da ve Kafkasya'da Gürcülerin Durumu, Çalışmaları ve Askeri Teşkilatları: Gürcülerin, şu anda üç önemli partisi faaliyettedir. Nasyonal Demokrat Partisi, Sosyal Demokrat Partisi, Sosyal Federalist Parti. Bunların içinde en güçlü ve önemlisi Nasyonal Demokrat Partisi'dir. Sosyal Demokratlarla işbirliği yapmakta, bütün Kafkasya unsurlarıyla temas kurarak genel bir Kafkas Federasyonu'nu esas amaç kabul ederek çalışmaktadır. Nasyonal Demokratlar, Gürcülerle paralel hareket eden Azerbaycan ve Dağıstan halklarıyla dostluk ilişkileri kurarak görüşmelere başladıkları gibi, Ukraynalılarla, Finlandiyalılarla hatta Kazan Tatarlarıyla da haberleşmektedirler. Gürcülerin asker ve halk nezdinde en güçlü

partisidirler. Rus ordusunda çeşitli rütbelerde subay, general ve son kayıtlara göre 28 bin silahlı askerleri vardır. Sayı her geçen gün artmakta, cephelere propagandacılar gönderilerek teşkilatın genişletilmesi amacının yayılmasına başlanmıştır. Kısa sürede 160-180 bin kişi civarında "hem-fikr bir Gürcü ordusu çıkaracağı" mutlak kabul ediliyor. Partinin, Tiflis'te Gürcü generallerden Giorgi Arbelyani'nin başkanlığında Askeri Komitesi mevcuttur. "Bu komitenin Tiflis'de Çarikat -Gürcü lisanında asker demekdir- isminde yevmî [günlük] on dört bin nüsha intişâr eden [yayımlanan] bir gazetesi vardır ki bunun nüshaları cebhelere ve her taraf gönderilmekdedir."[322]

Askeri komite, görünürde Gürcü askerlerinin ordudaki durumlarıyla ilgilenmek amacıyla toplanmıştır. Gerçekte esas gayesi, Gürcü askerlerini, subaylarını bir araya toplayarak Gürcistan alayları kurup, silahlandırarak bir ordu kurmaktır. Komite, Rus ordusunda büyük karargâhlardaki Gürcü generalleri katarak, bir an önce amaca ulaşmayı düşünmektedir. St. Petersburg'daki karargâhtan, Kafkas Ordusu kurmay heyetinden üye kaydetmede kısmen başarılı olmuştur. Teşkilat meselesinde, Rus Ordusu'ndaki Gürcü subayların yardımının çok lüzumlu olduğunu anlayan askeri komite, cephelerdeki subaylara "kâğıtlar göndererek bunları vazîfeye da'vet etmekdedir." Tiflis'teki Harbiye ve Yedek Subay Mektebi'nden mezun olanlar, Kerenski'ye telgraf çekerek diğer cephelere sevk edilmemelerini, Gürcü alaylarına tayinlerini istemişler ve olumlu cevap almışlardır. Cephelerdeki propagandanın etkisiyle, silahlı olarak Gürcistan'a gelen askerler bir araya toplanıp eğitim görmektedirler. Mevcutları, 17 bini geçmiştir. İstanbul'dan gönderilen "Aleksandar, Konstantin isminde iki zat" General Arbelyani'yle temas kurup çalışmaya başlamışlardır.

Halka ve cephedeki Rus askerlerine gönderilen bildirilerde "Biz, Almanları mağlûb edemeyiz. Rus askerleri cebheden geri kaçıyorlar. Bunların memleketlerimizden geçerken evlerimizi yakarak mallarımızı yağma edecekleri muhakkakdır. Binâen-aleyh, namus ve malımızı muhâfaza içün evlerimizde kalmaya mecburuz."[323] diye yazılmıştır. Bu çağrılar karşılıksız kalmamakta, erler

silahlarıyla firar ediyorlar; subaylar ise bir cepheden kalkıp gelmek mümkün olmadığından, hükümete müracaatla Gürcü alaylarına gönderilmelerini istiyorlar. St. Petersburg mevki kumandanı ve önemli makamların sahipleri de Gürcüdürler. Kerenski, Lenin, Çar taraftarlarıyla temasları vardır. Dolayısıyla hangi parti iktidara gelirse gelsin, kendi kuvvetlerine dayanarak Gürcistan'ın istiklalini sağlamaya hazırlanmaktadırlar.

3. Gürcülerin Kafkas Müslümanlarıyla İlişkileri: Gürcüler, Kafkas Müslümanlarıyla birleşerek çalışmanın lüzumunu tamamen hissettiklerinden temas kurmuşlar, görüşmeler yapmışlardır. Kafkas Müslümanları, iki grupta varlıklarını göstermektedirler. Azerbaycanlılar ve Dağıstanlılar.

4. Kafkasya'daki Azerbaycanlılar: Kafkasya'daki Azerbaycan Türkleri, İran'daki Türklerle ilişkilerini sürdürmekle birlikte, kendi aralarındaki "Şîî ve Sünnî mes'elesini tamamiyle hallederek el ele vermişler ve Türk olmayan ve Kafkasya'da yaşayan diğer Müslümanları da taht-ı ittihada [birlik altına] da'vet ederek bir kitle teşkîl etmişlerdir."[324] Harbin başlangıcında Azerbaycan'dan gelen heyetle Tiflis'teki görüşmelerde, Gürcülerin bazı noktalardaki muhalefetleri yüzünden bir ilerleme sağlanamamıştı. Bu yanlışlıklarının zararını bugün anlayan Gürcüler, Azerbaycanlılarla yaptıkları görüşmelerde bu kez Acara meselesi dışında uyuşmuşlardır. "Gürcüler, Acara'nın ırken kendilerinden olması dolayısıyla Gürcistan haritasına idhalini; Azerbaycanlılar, bilhassa Bakülü Topçubaşıyef ise Acaralıların Müslüman olması hasebiyle Azerbaycan haritasına rabtı lazım geleceğini ileri sürerek münakaşâtda bulunmuşlar ve bu hususda bir karar verememişlerdir."[325]

Azerbaycan Türklerinin kurdukları teşkilatta birçok komite oluşturmuşlar, ancak zenginlerden bu konuda aldıkları maddi yardım yeterli değildir.

5. Dağıstanlılar: Çeçenler, Lezgiler (Avarlar), Kabardinler, Çerkezler, İnguşlar, Asetinler ve Kalmuklar 1 Mayıs'ta Viladikafkas'ta toplanarak, iki buçuk milyon nüfustan fazla bir "birleşik kitle" meydana getirdiler. Toplantıda üç kişilik heyet "Şimalî Dağıstan Federasyonu"nun zeminini hazırlamakla işe başladı. Toplantıya

davet edilen Gürcülerin temsilcileriyle de uyuşma sağlandı. Şimali [Kuzey] Dağıstanlılarının, bugün sayısı 20 bini aşkın silahlı adamları vardır. Müslümanların kurdukları çeteler, çeşitli yerlerde Rus askerlerine saldırmaktadırlar.

6. Gürcülerin İstekleri ve "Türkiye Tarafından Kendilerine Azerbaycan ve Dağıstanlılara" Yapılacak Yardım ve Beklenilecek Faydalar: Gürcüler, Osmanlı Devleti'nin öteden beri ciddi bir yardımını görmediklerinden şikâyetçidirler. Şimdi yaşanılan zaman, önceki yanlışları unutturacak derecede naziktir. Osmanlı Devleti'nin maddi yardımıyla çok büyük işler göreceklerini, Rusya'nın Kafkasya ve İran'la "alâkasını keseceklerini" bildirmektedirler. Kafkasyalılar, silahlı milletler olmakla birlikte; Gürcülerin, Türklerin, Dağıstanlıların yeterli silahları ve paraları yoktur. Büyük işlere girişebilmek için 200 bin tüfek, önemli sayıda bomba teslim edilmelidir. Tüfeklerin yarısı Dağıstanlılara, 60 bini Gürcülere, 40 bini Azerbaycanlılara dağıtılacaktır. Ayrıca bu üç bölgede paylaşılmak üzere, subayların gelişi, haberleşme, taşıma gibi acil ihtiyaçlara harcanacak 600 bin ruble lazımdır.

Rus Kafkas Ordusu'nun ciddi bir savunma gücü kalmadığından bahisle, Gürcüler, Oğnut genel istikametinden "bir buçuk ay içinde Türklerden hakikî bir taarruz icrâ'sını" sabırsızlıkla beklemektedirler. Böyle bir durumda Rusların geri çekilme hatlarını kesecekler, ellerinden silahlarını alacaklardır. Bakü-Dağıstan demiryolu hattının Dağıstanlılar; Tiflis-Viladikafkas ve sahil hattının Gürcülerce kullanılamayacak hale getirilmesi kararlaştırılmıştır. "Bakü, Tiflis, Kars, Sarıkamış mühimmat ve erzak depoları ihrâk [yakılıp], îcâb ederse yağma edilerek, Rus ordusu aç bırakılmış ve esir edilmiş olacaktır."[326] Gürcü generalleri Rus ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki bütün planlarını, konuş yerlerini denizaltılarla sağlanacak güvenilir bir haberleşmede "Türkiye'ye verebileceklerini söylemişlerdir."

7. Rus Kafkas Ordusu Hakkında Bilgi: Karumidze, asker olmadığından bu konuda pek açık bilgi verememiştir. Kafkas Ordusu'nun bütün İran ve Kafkas Cephesi'ndeki mevcudu 450-500 bin civarındadır. Muharip kuvvet sayısı 300 bin kadar tahmin edilmektedir. Ordunun morali sarsılmıştır. İtaat, disiplin yoktur. Ba-

tum'dan Trabzon'a nakledilmek istenen Kazak birliği isyan etmiş, askerleri evlerine dağılmışlardır. Firarlar artmıştır. Gerideki depolarda erzak, vasıtasızlıktan dolayı ileri hatlara gönderilememektedir. 30 bin asker hastahanelerdedir. Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni taburları, alay seviyesine yükseltilmişlerdir.

8. Ermeni Meselesi: Ermeniler de Kafkasya'da boş durmayarak çalışmakta, teşkilat yapmaktadırlar. Ordudaki mevcutları 65 bin seviyesindedir. Bağımsız Ermeni kolordusu kurmak peşindedirler. "Ermenilerin Kafkasya'daki vaz'iyyetleri hakkında ketûm bulunmakda olan" Karumidze'nin; "Kafkas Müslümanları ve Türkiye Hükümeti ile uyuşur isek Ermeni mes'elesini kendimiz hallederiz. Aksi halde onlarla birleşerek çalışmaya mecburuz, demek istediği anlaşılıyor."[327]

9. Ukrayna Meselesi: Kafkasya'dan gelirken Kiev'e uğrayan Karumidze, iki Ukrayna kolordusunun çevrede Ruslarla çarpıştığını, şehrin yağmalandığını görmüştür. Bağımsızlık yolunda, Rusya'yla alakasını keserek ilerlemektedir.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, bu bilgileri raporun sonunda değerlendirir ve kanaatini söyler. "Şalva'nın Gürcüleri yükselterek verdiği ma'lûmâtın" doğruluk derecesi, bir Müslümanın gelişine dek kestirilemezse de Tâlibzâde Yusuf'un güvendiği biri olması itibariyle kendisinden yararlanılabilir. Tüfek isteğinin hemen tedarikinin, Kafkasya'ya sevkinin imkânsız olduğu kendisine hissettirildi. Bunun üzerine özel olarak verilebildiği kadarının en çok ihtiyacı olanlara dağıtılmak üzere kabul edileceğini söyledi. Silah ve paranın sevk şekli henüz konuşulmadı.[328]

Maçabelli ve Karumidze, Stockholm'de Alman genelkurmayının Rusya özel ajanı Steinwachs ile de bir araya gelirler. Görüşmelerinde ele aldıkları temel konu, Gürcistan'ın bağımsızlığıdır. Karumidze, Almanya'dan isteklerini sıralar: "1. Gürcistan ve Kafkasya'nın, Ukrayna örneğinde olduğu gibi, tam bağımsızlıklarının tanınması. 2. 60.000 tüfek ve cephanesi hemen olmak üzere, 30 otomatik tüfek ile el bombaları ve savaş aletlerinin temin edilmesi. 3. İlk aşamada aylık 300.000 Ruble olmak üzere para yardımının yapılması."[329]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne takdim edilen ayrı bir raporda da Kafkasya'yla ilgili takip edilebilecek siyaset ve bunun uygulanabilirliği tahlil edilir, beklentiler sıralanır.[330] Rus İhtilali'nin ortaya çıkardığı durum ve beklenebilecekler noktasından ilk önce çok incelikle dikkate alınması gereken iki taraf vardır: Birincisi, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren; ikincisi de Müslümanların yaşadığı yerlerdeki menfaatler. Müslümanların bulunduğu topraklar hakkında alınacak herhangi bir karar, buralarda çoğunluğun Müslüman ve sınıra yakınlık ya da uzaklık esasına dayanmalıdır. Kafkasya, bu bakımdan önemlidir.

Her şeyden önce 1877-78 Harbi sonunda Rusya'ya bırakılan Batum, Kars ve Ardahan vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne iadesi hiçbir görüşmede konu edilmemiştir. Kafkasya'nın kuzey, orta ve güneydoğu kısımları Çerkesler, Dağıstanlılar ve Gürcülerden meydana gelen, belli başlı üç bölgede birer bağımsız hükümet olarak tanınacak ve bu hükümetlerle ilişkilerimiz düzenlenecek özel sözleşmelerle belirlenecektir. Buna göre, söz konusu hükümetlerin kendi aralarında "birleşik hükümet" oluşturmaya izin vermelerine değil, belki onların ayrı ayrı bizimle beraber "birlik kurmalarına" çalışacağız.[331] Eğer bu hükümetler barış görüşmelerinde "birleşik hükümet" şeklinde ortaya çıkarlarsa, kendilerine ayrı birer hükümet temsilcisi olduklarını hatırlatarak rıza göstereceğiz. Kabul etmedikleri takdirde, aslen o bölgelerden olup halen Osmanlı topraklarında yaşayan ileri gelenleriyle bu konuda her türlü görüşme yapılarak sözleşme düzenleme hakkını koruruz. Görüşmeler, barış sonrası dönem mahiyetine sahip olmayıp belki aralarında Rus küçük azınlıkları bulunan fakat ihtilâl sayesinde Rus boyunduruğundan kurtulup hürriyetlerine ve bağımsızlıklarına kavuşan milletler arasında geçmesi dolayısıyla buna "ittifak müzakereleri" demek gerektir. Mevcut durumun değişkenliğinden dolayı asıl kararlar alınması mümkün değilse de zamanı geldiğinde yapılacak son sözleşmeye temel teşkil edecek bazı noktalar belirlenecektir.

Gürcülerin dışında Kafkasya'nın kuzey, doğu ve güneydoğu taraflarında çoğunluk bakımından Müslümanların yaşadığı dikkate alındığında, kurulacak bağların çok sağlam olması, her iki tarafın çıkarlarınadır. Bunlar, birleşik hükümet halinde bulundukça, onlar

için tek dayanak noktası, iç işlerinin düzenlenmesinde en doğru rehber olmalı en yararlı iç yönetim şeklinin kuruluşu bakımından tam hürriyetten faydalanmalarıyla birlikte, gerek dış siyasetleri gerekse ordularının kuruluşu bizim sorumluluğumuzda kalmalıdır.[332] Çünkü eski tecrübelerden anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nden özerk yönetime sahip imtiyazlı hükümetlerin, yabancılarla sözleşme düzenlediklerinde, Osmanlı Ordusu'ndan ayrı tek başlarına ordu teşkil ettikleri andan itibaren, "kendi mahvlarını kendi elleriyle imza eyledikleri görülmüştür".

Söz konusu memleketlerin kendilerinin kazandıkları varlıklarının güçlenmesi ve devamı için şu şartları teklif ederiz:[333]

1. Müslümanların halifesi olan Osmanlı padişahını "yegâne hükümdar tanıyacaklardır."

2. Gerek dışişleri gerekse askeri işlerinin tanzimi ve meydana çıkarılması görevlerini, Osmanlı Devleti'nin ortak hariciye ve harbiye nazırlarına emanet edeceklerdir.

3. Bunun dışında her memleket kendi anayasasını yürürlüğe koyma, özel ve genel meclislerini kurup yürütme emrince hür ve serbesttir.

4. İktisadi meselelere ilişkin konular ise bakanlık, daireler ve diğer kurumların her iki tarafın çıkarlarına kefil birtakım özel sözleşmelerle düzenlenecektir.

5. Bu memleketlerin arasında belirlenmesi gereken sınırlar, oluşturulacak özel komisyona bırakılacaktır.

6. Gürcülere gelince bunlarla siyasi ve askeri bir tür ittifak ve iktisadi birtakım sözleşmelerle yetinilecektir.

7. "Deniz limanı olan Batum mevki'i mes'elesi" Gürcülerle aramızda en nazik noktadır. Batum üzerindeki haklarımız, her konunun dışında tutulmak şartıyla, gerek Gürcülere gerekse Kafkasya'nın diğer ilgili kısımlarına, oralarda ticaretlerinin ihtiyacıyla uygun ayrıcalıklar vermeye rıza gösterebiliriz.

Abdürreşid İbrahim, Ali Başhampa Bey'e yazdığı 4 Ağustos tarihli raporunda, Rusya'dan haber alma yolunu oldukça işler

duruma soktuğunu, her tarafla kısmen "husûsî adamlar ve kısmen posta vâsıtasıyla" haberleştiğini söyledikten sonra, güvenilir adamlarından aldığı önemli bilgileri aktarır. Rusya'da içişlerinde yönetim, her geçen gün kötüleşmekte, ümitsiz bir hale bürünmektedir. Çiçerin, bir dostuna; "Ben, bugün mukaddes vazîfe olarak üzerime aldığım hizmete hayatımı kurban edeceğim. Netîceden ümîdim yoktur fakat ne çare çalışacağım."; Kerenski de Tatarlardan birine; "Vatanın cenazesi üzerinde birtakım vatan hainleriyle (gayr-i Ruslarmış) de pazarlığa mecbur olduk. Hiç olmazsa siz, bu kadar ileri gitmeyiniz."[334] diyerek mevcut durumu açıklamışlardır. 3 Temmuz'da St. Petersburg'da yapılan silahlı gösterilerin ardından, bazı bakanların istifasıyla, geçici hükümetin geleceği tehlikeye girmiştir.

17 Temmuz'da Ukraynalı askerlerin Kiev'deki Rus karargâh merkezine saldırıları, her iki tarafın da büyük kayıplarıyla sonuçlanır. Estonyalılar, 1 Temmuz'da kendi milli meclislerini resmen açarlar. Rusya hükümeti ise 1 Ağustos'ta Finlandiya Milli Meclisi'ni kapatır. Aralarında büyük karşıtlık başlar. Sonuç itibariyle ne olur? "Finlandlar, kendi askerleri olmadığı cihetle pek çabuk mağlup oluyorlar. Rus askeri, Finlandiya'da yarım milyonu mütecâviz [aşkın] olup, yalnız memleketin dâhilî muhâfazası içündür."[335]

Kafkasya'da faaliyetlerini gittikçe artıran İngilizler hakkında, gazetelerde aleyhte yazılar, haberler çıkmakta, halk bunlara karşı dikkatli olma hususunda uyarılmaktadır. Rusya dahilindeki Müslümanların gazetelerinin sayısı artmıştır. Öyle ki küçük köylerde bile sayfa halinde yayınlar görülmektedir. Bu da propagandanın etkisini geniş kesimlere yaymaktadır. Müslüman askerleri arasında önemli girişimler vardır. Kerenski'nin yasağına rağmen, 15 Temmuz'da gayet büyük bir toplantı gerçekleştirirler. Tagiyef, bu teşkilata 10 bin ruble yardım eder. "Bendenizin fikrimde iki, üç bin nihayet beş bin lira mikdarında biz de bir muâvenet-i nakdiyyede [para yardımında] bulunursak, Fevk-al-âde te'sîri olurdu."[336]

Müslümanların yayımladığı gazeteler ve gönderilen para miktarı da raporda yer alır: "Kazan'da münteşir [yayımlanmış] askerî "Bizning Tavış" gazetesine yirmi lira; Moskova'da münteşir "İl"

gazetesine otuz lira; St. Petersburg'da İslâm Komitesi tarafından neşr olunur gazeteye elli liraya karîb [yakın] para yolladım. Bunlar az da olsa bir teşvîkdir."[337] Bu miktarların yeterli sayılamayacağını Berlin'de bulundukları sırada Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya arz ettiklerini, onun da bu önemli yardımın lüzumunu söylediğini belirttikten sonra, Ali Başhampa'dan uygun gördüğü takdirde, St. Petersburg'da yayımlanan gazeteye daha fazla para gönderilebilmesi halinde etkisinin de aynı oranda artacağını vurgular.

Ali Başhampa, Yüzbaşı Mehmed Nuri'ye 1000 lira yollar. Bunun karşılığı olarak 8.376 kron, büyükelçiliğe ulaşır.[338] Bu para, Abdürreşid İbrahim tarafından "İslâm gazetelerine verilen tahsisâtın" artırılmasında kullanılacaktır.[339] Abdürreşid İbrahim, ayrıca "St. Petersburg'daki Müslümanski İzvestiya gazetesine" gönderilmek üzere, Yüzbaşı Mehmed Nuri'den de 3100 kron alır.[340] Stockholm elçiliğinden Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne verilen cevapta, her gün yayımlanabilmesi için *Müslümanski İzvestiya* gazetesine, 5000 ruble gönderildiği bildirilir.[341] Bu arada *El-Âlem-ül-İslâm* dergisinin Haziran 1917 ödeneği olarak da 300 Osmanlı lirası Berlin elçiliğine aktarılır.[342] Gazetelerin, Kafkasya'da sahada çalışanların desteklenmesinde, ihtiyat akçesi yoktur. Bunun da süratle giderilmesi lazımdır.[343]

Kafkasya'yla ilgili Stockholm'den yukarıdaki bilgilerin ulaşmasından sonra, İstanbul'a dönen "Umûr-ı Şarkıyye me'mûrlarından Doktor Ali Abbas" da aynı konuda bir rapor hazırlar ve Ali Başhampa'ya arz eder.[344] Dr. Ali Abbas, bölgede ne şekilde hareket edilebileceğini anlatmak istediğini, oradaki teşkilattan bir nebze bilgi takdim etmeyi arzuladığını öncelikle belirtir. Milli birlikte en büyük etkenin "lisan" olduğunu, raporunun hemen başında vurgulayarak "dil birliğinin" önemine dikkati çeker.

Kuzey Kafkasya'daki üç siyasi akımda da çeşitli diller rol oynar. Bu siyasi akımlar, şunlardır:

1. Sosyal Demokrat Menşevikler: Karl Marx'ın teorilerini aynen kabul ederler. Rusya'da merkezi idare tarzında "demokrat

republik" taraftarıdırlar. Gerçekte milliyeti kabul etmeyen bir partidir. Rus üniversitelerinde okumuş gençlerle, az sayıdaki işçilerin desteğini almaktadırlar. Resmi dil olarak Rusçanın kullanılmasından yanadırlar. Kuzey Kafkasya'da güçleri zayıf ve azınlıktadırlar.

2. Milliyetçiler: "Federasyon republik" şeklinde bir yönetim istiyor gibi görünseler de gerçekte bağımsızlık için çalışmaktadırlar. Türkçeyi resmi dil kabul edip, Osmanlı Devleti'ne manevi olarak bağlıdırlar.

3. Panislamistler: Dini bir hayalle beslenenlerdir. Bütün memleketlerin İslamiyet ile şereflenmesini, saf düşünceyle temenni etmekten başka bir şey düşünmezler. Bunlara göre resmi dil Arapça olmalıdır. Bu inanıştan hareketle Arapça kitaplar, gazeteler yayımlamaktadırlar. Siyasi değil, dini duygularla bağımsızlık taraftarlarıyla aynı düşüncede buluşmuşlardır.[345]

Kuzey Kafkasya'da Rusya'nın baskılarına ve kontrolüne rağmen, hiçbir zaman "hür olmak arzusu" eksilmeyen milletler yaşamaktadır. Milliyetçilerle Panislamistlerin birliği sağlandığı takdirde, büyük bir kuvvet elde edilecektir.[346]

Batı Kafkasya'da da genellikle "Gürcüce" konuşan üç siyasi akım vardır:

1. Sosyal Demokrat Menşevikler: Oldukça önemli bir güce sahiptirler.

2. Sosyal Federalistler: Bağımsızlıklarıyla, bütün Kafkasya'yı irtibatlandırmak isterler.

3. Milliyetçiler: Gürcistan'ın bağımsızlığını elde etmekten başka bir fikirle ilgileri yoktur.

Doğu Kafkasya'da gerçek ve güçlü siyasi akımlar yok gibidir. Son zamanlarda bağımsızlık fikri yayılıyorsa da düzenli bir teşkilata sahip değillerdir. Basın, lisanlarına hakkıyla hâkim olmadıklarının göstergesidir. Bu taraflarda yaşayan Ermenilerin kuvvetli ve silahlı teşkilatları vardır: "Taşnak Sütyun Fırkası, bütün Kafkasya'nın asabiyyetini tahrîk ediyor denebilir. Zira aslen Kafkasyalı

olmayan bu Ermenilerin, orada bir da'vâ-yı millîde bulunmaları, infisâli mûcib [yaşadıkları topraklardan göçe sebep] oluyor. Bununla beraber Rusya Hükûmeti, bunlara zahîr [yardımcı] olduğu cihetle, mevki'lerini muhâfaza ediyorlar. Kafkasya'nın istiklâli mes'elesinde Ermeniler, mühim mevâni' tevlîd edecek [engeller meydana getirecek] ve epeyce işgal edeceklerdir."[347]

Siyasetten anlayan, Rus partilerini tanıyan, dil bilen bir propagandist; yerel basında çalışabilecek seviyede bölgeyi tanıyan ve askeri işleri teşkil edip yönetebilecek niteliklere sahip kişiler Kafkasya'ya gönderildiği takdirde, orada bir varlık ve bir fikir ortaya koyabilirler. Oluşturulacak böyle bir komite, Kafkasya'da büyük işler yapabilecek, hizmetler görecektir. Kafkasya Ordusu, bütün lojistik destek ihtiyacını buğday başta olmak üzere bölgeden temin ederek ayakta durduğundan dolayı, bunu kesmeye dönük faaliyetler çok etkili olacaktır.

Dr. Ali Abbas, yukarıda sıraladığı niteliklere sahip olduklarını ve iş göreceklerini söylediği üç kişiyi tavsiye eder: İlki, "Nâmûs-ı vicdânından emîn olduğum, (gaye-ideal) sahibi" aslen Kafkasyalı, "Kadıköy Sultânisi" hocalarından Besim Bey'dir. İkincisi, halen Berlin'de yaşayan, Cenevre Üniversitesi öğrencilerinden "Kuzey Kafkasya'dan İnguş milletine mensûb Arslan Giray... İslâmların necatını [kurtuluşunu] ancak Türkiye'nin kesb-i kuvvet eylemesinde [kuvvet kazanmasında] görür, temiz fikirli ve saf vicdânlı bir Kafkasyalıdır."[348] Üçüncü kişi de Azerbaycanlı Emir Arslan Han'dır. "Fikren istifâde edemez ise de âilenin memleketdeki nüfuzu nazar-ı itibare alınırsa hüsn-i idâreyle çok fâidesi dokunur."[349] Dr. Ali Abbas, kendilerinin haberi olmadan bildirdiği bu isimlerle birlikte gitmeyi ve ortak çalışmak istediğini de raporun sonunda vurgular.

Abdürreşid İbrahim, 16 Ağustos tarihli raporuna dikkat çekici bir öngörüyle başlar: "Bugünlerde Rusya ahvâl-i dâhiliyesi son derecede karışık ve anarşi halinde olduğu cihetle doğrudan doğru muhâbere-i tarîk [haberleşme yolları] güçleşdi. İhtimâl ki ikinci ve mühim bir inkılâb arefesindedir."[350] Kadet Partisi, ihtiyatlı hareket ederek ortamı değerlendirmekte, güçlenen yeni bir ihtilal hava-

sında, tekrar bütün yönetimi ele geçirmek için, sessiz ve derinden gitmektedir. Kongre için Stockholm'e gelen Asker ve Amele Komitesi yöneticilerinden Rosonof, alelacele St. Petersburg'a geri döner. Asker ve Amele Komitesi kamuoyunda gözden düştüğü gibi, kendi aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklardan dolayı bölünme endişesi içindedirler.

Rusya'nın iç karışıklığından yararlanmak isteyen Fransızlar, Estonya'yla ilgilenirken; İngilizler Ukrayna ve Kafkasya taraflarında faaldirler. Kafkasya'da Ermeniler vasıtasıyla, her tarafa el uzatmaktadırlar. Abdürreşid İbrahim, "Kafkasya'da Ermeni Meselesi" başlığı altında bu konuyu şöyle değerlendirir: "Esâsen bu mes'elenin Kafkasyaca bir ehemmiyeti yokdur. Kafkasya'da ister Müslümanlar, ister Gürcüler, Ermeni mes'elesine tamamiyle Osmanlı mes'elesi diye bakıyorlar. Hatta Kafkasya istiklâliyyeti te'mîn olunduğu [bağımsızlığı sağlandığı] takdirde, Ermenilerin ekseriyyet teşkîl eylediği [çoğunluk oluşturduğu] Erivan vilâyetlerini tamamiyle Türkiye'ye terk etmekten kat'iyyen çekinmezler. Fakat Avrupa'da Ermeni mes'elesi hâlâ en mühim mes'elelerden biri add olunuyor [sayılıyor]. Hatta bundan bir hafta mukaddem [önce] Londra Amele Komitesi ictimâ'ında [toplantısında] Ermeni mes'elesini, en mühim bir mes'ele şeklinde ileri sürüyordu. Bugün bîtaraf [tarafsız] gazetelerin ekserîsi bile ikide birde Ermeni mes'elesinden bahsettikleri halde, leh-ül-hamd [Allah'a şükürler olsun] medeniyyet sâyesinde dört milyon Gürcü, otuz milyon Ukrain ve dörtyüz milyon Hindistan hakkında kimsenin ağız açdığı yok. Müslüman mes'elesi, ceff-el-kalem. [hemen hüküm veriliyor]."[351]

Rusya'da Müslümanlar, her tarafta ve her vilayette Osmanlı esirlerine çok büyük yardımlarda bulunmaktadırlar. Öyle ki tatil günlerinde yüzlerce esiri kefaletle alarak misafir ettikleri gibi önemli miktarda paralar, hediyeler vermektedirler.[352]

Abdürreşid İbrahim, raporunu, Rusya'da yakın zamanda meydana gelmesi mümkün değişikliklere dair öngörülerini açıklayarak bitirir: "Behemehal büyük bir inkılâb arefesidir. Asker ve Amele Komitesi sukut ederse, re's-i kâra [iktidara] Kadetlerin gelmesi ihtimâli akrebdir [yakındır]. Kadet hükûmeti gelirse, gayet şiddet is-

ti'mâl edecekleri [kullanacakları] muhakkak. O zaman Bolşevikler ile Menşevikler birleşerek, bunları devirmek için çalışacakları da şüphesizdir. İnşallah dâhilî muhârebeye başlanacakdır."[353]

Bu sıralarda Ukrayna hükümeti, Rusya geçici hükümetiyle bir anlaşma yapar. Bunun üzerine harekete geçen bağımsızlık yanlısı Ukraynalılar, anlaşmayı yapan hükümetle birlikte Kiev'deki Rus askeri karargâh komutanlığını da bulundukları yerden uzaklaştırırlar. Ukrayna'nın bütünlüğünü koruma propagandasına başlayacaklardır. Rusya Müslümanlarının gençleri de çok çaba göstermektedirler. Kadetlere, İngilizlere karşı faaliyetlerini hızlandırırlar. Rusların arasında da yeni bir ihtilal fikri her geçen gün kabarmaktadır.[354]

Şalva Karumidze, acele Gürcistan'a dönmek zorundadır.[355] Pasaportunun süresi sona erince 14 Ağustos'ta Stockholm'den ayrılır. İstanbul'dan henüz cevap gelmediğinden, kendisine kesin bir şey söylenmez. Ayrılmadan önce, istenen paranın azaltılamayacağını, silahların hemen tedarikinin güçlüğünden dolayı daha az sayıda verilmesi halinde diğer konular da kabul görürse, vekil tayin ettiği Maçabelli'nin Batum civarında göstereceği noktadan denizaltıyla taşınabileceğini, haberleşmenin sağlanabileceğini söyler.[356] Osmanlı hükümeti tarafından seçilecek Müslüman ve Gürcü iki kişilik heyet tarafından gönderileceklerin teslim alınarak şüpheye meydan verilmeden dağıtılabileceğini de sözlerine ekler.

Miralay Mehmed Ali ile Yüzbaşı Mehmed Nuri'nin raporları, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce değerlendirildikten sonra yapılacaklar hususunda Miralay Mehmed Ali'ye bilgi verilir. İstenilen silah ve para yardımı "muhâbere yolu te'sîs edilirse" [haberleşme kurulursa] ve açıkça kararlaştırılırsa peyderpey yapılacaktır. Aylık 5000 ila 10 bin Osmanlı lirasına kadar para ve imkân nispetinde silah yollanabilir. Taarruz meselesi ise daha sonra kurulacak muhabere vasıtaları, Gürcüler tarafından verilecek askeri bilgilerden sonra bir karara bağlanacaktır.[357] Bu kararları, St. Petersburg'a geldiğinde Karumidze'ye iletilmek üzere "Sadri Maksudof'a münâsib bir telgraf" çekilerek gereğini yapması istenir.

Geçen aylarda St. Petersburg'da kalan ve olan bitenlere vakıf olup Stockholm'e gelen Ukraynalıyla görüşen Abdürreşid İbra-

him, son gelişmeleri öğrenir. Rusya'daki düzensizlik, herkesi bıktırıp usandırmıştır. Geçici hükümet, her ne kadar görünüşte Asker ve Amele Komitesi nüfuzundaysa da gerçekte güç, Kadetlerdedir. Halk da bunu hissettiği için, Kadetlerin aleyhine muhalefet her geçen gün büyümektedir. "Bilhassa Maksim Gorki, Haritinof Sosyal Demokratlar ile birlikde çalışmakdalar, halk beyninde [arasında] bunlara büyük bir hüsn-i teveccüh [samimi eğilim] varmış. Bolşeviklere gelince, bugün bunlara hiç meydan verilmiyor, her nerede görürlerse orada bunları fena halde odunlar ile dayak atıyorlar. Ma'mafih bunların kuvvetleri günden güne artmakda, hatta pek çok şehirlerde, şehir intihabâtında [seçimlerinde] yüzde 50 ila 80 [...?] kazanmakdalar. Fevk-al-âde çalışıyorlarmış, pek çoklarını katletmişler bilâ-muhâkeme [yargılama yapılmadan]."[358]

Ukraynalılar ise bu arada daha çok vilayete hâkim olmak, buralarda yaşayanlara "hâtib ve propagandist" gönderip onları etkileyerek, kendi arzularıyla katılmalarını sağlamak gayesiyle çabalarını artırmaya başlamışlardır.[359]

Fransa, İngiltere ve ABD hükümetleri, Sosyalist Kongresi'ne katılmak isteyen vatandaşlarına pasaport verilmemesine dair aldıkları karardan geri adım atmazlar. Rusya geçici hükümetinden, İngiltere başbakanına bir telgraf çekilir. Rus sosyalistlerinin kongreye katılmalarına engel olamadıklarını, ancak orada alınacak kararların kendi politikalarına hiçbir etkisinin olmayacağını bildirirler.[360] İngiltere hükümetinin hiç kimsenin kongreye gitmesine izin vermeyeceğine dair kararı parlamentoda resmen açıklanır. Fransa, İtalya ve ABD de bu açıklamanın ardından aynı yönde karar almışlardır. İşçi Partisi'nin büyük çoğunluğu bu engellemeye karşıdır.[361] Kongreye katılmayı kararlaştırırlar.[362] Kongreyle ilgili gelişmeleri takip eden Stockholm elçiliği, tarih belli olur olmaz hemen Hariciye Nezareti'ne haber verecektir.[363]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Sosyalist Kongresi'ne katılacak kişileri tespit ederek, "pasaport ve vize" işlemlerini halletmeye başlar. Konuyla ilgili, Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti'ne ve diğer ilgili yerlere gönderilen yazılarda, şu isimler yer alır: "Dâr-ül-fünûn muallimlerinden Kafkasyalı Ahmed Sâib Bey, Tunuslu Şeyh Salih Efen-

di, Bingazili Şeyh Salih eş-Şerif Efendi, Tunuslu Şeyh İsmail Efendi, Fas Sadr-ı sâbık Başkâtibi Mehmed el-Atabi Efendi, Hind Uhuvvet Cemiyyeti a'zâsından Abdülcebbar Hayri Efendi, Hind Uhuvvet Cemiyyeti a'zâsından Abdüssettar Hayri Efendi, Yusuf Şetvan Bey, Ali Ziya Efendi, Doktor Fuad Bey, Kulcalı Abdülaziz Efendi, Tunuslu Mustafa el-Kâtib bin el-Kâtibzâde Yusuf Bey, Peşaverli Abdurrahman Efendi."[364] Karargâh İstihbarat Şubesi'ne gönderilen yazıda daha önce bildirilenlere ilave olarak Dersaadetli Ali Ziya Efendi bin Mehmed Enver ile Kulcalı Abdülaziz Efendi bin Hacı Berat'ın da gitmelerinin kararlaştırıldığı bildirilerek işlemlerinin yapılması istenir.[365] Maarif Nezareti'ne de "Dâr-ül-fünûn-ı Osmanî Rusça muallimi Ahmed Sâib ve Urdu lisânı müderrisi [medrese hocası] Mehmed Abdülcebbar Hayri Efendilerin me'mûriyyet-i mahsusa [özel memuriyetle] ile Stockholm'e i'zâmlarına [gönderilmelerine] lüzum görülmekde olduğundan" gerekli iznin verilmesi arz edilir.[366] Aynı şekilde Sıhhiyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi'nden de konferansa katılmak üzere seçilen Doktor Mehmed Tevfik Bey'e, belirli bir süre için izin verilmesi rica edilir.[367] Doktor yokluğu öne sürülerek bu görevlendirmeye önce karşı çıkılmış[368] ancak daha sonra iki ay izin verilir.[369] Abdülaziz Çaviş, Dr. Mehmed Tevfik ile Dr. Abdurrahman Azzam'ın pasaportlarının verilmesi[370] Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'dan vize alınması işlemleri[371] ile "Hindistanlı Abdülcebbar Hayri ve Abdüssettar Hayri Efendi"lerle[372] Stockholm'den Rusya'ya gidecek olan "Kafkasyalı Arslan Bey['in] refikasının [eşinin]"[373] pasaport ve seyahat belgelerinin verilmesi, 2. İstihbarat Şube Müdürlüğü'nce takip edilecektir.

Sosyalist Kongresi'nde "İslâm milletlerinin Avrupa istilâsında çektiği mezalimi duyurmak ve açıklamak" gayesiyle Stockholm'e gidecek heyet üyeleri, orada "Sosyalistler nezdinde" girişimde bulunacakları gibi, ayrıca kendi içlerinde de bir konferans düzenleyeceklerdir. "İşbu zevâtın idâresi Umûr-ı Şarkıyye Dairesinde Şube Müdîri Doktor Fuad Bey'e tevdî' edilmişdir."[374] Miralay Mehmed Ali, heyetin Stockholm'deki faaliyetlerinde yardımcı olacaktır.

Temsilcilerden beklenen görevin çerçevesi bir talimatla belirlenir. Her temsilci; mensubu olduğu memleketin siyasi ve huku-

ki durumu hakkında geniş değerlendirmeler yapmakla, halkının mağduriyetini, uğradıkları çeşitli zulümleri ve adaletsizlikleri bir araya getiren şikâyet mektuplarıyla Sosyalist Kongresi'nin dikkatini çekmekle ve şefkat hislerini kabartmaya çaba göstermekle yükümlüdür. Asıl amaç, bu memleketlerdeki mağdur Müslümanları, yoksun oldukları refaha ve siyasi haklarına kavuşturacak unsurların tamamlanmasıdır. Bunun için de gerek sözlü gerekse yazılı ifadelerde ve açıklamalarda nazik bir dil kullanılması, şahsilikten özellikle de bir milletin duygularını incitecek tanımlamalardan sakınılması gerekir. Temsilcilerin ahlaki faziletleri ve karakterleri herkesçe bilindiğinden, birbirleriyle iyi geçinmeleri, temsil ettikleri milletin her türlü yardıma layık olduğunu gösterecek tavır ve hareketler sergileyecekleri şüphesizdir. Her temsilci, yükümlü ve sorumlu olduğu görevin uygulanmasında bağımsız olmakla birlikte, açıklamalarını ve iddialarını dayandıracağı delilleri ve tanıkları danışıp kararlaştırdıktan sonra ortaya koyması daha uygundur.[375]

Yüzbaşı Mehmed Nuri'nin istediği 1000 Osmanlı lirası[376] kısa süre içinde 8.376 kron olarak eline ulaşır.[377] Bu miktarın 3000 kronu Rusya'daki Türkçe gazetelere uygun bir vasıtayla gönderilecektir. Diğer yandan Rum Fokyon Efendi'nin Rusya'ya geçmesinin yollarını aramaktadır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, onun Rusya'ya giderek doğru bilgiler edinmesini, St. Petersburg'da Rus hükümetinin gerçek durumunu anlayarak hızla kendilerini haberdar etmesini istediğinin tebliğini ve bu konuda harcanması gereken parayı karşılamasını da Yüzbaşı Mehmed Nuri'ye emreder.[378]

Fokyon Efendi'nin pasaport almak için Rus elçiliğine yaptığı başvuruya henüz cevap verilmemiştir. Konu, takip edilmektedir.[379] Fokyon Efendi, Stockholm'deki bazı Rus gazete muhabirleri ve Rus askeri ataşesi ile temas kurar. Kendisi bilgi almaya çalışırken, Rus askeri ataşesinin baskısıyla yüz yüze gelir. Şu konularda bilgi vermesini ister:

A. Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı birliklerinin konumu, bu birliklerden başka cephelere kuvvet kaydırılıp kaydırılmadığı.

B. Bu cephede ve diğer cephelerde taarruz hazırlıklarının yapılıp yapılmadığı.

C. Von Falkenhayn'ın [Falkenhein] Türkiye'de ne maksatla bulunduğu ve neler yaptığı.

Tabii Fokyon Efendi'nin bu konulara dair hiçbir bilgisi yoktur.[380] Fokyon Efendi'nin *Reç* gazetesi muhabirinden aldığı bilgi ise dikkat çekicidir. On beş gün kadar önce, ABD'den 385 lokomotif, 800 vagon Viladivostok'a ulaşmıştır. Rus hükümetinin satın aldığı, önemli miktardaki demiryolu malzemesinin ilk postası geldiği gibi, ABD'li görevliler de Viladivostok hattını düzenlemektedirler.

Tâlibzâde Yusuf Bey tarafından yollanan Efendiyev Stockholm'e gelir. "Bu zat Yemen'de Bacil Kaymakamı olup, üç sene evvel Süleyman Askerî Bey tarafından Kafkasya'ya gönderilen Habib Bey'dir."[381] Önemli bilgilere sahip Habip Bey'in İstanbul'a gitmesi için nasıl hareket edileceği Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne sorulur. Aynı gün verilen cevap kesindir. "Habib Bey'i, en âcil vâsıta ile buraya gönderiniz."[382]

Miralay Mehmed Ali, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne acil telgraf çeker. "Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi vekîl-i umûmîsi olup Tiflis'de bulunan Doktor Sultanof"un Rus Kafkas Cephesi'nin hemen gerisindeki "özel görevlileri" tarafından, Rus ordusu hakkında güvenilir bilgilerin aktarılmasıyla ilgili hazırlıklar yapılmıştır. Özel görevlilerce gönderilecek kişiler, on beş günde bir değiştirilmek üzere, sırasıyla "ay, dağ, deniz, kahve" parolalarını taşıyacaklardır. Bu kişilerin "ileri karakollarımız tarafından" iyi karşılanmasının hızla ilgililere bildirilmesi lazımdır.[383] Kafkasya Cephesi kumandanları hemen gelişmeden haberdar edilirler. Yalnız, kurulan düzenin sağlıklı biçimde işlemesi, Miralay Mehmed Ali'nin bazı noktaları kesinleştirmesine bağlıdır:

1. Muhbirler, hep Müslüman mı olacak? Parolayı ağızdan mı söyleyecekler, yoksa parolayı bir kâğıda yazıp mı gösterecekler?

2. Muhbirler, Kafkasya Cephesi'nin en yakın hangi bölgelerinde çalışacaklar?

3. Bizim sormak istediklerimizi, görevlilere anlatmak için ne kadar süre geçecek? Yani orasıyla haberleşmemiz devam edecek mi?[384]

Stockholm'e gelip, yakında İstanbul'a gidecek "me'mûrun" ifadesine göre, soruların cevabını "gayet mahrem" kaydıyla, Miralay Mehmed'e bildirir. Hepsi Müslüman olacak muhbirler, parolayı ağızdan söyleyeceklerdir. Kafkasya Cephesi'ne en yakın "Lazistan, Rumiye ve Savuçbulak" bölgelerinden bildireceklerdir. Daha önce kararlaştırılan bu hususları hemen uygulamaya başlamaları için "İstanbul'a bildirildiği anda buradan telgrafla Tiflis'e de malûmat verilecektir."[385] Maçabelli, hiç olmazsa bir denizaltının Kafkas sahiline uğrayarak, çok az miktarda da olsa para götürerek, kendisini göstermesini, böylece Osmanlı Devleti'nin onlar için çalıştığının fiilen görülmesinin lüzumunu tekrarlar.[386] Bu arada Miralay Mehmed Ali, birisiyle Tâlibzâde Yusuf'a 2500 ruble yollamış, Stockholm'e gelen Fransız Crupette'ye 100 Osmanlı lirası vermiştir.[387]

Rusya gazetelerinde Rusya'nın ve Kafkasya'nın pek perişan halde olduğu açıkça yazılmaktadır. Rus ordusu, harp tarihinin hiçbir düzensiz ordu hakkında kaydetmediği şekilde, en aşağı seviyeye düşmüş durumdadır. Komutanların artık "âmir" sıfatı kalmamıştır. "Yalnız nutuklar ve yaygaralar ile sevk ve idare" olunmaktadır.[388] Bundan sonra her çarpışma, Rus ordusunda yeni karışıklıklar doğurmaktan başka bir şeye yaramayacaktır.

Mısırlı Ferid Bey, dergi çıkarma projesine destek olarak İstanbul'dan yollanan 300 Osmanlı lirasını Yüzbaşı Mehmed Nuri'den alacaktır.[389] Ağustos ayında personel ve diğer giderler 1.185 krondur.[390]

Eylül-Ekim 1917

Güvenilir kaynaklardan gelen bilgilere göre, eylül ayının ilk haftasında Rusya'dan, Avusturya'dan, Almanya'dan gelen "Leh murahhasları [Polonya delegeleri]", Stockholm'de toplantılar yapmaktadırlar. Konu, son gelişmelerle ortaya çıkan durum ve Lehli-

lerin buna karşı uygulayacakları siyasettir.[391] Ağustos ayının son günlerinde Viyana'da toplanan Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar sosyalistleri, Sosyalist Kongresi'nin ertelenmesi sebebiyle "teessüflerini açıklamışlardır". Avusturya sosyalistleri, "toprak ilhaksız" barış yapılmasını, her milletin kendi geleceğini tayinde serbest bırakılmasını açıkça ilan etmişler, mevcut hükümetin bu konuda girişimde bulunmasını beklediklerini dile getirmişlerdir.[392] Ayrıca kararlarını, Stockholm'de Sosyalist Kongresi Komitesi'ne göndermişlerdir. Fransız hükümetinin Sosyalist Kongresi'ne katılacaklara pasaport verilmemesi kararı almasına tepki gösterip bakanlıktan istifa eden sosyalist Albert Thomas, bu tavrı basın açıklamasıyla şiddetle eleştirir.[393]

Sosyalist Kongresi, belirsiz bir tarihe ertelenir.[394] İtilaf Devletleri'ndeki temaslarını tamamlayıp Stockholm'e gelen Rus delegelerle yapılan görüşmelerin ardından, kongrenin gelecek yıla bırakıldığı, komite tarafından resmen açıklanır.[395] Komite lağvedilmemiştir ve çalışmalarını sürdürecektir. Yayınladıkları bildiriyle durumu kamuoyuna duyururlar.[396] İngiliz ve Fransız delegelerin pasaportları verilmiş olsaydı kongre 9 Eylül'de toplanacaktı. Rus delegelerin Londra, Paris ve Roma'daki temaslarında Stockholm'de kongre fikrinin kabul gördüğü anlaşılmıştır. Çünkü işçi sınıfı, gerek harbin hızla sonlandırılması, gerekse en fazla kurbanı olduğu karışıklıklara meydan verilmemesi için, Avrupa'da kararlı ve kalıcı barışın sağlanmasında doğrudan işbirliği yapmakta, siyasi ve iktisadi çıkarlarının bulunduğunu gittikçe anlamakta ve kavramaktadır. İşçi sınıfı, bir taraftan zayıf milletlerin çıkarlarını güçlü milletlerin çıkarlarına, diğer yandan kendi sınıfının çıkarlarını sermaye sahibi bulunan aracı sınıfın çıkarlarına feda etmeyecek "devamlı bir sulhün ancak bütün dünyanın en fakir ahalisi ile müştereken ve bil-ittifak icrâ edilecek mesâî sayesinde akd edileceğine de kanaat hâsıl eylemişdir."[397]

Fikir alışverişinde bulunmak gibi "ilkel bir serbestîden [hürriyetten] mahrum bırakılmamaları içün" Fransa, İtalya, İngiltere ve ABD işçilerini davet ediyoruz. Kısaca söz konusu olan fikir hürriyeti, Fransız Devrimi'nin en kıymetli zaferlerindendir. Sağlam ya-

pılı işçiler, manevi bir intihara maruz kalmadıkça, bu hürriyetten feragat edemezler.[398] İşçi sınıfının mücadelesine yönelik saldırıların sonuçsuz kaldığını, "onun emel ve arzusunun" sarsılmadığını gözlemlemekteyiz. Stockholm Kongresi'nin "mukadderâtı Rusya ihtilâline sıkı sıkıya merbût bulunuyor".[399] Biz, Rusya'daki işçi ve köylü arkadaşlarımızı takdir ediyor, çıkarlarımızın ortak olduğunu açıklıyoruz. Çarlığın yıkılışını büyük sevinçle selamlayan bütün ülkelerdeki işçi sınıfları, direniş göstereceklerdir. Komitemizin, şu sırada kesin bir toplantı tarihi veremeyeceği, karşılaşılan engellemelerden dolayı anlaşılacaktır. Çalışmalarını inançla sürdürmeği kararlaştırmıştır. Katılımcı partiler tarafından bize ulaştırılan bildirileri ve tarafımızdan hazırlanacak kapsamlı raporu yayınlayacaktır.[400]

Stockholm Kongresi, uluslararası sosyalizm fikrinin yürüyüş ve yayılışında bir merhaledir. İşçi sınıflarının aynı gayeye yönelen hareketleri ancak kongrenin kendi icraat ve hareketleriyle ilgili programının belirleneceği gün bütün etkilerini gösterecek ve düşmanlıkların bitirildiği gün bile görevi sona ermiş olmayacaktır. "Fikir ve muâmelemize göre" Stockholm Kongresi uluslararası bir ortak hareketi oluşturup ortaya çıkararak "emperyalizme karşı amele sınıfının vuku' bulan mücâdelesinde" yeni bir dönem açacaktır.[401]

Orenburg Şer'î Mahkemesi, işlemlerinin kapsamını artık genişletmiştir. Bütün resmi evraklar "Türk lisanında" yazılmaktadır. Dini bütün muameleler kendi idaresindedir. Dairede, "mühtedîlerin kayıt ve kabul" işleri için ayrı bir şube kurulmuş, her gün beş ila elli-altmış kişinin Müslüman olduğu duyurulmuştur.[402]

Abdürreşid İbrahim, aracı kişiler vasıtasıyla Doktor Sultanof'a göndermek üzere Yüzbaşı Mehmed Nuri'den 1.550 kron alır.[403] 12 Eylül'de Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne şu telgrafı çeker: "Bazı mühim ma'rûzâtda bulunmak üzre, Der-saâdet'e gelmek mecbûriyyetindeyim. Harc-ı râh olmak üzre yüz lira göndermenizi istirham ederim."[404] Ali Başhampa'ya da "Ba'zı mühim meseleler var. Bendeniz, şifahen müzâkere etmek mecbûriyyetindeyim. Müsâadenizle geleceğim. Pasaportumu yaptırmak içün verdim." diye ayrıca açıklama yapar.[405] Talep uygun görülür yol parası olarak 100 Osmanlı

lirasının Abdürreşid İbrahim'e ödenmesi emredilir.[406] Onunla birlikte gidecek Ferid Bey'in yol parası da verilir.[407] 100 Osmanlı lirası karşılığı 820 kronu, Yüzbaşı Mehmed Nuri'den alır.[408] Ferid Bey, bazı gerekçeler öne sürerek İstanbul'a dönmekten vazgeçer. Bunun üzerine üstlendiği görevden uzaklaştırılır.[409] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce yollanan 1000 Osmanlı lirası Miralay Mehmed Ali'ye ulaşır.[410] Paranın 150 Osmanlı lirasını, geri dönecek olan Crupette'ye öder.[411] Ali Başhampa, Yüzbaşı Mehmed Nuri'den ayrıca Crupette'ye yapılacak ödemeyi tekrar ettikten sonra, "Mösyö Fokyon'a da seyahat masrafı olmak üzre ma'lûm-ül-mikdar parayı" vermesini ister.[412] Crupette hemen dönmez, bir süre daha Stockholm'de kalması uygun görülür.[413]

Stockholm Rus elçiliğince Fokyon Efendi'nin St. Petersburg'a gitmesine izin verilir. Fokyon Efendi, "St. Petersburg'da ikamet edecek ve kendisine St. Petersburg ve Finlandiya'da verilen adresler vasıtasıyla, Rusya ahvâl-i hakikiyyesini [gerçek durumu] bildirecektir."[414] İkamet ve yol masraflarını karşılamak üzere 5000 rubleye ihtiyaç vardır. Elde yeterli miktar yoktur. Hem bu ihtiyacın karşılanması hem de yedek para kalması için Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, Miralay Mehmed Ali, 5000 Osmanlı lirasının süratle gönderilmesini ister. Fokyon Efendi'nin gidişini birkaç gün de olsa ertelemesi şüphe çekeceğinden, Yüzbaşı Mehmed Nuri, kendinde bulunan 3000 ruble karşılığı 1.400 kronu vererek gönderir. Bu sıralarda Danimarka'ya gelen Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürü Kaymakam Seyfi ile görüşmek üzere Kopenhag'a gider.[415] Para sıkıntısını öğrenen Kaymakam Seyfi, Başkumandanlık İstihbarat Şubesine telgraf çekerek, "acil olarak Yüzbaşı Mehmed Nuri'ye para gönderilmesini, Ali Başhampa'ya rica ediniz" der.[416] Bu arada Bükreş Elçisi Safa Bey, Kopenhag elçiliğine "muvakkaten" tayin edilmiştir.[417]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, Rus geçici hükümetinin Müslümanlara yönelik siyasi baskılarına karşı bir hamle yapar. Abdürreşid İbrahim imzasıyla, eski ve yeni Rus hükümetlerinin Müslümanlara uyguladıkları mezalime bir son verilmek üzere, papaya hitaben bir telgraf çeker. Bir örneğini de İsveç, Macaristan, Avusturya, Alman-

ya'da yayımlanan toplam 40 gazeteye gönderir.[418] Bu gelişmeleri "çok gizli" bir yazıyla Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Hariciye Nezareti'ne bildirir.[419]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce, Yusuf Şetvan Bey'in pasaport işlemlerinin hemen bitirilmesi Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti'ne yazılır.[420] Harbiye Nezareti Özlük İşleri Müdürlüğü'nden de şu talepte bulunulur: "İhtiyat zâbit namzedleri talimgâhında bulunan Peşaverli Abdurrahman Efendi'nin İstokholm'de ictimâ' edecek [toplanacak] milletler konferansında Afganistan ahâlisi nâmına bulunmak üzre iki mah [ay] müddetle terhisi husûsunun îcâb edenlere emir buyurulması..."[421]

Tunuslu Şeyh Salih Efendi ve Şeyh İsmail es-Safaî Efendi, Faslı Mehmed el-Atabi Efendi, Bingazili Yusuf Şetvan Bey, Hindli Abdülcebbar Hayri ve Abdüssettar Hayri Efendi, Kulcalı Abdülaziz Efendi Stockholm'e gidecek heyetin ilk kafilesi olarak 22 Eylül'de Balkan treniyle hareket edecekler,[422] Berlin'de bir süre kalıp Stockholm'e geçeceklerdir. Abdülcabbar Hayri, Ali Başhampa'ya Stockholm'den gönderdiği mektupta, Avusturya sınırında kötü muamele gördüklerini, bazı eşyalarına el konulduğunu esefle söyler. Berlin'de kaldıkları sürede, zamanlarının çoğunu kütüphanelerde, müzelerdeki nadir eserlerde ve kitaplarda Hintlilere ait bilgiler aramakla geçirdiklerini, kitaplar satın aldıklarını, ellerinde iyi bir koleksiyon oluştuğunu da özellikle belirtir. Leipzig'e giderek Hint meselesi üzerinde, kısa süreli de olsa araştırma yapmışlardır.[423]

İlk heyet, 11 Ekim'de Stockholm'e iner ve otele yerleştirilir.[424] Heyettekiler, hemen çalışmaya, temas kurmaya başlarlar. Sosyalistlerle konuşurlar. Halktan, resmi görevli oldukça önemli kişilere "durumlarını, amaçlarını ve taleplerini" anlatırlar. "Yusuf Şetvan, Şeyh İsmail ve Salih efendilerin hitabeleri üç lisan ile terceme edilmek üzredir."[425]

Kulcalı Abdülaziz Efendi ve daha birkaçının hazırladıkları konuşma raporları henüz Stockholm'e ulaşmamıştır.[426] Diğerleri buradakilere katılıncaya kadar, gelen heyettekiler bazı yayınları hazırlamakla meşgul olacaklardır. İsveç gazetelerinde, heyetin geliş sebeplerinden bahseden haberler yayımlanır.[427] Mısırlı Abdülaziz

Çaviş ve Muhammed Ferid, Dr. Ahmed Saib araştırmaları dolayısıyla Berlin'de kalan Hint temsilcileriyle buluşup 16 Ekim'de Stockholm'e gelirler.[428] İlk iş olarak, kongrede sunacakları bildirilerinin tercümesine girişirler. Ne zaman toplanacağı hâlâ bilinmeyen kongreyi gerçekleştirecek İsveç, Norveç, Hollanda ve İskandinavyalılardan oluşan "daimî komite" üyeleri Stockholm'dedirler. Komitenin başkanlığını yaptığı söylenen İngiliz üye, "Osmanlıların ve müttefiklerinin şiddetli aleyhtarıdır."

Yusuf Şetvan, gelişlerinden üç gün sonra kaleme aldığı mektupla, ilk izlenimlerini Ali Başhampa'ya aktarır. Kongrenin ne zaman toplanacağı belirsizdir. İsveçliler, burada bulunan yabancılar "heyettekilerin niçin geldiklerini anlamak hususunda" çok meraklıdırlar. Bir yandan gazeteler söyleşi yapmak isterlerken, diğer taraftan da halk, sokakta bunları görünce habersiz fotoğraflarını çekmektedir. İstanbul'da Fransızcaya çevrilen bildirilerin, diğer dillere yani Rusça, İngilizce ve İsveççeye tercümeleri için Miralay Mehmed Ali yardımcı olacaktır. Bu mesele halledildikten sonra, hemen toplantılar düzenlemeye, dolayısıyla görevlerini yapmaya başlayacaklardır. Faslı Mehmed el-Atabi Efendi, ameliyat olmak zorunda olduğundan, Berlin'e geri dönecekken,[429] burada hastahaneye yatırılıp tedavisine başlanmıştır. Soğuk hava gelenleri etkilemiştir. Yüzbaşı Mehmed Nuri, heyettekileri nerede oturmanın uygun düşeceği, rast gelenlerle konuşmanın amaca hizmet etmeyeceği konularında uyarıcı bilgiler verir. Şimdilik fazla tartışmalarla, tekziplerle uğraşmamak için hazırlıkla meşgul olacaklardır.[430] "Her şey istişâre" edilerek ve maslahatgüzarın da fikri alınarak yapılacaktır.

Mısırlı Abdülaziz Çaviş, Muhammed Ferid Bey ve Dr. Ahmed Saib Berlin'e yola çıkarlar. Abdülaziz Çaviş, hareketinden önce, *El-Âlem-ül-İslâm* dergisinin yazı işleri ve yönetiminin şu isimlerden oluştuğunun "Karargâh-ı Umûmîye"ye bildirilmesini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder. Buna göre; kurucu: Abdülaziz Çaviş, müdür: Mısırlı Mehmed Kebh Bey, müdür yardımcısı: Abdüsselamzâde Mehmed Tahir Bey, yazar: Mısırlı Ömer Rıza Bey, mütercim: Mısırlı Ahmed Yâver Bey, dağıtım görevlisi: Mısırlı Emin Mazhar Efendi olmuştur.[431] Yılın başında gazete için satın alınan

kâğıtlar hâlâ depodan taşınmadığından zarar görmüşlerdir. Firma, bundan dolayı 1.312,20 mark tazminat istemektedir.[432]

Stockholm'deki temsilci heyet üyeleri toplanarak yapacakları işleri görüşürler ve tutanağa geçirirler. 22 Ekim tarihli toplantı tutanağında şu hususlar yer alır: Asıl gayesi, insanlığın mahvına sebep olan Cihan Harbi'ni bitirecek ve barışı sağlayacak tedbirlerin alınmasına dönük olmasından dolayı, her vicdan sahibinin şükran duyduğu Sosyalist Kongresi'nin ne zaman toplanacağına dair on dört gün boyunca bilgi edinilmeye çalışılmış, sonunda güvenilir kaynaklardan kongrenin ancak gelecek yıl içinde gerçekleşebileceği öğrenilmiştir. Bu kadar süre burada beklenemeyeceğinden, mazlum Tunus, Mısır, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi, Hint, Kafkas, Turan-Türkistan İslam halklarının istedikleri hürriyeti, hak ve adaleti bütün insanlığa duyurmak üzere seçtiği temsilcileri, burada "büldân-ı mağsube-i İslâmiyye [Gasp Edilen İslâm Memleketleri]" adlı bir toplantı düzenlemeyi kararlaştırdılar.[433]

Ertesi gün yeniden bir araya gelen temsilciler şu kararları alırlar: Ferid Bey'in, toplantının düzenlenmesinde yasal şartları araştırıp eğer müsaitse gerekli izni almak üzere girişimde bulunması. Sosyalist merkez komitesine, toplantının ardından bildirilerin takdimi. Bu işle iki temsilcinin görevlendirilmesi. Fransızca bildirilerin, İsveççeye de tercüme ettirilmesi ve sınırlı sayıda dağıtılması. Daha sonra da İngilizce, Almanca, Rusça çevirileri de olduğu halde basımı ve ilgili yerlere ulaştırılması. Gasp edilen İslam memleketlerinden olup dışarıdan katılmak isteyen kişiye, ilgili memleket temsilcisinin onayından sonra izin verilmesi. Temsilcilere verilen yol paraları tamamen harcandığından, kişi başına 100'er lira tahsisi için başvuruda bulunulması.[434]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, Yüzbaşı Mehmed Nuri'ye hemen 500 Osmanlı lirası gönderilir. Abdülaziz Çaviş, Peşaverli Abdurrahman ve Abdülmalik Hamza beylere 100'er lira verilmesi, heyetin yapmış olduğu yayınların ve toplantıların masraflarının ödenmesi emredilir.[435] Miralay Mehmed Ali'ye de elçiliğe gönderilen 900 Osmanlı lirasının, orada kalışları uzayan dokuz kişiye eşit paylaştırılması emredilir.[436] Yusuf Şetvan da gönderilen paranın

önce marka sonra krona çevrildiğini ve her temsilciye 100'er lira karşılığı "yediyüz küsür Kron" verildiğini, Ali Başhampa'ya bilgi olarak arz eder.[437]

Temsilciler, düzenleyecekleri toplantının ne şekilde yapılacağını kararlaştırırlar. Davetlilerin katılacağı bir toplantı üzerinde görüş birliğine varılır. Bunun için de davetiyelerle duyuru yapılarak katılım sağlanacaktır. Tunuslu Şeyh Salih ve Şeyh İsmail es-Safaî efendilerin temsilcileri ikna edici izahları, bu kararda etkili olmuştur.[438]

Yüzbaşı Mehmed Nuri, 23 Ekim'de Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gönderdiği raporda, Sosyalist Kongresi'nin kesin olarak "akamete [yarıda kalmaya] mahkûm olması" üzerine, çeşitli ülkelerden Stockholm'e gelen sosyalistlerin ve gazetecilerden çoğunun ülkelerine döndüğünü belirttikten sonra, kongreyle ilgili diğer gelişmeleri anlatır. Hollanda, Belçika, Avusturya, Alman sosyalistlerinden ve "St. Petersburg Sovyeti üyelerinden Minimalist" birkaç kişi hâlâ şehirdedirler. İtilaf Devletleri hükümetlerinin "sosyalistlerine pasaport vermeyerek" Sosyalist Kongresi'ne katılmalarını engellemeleri, toplantının yapılamamasının tek sebebidir. Bununla birlikte Rusların yanı sıra diğer bazı sosyalistlerin, bir iş başarmak için kongrenin toplanmasına yeniden çaba gösterebilmeleri hatırdan çıkarılmamalıdır.

İslam âleminin çok açıkça "ma'rûz bulunduğu mahkûmiyet ve esâret" yüklerini üzerlerinden atmak, refah ve serbestliklerini sağlamak emeliyle gönderilen temsilcilerinin, kongre toplanamayınca, "Gasp Edilen İslâm Memleketleri" adıyla "umûmî bir İslâm kongresi" düzenleyecekleri bir kez daha raporda belirtilir.[439] Henüz ulaşmayan konuşma raporları İstanbul'a gönderilmiştir. Yüzbaşı Mehmed Nuri, heyetle istişare ettikten sonra basımı yapılacaktır.[440]

Yusuf Şetvan, Sosyalist Merkez Komitesi genel sekreteriyle birkaç kez görüşür. Trablusgarp ve Bingazi halklarının talepleri hakkında yazılı açıklama yapar. Ortaya koyduğu kesin deliller, muhatabını etkiler. Genel sekreter, isteklerinin dikkate alınacağını, halkın amaca ulaşmada gösterdiği kararlılığı, direnci, cesareti kendisinin de bir dereceye kadar bildiğini, kongredeki sözlü ve yazılı açıklamalarını destekleyeceğini söyler. Yusuf Şetvan, komite yöne-

tim kurulundan Hollandalı, İsveçli, Danimarkalı üyelere de aynı şekilde anlatır, insani duygularını tahrik eder. Ayrıca, sosyalistliğin İslamiyet esasları üzerine kurulduğunu, Müslümanların genellikle "iştirâk-i amel ve emvâl [iş ve mülk ortaklığı] ile mükellef bulundukları içün sosyalist olduklarını ve bundan dolayı teşkîlât gibi zâhirî [görünür] şeyleri yapmaya lüzum görmediklerini"[441] bundan dolayı her Müslümanın hak ve adalete hizmet eden Sosyalist Kongresi'yle işbirliğinde bulunabileceklerini de anlatır. Onlar da halkın isteklerine taraftar olacaklarını vaat ederler.

"Kırk milyonluk İslâm Turan, yani Buhara, Hive, Fergana, Türkistan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tarancı (Doğu Türkistan) milletleri istiklâl komitesi nâmına" Stockholm'e gelen Kulcalı Abdülaziz Hayri, hazırladığı dilekçeyi,[442] kongreyi gerçekleştiremeyen "Stockholm Beynelmilel İskandinavya Merkez Komitesi" yönetim kuruluna gönderir. Kongrede sunacağı bildiriyi* de ayrıca ek olarak takdim eder.[443]

Kulcalı Abdülaziz Hayri, devam eden harbin "İngiltere ve Fransa'nın emperyalizm ve sermâye-dârlık ve Rusya'nın Çarizm" siyasetinden ortaya çıktığını, insanlığı ve eserlerini harabeye çevirdiğini öncelikle vurgular. Rus milleti, bütün insanlığın ve medeniyetin kutlamasına, bayramına ve selamına nail olan "o meşhur inkılâbı" yaparak, harbin sebeplerinden çarizme son vermekle, uluslararası barışın yeniden kurulmasına büyük hizmette bulunmuştur.[444]

İnsan haklarına ve esir milletlerin bağımsızlıklarına dayanak teşkil edecek, ebedi bir barışın uluslararası ilkelerine dair kararları almak üzere ileride mutlaka toplanacak "sulh konferansının ve inkılâbcı Rus hükümet-i cedîdesinin [yeni hükümetinin]" çarizm tarafından imha edilen, temsilcisi olduğu milletlerin hürriyetlerini iade edeceğine şüphe yoktur. Yarım asır öncesine kadar bağımsız yaşayan Turan milletlerinin geçmişte, büyük bir medeniyet meydana getirdiklerine bütün dünya tarihi şahittir. Bu medeniyet, İbn Sina gibi filozoflar, bilginler; Uluğ Bey gibi yıldızbilimciler, matematikçiler; İsmail Buhari gibi mühendisler; Necmeddin Kübra

---

* Bildiri metni için bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Turan'ın İstiklâliyeti".

gibi tefsirciler ve hukukçular; Bahaeddin Nakşibendi gibi tasavvuf âlimleri ve daha binlerce "âlimler, şâirler, ârifler" yetiştirmiştir. Bunların eserlerinden Avrupalı bilim insanlarının ne kadar çok yararlandıklarına yine tarih tanıktır.

Turan'ın çok sayıda meşhur medeniyet ve hayır binaları, dini camileri ve mescitleri, irfan tekkeleri, yüksek medreseleri, sanayi ve iktisadi kuruluşları vardır. Çarizm hükümetleri tarafından bu memleketlerin gasp ve işgali; insan hakları ve milletlerin bağımsızlık esasları noktasından asla ve hiçbir şekilde geçerli değildir. Rusya, Turan'ı gasp ettiği günden beri, burada uyguladığı "gayri meşru ve gayri medenî" şu hükümleri hâlâ korumaktadır:

1. Turan, askeri sıkıyönetime tâbidir.

2. Turan'da, Kuzey Türklerinin ikametleri, arazi satın almaları, gazetelerinin girmesi ve yayını, keza İstanbul, Hicaz, Mısır gazeteleri ve dergilerinin, kitaplarının da girişi kesinlikle yasaktır. Dışarıdan gelen Müslüman seyyahları, tüccarları kabul edenler, gelişlerini hükümet birimlerine haber vermeyenler ve belirtilen yayınların ithaline, okunmasına, yayın ve dağıtımına kalkışanlar en şiddetli cezaya çarptırılırlar.

3. İslâm halifesinin isminin hutbelerde söylenmesi mutlak yasaktır.

4. Turan, Duma'ya üye seçmek hakkına sahip değildir.[445]

Çarizm, askerleriyle, insanlığın yüzünü kızartacak mezalim ve katliam yaparak Turan'ı işgal etmiştir. Japon Harbi'nin ardından, Rusya'da doğan meşrutiyet güneşinin yaydığı "hürriyet ve eşitlik" ışığından, "mağdur Turan, mahrum bırakılmış olduğu gibi" ne yazık ki Rus halk devriminden sonra da değişen bir şey yoktur. Vaktiyle çarizmin zulmünden kaçıp Çin'e göç eden, "bu devrimin dayandığı ilkelerden yararlanmak ve vatanlarına kavuşmak için Turan'a geri dönen 80 bin, Yedisu vilayetinden 2500'e yakın Kırgız ile Türkistan'dan 50 bini aşkın masum aile; Ruslar tarafından aç bırakılmak ve kılıçtan geçirilmek suretiyle katledildiler. İnsan haklarına ve bağımsızlık esaslarına dayanan bu halk devriminden sonra bile "mazlum, mağdur ve masum Turan'da", Rusların gerçekleştirdiği bu katliamlar; merkez komitenin yanı sıra hür ve

tarafsız Avrupa basınınca şüphesiz değerlendirilecektir. Çarizm hükümetinin Turan'da reva gördüğü idare siyaseti, bugün de aynen devam ediyor ve Turan milletleri mahvoluyorlar.[446] Bu durumun sürüp gitmesi haksızlık olduğundan Turan, Avrupa medeniyeti ve insanlığınca, Rus esaret zincirinden ve keyfi idaresinden kurtarılarak, bağımsızlığına yeniden kavuşturulmalıdır. Çünkü Turan, çok eskiden beri sahip olduğu istiklale layıktır.

Turan İstiklal Komitesi,[447] nisan ayı ortalarında İstanbul'da şu duyuruyu yapmıştı: "Orta Asya Türk boylarının; yani Buhara, Hive, Fergana, Türkistan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tarancı milletlerinin temsilcileri; İhtilâlcilerin, kendi memleketlerinin özerkliğini sağlamaları şartıyla, onlara yardım etmeye taraftardırlar. Temsilciler, bu şartla St. Petersburg'u siyasî merkezi olmak üzere tanıyacaklardır."[448] Kulcalı Aziz Hayri, son söz olarak şunları söyler: Merkez Komitesinin aracılığıyla ileride toplanacak barış konferansında; Rusya Cumhuriyeti hükümetinin devrimine, açıklamalarına ve duyurularına güvenerek St. Petersburg'u siyasi merkez tanımak şartıyla, Turan hanlıkları bağımsızlıkları "federasyon republic" iade edilmeli, yeniden hayata geçirilmelidir. Turan, hür ve bağımsız olmadıkça devamlı ve esaslı bir barışın tesisi imkânsızdır. Turan'ın bu hususta ki ümitsizliğinden, ileride Turan'da ne yazık ki baş göstereceği kesin olan dehşetli harp ateşinden; toplanacak konferansın üyeleri ve mensubu oldukları devletler, insanlık ve medeniyet dünyası ile merkez komitesi sorumlu olacaktır.[449]

Stockholm'deki Rusya konsolosluğu önünde toplanan Ruslar, "Petrograd'a gitmeye müsâade olunmadığından" protestolarını dile getirmektedirler.[450] Heyet üyeleri de faaliyetlerini sürdürmektedirler. Toplantıyı düzenleyecek ve yazılı konuşma metinlerini dağıtacaklardır. Toplantı sonunda da raporlar Sosyalist Merkez Komitesi'ne takdim edilecektir.[451] Doktor Fuad Bey, Doktor Tevfik ve Doktor Abdurrahman Azzam, pasaport vize işlemleri yetişmeyince Stockholm'e gelememişlerdir.[452] Stockholm'deki personel maaşı ve kirasına bu ay 570 kron harcanmıştır.[453]

"Kafkasya'ya me'mûren i'zâm edilerek avdet eden [görevle gönderilerek geri dönen]" Bacil Kaymakamı Habib Bey, İstanbul'a gel-

dikten hemen sonra hazırladığı raporu Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[454] 1914 Ağustosu'nda izinli olarak Yemen'den hareket eden Habib Bey, "seferberlik emrinin ilan edildiği günlerde" İstanbul'a varır. Aslen Kafkasya'nın Şirvan eyaletindendir. 1897 yılında göçle geldiği İstanbul'da eğitimini tamamlamış, çeşitli hizmetlerde bulunmuş "devlet-i ebed müddet-i Osmâniyye'nin sâye-i âtıfetinde fevz ü felah olmuş [yardımseverliğiyle kurtulmuş]" ise de doğduğu topraklardaki Türk kardeşlerinin Rus hâkimiyetinden hürriyetlerine kavuşmaları düşüncesini hep taşımıştır.[455] Şimdi fırsat doğunca, hemen "gönüllülerin ve komitecilerin" seçimi, uygun bulunması ve yollanmasıyla görevli Binbaşı Süleyman Askerî'ye başvurur. O da Habib Beyin "niyetinin pâk ve saflığını" anlar, Kafkasya'ya gitmesini yararlı görür.

İpek tohumu ticareti sıfatıyla, Kafkasya'ya gitmek üzere Osmanlı pasaportu alıp, eylül ayı ortalarında İstanbul'da bir Rus vapuruna binerek Batum'a gelen Habib Bey, buradan Tiflis'e geçer. Üzerindeki pasaportla, Kafkasya'da iş göremeyeceğini anlayınca yakınlardaki bir köye gidip, "Rus dâhilî pasaportu" alır. Yabancı ülkede bulunup geri dönmesinden dolayı çarlığın takibinden, şüphesinden kurtulamaz. Buna rağmen "maksad herşeyi meşrû' kılar" ilkesine dayanarak, kendisine verilen tebliğ görevini her ortamda yapar. Hocalar, şeyhler, sufiler, tüccarlar, gençler, çiftçiler arasında her sınıfın anlayabileceği dille çarlık aleyhinde teşviklerde, tahriklerde bulunur. Rusya'nın bu harpte mutlaka yenileceğine inanmalarını, korkmamalarını delillerle anlatır. Ne fayda ki Binbaşı Süleyman Askerî'nin gönderileceğini vaat ettiği fedailer, komiteciler, silahlar, mühimmatlar gelmediği gibi, bunlardan bir eser de görünürde yoktur.[456]

Habib Bey, bu olumsuzluğa rağmen gizlice çalışmaya devam ederek kasaba kasaba şehir şehir dolaşır. Küçük küçük teşkilat kursa da çarlığın zulmünden korkmuş halka büyük bir ihtilal çıkarttırmayı başaramaz. Sarıkamış, Kars, Acara başarısızlıkları Müslümanları büsbütün korkutmuştur. Yine de geri adım atmaz görevini sürdürür. Tam bu sırada halktan asker istenir. "Birçok roller oynayarak ahâlî-i mahalliye lisânından –asker alınmasının

birçok mehâziri [sakıncaları] olacağı yollu– Kafkasya Valisi Nikola Nikolayeviç'e jurnaller verdirerek hükûmet ihâfe edilmek [korkutulmak] suretiyle ahz-ı asker [asker alma] fikrinden sarf-ı nazar etdirildi [vazgeçirildi]."[457] Çarlık, Müslüman halkı sıktıkça sıkıyor, lakin onların "Türkiye'ye olan kalbî meyli ve muhabbeti" artıyordu. İdari baskı ve orada yaşayan Müslümanlar arasındaki mezhep ayrılığı, gizli teşkilatın faaliyeti için demir gibi set oluşturuyordu.

Bu karmaşıklıkta "Rus inkılâbı vuku' buldu", artık herkesin dilindeki düğümler çözüldü. Fikirlerde, zihinlerde her ne varsa, amaçlanan hedef ne ise, yıllardır gizli gizli besledikleri muhabbeti açıktan söylemeye konuşmaya meydan buldular. Toplantılarda, konferanslarda nutuklar çekildi, herkes Türklüğünü söyledi, cesaretlendi. "Hatta mavi Türk millî bayrağı her tarafda temevvüc etdi [dalgalandı]. Bayraklarda, yaşasın Türklük, yaşasın milliyet, yaşasın ittihad, yaşasın İslâmiyet ve âzâdelik [serbestlik], yaşasın hakîkî uhuvvet [kardeşlik], kahrolsun adüvv [düşman], kahrolsun Rus istibdâdı cümleleri yazıldı. Ve birçok yerlerde mavi ve kırmızı bayraklarda kelime-i şehâdetle beraber ay ve yıldız yazanlar bile oldu."[458] Her yerde eski idareciler uzaklaştırıldılar, yerel halktan seçilen kişiler yönetici yapıldılar.

28 Nisan 1917'de Bakü'de "Umûm Kafkasya İslâm Vekilleri" toplandılar. Kurultay'da beş ana başlık altında dile getirilen şu meseleler tartışıldı:

1. Şimdiki duruma karşı siyasi vaziyet.
2. Milli teşkilat.
3. Dini mezhepler, medreseler ve vakıflar idarelerinin ıslahatı.
4. Milli mektepler.
5. Maliye.

Her meseleyi tartışmak üzere "birer kurul" oluşturuldu. Habib Bey'in daha önce hazırladığı 3 numaralı başlık "hakkındaki programı" ikinci oturumda okunur. Ayrılmış dini idareler birleştirildikten sonra "bir din ve bir millet" arasında Sünni ve Şii "din reisleri", yani müftü ve şeyhülislamları, ayrı ayrı değil aynı yönetim altında,

"her iki mezhep ulemâsı birlikte bulunacaklar" ve "idare-i şer'iyye" adı altında birleşeceklerdir. Bu düşünce açıklanınca dinleyiciler alkışlarla, müftünün ve şeyhülislâmın kürsüye gelmelerini isterler. Her ikisi de kürsüye çıkıp alkışlar arasında birbirlerini kucaklarlar, sarılırlar, ağlayarak "gayet ma'sum fakat rûhânî bir tablo ve levha şeklini" alırlar.[459]

Müftü, –Habib Bey'in kardeşi– kürsüde bir konuşma yapar. Anlaşmazlıkların, ayrılıkların bu ana kadar verdiği zarar ziyanı, ittifakın sağlayacağı sonuçları, faydaları anlatır. Kur'an-ı Kerim'den Enfal suresi, 60. ayeti[460] okur ve mealini açık bir dille anlatır. Cihada hazır bulunmanın lüzumundan bahsettikten sonra; "Peygamberimize bi-hakkın [hakkıyla] vâris olmak için ulemânın bizzat kılınç kuşanıp, zırh giyip kalkan takarak muharebe meydanlarında din ve millet uğrunda şehîd olmaları îcâb edeceğini" söyleyince, "yaşasın Türklük ve Türkiye sadâsı" kendiliğinden ayyuka çıkar.[461] İşte bu mezhepler birliği münasebetiyle, milli komitede milli işler için harcanmak üzere 275 bin ruble toplanır. 30 Nisan tarihi, kurultay tarafından "millî bayram" kabul edilip, o günün sevinç gösterileriyle kutlanması kararlaştırılır. Böylece dehşetli bir düşmanlığa bürünen mezhep ayrılığı da çarlık gibi dürülür.

İkinci oturumda milli mektepler meselesi de ele alınır. Orta ve yüksekokullarda eğitimin ana dilde okutulması ancak isteyen milletlerin ilkokullarında iki yıl kendi milli diliyle okutup sonra Türkçeye geçilmesi, Rusçanın yalnız dil olarak okutulması kararlaştırılır. Bu konuda tartışmalar çıkınca, Reşid Han Kaplanof'un açıklamalarıyla "Osmanlı şîvesi okutulması kabul edildi. Ancak Çerkeslerin temsilcisi Harun Efendi, Çerkeslerin okullarında Çerkesçe okutulması, Türkçe okutulmaması tarafdarı oldu."[462]

Toprak ve işçi meselesi de bu oturumda gündeme gelir. Konunun "Kurucu Meclis" toplanıncaya kadar ertelenmesi kararlaştırılır. Sonra, Kadetlere karşı Müslümanların ve kurultay meclisinin konumu hakkında, Kurultay Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşıyef açıklama yapar. Bu hususta kendi düşüncesini ifade eder: "Kadetler, bâ-husus [hususiyetle] Milikoflar ve tarafdarları, küstahlıkta Deli Petro'ya rahmet okuturcasına son derece ileriye varıp Boğazları,

İstanbul'u almak ve Ayasofya kubbesinin üzerindeki ay yıldızı indirip, maâz-Allah, haç asmak gibi edebsiz bir fikirde bulunuyorlar. Efendiler! Boğazlar ve İstanbul, koca Fatih'in o Sultan Mehmed'in biz Türklere ve İslâmlara bıraktığı bir yadigâr-ı millîdir. O yadigâra hangi el uzanırsa, bizler onu la'netle karşılayarak kanımızın son damlasına kadar o yadigârı muhâfazaya çalışacağız."[463] Böylece alınacak tavır da belirlenir.

Müftü ve şeyhülislam, sağlanan ittifakı göstermek, sağlamlaştırmak, halka önemli tebliğlerde bulunmak üzere, Güney Kafkasya'da dolaşmakla ve teftişle görevlendirilirler. Habib Bey'in bu önerisi kabul görünce, kendisi de onlara eşlik eder. Derbend, Kuba, Şamahı merkezlerini dolaşıp aydınlatıcı tebliğlerde bulunurlar, talimatlar verirler. Habib Bey, İstanbul'a gideceğinden Bakü'ye döner. Müftü ve şeyhülislam geziyi sürdürürler. Gökçay, Ağtaş, Areş (Gence), Nuha (Şeki), Zakatali (Car) merkezlerini dolaşıp görevlerini tamamlayarak Tiflis'e giderler.[464]

Siyasi vaziyet başlığı, üçüncü oturumun tartışma konusudur. Genceli Nesib Bey, Kafkasya'da yaşayan her milletin özerkliğini talep etmesi gerektiğini söyler, kendisi de "Azerbaycan Türk muhtariyetini" ister. Mehmed Emin Resulzâde de aynı düşünceye "adem-i merkeziyet" ifadesini ekleyerek ayrıntılı açıklama yapar. Kafkasya'da mevcut Türkler, Lezgiler, Çeçenler, Asetinler, İnguşlar, Kabardinler ve Çerkeslerin ayrı ayrı özerklik taleplerinde bulunmaları gerektiği kanaatindedir. Dağıstanlı Lezgi Haydar Bey Bamatof, Derbendli İbrahim Bey Haydarof aynı şekilde Kafkasya'nın özerkliği konusunu dile getirirler.

Uzun tartışmaların ardından kürsüye çıkan Reşid Han Kaplanof, her iki teklifin eksiklerini, sakıncalarını anlatır. Kafkasya Müslümanlarının birbirlerinden ayrılmaları birçok vahim sonuçları da beraberinde getirecektir. "Kafkasya'da mevcud Müslüman nüfusunun yüzde sekseni Türk ise de velâkin topografyaca kendini müdâfaa edecek tabîî bir mevki' ve hudûda mâlik değildir."[465] Kuzey Kafkasya'da Dağıstanlılar ve diğer milletler, nüfus bakımından az ve karışık iseler de coğrafyaları, özellikle kuzey sınırları savunmaya gayet elverişlidir. "Her iki tarafı gözeterek Kuzey

ve Güney Kafkasya Müslümanları, 'Kafkasya Muhtâriyyeti' adıyla bir özerklik kurabilirlerse, ileride Kazan, Türkistan ve Kırgızları da tahakkümden kurtarabilir. Zaten Kafkasya'nın doruğu Türk hâkimiyeti ve Türklük için elzemdir. Bundan dolayı Kafkasya özerkliğini isteyelim." Reşid Han Kaplanof'un bu teklifi oybirliğiyle kabul edilir.

Dördüncü ve beşinci oturumlarda "Millî Teşkîlât ile Maliye" başlıklı konular görüşülür ve üzerinde anlaşılan, uygun görülen kararlar alınır.

Oturumların sonunda, kurultaya katılan Güney ve Kuzey Kafkasya'nın en güvenilir ve siyasi yüzlerinin bulunduğu bir komite oluşturulur. Habib Bey'in de bulunduğu komitede, kapalı görüşmeler gerçekleştirilir. Üç gün süren tartışmaların, müzakerelerin sonunda oybirliğiyle belirlenen talepler, karar altına alınır:

1. Kuzey ve Güney Kafkasya'nın Türkiye hükümetine ilhakı.
2. Bugüne dek kurulan küçük küçük teşkilatların büyütülmesi, çoğaltılması.
3. Kafkasya Müslümanlarının her cins silahla donatılması.
4. Türkiye hükümetiyle sürekli haberleşmeyi sağlamak üzere Kafkasya Dağları'nın en gizli bir noktasında telsiz-telgraf tesisi.
5. Teşkilatın bütün Kafkasya Müslümanlarına yaygınlaştırılması, hepsine yeterli miktarda para aktarılması.
6. Meydana gelecek inkılabın ve harekâtın birliği gayesiyle iki-üç kurmay, kırk-elli subay ve yeterli sayıda çavuşun, Kafkasya'ya Türkiye'den yollanması.
7. Yolların, köprülerin tahribi için patlayıcı, üç-dört makineli tüfek yollanması.
8. Bu işlerin "gayet gizli" bir şekilde ancak Enver ve Talat paşaların bilgisi dahilinde yapılması.
9. Kafkasya'ya gönderileceklerin bu komitece düzenlenecek parolayla gelmeleri, aksi halde sözlerine güvenilmemesi.
10. Komite faal üyelerinin isimlerinin güvenilir olmayan kişilere açıklanmaması.

11. Habib Bey'in Kafkasya'nın inkılap öncesi ve sonrası durumunu bilmesi, köylülere varıncaya kadar hislerine aşina olduğu gibi; teşkilat, kurultay vesaireyi dahi tamamen düzenleyip çalıştırdığından dolayı, "tarafımızdan vekâleten" İstanbul'a gönderilmesi.[466]

Habib Bey, İstanbul'a hareketinden evvel Bakü'deki adamlarınca İstanbul'a gönderilen Selim Bey Behbudof'un Tiflis'te bulunduğunu "istihbar edince" onunla görüşmek ister. Aynı zamanda Gürcülerin vaat ettikleri 800 silahın alımını da konuşabilecektir. Yanına bir kişiyi de alır ve Tiflis'e gider. Selim Bey Behbudof'la bir araya gelirler. Onun İstanbul'da Almanya "politika ve iğfalâtına [aldatışlarına] kapıldığını" hisseder. İstanbul'a gidiş için teklif ettiği yol da güvenli değildir. Gürcülerle de aynı şekilde işbirliği yapılamayacağı kanaati oluşur. "Gürcü muhtâriyyetinin hudûdu mes'elesini" açıklayarak "akla hayâle gelmeyecek" taleplerde bulunduklarından, bu konudaki görüş farklılığı üzerine silahları da vermezler.[467] Habib Bey de Bakü'ye döner, "İran tüccarı nâmına" bir pasaport çıkarır.

Temmuz ayı başında yola çıkacakken, Tâlibzâde Yusuf Ziya'nın İstanbul'dan geldiğini öğrenir. Yeniden Tiflis'e gider. Uzun uzadıya konuşur. Mevcut ve önceki durum, aldıkları kararlar hakkında ayrıntılı açıklama yapar. O da İstanbul'a Finlandiya üzerinden gitmesinin gerektiğini söyler. Rus cephesi Karpatlar'da yarılınca, hükümet yabancı ülkelere gidip gelmeyi yasaklar. Tâlibzâde Yusuf Ziya'yla deniz kıyısında bir nokta belirlemek üzere Viladikafkas'a gelirler. Nokta tespiti meselesi kesin biçimde belirlenemeyince, telgrafla Stockholm'e bilgi verilmesinde anlaşırlar. 21 Ağustos'ta Viladikafkas'tan yola çıkan Habib Bey, Rostov-Taganrog-Moskova güzergâhıyla St. Petersburg'a gelir. Ertesi gün trene biner ve Tornio'ya varır. Gemiyle Haparanda'ya geçip, trenle tekrar Stockholm'e ulaşır. Stockholm Elçi Vekili Esad Bey'in ilgisizliği yüzünden on üç gün beklemek zorunda kalır. "Stockholm'de Bayburd Kaymakamı olup Rus esaretinden firar etmiş gibi" Stockholm başkonsolosluğundan pasaport çıkartılır.[468] Berlin'e geçer. 14 Eylül'de Balkan treniyle İstanbul'a hareket eder.

Habib Bey, raporunda çeşitli başlıklar altında gözlemlerine, şahit olduğu, yaşadığı olaylara da yer verir.

Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi: Sarıkamış, Kars, Acara felaketleri üzerine Rusya Müslümanlarından, özellikle Kafkasya Müslümanlarından yardım toplanmaya başlandı. Yardımların düzenli dağıtımını Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi[469] üstlendi. Cemiyetin yardım faaliyetleri, anlatılamaz derecede kapsamlıdır. Cemiyetin gerçekte asıl maksadı, cephelere kadar görevliler gönderip Rus askeri gücü, planı vesairesi hakkında bilgi edinmek ve toplayabildiklerini "Osmanlı askeri kumandanlarına arz etmek idi".[470] Ne yazık ki Ruslar, cemiyetin görevlilerinin harp cephelerine yaklaşmalarını zararlı kabul ediyor, her türlü engeli çıkarıyorlardı. Rusları uyaran da Ermenilerdi. "Zira Ermeniler, harp cebhelerindeki İslâmlara icrâ-yı vahşetde bulunduklarından, Cemiyyet-i Hayriyye me'mûrlarının bu hâle kesb-i vukuf etmemeleri [bilgi edinmemeleri] içün var kuvvetleriyle Rus Hükûmeti nezdinde çalışdılar ve muvaffak da oldular."[471] Hatta milletvekili Caferof, yardım konusunda Tiflis'e gidip bizzat Nikola Nikolayeviç nezdinde girişimde bulunmuş, "pek çok feryâd ve figandan sonra" pek az ve çok sınırlı noktalara kadar gidilmesi hususunda izin alınabilmişti. İnkılaptan sonra cephelere görevliler gidebildiklerinden bunlardan Kafkas Cephesi'nde yararlanmak mümkün olabilecektir.

Rusya'nın İçişleri ve Askeri Durumu: İnkılaptan sonra Rusya'nın içişleri karmakarışık bir hal almıştır. "Orduda hükûmetsizlik ve idâresizlik" hüküm sürmektedir. Hırsızlık, öldürme, gasb, yağma sıradanlaşmıştır. Rus askerlerinin disiplinsizlikleri, gazetelere yansıyanlardan kat kat fazladır. Son zamanlarda askerler, subayların kendileriyle aynı koğuşta yatmalarını istiyorlardı. İşçilerin şımarıklıkları da sınırı aşmıştır. Onları bu hale getiren de Sosyal Demokratlardır. "Sosyal Demokratlar Rusya Hükûmetinin izmihlâline [yok olmasına] sebeb olacakdır. Rus saldat ve ameleleri Sosyal Demokratlar tarafını, Rus Kazakları ise [...] burjuvaziler tarafını iltizâm etdiğinden [tuttuğundan] bu iki fırka miyânında [arasında] bir müsâdeme olacağı şüphesizdir."[472] Bu arada Sarıkamış'tan Erzurum'a, Batum'dan Trabzon'a, Hoy'dan Van'a kadar

demiryolu hatlarının uzatılması faaliyetlerinin durdurulması memnuniyet vericidir.

Ermeniler: "Türkiye Hükümeti ile Rusya Hükümeti miyânında [arasında] vuku' bulan muharebede Ermenilerin Ruslara daimâ pîş-dârlık [öncülük] vazîfesini îfâ etdikleri ve İslâmlara karşı her türlü işkence ve vahşet ve barbarlık eyledikleri herkesçe ma'lûm olduğu cihetle bu husûsda tafsîlât verilmesi zâid [lüzumsuz] addedilmiştir."[473] İnkılaptan sonra, Rus geçici hükümetinin "tazminatsız ve ilhaksız" barışı kabulüyle, Ermenilerin öteden beri besleyegeldikleri emellerinin ateşi söndü. Şimdi Rus askerlerini Müslümanların aleyhinde harekete geçirip Kafkasya'da ihtilal çıkararak kırdırmak istiyorlardı. "İslâmlar silahlanıyor. Putperestleri kesecekler."[474] diyerek, gazetelerde makaleler yazdıkları gibi, her yerde de provokasyon yapıyorlardı. Cepheye yakın yerlerde günde on-on beş Müslüman öldürülmesi sıradan olay haline geldi. Bu kışkırtmalarla heyecana kapılan Rus askerlerini yatıştırmak, yeni hükümeti ikna etmek gayesiyle, Müslüman askerleri tarafından bir heyet teşkil edildi. Subaylardan Lezgi Hacı Murad, Tatar Osman, çavuşlardan Tatar Bahaddin, Abdurrahman ve iki arkadaşının yer aldığı heyet ziyaretlere başladı. Bakü, Gence, Tiflis hatta Bayezid'e kadar dolaşarak, Ermenilerin sözlerinin yalandan, uydurmadan ibaret olduğunu anlattılar.[475] Amaçlandığı ve istendiği gibi bu ziyaret faydalı oldu.

Kafkasya Müslümanlarının iş bilenleri, Ermenilerin emellerini çok iyi bildiklerinden, Müslümanların da silahsız olmalarını dikkate alarak sükûnete davetten geri durmuyorlardı. Buna rağmen Müslümanların sabrı tükenmiştir. Rus ve Ermeni saldırıları tahammül sınırını aştığından, Kafkasya'da önemli olayların baş göstermesi ihtimal dahilindeydi.

Gürcüler: Kafkasya Müslümanları, Gürcülerle uyuşmak ve ittifak etmek fikrindedir. Gürcülerin arasında birlik olmadığından, "muhtariyetin hudûdu mes'elesinde aşırı" talepleri, onlarla şimdiki durumda uyuşmayı imkânsızlaştırmaktadır. "Maçabelli nâm zat, umûm Gürcüleri temsil edemediği gibi hem Almanlar hem de Türkiye ile iş görmek fikriyle ikiyüzlülükde bulunuyor. Binâen-a-

leyh Türkiye Hükûmeti ile iş görmek tarafdarı olan Gürcülerin Maçabelli'ye i'timâdı yokdur."[476] Tâlibzâde Yusuf'la birlikte gelen Papaz Nikola, halen Gürcistan'da çalışmayı sürdürüyor. Şalva Karumidze'nin "sırf Türkiye Hükûmetiyle iş görmek maksadıyla" geldiği Stockholm'de, Maçabelli'yle görüştükten sonra alelacele dönmesi dikkat çekicidir.

Gürcülerin bir kısmı, Ermenilerle ittifak düşüncesindedir. Onları bu fikre sevk eden paraya ihtiyaçları ve Ermenilerin de bunu vaat etmeleridir. Ayrıca Gürcü "muhtâriyyet ve istiklâliyyetinin Türkiye Hükûmetinin taarruz ve hücumuna karşı Revan, Kars, Nahçıvan ile Karabağ'ın bir kısmını Ermenilere vererek bir sedd teşkîl etmek istiyorlar."[477] Son zamanlarda da talepleri aşırılaşmıştır. "Lazistan, Batum ve Sohum havalisi, Kütayis, Tiflis, Zakatali, Ardahan, Acara ve etrafını" talep ediyorlar. Müslümanlarla bir iki toplantıda bunu konuşmaya girişmişler ve red cevabını almışlardır. Sonuçta Kafkasya Müslümanlarıyla Hıristiyan Gürcüler, hakiki bir ittifak kuramamışlardır. Gürcülerin zararlı isteklerini tamamen bildiğimizden, onlarla ne ilişkileri kesebilir ne de ittifak kurabiliriz. "Gürcülerin her bir partisiyle ayrı ayrı görüşüp para kuvvetiyle kendi tarafımıza celbe muvaffak olmaya çalışmaklığımız her halde elzemdir."[478]

Türkistan: Türkistan ahalisinin gençleri ve okumuşları, İnkılabın ertesindeki günlerde kurdukları Turan Cemiyeti'yle milli emellerine, maksatlarına kavuşmak ve gerekli teşkilatlanmayı yapmak üzere harekete geçtikleri sırada, "ulemâ nâmını taşıyan" birtakım kişilerin engellemeleriyle karşılaştılar. İkilik doğdu. En sonunda çıkan "fitne" durulunca, Turan Cemiyeti'nden Bakü'ye müracaatla iki kişinin gönderilmesini istediler. Bakü Milli Komitesi, bu işi Habib Bey'e havale etmiş ve onun seçtiği üç temsilciyi uygun bulmuştur. Özel talimatla temsilciler, aylık 600 ruble maaşla Türkistan'a yola çıkmışlar ve halen görevlerine devam ediyorlar. Gönderdikleri mektuplardan başarılı oldukları anlaşılmaktadır.

Türkistan'da meydana gelen anlaşmazlığı yatıştırmak amacıyla Kazan Tatarları, bir heyet yollamayı kararlaştırdılar. "Kazanlılar, nisvânlarının [kadınlarının] tesettüre asla riâyet etmedikleri cihetle"[479] bu heyet, Türkistanlılarca kabul edilmedi.

Hive: Hive'de ancak Türkmenler faaliyet gösterebiliyorlar. Hive hanı, İnkılaptan sonra bile Rus boyunduruğundan çıkmaya, "asla meyl ve muhabbet göstermediği gibi"[480] aksine yeni Rusya'nın himayesinde kalacağını, utanmadan telgrafla St. Petersburg hükümetine bildirmiştir.

Buhara: Rus inkılabından sonra her bir millet istiklal ve özerklik talebindeyken, "Buhara emiri olan herif kendisinin kemâ-fis-sâbık [eskisi gibi] Rus Hükûmetinin himâyesinde sadıkâne kalacağını arz etdi."[481] Gerçi okumuş yerli gençler Buhara'nın yönetim şeklinin değişmesini, milli esaslar üzerine kurulmasını, bağımsız yaşamasını isteyerek, amaçlarını hayata geçirmek için teşebbüs ettilerse de burada da bu teşebbüs ulemâ muhalefetiyle sonuçsuz bırakıldı.

Kırım Tatarları: Kırım Tatarları, yerel özerklik istediler. Milli, askeri teşkilat yapmaya bile girişince, Rus hükümeti Müftü Çelebi Efendi'yi görevden uzaklaştırıp hapsetti. Halkın birlik halinde karşı çıkmasıyla, Ukraynalıların da desteğiyle müftü affedildi. Kırım'da Müslümanlar, milli emelleri uğruna olağanüstü çaba gösteriyorlardı. Ukraynalılarla işbirliği yapmaları ise takdire şayandır.

Kazan Tatarları: Moskova'daki kurultayda kararlaştırılan talepleri, milli emelleri ve maksatları gazetelerdeki yayınlardan anlaşıldığından burada tekrardan kaçınılmıştır.[482]

İranlılar: Çarlığın devrilmesiyle Bakü'de, Tebriz'deki İran Demokratları olağanüstü faaliyet göstermektedirler. Hatta Rus yanlısı İran'ın önde gelen idarecilerinden 103'ünün öldürülmesini Bakü ve İran Demokratları kararlaştırmışlar, şu ana dek bunlardan üçünü öldürmüşlerdir.[483] Bakü'nün yerli halkı bu hususta büyük rol oynadı.

Mirza Küçük Han: İran'ın Geylan bölgesinde Enzeli yakınlarında "Mencel nâm ormanlıkda" harbin başından beri Ruslara karşı mücadele etmektedir. Yanında Türk ve Alman subaylar varmış. Bizim firarî esirlerden bazıları da oraya gönderilmiştir. Firarı başaranları da misafir etmektedir.[484]

Esirler: Rusya'nın Türk esirlere yaptığı vahşet, hiçbir şekilde anlatılamaz. Muharebede esir düşen askerlerimizin bir kısmını –ister yaralı olsun ister olmasın– Ermeni askerleri ve gönüllüleri vah-

şice katlettiler. "Bir kısmını dahi hayvan nakledercesine kapıları kapalı ve kilitli vagonlara koyup ne su ne de yiyecek vermediği ve ba'zılarını Tiflis'in [...] istasyonunda üzeri açık, kar ve soğuğa karşı olan bir mahalde günlerce çıplak ve aç sakladığı ve ba'zılarını ise tâ muharebe meydanından bir başa Bakü'ye, Grozni'ye, Kursk'a kadar su ve yemek vermeyerek sevk etdiği ve bu üç dört günlük mesafede vagon derûnunda [içerisinde] üserâdan [esirlerden] bir kısmının açlık ve susuzluktan ve yarasının kangren olmasından öldüğü görülmüşdür."[485] Daha sonra Bakü halkının, Tiflis'teki Müslümanların feryatları, müracaatlarıyla bu vahşet biraz hafifledi.

Yetimhaneler: Rus hükümeti, işgal ettiği bizim topraklardaki İttihad ve Terakki taraftarlarını Ermenilerden öğrenip erkek, kadın, çocuk hepsini Rusya içlerine yollamıştır. Anne ve babaları Ermeniler tarafından katledilen çocukların bir kısmını, Ruslar ve Ermeniler çalmışlardı. Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi bunu öğrenince hemen Rus yetkililere başvurdular fakat red cevabını aldılar. Bu sefer Bakülüler, diğer Müslümanlar ve Cemiyyet-i Hayriyye çok sayıda çocuğu parayla aldıkları gibi "bir kısmını da çaldırdı." İşte Kafkasya'nın birçok kasabasında yetimhaneler kurularak, Müslüman çocuklar yedirilip içirilmekte, "ta'lîm ve terbiye edilmekdedir."[486]

Habib Bey, raporun sonunda "Mütâlaa" başlığı altında genele dair düşüncelerini kaydeder: Rusya İnkılabı'ndan sonra bile Buhara ve Hive'nin bir kısmı varlık ve milliyet gösteremediler. Türkistan Türkleri, Kazan ve Kırım Tatarları ise milliyetlerini, mevcudiyetlerini göstermeye, ispata çalıştılar. Kafkasya Müslümanları da düşünülenin üstünde Türklük faaliyetlerini ortaya koydular. Milli isteklerini, ideallerini kurucu mecliste ifade etmek için hazırlık yaptılar. "Teessüf olunacak bir şey varsa o da bizim Kafkasya Türklerine yabancı ve bigâne kalmamızdır. Kafkasya ahâlî-i İslâmiyyesi hazırdır ve müsellahdır [silahlıdır] diyerek rapor vermiş olanlar yanılmışlardır."[487] Güney Kafkasya'da 30-35 bin, Kuzey Kafkasya'da 70-75 bin çeşitli cinslerde silah ve her birinde 35 mermi bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu sayıda mermiyle büyük bir ihtilal yapılamayacağı gün gibi aşikârdır. Kafkasya'yla ilgili veri-

lecek kararlarda bu gerçek gözden uzak tutulmamalıdır. Kafkasya'ya silah göndermeden adamlar yollamak boşunadır. Kafkasya Müslüman kamuoyu, Türklük emelleriyle galeyana gelmiştir. "Artık teblîgat ve teşvîkat içün adam göndermeye hâcet yokdur."[488] Bu durumda acilen yapılacak bir şey varsa o da Kafkasyalıların yukarıda anlatılan taleplerinin tamamen karşılanacağının kendilerine bildirilmesidir.

Astrahan Vilayeti'ndeki esir kampından firar ederek haziran ayı başında İran'a geçen Yüzbaşı Mehmed Zeki de eylül ayı sonlarına doğru İstanbul'a varır. Kendisini ve arkadaşlarını "Tahran'a kadar getiren, bu uğurda hem büyük bir tehlikeye katlanan hem bu zabitânı [zabitleri] kendi parasıyla getirmek dolayısıyla" önemli masraf yapan Dağıstanlı Sultan Mevlüd oğlu Bahaddin Efendi'dir.[489] Esaretten dönen Yüzbaşı Mehmed Zeki'nin hazırladığı raporu, Kaymakam Ömer Fevzi, Başkumandanlık Vekâleti'ne arz eder.

Yüzbaşı Mehmed Zeki, "Rusya'nın ahvâl-i dâhiliyesi hakkında rapor" başlığı altında maddeler halinde, firarından itibaren üç ay serbestliğindeki gözlemlerini sıralar:[490]

1. Asker ve sivil Rus halkı, barışı şiddetle arzulamaktadır.

2. Meşrutiyetin ilanından beri Rusya'da geçici hükümetin hiçbir etkisi ve nüfuzu yoktur.

3. "Meşrutiyetperverler" istibdad yanlıları arasında özellikle St. Petersburg ve Moskova'da her zaman kanlı çarpışmalar meydana gelmektedir.

4. Bu sene başında Rusya'da şiddetli açlık başlamıştır. Açlıktan ölümler yaşanmaktadır.

5. Meşrutiyetin ilanından beri Rusya Ordusunda "nizam ve intizam ve bilhassa itâat kalkmış" hiçbir subayın orduda nüfuz ve itibarı kalmamıştır.

6. Harp hattından firar eden itâatsiz askerler, cepheye levazım ve mühimmat götüren trenleri, gemileri zorla çevirerek boşalttırıp kendileri binerek memleketlerine gitmekte ve askeri harekâta sekte vurmaktadırlar.

7. Firarım esnasında bir süre bulunduğum Dağıstan, Kafkasya, Türkistan, İran Müslümanlarının "makam-ı Hilâfete" büyük bağlılıkları olduğunu gördüm.

8. Rus ordusunca istila edilen yerlerde ve Bakü'deki Osmanlı esirlerine, Rusya Müslümanları olağanüstü yardım etmektedirler.

9. Büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne ilhak yanlısı Rusya Müslümanlarının ileri gelenleri Moskova'da toplanarak, şimdilik Rusya'nın himayesi altında "muhtâriyyet-i idare te'sîsine" karar vermişler, evvelden beri İslâmlar arasına derin bir uçurum açan (Şiilik-Sünnilik) mes'elesini sûret-i kat'iyyede kaldırarak elbirliğiyle bütün mevcudiyetleriyle çalışmaya karar vererek bu kararı icrâya başlamışlardır.[491]

10. Slav halkın çoğunluğu silahlıdır. Bu sıralarda silahı olmayanlar da büyük fedakârlıklarla silahlanmaktadırlar. 800 rubleye (100 lira) bir tüfek alanı bizzat gördüm.

11. Rusya Müslümanlarının Meşrutiyeti ve geçici hükümeti tebrike gönderdikleri heyetin konuşması ise şöyledir: "Boğazlar ve İstanbul, bütün İslâmlar için mukaddes olduğundan ve bunların zabtı sözleri bütün âlem-i İslâmın kalbini rencîde etdiğinden, bu sözler tekrar edilmemek, bu emelden vazgeçmek ve İslâmların muhtâriyyeti tasdîk edilmek şartıyla Meşrutiyetinizi tebcîl [yüceltir], tebrîk ve müzâheret eyleriz [destekleriz]."[492]

12. Hıristiyan Gürcüler idari muhtariyet almak için Müslümanlarla işbirliği yapmaktadırlar.

13. Daha çabuk ilerlemek isteyen Müslümanlar, mekteplerinin orta ve yüksek kısımlarında Türkçeyi ve Türkçe eğitimi kabul etmişlerdir.

Yüzbaşı Mehmed Zeki, raporun sonunda da kendilerine Bakü'de, Dağıstan'da, İran'da her türlü yardımı yapanların isimlerini ve adreslerini yazarak vefa borcunu öder.[493]

"Kafkas İttihad ve Terakkî Müdâfaa-i Milliye ve İslâmiye Komitesi" tarafından seçilen üçü milletvekili dört kişilik heyet Musul'a gelir. Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil'i ziyaret ederler. Genel merkezleri Bakü, Dağıstan, Çeçen ve Karabağ olmak üzere, komitenin silah kullanmaya hazır 250 bin kişiye ve 20 bin silaha

sahip olduğunu, Osmanlı Devleti'nin talimatı çerçevesinde Ruslara karşı ayaklanıp savaşmaya, esas gayelerini teşkil eden Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne ilhakını kolaylaştıracaklarını söylerler.[494] Rus askeri gücünün bugün içinde bulunduğu en zayıf zamanında Osmanlı Ordusu'nu davet ederken bazı ricalarını da dile getirirler. Bu ricalar, 250 bin kişiyi düzene sokup sevk ve idare edecek bir kumanda heyeti; Kafkas Cephesi'ndeki orduyla Rusya arasındaki ulaşımı kesmek üzere demiryolu köprülerini havaya uçuracak patlayıcı madde ve uzmanlardan oluşur. Mirliva Halil, heyettekilerin "pek saf ve nezîh bir kalbe" sahip, Osmanlı idaresine olağanüstü istekli olduklarına kanaat getirir.

Mirliva Halil, Başkumandanlık Vekâleti'ne konuyla ilgili bilgi arz ederken, meseleye ilişkin görüşlerini de belirtir. Osmanlı Ordusu'nun cephelerden birinde veya birkaçından yapacağı taarruzla bir anda meydana gelecek Kafkasya ihtilali ne kadar faydalıysa, "tarafımızdan bir taarruzla yardım edilmeyerek yalnız Kafkasya'da bir ihtilâl uyandırmak, Kafkasya Müslümanlığı için o kadar muzırr [zararlı] olacaktır. Çünki bir kısım Rus Ordusuyla Ermeni ve Gürcüler, Kafkas Müslümanlarını mahv için fırsat bulacaklardır."[495] Bu sebeble taarruzsuz bir kıyâmı kat'iyyen tavsiye etmek fikrinde değilim." Çarlığın yıkılışının ardından bütün hükümet görevlileri Kafkasya'dan çıkarılınca, artık her millet kendi kendini idare etmektedir. Sahip oldukları eski teşkilatları sayesinde daha fazla silahlanmış Ermenilerin ve Gürcülerin, "hükûmetsizlikten yararlanarak" Müslümanlara karşı teşebbüslerde bulunmalarını muhtemel görüyorum. Bundan dolayı, ayaklandırılsa da ayaklandırılmasa da Müslüman Komitesi hemen silah ve cephaneyle kuvvetlendirilmelidir. İran içindeki yolun durumuna ve önemine göre "Kafkasya'ya peyderpey sevkiyata başlayacağım."

Kafkasya Ordular Grubu Kumandanı I. Ferik [Korgeneral] Ahmed İzzet de aynı konudaki görüşlerini Başkumandanlık Vekâleti'ne arz eder: Ahmed İzzet, Kafkasya Müslümanlarının mümkün olduğu kadar takviye edilmesini uygun bulur ancak gerçekçidir. Gruplar Kumandanlığı'na bağlı "gerek İkinci ve gerek ise Üçüncü Orduların ahvâl-i hâzırası bir taarruz icrasına sûret-i kat'iyyede gayr-i müsâid"dir.[496] Kafkasya Müslümanlarının kendilerini savu-

nabilecek kuvvet kazandırılması kanaatindeyim. Bunlarla bizim Ruslara karşı önemli bir taarruz yapamayacak derecede zayıf bulunduğumuz sezdirilmemek, durumumuz ve niyetlerimizin gerçeklerinden ipucu verilmemek şartıyla, şimdilik hemen ihtilale girişilmeyerek hazırlıkla meşgul olunması telkinlerinde bulunulmasını uygun görmekteyim.[497]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Ferik-i evvel Ahmed İzzet'e gönderdiği cevapta, Mirliva Halil'in yazısını da ekleyerek görüşünü bildirir. "Bu hususdaki teşebbüsâtın tarafımızdan himâyesini ve Altıncı Ordu ile müştereken bunlara imkân dairesinde muâvenetde bulunulması ve mümkün olamayanların buradan istenilmesini muvâfık buluyorum."[498]

Meseleyle ilgili yazılar "Karargâh-ı Umûmî Harekât-ı Harbiye Şubesi"nden Ali Başhampa'ya gereği yapılmak üzere gönderilir.[499]

Kasım-Aralık 1917

İsveç hükümeti, görünürde de tamamıyla tarafsızlığını koruduğunu ispatlamak için, hiçbir kişinin veya grubun gösterişli toplantılar düzenlemesine izin vermemektedir. Dolayısıyla toplantıya ilişkin basın yoluyla çağrıda bulunmak zordur, ancak bundan haberi olup geleceklerin önünde bir engel yoktur. Heyet üyelerince hazırlanan bildiriler bastırılarak halka, bütün dairelere ve makamlara, siyasetçilere dağıtıldıktan sonra İstanbul'a dönülecektir.[500]

Temsilcilerin, kararlaştırdıkları toplantıyı Viktorya Salonu'nda halka açık olarak yapmak üzere, İsveç hükümeti nezdinde Stockholm belediye başkanı aracılığıyla resmi teşebbüste bulunulmuş ancak henüz bir cevap alınamadığından, "gayr-i alenî" olarak 7 Kasım'da gerçekleşmesi oybirliğiyle kararlaştırılmıştır. Her temsilcinin, memleketlerinin taleplerini dile getiren bildirileri "İskandinavya Merkez Komitesine" verilecek, özetleri de basına ve ajanslara dağıtılacaktır.[501]

"Gasp Edilen İslâm Memleketleri" toplantısının yapılacağı gün, "Bugün (7 Kasım) heyet konferans şeklinde ictimâ' etdi." Alınan kararlar çerçevesinde her temsilcinin bildirileri ve özetleri

kapsamlı olarak ele alınıp görüşüldü. "Gasp Edilen İslâm Memleketlerinin" gelecekteki huzurlarına ve hürriyetlerine kavuşturacak şu hususların Fransızca ve İsveççe olarak Stockholm'deki gazetelere, ajanslara tebliğine ve telgrafla dünyanın çeşitli merkezlerine duyurulmasına karar verildi:

1. Barış görüşmeleri esnasında Mısır meselesinin dikkate alınarak, memleketin İngilizlerden tahliyesi, kurtuluşunun ve genel asayişin teminatını sağlayacak biçimde çözümlenmesi.
2. Tunus ve Cezayir'den Fransa ihtilalinin uzaklaştırılması, eskisi gibi hilafetle bağının tesisi için bağımsızlığının temini.
3. Trablusgarp ve Bingazi kıyılarının bazı kısımlarında kalmış bulunan İtalyanların çıkarılmaları ve halkın arzu ettiği şekilde eski haline iadesi.
4. Hindistan'ın tam bağımsızlığının temin edilmesi.
5. Garp memleketlerinin daha önceki birçok anlaşma gereğince bağımsızlıklarının geri verilmesi.
6. Turan'ın "federasyon republik" şeklinde bağımsızlığının kabulü.
7. Kafkasya'nın özerk eyaletler halinde yönetiminin sağlanması.[502]

Yusuf Şetvan, toplantı hakkında Ali Başhampa'yı bilgilendirir. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra 7 ve 8 Kasım günleri, "Cenab-ı Hakk'a istinâd ederek" toplanılmış ve yukarıdaki kararlar, Stockholm'de yayımlanan bütün gazetelere duyurulmuştur. Gerek bu maddeler, gerekse çevirileri yapılıp bastırılan gerekçeli bildirileri; resmi makamlara, siyasi gruplara, derneklere takdim etmişler, halka da dağıtmışlardır. 9 Kasım akşamı, Stockholm belediye başkanının başkanlığını yürüttüğü "Sulh Komitesi" tarafından Viktorya Salonu'nda, temsilcilerin şerefine düzenlenen 600 kişinin katıldığı toplantıda, her bir temsilci kendi dillerinde ayrı ayrı bildirilerini okuyarak "ahâlînin pek büyük alkışlarına mazhar" olmuşlardır. Bu sırada, İsveççe tercümeleri de aynı anda bir İsveçli tarafından dinleyicilere okunmuştur. Konferansa katılanlar, "nutukları dikkatle dinledikten sonra alkış tufanları koparmışlar

ve İsveç lisanında (Yaşa!) mânâsına gelen (Ray!) nidâlarını hatipler şerefine üç defa tekrar etmişlerdir." Abdurrahman Hamza ile Peşaverli Abdurrahman, Berlin'de bulunduklarından dolayı toplantılara katılamamışlardır. Heyet üyeleri 11 Kasım akşamı Stockholm'den ayrılacaklardır.[503]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne geçtiği 10 Kasım tarihli raporunda Miralay Mehmed Ali, heyetin faaliyetlerinin sonucunu arz eder: "Kongre, Çarşamba ve Perşembe günleri akd-i ictimâ' ile [toplanarak] ittihâz etdiği mukarrerâtı [aldığı kararları] gazetelere ve îcâb eden mahallere tebliğ etdi. Mukarerrât; Tunus, Mısır, Cezayir, Fas ve Hindistan'ın istiklâl ve Turan'ın cumhuriyet ve Kafkasya'nın muhtâriyyet, Trablusgarb'da idare-i sâbıkanın iâdesinden ibarettir. Heyet, umûmiyyetle ibrâz-ı nutk ederek alkışlandı. Yarın akşam trenle avdet edecekleri [dönecekleri] ma'rûzdur."[504] Stockholm'de olumlu etki uyandıran toplantı hakkında bütün gazeteler haberler, makaleler yayınlarlar. Peşaverli (Afganlı) Abdurrahman ve Abdülmalik Hamza ancak dün gelebilmişlerdir. Birkaç gün sonra onlar da geri döneceklerdir.[505] İzin süresi bitmesine rağmen Afganlı Abdurrahman İstanbul'a dönmez. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Berlin askeri ataşesine hemen gönderilmesini emreder.[506]

Toplantıyı okuyucularına duyuran 10 Kasım tarihli *Svenska Dagbladet* gazetesinde "Esaret Altındaki İslâm Halkları Temsilcilerinin Bir Toplantısı" başlığıyla şu haber yer alır: "Davetliler, arzularını çeşitli dillerle açıkladılar. Hepsinin temel bir fikri bulunuyordu. Harp sona ermeli, dünya üzerindeki bütün halklara tam bağımsızlık verilmeli, baskılar son bulmalıdır. Avrupa hükûmetleri tarafından daha sonra yapılmış olan 'demokrat' yönetim şeklinin, Hazreti Muhammed zamanından beri pek uzun süredir mevcut bir usul olduğu da söylenmiştir."[507]

Tunuslu Şeyh Salih Efendi ise toplantıya ilişkin bilgileri Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya yazar. Toplantı, Stockholm halkı tarafından olağanüstü bir kabul görmüş, bundan dolayı olumlu bir tesir sağlanmıştır. Bu toplantı, İslam âlemini düşmanın "kahr ü zulmünden" kurtarmak, gasp edilen haklarını

geri almak, İslam birliğini "Dâr-ül-hilâfede [İstanbul'da] te'sîs etmek ve vücûda getirmek içün atılmış öyle metîn ve rasîn [dayanıklı ve sağlam] bir esasdır ki bunu fevk-al-âde bir dikkat ve ihtimâm ile ta'kîb ve iltizâm etmek [lüzumlu saymak] lazımdır."[508] Enver Paşa gibi "İslâm âleminin kurtuluşu hususunda dindar hislerle duygulanmayan" kişilere, layık olduğu şekilde çalışıp buna önem vermeyen birtakım "lâkayd ve ehil olmayan" ellere bu meseleyi bırakmak kesinlikle caiz değildir. Çünkü fırsat denilen şey bazen bir daha geri gelmemek üzere geçer gider. Bunu elden kaçırmaya "zamanın müsâadesi kalmamıştır".

Tunuslu Şeyh Salih Efendi, toplantıdaki amacın bir devlete ve millete eğilim göstermek ya da hiçbir milletten şikâyet olmadığını söyler. Yalnız azgın müstebidlerin zulümlerinden, tecavüzlerinden şikâyet, bu zalim insanlığın düşmanlığından gözyaşlarını kurtarmak için, bütün insanlığı kölelikten azad ve yardım istemek olduğu, bu toplantıda ispat edilmiştir. Kendisi, Tunus ve Cezayir'de yapılan mezalimi belgeleriyle anlatmıştır. Muhammed Ferid Bey Mısır'ın, Ahmed Saib Bey Kafkasya'nın "muhtâriyyetini", Kulcalı Abdülaziz ise "Turan'ın istiklâlini" istemişlerdir. Yusuf Şetvan, İtalya'nın Trablusgarp'taki işgalinin sona erdirilerek asıl sahiplerine; Mehmed el-Atabi Efendi, Marakeş'in iadesini ve Abdülcabbar Hayri Efendi, Hindistan'da yapılan mezalimi tek tek açıklamış ve bu ülkelerin "istiklâli mes'elesini" gündeme getirmişlerdir.[509] Bu gerçekler "gazete muhbir ve muhabir ve muharrirleri ve sâir münevvereden müteşekkil" 600'e yakın dinleyicinin önünde açık açık söylenmiştir.

Miralay Mehmed Ali tarafından, dönüşleri için heyettekilere 500'er kron verilmiştir.[510] Yüzbaşı Mehmed Nuri de gönderilen 500 Osmanlı lirasıyla, heyetin toplantı ve yayın masraflarını karşılayacaktır.[511] Yapılan harcamaların ayrıntılı dökümünü Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne arz eder.[512]

Aynı günlerde Rusya'da siyasi şartlar tamamen değişir. Kerenski hükümeti devrilir. "Müfrit sulhperverler mevki'-i iktidarı" ele geçirip, eski bakanları tutuklayıp hapsederler. Kerenski ise firar etmiştir. Rusya'da iktidarın yeni sahibi Lenin, programını bütün

dünyaya duyurur; "derhal sulh; taksim-i arazi; iktisadî bunalımın bitirilmesi."[513] Amele ve Asker Cemiyeti'nin yeni kararnamesi de bunu doğrular; "Harp yok!" Lenin, barış hakkında müzakerelere girişmek üzre, İtilaf Devletleri'ne bir ültimatom gönderecektir. Rusya'nın müttefikleri bu teklifi kabul etmedikleri takdirde ise Rusya, kendi başına hareket edecektir.[514]

Kafkas İttihad Cemiyeti ikinci başkanı ve genel sekreteri, Avrupa'da ve Rusya'da ortaya çıkan son siyasi gelişmeleri fırsata çevirip değerlendirmek ister. Kafkasya'ya ait taleplerini, milli iddialarını Avrupa siyasi mahfillerine tekrar duyurup anlatmak, son oluşumlardan yararlanmak lazımdır. Kafkasya Konfederasyonu'nun bir araya getireceği milletlerle, Ukraynalıların gelecekleri, istiklalleri konusunda ortak ve karşılıklı birbirlerini ilgilendiren temel ve ikinci derece çeşitli meseleleri Ukrayna Komitesi'yle görüşerek, ileride anlaşmazlığa sebep olmayacak şekilde çözümlemek şarttır.[515] Cemiyet adına kendisi ve bir üye, birlikte önce Viyana'ya sonra sırasıyla Berlin, Stockholm ve diğer yerlere gideceklerdir. Cemiyetin aldığı acil kararlar* çerçevesinde bu faaliyeti, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin izniyle gerçekleştirebileceklerdir. Kafkas İttihad Cemiyeti, ayrıca Çerkesistan halkına hitaben Çerkesce, Türkçe, Arapça olarak hazırladıkları bildiriyi yayınlar.**

Kafkasya milletlerinin haklarını, Avrupa'da savunmaya hizmet edecek bir gazetenin, cemiyet tarafından yayını kararlaştırılır.[516] Gazetenin yazı heyetinde şu isimler yer alacaktır: I. Kolordu Divan-ı harp yazı işlerinden Yusuf Suad Bey, Galata Sultanisi ve Halkalı Ziraat Mektebi öğretmenlerinden Aziz Bey –aynı zamanda başyazar–, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat İkinci Şube'den Lûtfullah ve Namık İsmail beyler, İsviçre'den Milli Ajans muhabiri, Şeyh Şâmil'in torunu Şâmil Bey.[517] Yusuf Suad Bey, Ziya Bey, Zeynelabidin Efendi, Hacı Osman Efendi de Çerkesistan'a "sulh kongresine" temsilci olarak katılmalarının sağlanması için Ali Başhampa'dan yardım is-

* Kafkas İttihad Cemiyeti'nin aldığı kararlar için, bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Kafkas İttihad Cem'iyyetinin 20 Teşrin-i sâni 1333 (1917) Tarihli Kararları".

** Bildiri metni için, bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Kafkas İttihad Cem'iyyeti Tarafından Çerkesistan Ahâlisine Hitâben Neşr Olunan Beyannâmedir".

temektedirler.[518] Aynı şekilde Kulcalı Abdülaziz de bu konferansta bulunmak arzusuyla Ali Başhampa'ya müracaat eder.[519]

Abdülaziz Çaviş, Stockholm'den Kopenhag'a gelir. İki gayesi vardır: İlki, Mısır ve diğer İslam ülkelerinde hürriyet, diğeri de hilafet meselesi hakkında açıklamalarda bulunmak ve konferans vermektir. *Berlingske Tidende* ve *Politiken* gazeteleri, kendisiyle yaptıkları mülakatı yayınlarlar. Abdülaziz Çaviş'in gerek gazetecilerle gerekse diğer kişilerle görüşmelerinden edindiği izlenim, "Danimarka'da mesâil-i Osmaniye ve İslâmiye tamamen meçhul kalmışdır."[520] Bu durumda beklemek ise çok zararlıdır. Tarafsızların kamuoyu, mümkün olduğunca kazanılmalıdır. Bunun için de her türlü girişime, vasıtaya başvurulmalıdır. Basın yoluyla açıklamalar yapmak, konferanslar vermek ilk adımda yapılması gerekenlerdir.

"Bir seneden beri mevcûd olan Sefaret-i seniyyenin te'sîsinden" önce meydanı boş bulan İngilizler, yayınlarıyla kamuoyunu, özellikle Ermeni meselesinde tamamıyla aleyhimize çevirmişlerdir. Şimdi de "Musevî meselesiyle" meşguldürler. "Balfour'un Lord Rothschild'e yazdığı mektub üzerine burada Siyonistler faaliyyetlerini tezyîd [artırmakta] ve İngilizlere karşı i'lân-ı muhabbet ve şükran etmekdedirler."[521] Abdülaziz Çaviş, gazetecilerin "Türkiye, Mısır, Hindistan, Şimâlî Afrika" hakkında sahip oldukları çok yanlış düşüncelerini ve bilgilerini öğrendikçe hayrete düşer. Bunların yazılarını okuyan kamuoyunun ne durumda bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. İngilizlerin, Fransızların hatta Almanların burada propaganda faaliyetlerini yürüten birimleri mevcuttur. Bizim de "tarafsız hatta müttefik ülkelerde" benzer propaganda teşkilatı kurup şunları yapmamız lazımdır. Basın vasıtasıyla açıklamalar yapmak, makaleler yazdırmak, delilleriyle ispatlı ve kapsamlı konferanslar verdirmek gerektiği gibi, "sinematograf ile de" memleketimizdeki askerliğe, bilimsel eğitime, genel hayata ve doğal manzaralara dair "kordeleler gösterilmelidir". Burada bize düşman olmayan en saygın gazetecilerden üç-dört yazar İstanbul'a beş-on günlüğüne davet edilerek, kendilerine memleketimizi, askerlerimizi, sanat eserlerimizi, mekteplerimizi gezdirmeli ve onların geriye döndüklerinde lehimizde makaleler yayınlamalarını sağlamalıyız.

Abdülaziz Çaviş'in görüştüğü gazeteciler, özellikle iki konuyu dile getirmektedirler. Ermeni ve Yahudi meselesi hakkında Osmanlı hükümetinin bakış açısı nedir? Bunlara ne gibi izinler vermek niyetindesiniz? Bu meseleler hakkında İstanbul gazetelerinde bir şeye rastlanmadığı gibi, hükümetin ileri gelenlerinin ağzından bir açıklama da işitilmedi. Bu konularda doyurucu biçimde cevap veremeyen Abdülaziz Çaviş, hükümet tarafından bir görevi olmadığından dolayı, üst düzey idarecilerin açıklamalarından da bilgisinin bulunmadığını söylemek zorunda kalmıştır.

Sürekli önüne çıkan bu meselelerle ilgili olarak, Abdülaziz Çaviş, şahsi değerlendirmelerini de açıkça yazar. Yahudiler, mali ve ticaret kesimlerinde, gazetecilikte büyük mevki sahibidirler. Danimarka'da da bankaların, ticaretin, gazetelerin önemli bir kısmı ellerindedir. "İngilizlerin "Yahudi hükûmeti" te'sîsi hakkındaki zehr-nâk [zehirli] planları, bütün âlem-i Mûseviyyeti kıyâm etdirmiş ve Mûsevîler emel-i tarihî ve dinîlerinin husûlüne gayret ve intizâr etmekde bulunmuşlardır. Alman Yahudileri ise şimdilik "Yahudi hükûmeti"nden bahsetmekden teeddüb ve ihrâz etmekde iseler de [çekinip korkmaktaysalar da] her halde arz-ı Filistin'de Yahudilik içün bir "merkez-i terakkî ve irfan" ihdâsı [ortaya çıkarılması] temennîsinde bulunduklarını gazeteleriyle neşrden geri durmuyorlar."[522] Diğer taraftan Rusya'daki geçici hükümetin, her milletin tam bağımsızlığını ve Rusya'nın çeşitli cumhuriyetlerden meydana gelen bir devlet haline dönüşmesini ilanı da önemle dikkate alınacak bir meseledir. Şüphesiz ki Ermeniler de ilan edilen bu milli hürriyetten yararlanmak için ayaklanacaklardır. Bu durumda Rusya geçici hükümeti, işgali altındaki Doğu illerini iadeye razı olursa, bunu kayıtsız şartsız mı verecek, yoksa Ermenilere imtiyazlar ve izinler mi isteyeceği beklenebilecek bir değerlendirmedir.

Musevi ve Ermeni meselelerinin henüz kesin siyasi ve milli bir şekil kazanmasına, onarılamayacak bir oldubitti karşısında bulunmamıza yer vermemek için, "Hükûmet-i seniyye tarafından ba'zı ıslahat ve imtiyazât va'd olunması" faydalı olacaktır. Osmanlı hükümeti, "şimdiden gerek arz-ı Filistin'de gerek kendisine iâde olunacak" Doğu illerinde ne gibi izinler vereceğini belirleyerek uygun

biçimde duyurarak galeyan halindeki kamuoyunu sakinleştirmeye, günden güne artan beklentileri değiştirmeye hızla teşebbüs ederse, çok yerinde bir önleyici tedbir almış olacaktır.

İngiliz basınında da "Siyonist devlet" meselesi gündemdedir. Kudüs'ün beklenen zabtının ardından İngiliz hükümetinin, İngiltere'nin denetiminde "Musevî Siyonist bir devletin te'sîsi hakkında bir karar neşrederek Filistin'i İngiltere'ye geçici olarak ilhak edeceği" Gazze ve Yafa serbest ticaret limanlarının da İngiliz harp limanlarına dönüştürüleceği haberleri dile getirilmektedir.[523] Stockholm'de toplanan Siyonist Cemiyeti, İngiltere'ye şükranlarını duyurur. Gelecekteki barış konferansında, bütün milletler özellikle demokrasi tarafından Yahudilerin yardım ve himayesini beklediklerini ilan eder. Hollanda-İskandinavya komitelerinin Yahudi meselesinin uluslararasında ele alınması ile Yahudilerin Filistin'de ve diğer memleketlerdeki taleplerini dikkate alma hususundaki yardımlarını da memnuniyetle kabul ettiğini açıklar.[524] Siyonist Cemiyeti, bütün kuvvetleriyle Yahudi kavminin milli serbestisini korumayı kendisine görev bilmektedir.

Yüzbaşı Mehmed Nuri, kasım ayı sonunda kaleme aldığı, "Rus inkılâbından bugüne kadar" başlıklı değerlendirmesini Ali Başhampa'ya arz eder.[525] "Rusya'nın son zamanda aldığı şekil ve vaziyeti takdir edebilmek içün pek uzak olmayan" son Rus İhtilali'ne kısaca bakmak yeterlidir. Çarın devrilmesinin ardından "kanıyla elde ettiği hürriyeti" kaybetmek istemeyen Rus halkı, yönetimin "hür fikirli ve güvenilir" ellerde bulunmasını arzu ediyordu. Yeni hükümetin açıkladığı program, çarlığın devamından başka bir şey değildi. Galeyana gelen halkın önünde dayanamayan hükümetin yerine, Kerenski başa geçti. İlk adım olarak, görünüşte mükemmel ancak gerçekte Rus Ordusu'nun "disiplinini" kökünden sarsan bazı tedbirler aldı. Ordunun "vatanperverlik hissine dayalı bir emel ile hür ve disipline sahip olmasını" ileri sürerek bazı kanunlar, tüzükler çıkardı. Bunlar, disiplini yıkmakta çok önemli girişimlerdi. Kerenski, bir taraftan sosyal hayatın ne olduğunu anlamaktan aciz "kara cahil Rus askerlerine serbestî ve hürriyetin neler olduğunu göstermek" ve onları şikâyet edilen konularda memnun kılmak

diğer yandan da subayları elde ederek, çar taraftarlarının tepkilerini önlemek istiyordu. Rus askerleri, kavuştukları bu serbestliği, subayların emirlerini dinlememeye, "tabur, bölüklere kadar komiteler teşkîl ederek bunların sözüyle harekete ve küçük muharebenin bile bu komitelerin re'ylerine göre tedvîrine [yürütülmesine] karar verdiler."[526] Buna tepki gösteren subaylar, generaller istifa ettiler.

Orduda karışıklıklar sürerken, çar taraftarlarından devrimcilere kadar geniş bir kesim, hükümetin ne şekilde olmasını tartışmaktaydı. Diğer yandan "Rus müttefiklerinin St. Petersburg ve diğer büyük Rus şehirlerinde yaptığı propaganda ve faaliyetler de bu ıttıradsızlığı [düzensizliği] kamçılamaya büyük hizmet ediyordu." Bu dönemde Rusya; "Sosyal Demokrat, Sosyalist Revolüsyonerler, Konstitüsyonelist Demokratlar" arasında bölünmüştü. Sosyal Demokratlar içindeki "Maksimalistler" en faal olanlar ve en çok çalışanlardı. Kerenski hükümeti tarafından bunların ileri gelenleri hakkında tutuklama kararları çıkarıldı. Bir kısmı firar ederken, bir kısmı da St. Petersburg'da gizlenerek yeraltı faaliyetlerini sürdürdüler.[527] "Fırkanın reisi olan Lenin –gayet zeki ve faal bir Rus'tur– bir müddet gizli olarak yine çalışmaya devam etti. Maksim Gorki –Rusya'da pek büyük nüfuz-ı ma'nevîsi vardır. Esasen kendisi meşhur bir muharrirdir– hükûmet-i muvakkate aleyhinde ithamâtı [suçlamaları] açıktan açığa *Novaya Jizn* gazetesinde yazabiliyordu. Çünki Maksim Gorki'ye kimse, Almanya'nın hizmetinde bulunduğunu iddia edemiyordu fakat Lenin hakkında her şey söylenebiliyordu."[528]

Kerenski hükümeti; muhalif partilerle, orduda ortaya çıkan tepkileri bastırmaya uğraşırken, "Finlandiya, Ukrayna, Kafkasya, Türkistan, Sibirya, Lehistan, Besarabya, Kırım" meselelerini de çözmek zorundaydı. Vaatlerle geçiştirilemiyordu. Kerenski'nin şahsının, Rusya'yı bu duruma sokmakta büyük hizmeti olduğu inkâr edilemez. Bazen şiddetli tedbirler alarak, bazen de nasihatlerle düzeni sağlama çabaları, müttefikleriyle anlaşmalarına sadık kalma siyaseti, bugünü hazırlamaktaydı.

1916 sonbaharında yürürlüğe giren "Mükellefiyyet-i Ziraiyye Kanunu"[529] münasebetiyle, Fransız Başkomutanlık Vekâleti

Genelkurmay Başkanlığı ile Stockholm'deki Rus görevlilere, bu kanunun uygulanması halinde ortaya çıkacak sonuçlara ilişkin raporlar ulaşmıştır. Değerlendirmelerde, "Türkiye topraklarının alât-ı ziraiyyenin [tarım makinelerinin] hüsn-i isti'mâliyle [iyi kullanılmasıyla] işledildiği takdirde düvel-i merkeziyyenin [merkeze mensup devletlerin]" mukavemetlerini son derecede artıracağı dile getiriliyordu. İtilaf Devletleri'ni düşündüren bu mesele, aralık ayında St. Petersburg'da yapılan "askerî konferansta" gündeme taşınmıştı. "Verilen kararda, Anadolu gibi mahsul menbâ'ı olan bir memleket ilâ-nihâye [sonuna dek] düvel-i merkeziyye elinde bulundurmak câiz olmadığından, her şeyden evvel İ'tilâf'ın şarkda hâiz bulunduğu tekmîl kuvveti Türkiye'ye tevcîh ederek kat'î bir darbe indirilmesi karargîr olmuşdu [karara bağlanmıştı]. İttihâz olunan [alınan] kararda İngilizler, Irak ve Filistin tarafından tecavüz edecekler, aynı zamanda Ruslar hem İran hududundan hem de Murad vadisinden taarruz eyleyeceklerdi. Bu plan, her iki tarafdan da tamamen tatbîk edilemedi. Rusya'nın son zamandaki vaz'iyyet(i) ise planın tamamiyle akamete [sonuçsuzluğa] mahkûm olduğunu i'lân ediyordu."[530]

Bugün, Bolşeviklerin tamamen hâkimiyet kurdukları Rusya, müttefiklerini tanımamakta, barışa hazır bulunmaktadır. İngilizler ve Fransızlar düzeni tekrar geri getirmek için milyonlar harcamaya hazır iseler de kimi elde edecekleri, ne yapmaya zorlayacaklarını kendileri bile bilmiyorlar. Bu arada İsveç'in Finlandiya'ya savaş açması için bir hayli uğraşmaktadırlar. Aland Adası'nı ve Finlandiya'nın İsveçlilerin yaşadığı kısmını vermeye hazır bulunduklarını açıklıyorlar. Amaçları, St. Petersburg'la irtibat kurmak, Lenin'i ve taraftarlarını, Bolşevikleri düşürmektir. Halbuki İsveç'te itilaf yandaşlığı çok zayıftır.[531]

Öte yandan Stockholm'de temsilcilerin tercümanı olan Ali Ziya Bey, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın emriyle Berlin'den acele İstanbul'a döner.[532] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden, Abdülaziz Çaviş'e verilmek üzere Kopenhag elçiliğine yollanan 400 Osmanlı lirası, senet karşılığında kendisine teslim edilir.[533] Rusya'daki karışıklıklar arttığı gibi, St. Petersburg'da da

Lenin hükümetince sıkıyönetim ilan edilmiştir.[534] Lenin, "Rusya ve Şarkda kâin [bulunan] bilcümle Müslüman emek-dârlarına" hitaben bir bildiri yayınlar, kendilerine destek olmaya çağırır.[535] *İl* gazetesinde Türkçe çevirisiyle yayımlanır.* Bütün Rusya, Kafkasya, Türkistan'da abone olunan gazetelerin Stockholm'e ulaşmaları çok aksamıştır. Yüzbaşı Mehmed Nuri, istediği seviyede Türkçe gazeteleri fazla miktarda İstanbul'a yollayamamaktadır. Girişimlerine rağmen yine aksamalar devam ederse, "sırf gazeteleri St. Petersburg'dan alıp getirmek üzre bir şahsı" göndermek niyetindedir. Basımı ve yukarıda belirtilen yerlere dağıtımı tamamlanan heyete ait bildirilerinden arta kalan İsveççe nüshalarını, üniversite hocalarına ve talebelerine ulaştırmıştır.[536]

Rusya'da Müslümanların teşkilatlanmaları ve faaliyetleri sevindirici bir şekilde sürmektedir. İleride bir buçuk milyonluk bir kuvvete sahip olacak Müslümanların askeri teşkilatlanmaları hakkında *Reç* gazetesinde endişeler dile getirilmiştir.

Abdürreşid İbrahim, Türkistan ve Kafkasya'ya göndermek için "tedarik etdiği" gayet bilgili ve faal dört beş genci, Ali Başhampa'ya takdim edecektir.[537] Bu dönemde de Rusya'da yapılması gereken siyasi operasyonlarla ilgili fikirlerini ayrıca kaleme alır. Rusya'daki "Rus olmayan milletleri" mümkün olduğu kadar sürekli biçimde Ruslardan uzaklaştırmanın yanı sıra, aralarındaki anlaşmazlıkları körüklemek, özellikle Ukraynalılarla kesinlikle anlaşmalarına meydan vermemek lazımdır. Ukrayna Sosyal Revolüsyonerlerini elde tutarak, Ruslara karşı işbirliği yaparak Müslümanlarla ilişkilerini takviye edip, Kırım'ın halifelik makamına bağlı muhtariyeti sağlamaya ve kurmaya çalışılmalıdır. Lehliler, Beyaz Ruslar, Letonyalılar, Litvanyalılar ve diğerlerinin Ruslardan intikam ve istiklallerini almak isteyen milletlerin arzuları teşvik edilmelidir.

Rusların artık memleketi idare edemediklerini müttefiklerine ispat edecek katliamları, tahribatları göze çarpacak derecede ortaya koyan Fransızca, Almanca bültenler yayınlayarak, barış zamanında kamuoyunu derinden etkileyebileceğini dikkate alarak önem

---

* Bildiri metni için, bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Moskova'da Münteşir 'İL' Nâm Müslüman Gazetesinin 9 Kânun-ı evvel 917 Tarih ve 91 Numrolu Nüshasından".

verilmesi gereklidir. Rusya Müslümanlarının siyasi mevkilerini elde ederek "askerî organizasyonları takviye içün hiç olmazsa altı ay nihayet bir seneye kadar, hiç olmazsa mâhiye [aylık] bin lira mikdarında"[538] nakdi yardımda bulunarak, orada yarın için bir "İslâm Türk kuvveti" meydana getirilmelidir.

Dağıstan, Kafkasya ve Türkistan Müslümanları arasında kurulmakta olan teşkilatın takviyesini, güçlenmesini sağlayacak yardımda bulunulmalı; Asya Taburu'ndan yetenekliler seçilip Berlin'e gönderilerek patlayıcı yapımında eğitilmelerinden sonra Türkistan, Buhara, Hive, Kafkasya taraflarında çeşitli noktalara gönderip yeni kuvvetler yetiştirilmelidir. Stockholm ile St. Petersburg arasında "posta te'mîni", Stockholm-Berlin arasında ise görülecek lüzuma göre "kurye" sıfatıyla elçilik mensuplarından birinin görevlendirilmesi sağlanmalıdır. İsveç hükümeti, yabancıları sınırdışı ederse elçilik tarafından himaye edilmeli, gerektiğinde İstanbul'a elçilik aracılığıyla "şifre muhaberesi" kurulmalıdır.[539]

Haziran ayı başında Kafkasya'ya giden Tâlibzâde Yusuf, kasım ayı ortalarına doğru döner. Ayrıntılı bir rapor hazırlar.[540] "Rusya Müslümanları sosyalist ahâlîsi, çalışarak adem-i merkeziyet usûlüne muvâfık muhtâriyyet-i mahalliye [yerel özerklik] teşkîli tarafdarıdırlar."[541] Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanları "millî teşkîlâta" başlamışlardır. Silah, cephane, subay bakımından kuzeydekiler, güneyden daha iyidirler. Esir Osmanlı subaylarına, Güneydeki teşkilatta görev verilmektedir. Kırım Tatarları teşkilatlarını kurmada desteklenirlerse, sayıca kuvvetli birliğe sahip olacaklardır. Türkistan'da daha yeni yeni silahlanma başlamıştır, yeterli silahları yoktur. Gürcüler ve Ermeniler kendi milli birliklerini kurmuşlardır.

Kafkasya'daki siyasi kuruluşlardan, inkılabın ertesinde Bakü'de faaliyete başlayan "Müsâvât Partisi", Güney Kafkasya'nın her tarafında etkin bir konuma geldiği gibi, Türkistan'da çeşitli şehirlerde temsilcilikler de açmıştır. "Teşrin-i sâninin onuncu günü Bakü'deki umûmî kongresinin üçüncü celsesinde Cenûbî Kafkas Müslüman hükûmetinin istiklâlini i'lâna muvaffak olmuşlardır. Diğer heyet ve Müslümanlık cemiyetlerinin nüfuzu mahdûddur."[542]

Tâlibzâde Yusuf, geçen sürede diğer önemli faaliyetleri de şöyle anlatmaktadır: "Ahıska ve Acara Müslümanlarının Gürcülerin nüfuzu altından tahlîsine çalışıldı ve Türkistan'da birçok hazırlıklarda bulunuldu ve Ukraynalıların Kafkas İslâmlarına karşı i'timâdı kazanılmaya çalışıldı."[543] Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın, Gürcü Komitesi'nden bazılarının "dâhilî muhabereleri te'mîn" için gönderileceklerine dair kanaatini sorduğu şifreye,[544] "Üçüncü Ordu Kumandanı Ferik Vehib Mehmed" şu cevabı verir: "Gürcü Komitesinden bazılarının her ne maksadla olursa olsun Rusya arazisine gönderilmesinde bir fâide me'mûl etmiyorum. Almanlar tarafından Gürcülere verilen fazla ehemmiyetin mahalline masrûf olmadığına kailim [yerine harcanmadığına inanıyorum]."[545] Geçen aylarda Gürcü Komitesi hakkında sunulan bir raporda da olumsuz kanaatler yer almıştır. "Komitenin maksadı, mültecileri her hususda kendisine rabt ü bend [bağlayıp yular takıp] Hükûmet-i Osmâniyye'den soğutmak... Kendi mülkümüzde Alman parasıyla icrâ-yı hükm etmekden ibaret idi."[546]

Rusya'nın ekonomik durumu, çok kötüdür. Fabrikalar kapanmış, demiryolu ulaşımı büyük ölçüde bozulmuştur. Partiler arası mücadeleler, bozulan asayişten dolayı kentlerdeki öldürme ve yağmalamalar dolayısıyla meydana gelen güvensizlik "Rus ticaretini tamamen sekte-dâr etmiş [zarara uğratmış] ve iâşe [geçim] pek müşkil bir dereceye girmiştir".[547]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Doğu Şubesi Fahri Müdürü Köprülüzâde Mehmed Fuad, Rus ihtilalinin almış olduğu son şeklin, genel kanaatin aksine, Rusya'nın tek başına bir barışa fazlasıyla yaklaştığını gösterdiğini belirterek bundan sonra yapılması gerekenlere dair, 12 Aralık tarihli bir eylem planını Harbiye Nezareti'ne takdim eder.[548] Barışın imzalanacağı gün şimdiden tahmin edilemezse de her şekilde Rusya'daki son olayların ancak bir antlaşmayla sonuçlanabileceği kesindir. Bunun için de barışın ardından Rusya Müslümanlarına yönelik Osmanlı Devleti'nin siyasetinin genel hatlarının şimdiden belirlenerek, imzaların atılmasının hemen ertesinde bir program çerçevesinde hayata geçirilmeye çalışılması mecburidir.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, Osmanlı Devleti'nin barıştan sonra Rusya Müslümanlarına karşı takip edeceği siyasetin genel hatlarını maddeler halinde sıralar: [549]

1. Rusya'da hemen yüzde 90'ı Türk olmak üzere, 40 milyonluk büyük bir İslam kitlesi bulunuyor. Küçük parçalara ayrılmış her bir Rusya dahilindeki bu büyük kuvvet, eğer layıkıyla düzene sokulup yönetilecek olursa, Rusya ile Türkiye ilişkileri üzerinde önemli bir "sebep" vazifesi görebilir.

2. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı takip edeceği genel siyasetin belirlenmesinde, bu tarafın dikkate alınması çok lüzumludur. Yine de bu nokta göz önüne alınmasa bile Osmanlı Devleti'ne toprak bakımından bitişik, adeta Osmanlı Türkleriyle bir coğrafi birliğe sahip Türkistan Türklerini ikaza çalışmak, Osmanlı Devleti'nin geleceği için hayati bir meseledir.

3. Osmanlı Devleti, Rusya ve Türk Müslümanlarına karşı takip edeceği siyaseti, gizli ve açık olmak üzere ikiye ayırmalıdır.

4. Devletin gizli siyaseti, "Rusya'da bundan böyle meydana geleceği kesin siyasî inkılâblarda, karışıklıklarda Türklerin, diğer unsurlara karşı yeterli derecede silahlı ve donatımlı olmasını, gizli ve askerî teşkîlâta sahip bulunmasını sağlamak" gayesine yönelik olmalıdır. İleride Rusya ile Türkiye arasında yeni bir harp çıktığı takdirde, özellikle Kafkasya ile Türkistan'da iyi silahlı ve gizli, kuvvetli teşkilata sahip bir kuvvet, büyük askeri yardımlar temin edebilir.

5. Osmanlı Devleti, Rusya'nın iç siyaseti üzerinde istediği baskı ve etkiyi uygulayabilmek için Rusya Türk ve Müslümanlarını, güçlü bir siyasi parti halinde ya da zamanın ihtiyaçlarına göre çeşitli partiler şeklinde teşkil etmeli ve bunları tamamıyla kendi eli altında bulundurmalıdır.[550]

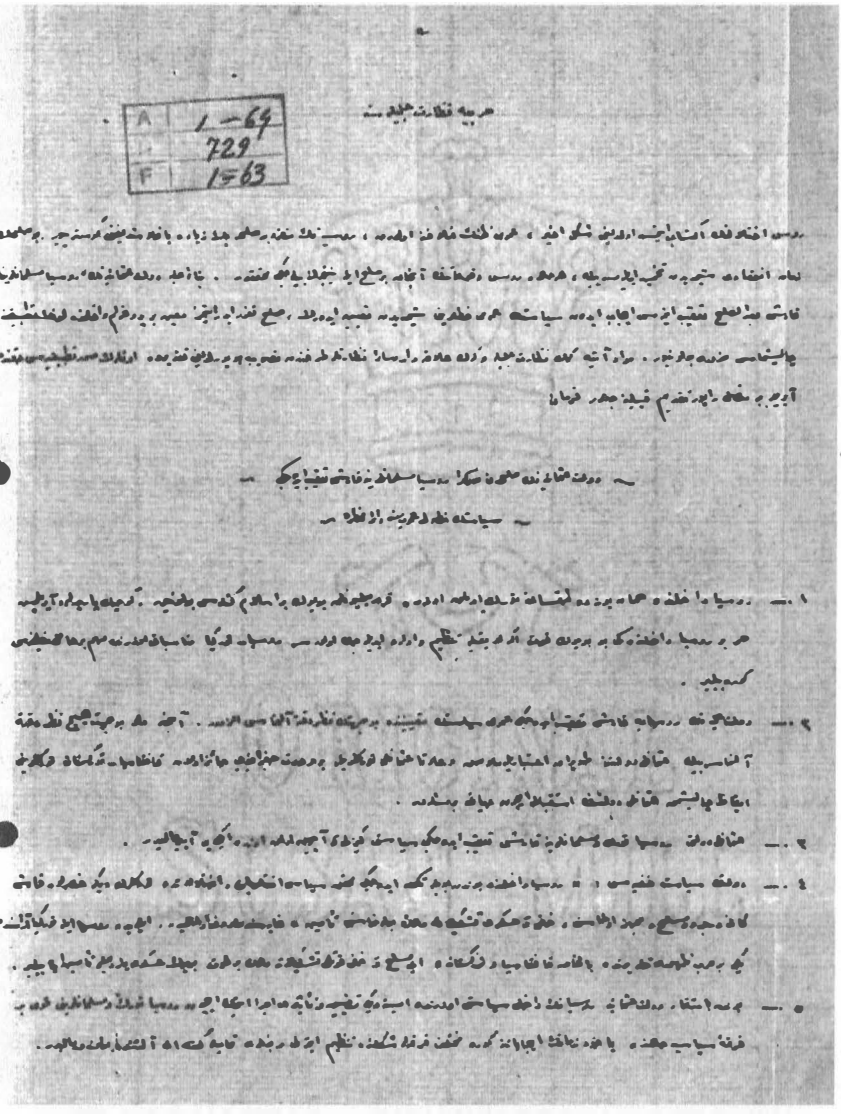
6. Devletin bir de açık olarak takip edeceği "siyaset-i harsiyye"si [kültür siyaseti] olmalıdır. Rusya'daki millettaşlarımıza kendi dillerini, tarihlerini, dinlerini öğreterek onları bugünkü medeniyetin seviyesine çıkarmak gayesi, medeni âlemin her tarafında meşru ve tabii görülür. Görünüşte hiçbir siyasi çıkar gözetmeyen bu "maarif siyaseti" her şeyden daha etkili sonuçlar ortaya çı-

karacaktır. Bu yüzden de bütün Türklerin birliği ve bütün İslam âleminin Türkiye'ye manevi bağlılığı ancak bu şekilde kurulabilir. Bununla beraber, bu konuda büyük bir bilgi ve tedbirle hareket ederek, tamamıyla Osmanlı Devleti'nin yüksek çıkarlarına uygun şekilde yönetmek ve mesela bütün bu çabanın esasını oluşturacak dil meselesinde, Osmanlı Türkçesinin okullarda ve basında genelleşmesine çalışmak birinci şarttır.

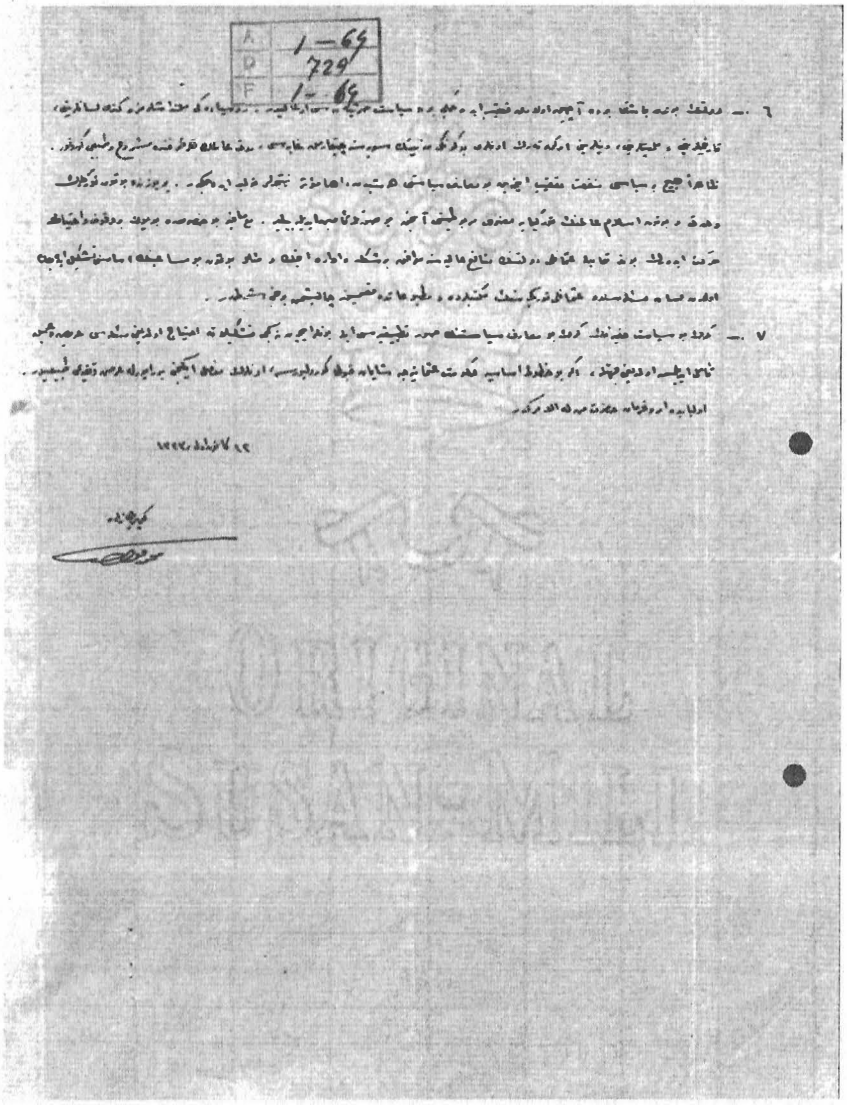
7. Gerek bu gizli siyasetin gerekse "maarif siyaseti"nin nasıl uygulanacağı, ne gibi bir teşkilata ihtiyaç olduğu meselesi kapsamlı olarak tanımlanmıştır. Eğer bu temel hatlar, Osmanlı hükümetince kabul görülürse, ayrıntılı bir raporla arz ve takdim edilecektir.

Şeyhülislamlık makamınca Rusya'daki Müslümanlara hitap eden bir bildirinin yayınlanmasının bu sırada olumlu tesirler yapacağı anlaşılır. Harbiye Nezareti'nce, bildiride şu noktaların vurgulanması istenir: Çar hükümetinin göz diktiği yerleri istila etmek maksadı, dünya harbine sebep olmuştur. Bu istila anlayışının en önemli hedefi hilafet makamıdır. Buranın korunması gayesiyle Osmanlı hükümeti harbe girmiştir. Üç yıldır süren harp, dünyanın her tarafına yayılmış, insanlık için büyük bir tehlike haline dönüşmüştür. Şimdi, Çar hükümeti yıkılmış ve yeni yönetim barışın yeniden kurulmasına gayret etmektedir. İslam dininin hükümlerince böyle bir teşebbüsün desteklenmesi gerekmektedir, çünkü harp, insanlığın zararınadır. Bir an önce bu felaketten kurtulmak lazımdır. Bu da her kişiye düşen bir görevdir. Bunun için mevcut Rusya hükümeti iyi niyetinde ve barış girişimlerinde sabit kaldıkça, Şeyhülislamlık makamı, Rusya'daki Müslümanları bunu elde etmeye davet etmektedir.[551]

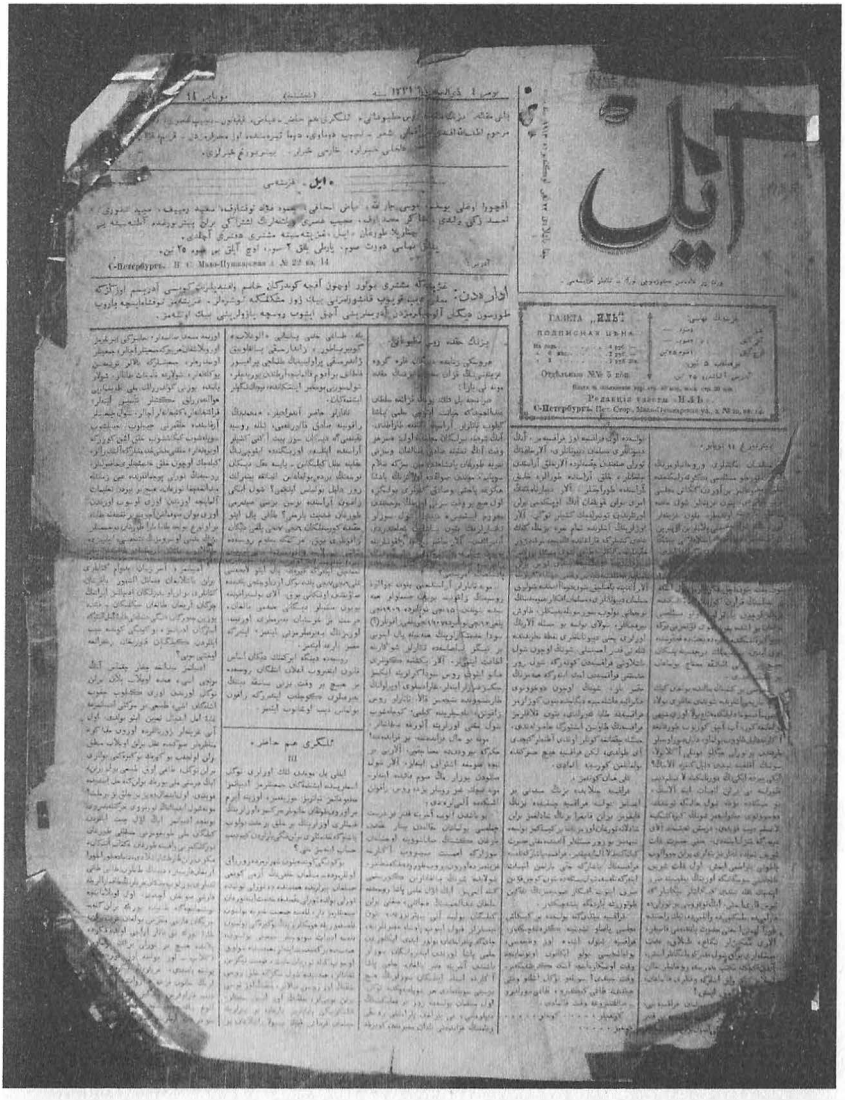
Yüzbaşı Mehmed Nuri, aldığı emir üzerine "imhası câiz olmayan bazı evrak ve şifreleri" elçilik kasasına koyar, 30 Aralık'ta Stockholm'den ayrılır, Berlin'e hareket eder.[552] Ferid Bey de iki gün sonra İstanbul'a yola çıkacaktır.

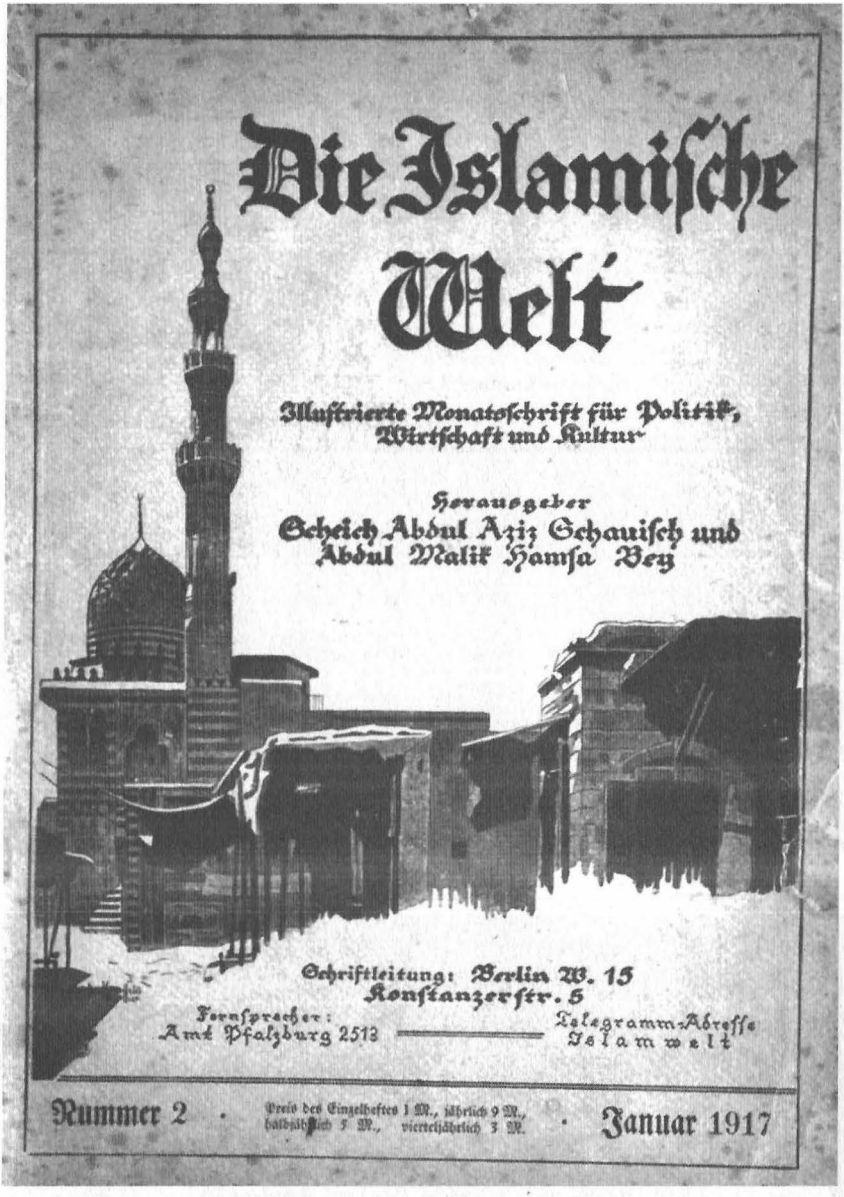

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in, Harbiye Nezareti'ne sunduğu, Osmanlı Devleti'nin barıştan sonra Rusya Müslümanlarına karşı takip edeceği siyasetin genel hatlarına dair 12 Aralık 1917 tarihli muhtırasının birinci sayfası.
(ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-63, 64)

Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in, Harbiye Nezareti'ne sunduğu, Osmanlı Devleti'nin barıştan sonra Rusya Müslümanlarına karşı takip edeceği siyasetin genel hatlarına dair 12 Aralık 1917 tarihli muhtırası. (ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-63, 64)

İL *gazetesi. Sayı: 4, 28 Kasım 1913. "Yurt yir fâidesin gözetüci Türk–Tatar gazitesi" Yazarları; Akçuraoğlu Yusuf, Musa Cârullah, Ayaz İshakî, Mahmud Fuad Tuktarof, Said Remiyef, Mecid Gafurî, Ahmed Zeki Velidî, Şakir Muhammedyaref, Necib Asrî vd. (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları)*

El-Âlem-ül-İslâm *dergisi, Almanca Ocak 1917 baskısı.*

مجلة سياسيه ، دينية، اجتماعيه ، ادبيه ، يوميه

﴿ تصدر مرة فى الاسبوع اثناء الحرب ﴾

دار الخلافة العظمى	— يوم الخميس —	٣ مايس سنة ١٣٢٣ روميه
١٠ رجب سنة ١٣٣٥ الموافق		٣ مايو ١٩١٧ ميلاديه

صاحب الجريدة ومدير سياستها .. عبد العزيز جاويش

جميع المخابرات ترسل باسم المجلة بصندوق البريد نمرة : ١٢٧ استانبول
محل ادارتها : فى جغال اوغلى — عنوان المجلة البرقى (عزيزستان) استانبول

لاتعاد الرسائل لاصحابها طبعت ام ضيع ، يجب ان تكتب
بخط واضح على واحدة فقط من صفحتى الورق

العدد — ٤ — السنة الثانية

بدل اشتراك الجريدة

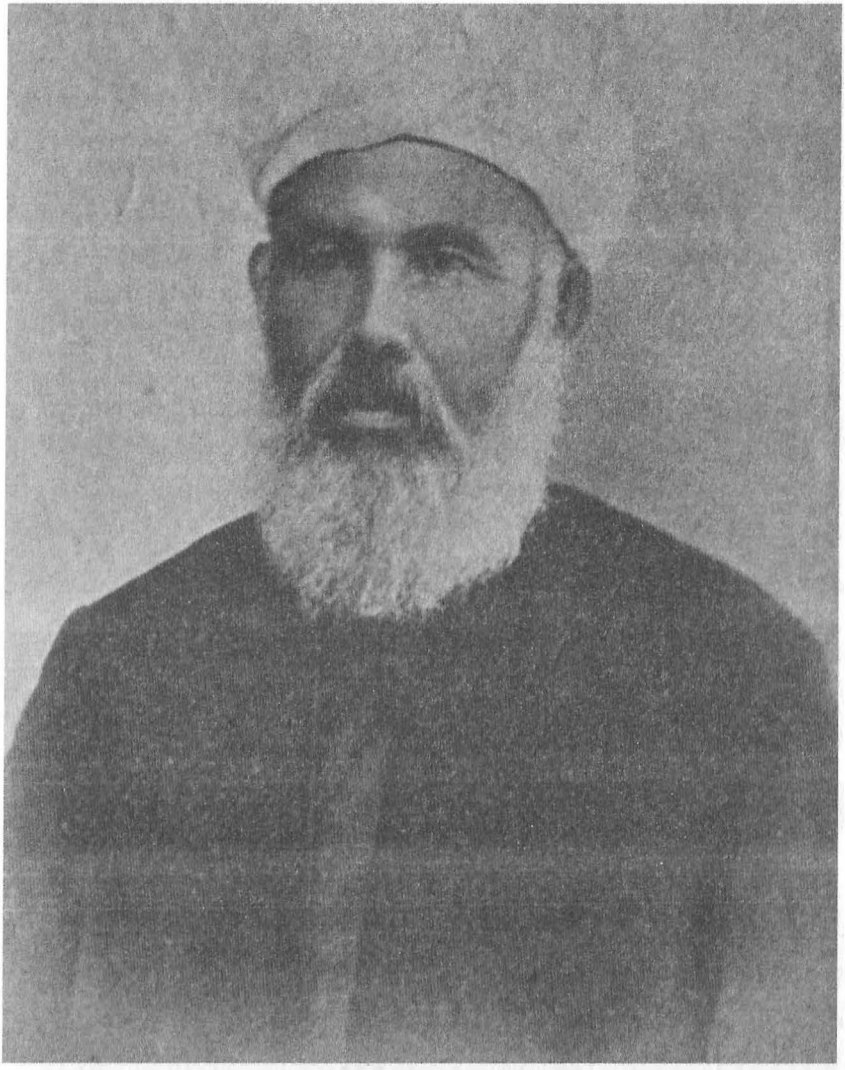
٦٠ غرشا عن سنة داخل الممالك المحروسة
٣٥ « « نصف سنة « «
٢٠ فرنكا عن سنة بالممالك الاجنبية
١٢ « « نصف سنة « «

طبعت بمطبعة (الحقوق) بدار الخلافة العظمى
« ١٣٣٥

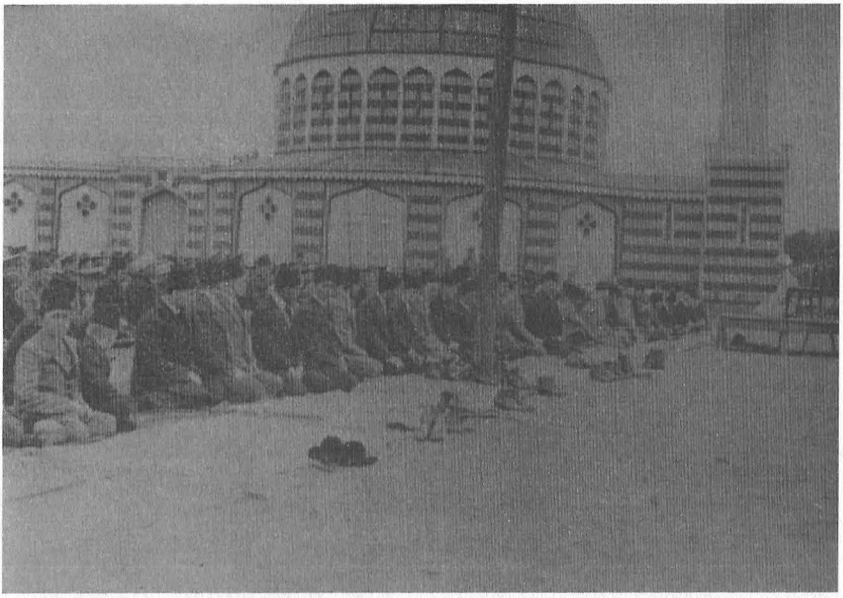
El-Âlem-ül-İslâm *dergisi, Arapça Mayıs 1917 baskısı.*

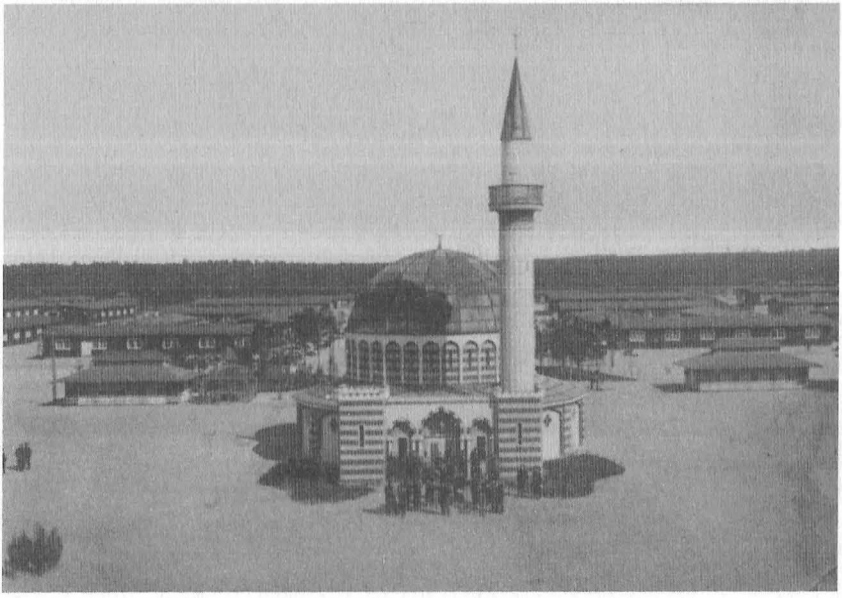

Abdülaziz Çaviş (1876-1929)

Abdürreşid İbrahim (1857-1944)

Berlin Üserâ Kampı

İran

Ocak-Şubat 1917

"Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Tahran Ataşemiliteri ve Me'mûr-ı Siyasîsi Kaymakam [Yarbay] Ömer Fevzi" Tahran'ı terk edip Kirmanşah'a[1] gelmiştir. Nizam-üs-saltana da buradadır. İran'ın haklarının korunması adına, Almanya ile görüşmelerinde, gerekirse İran kuvvetlerinin Altıncı Ordu Kumandanlığı'nca temin edileceğine dair teşebbüsleri için Osmanlı hükümetine müteşekkirdir.[2] Seyyid Muhammed Tabâtabâî[3] de Şehrizor[4] yoluyla hareket edip[5] Bağdat'a gelmiştir.[6] Başkâtip Nüzhet Bey, elçilik işlerini sürdürmek üzere Tahran'da görevine devam etmektedir. İran şahının kendisini özel olarak kabul etmesi için teşebbüsü olumlu sonuç vermez. Gerek şah gerekse Nüzhet Bey gözetim altında bulunduklarından, resmi günlerin dışında görüşme imkânı mümkün değildir. Buna rağmen, Nizam-üs-saltana'nın şaha hitaben kaleme aldığı yazısını ve şifre anahtarını bizzat takdim edememişse de gizlice "mu'teber ve muhterem bir zat vasıtasıyla" göndermiştir.[7]

İran başvekili, Fars eyaletinde karışıklıkların çıktığını açıklar. Esterabad'da[8] Türkmenler ayaklanmasını resmen doğrulamıştır.[9] Tahran basınında çıkan haberlere göre de Esterabad'daki Türkmenlerin Rus yerel kuvvetlerine saldırısı ve çarpışmaların devam

etmesi üzerine, Meşhed'den[10] birlikler takviyeye gönderilmişlerdir.[11] Bu arada bir süre "İran'da maliye müşaviri sıfatıyla bulunan Amerikalı Şuster"in İngiliz sermayeli "Banka-i Şâhî" ile gümüş sikke basımı için yaptığı "kontratın" benzerini, mevcut maliye bakanı, Rus sermayeli "İstikraz Bankası"yla imzalamıştır.[12]

İngilizler ve Ruslar, İran'da Osmanlı Devleti aleyhindeki propagandalarına hız verirler.[13] Osmanlıların amacının İran'ın güneybatı bölgesini, "İranlılardan müdafaa görmeksizin kolayca işgal etmek ve Anadolu'daki zararı bu suretle telafi etmek olduğunu" ve buna da ulaştıklarından dolayı, daha fazla ilerlemeyi lüzumsuz gördüklerini, işgallerindeki yerlerin boşaltılamayacağını söyleyip her yerde yaymaktadırlar. Osmanlı Ordusu'nun Hemedan'da[14] uzun süre kalışını da buna delil gösterirler. Şah ve Osmanlı taraftarları ümitsizliğe düşerler. Öyle ki Nüzhet Bey, başbakanla görüşmesinde, onu bu söylentilerin doğruluğuna inanmış bulur. Aleyhte propaganda olduğuna dair açıklamalarını da lakayt bir şekilde dinler. Bu düşüncenin kırılması ancak ileri askeri harekâtla mümkündür. Şimdiki halde bunun belirsizliği, aleyhte düşüncelere yol açmakta, Osmanlıların lehindeki kamuoyunu da ümitsizliğe itmektedir. Bu propagandaya karşı tedbirlerin ilki olarak Sine şehbenderine [konsolosuna], İranlılarla münasebetlerinde daima hoşgörülü bulunması, adaletten ayrılmaması hatırlatılır.[15] Rusya ise bu sırada İngiltere, Fransa ve İtalya'nın 1915'te "İstanbul ve Boğazlar üzerindeki hakkını" bir anlaşmayla yeniden tanıdıklarını söyleyerek, bunu elde etmek için de savaştıklarını açıklamıştır.[16]

"Düşmanların İran'da daire-i te'sîr ve tazyikleri [etki ve baskıları] dâhilindeki" sivil ve askeri bölgeler dışındaki yerlerde İngiliz ve Rus girişimlerine ve propagandalarına karşı koyacak tedbirleri uygulamak üzere harekete geçilir. Nizam-üs-saltana tarafından her türlü gelişmeden zamanında haberdar olmak, yerel durumu lehe dönüştürüp çevrelerini amaca göre cesaretlendirmek göreviyle ve "gizli veya açık" sıfatla temsilciler yollanır.[17] Bunlara verilen genel talimatta çalışma yöntemleri aşağıdaki maddeler halinde belirlenir:

1. Temsilciler, Rus ve İngiliz nüfuzunu eleştirecekler, onların propagandalarına muhalefete çalışacaklar ve şunu ispat edeceklerdir: Bunlar, artık eski büyük devlet değildirler. Güçlerini kıran darbeler yemişlerdir. İran, bundan böyle düşmanlarının elinde kalamaz. Onlardan daha büyük ve kuvvetli olup, Rus-İngiliz ittifakını her tarafta yenilgiye uğratmış devletler, bize el uzatıyorlar. Düşmanlarımızla savaşmak üzere İran'a gelmişlerdir.

2. Temsilciler, milli hareketimizin temelsiz ve sonuçsuz olmadığını, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın bağımsız bir İran'ın varlığını çıkarlarına, arzularına uygun bulmalarına dayandığını göstereceklerdir. İran'da kesin zafer elde etmezsek, bu durum vatanperverleri üzmemelidir. Çünkü bugün İran'daki harp sahnesi, Avrupa'daki harp sahnelerine bağlıdır. Merkezi devletler, genel olarak galip geldiklerinde, barış zamanında istediklerimize kavuşmayı kuvvetle ümit edebiliriz. Yalnız şurası iyice anlatılmalıdır ki hiçbir şey yapılmazsa, hiçbir şey elde edilemez. Bu iki dost devlet, İran halkının bağımsızlık istediğini, bunu her türlü vasıtayla savunmaya kararlı olduklarını görmezlerse, barış zamanında bize yardım etmezler.

3. Etki alanları dahilinde temsilciler, "Rusları ve İngilizleri taciz için, Mirza Küçük Han grubu şeklinde grubların teşkîline" çalışacaklardır.

4. Etki alanları dahilindeki aşiretlerin reislerinden olup, şimdiden düşmana karşı faaliyet gösteremeyenleri ya da bundan korkanları, askerlerimiz onlara yaklaştığında işe girişmeye hazırlamalıdırlar.

5. Temsilciler, yetkili oldukları çevredeki büyük aşiretlerin önemli reislerini, Kirmanşah'a bir temsilci göndermeleri hususunda ikna edeceklerdir.

6. Milli hükümet başkanı tarafından "imkânın müsaadesi nisbetinde" yardım ve destek sağlamak dışında vaatlerde bulunmak, temsilcilere kesinlikle yasaktır. Hiçbir şekilde ayrıntılara girişmeyecekler, isteklerde bulunanların arzularını, aynen milli hükümet başkanına bildireceklerdir.

7. Kirmanşah'tan gönderilen mektupları, sahiplerine vereceklerdir.

8. Temsilciler, tercihen aşiretlerin yanında bulunacaklar, şehirlerde yerel vasıtalarla iş göreceklerdir. Bunun dışında, ancak kendilerine yeterli seviyede güvenli şehirlerde de oturabilirler.

9. Tarafsız bir şekilde düzenlenmek üzere bizimle birlikte ya da aleyhimizde veya tarafsız reislerin, ileri gelenlerin isimlerini bir çizelge halinde göndereceklerdir.

10. Her ay, ayrıntılı iki rapor yollayacaklardır.

11. Düşmanın kuvveti, niyetleri hakkında mümkün mertebe bilgi elde etmeye çalışacaklar, raporlarına yazacaklardır.

12. Düşmanlarının kurdukları sınırsız tuzakları tahrip için İran'a biricik fırsatın şimdi geldiğini vatanperverlere gösterecekler, İranlıların bu yolda ellerinden geleni yapmalarının zamanı olduğunu anlatacaklardır.

13. Her temsilci, etki sahasındaki şehirlerde, kasabalarda hangi partiye mensup olursa olsun, fikirlerimize katılan muktedir kişileri seçecek, bunların iyi niyetinden tamamen emin olduktan sonra düşüncelerimizi açıklayacak ve ismini hemen bildirecektir. Bunların seçiminde temsilciler, olağanüstü dikkat etmeli, rast geleni seçmemelidir.[18]

Kaymakam Ömer Fevzi, Tahran'daki görev süresince edindiği tecrübelere de dayanarak, Osmanlı Devleti'nin doğu siyasetinin uygulama sahasında tespit ettiği aksaklıkları, bunların çözümüne dair şahsi değerlendirmelerini, görüşlerini "mahrem ve zâtî [gizli ve kişiye özel]" bir raporla, Kirmanşah'tan Başkumandanlık Vekâleti'ne arz eder.[19]

Ömer Fevzi raporunda özetle şunlardan söz eder: Bizim için gerekli olan sınırlarımızı genişletmek değil, takviyedir. Bu da içeride gerçekleştireceğimiz birçok girişim ve iyileştirmeyle birlikte dışarıya dönük fikirlerimizi bütün İslam ülkelerine yaymak ve "ittihad-ı İslâmı vücuda getirmekle mümkündür". Yapılacak iş, "Trablusgarp'a ülkü, meslek ve namus sahibi, seçkin memurlar göndermek" için ne ölçüde lazımsa, İslam ülkelerinde de bu nitelikleri taşıyanları görevlendirmek o derecede gereklidir. Sınırlarımız dışındaki İslamlarla şimdiye dek çekişmelerimizin, münakaşalarımızın "hep vazifesizlikden ileri geldiği de kendilerine samimiyetle verdiğimiz yetkinin sonucunda "karşıtlık, cehalet, inat, hırs, kibirlenme" yüzünden gü-

cümüzü israf etmişiz.[20] Esaslı bir siyaset adına hiçbir şey tutmamışız. Bari bu zamanda Devlet, kendisine köklü siyasi program kabul etse. Tarihimiz, halimiz ve çektiğimiz felaketler bize uyanmamızı tavsiye ediyor. Samimiyetle İslama sarılarak, İslamları kucaklayalım. Onlar da bize sarılsın. Böylece en tabii güç elde edilmiş olur.

Şimdiye kadar kaybımız hep sistemsizlik, şaşkınlık yüzündendi. Basit bir "birlik anlaşmasıyla" Müslümanları önce toplamak, konuşmak lazımdır. Dostluk ve güven sağlandıktan sonra hepsinin görev ve sorumluluklarını, bu birlik silsilesindeki başarısını, işlerin ayrıntısı için kolayca anlaşmak ve ek sözleşmeler düzenlemekle mümkündür. Avrupa, bugüne dek İslam birliğini önlemeye çalıştı. Hep bir diğerimizin aleyhinde tercümanlık yaptı.[21] Son zamanlara dek müttefiklerimizle birlik kurmak yanlısıydım ancak şunu rahatça söyleyebilirim ki "içimize girecek bir Avrupalının yapacağı iş, kuvvetine bil-istinâd [dayanarak] grubun riyâsetini [başkanlığını] ele almak ve Müslüman devletler arasına hased ve zıddiyyet"[22] sokarak dengeyi ve sıra dizisini ihlal etmektir.

İran ve Afganistan'la Osmanlı Devleti arasında imzalanacak anlaşma metnine temel teşkil etmesini düşündüğü esasları da Kaymakam Ömer Fevzi, dört maddede toplar:

1. Osmanlı, İran ve Afgan İslam hükümetleri arasında "Hükûmât-ı Müttehide-i Şarkıyye [Şark Birleşik Devletleri]" adıyla ve savunmaya dayalı bir temel üzerinde süresiz bir anlaşma imzalanmalıdır.

2. Temel maddeler, her üç hükümetin bir diğerinin yönetim şeklini, anayasa hukukunu tanımış; bağımsızlığını, toprak bütünlüğü meselesine uyacağını ve gerektiğinde bir dış saldırıya karşı savunma şartlarına özen gösterilmelidir.

3. Üç devlet de kendi milletlerini güçlendirmek ve geliştirmek üzere, vakit geçirmeden her türlü araca başvuracağına, sonra geçireceği zamandan tamamıyla yararlanacağına söz vermeli, ayrıca her biri bir diğerine bütün vasıtalarıyla yol gösterip yardım etmelidir.

4. Her üç devletin ordularının kuruluşunda ve düzenlenme şeklinde, eğitim ve öğretiminde, okul programlarında birlik oluşturularak savunma düşüncesi elbirliğiyle takviye edilip uygulanma-

lıdır.[23] Özellikle Afganistan'ın İngilizlerden aldıkları yıllık belirli geliri, Rusların Karadağlılara yardımı gibi, biz Almanlardan almak şartıyla kendimiz ödemeliyiz.[24]

Afganistan'a gönderilen Teğmen Kâzım ve Hindli Melavi, İran'a geçmek üzere Kabil'den Herat'a gelmişlerdir. Kabil'deki hava olumludur. Önceki yıl giden sefer heyetinde yer alan Yüzbaşı Hayri ile Hindistan Komitesi üyesi Emirin başarıyla sınırdaki aşiretler içinde iyi bir sonuca varmışlarsa da Romanya'nın harbe katılışı öğrenilince işler terse dönmüştür.[25] Sefer heyetinin bölgedeki bir yıllık araştırmalarında gözlemleri ümit vericidir. Afganistan'ın güneyinde ve doğusundaki aşiretler cihada, bu uğurda mallarını, canlarını fedaya hazırdırlar. Hindistan'da ve aşiretler arasında cihada teşvik maksadıyla hazırlanan bildirilerin ulaştırılıp dağıtılması için, Hindistan'ın kuzeybatı sınırında bir dağıtım merkezi kurulmuştur. Harekât yapmak üzere gelecek Osmanlı Ordusu'nu, Afgan halkı ve yöneticileri memnuniyetle kabul edeceklerdir. Afgan emirinin tarafsız kalmasını etkileyen sebeplerin bir kısmı da Afganistan'da imal edilen mühimmatın ordusuna yetmeyeceğine dair tereddüdü, içeride bazı sıkıntılarla karşılaşması ihtimali ve düşüncesidir.[26] Sayıları birkaç yüz bini bulan tüfekli ancak mühimmatları kısıtlı Hindistan'ın kuzeybatı sınır bağımsız aşiretleri, Yüzbaşı Hayri'nin "oraya azîmeti [gidişi] neticesi dört aydan beri kâmilen cihada meyletmişlerdir".[27] İngilizlere karşı bir harekâta başlamak için top ve mermi yardımını beklemektedirler. Bu durumda fazlasıyla silah ve mühimmata sahip bir Osmanlı Ordusu'nun bir an önce Afganistan'a yetişmesi lazımdır. Osmanlı Ordusu'nun İran'daki başarı haberlerinin yanı sıra, orduyu Afganistan'a getirmek düşüncesiyle Teğmen Kâzım ve Hindli Melavi'nin Herat'a gelmesine sebep olmuştur. "Rusların mukavemeti tamamiyle kırılırsa Hindistan yolu Osmanlı Ordusuna serbest kalacaktır."[28]

Görev süresi sona eren İngiltere elçisi, Tahran'dan ayrılırken tespitleri dikkat çekicidir. Ruslar, İran'ın çökmesi için çalışmaktadırlar. Süregelen harpte ortaya çıkanlar, "İran'ın her sınıf halkının Ruslara tamamen muhâlif bulunduğunu gösteriyor. Biz de Ruslar-

la müttefik olduğumuzdan bu nefret-i umumîden [genel nefretten] hisse-mend [pay alan] oluyoruz." Şahın ve hükümetin kararlarını, Rusya ve İngiltere iptal etmektedirler. Şimdi, mali kontrolü yürürlüğe koymanın peşindedirler.[29] Her iki devletin bütün baskılarına rağmen Tahran, Isfahan ve Şiraz'da gizli olarak "Difâ'-i İslâm [İslâm Savunma] Cemiyetlerinin" kuruluşuna başlanmıştır.[30] Rusya elçisi, halkın ve talebelerin şah ile hükümet nezdinde Rusların aleyhindeki "vatanperverâne teşebbüslerini" Nüzhet Bey'in tahriklerine yorarak, onu Tahran'dan uzaklaştırmak için fırsat kollamaktadır. Faaliyetlerinin onun Rus Ordusu'nca lüzum görülürse buradan çıkarılacağını İspanya elçisine söylemiştir.[31]

Harpten önce İngiltere ve Rusya, her türlü vasıtayı kullanarak İran'ın bağımsızlığını tehditten çekinmemişler; harp sürerken de "tarafsız İran'ın" başkenti dahil topraklarının büyük bölümünü işgal etmişlerdir. İran, tamamen bu iki devletin nüfuzu altındadır. Şah, icradan yasaklanmış, vatanperverler kaçmak zorunda kalmışlardır. İşgallerine meşru bir zemin oluşturmak üzere harekete geçerek, "kendilerine sâdık bulunan Sipehsalar'ı" zorla başbakanlığa getirmeyi başarırlar. Peşinden de hükümete bir antlaşma teklif ederler. Buna göre İran, İngiltere ve Rusya arasında iki "nüfuz bölgesine" ayrılmaktadır. Askeri ve mali işleri de kendi aralarında paylaşırlar. Başbakan antlaşmayı imzalarken, diğer hükümet üyeleri ve şah kabul etmeyip direnirler. Antlaşma, yasal dayanaktan yoksun kalmasına rağmen, işgalciler zorla uygulamaya koymuşlardır. Halen de bu işgal sürmektedir.[32]

"Hey'et-i Milliye ve Hükûmet-i Muvakkate-i Îraniyye Reisi" Nizam-üs-saltana; milletvekillerinin, siyasi parti başkanlarının imzasıyla, yukarıda anlattığı İran'ın içinde bulunduğu durumu, tarafsız devletlerin hükümdarlarına, milletvekillerine bir telgrafla bildirir. Telgrafın sonunda, uluslararası hukuk ve medeniyet adına isteklerini dile getirir: "Müstakil [bağımsız], bî-taraf [tarafsız] fakat böyle şekavete [haydutluğa] mukavemetden âciz bir hükümete vâki' olan [yapılan] bu tecavüzü protesto ediyoruz. Bütün dünyanın adaletine müracaat ediyoruz. Ve hükûmet-i [...] den Rusya ve İngiltere'ye karşı, bize muâvenet [yardım] etmesini ve bu iki hükümet nezdinde

teşebbüsâtda [girişimlerde] bulunarak, bu âna kadar müstakil kalan bir devletin imha edilmesine mâni' olunmasını rica ediyoruz."[33]

İngiltere ve Rusya, antlaşmayı şahın ve hükümet üyelerinin kabulünde ısrardan vazgeçip uygulamaya başlarlar.[34] Mali işleri tamamen kontrole alırlar. "İran'ı kurtarmak içün Şah, Osmanlı askerinin sür'atle Kazvin[35] ve Reşt'e[36] doğru ilerlemesini talep" etmektedir.[37] Bağdat'a gelen Afşar Emiri Cihanşah da her iki devletin birliğinden doğan rahatlığı burada "idrâk eylediğinden dolayı", Harbiye nazırına tebriklerini iletmesini Mirliva Halil'den rica etmiştir.[38] "Osmanlı ve İran milletleri" arasında işbirliği kurulmasında her iki tarafın da gayretlerinin takdirini belirten bu ifadesini, memnuniyetle karşılayan Enver Paşa, aynı şekilde teşekkürlerini bildirir.[39] Bu sıralarda İran'ın her sınıf halkında Ruslara ve İngilizlere duyulan nefret büyür. Tahran'da 300, Kazvin'de 1000 kadar Rus askeri bulunmaktadır.[40]

Gelecekte toplanacak sulh kongresine İran şehirleri, aşiretleri, temsilcileri, meclis başkanı tarafından imzalanıp gönderilmek üzere Kaymakam Ömer Fevzi, bir telgraf metni hazırlar. Almanya maslahatgüzarı bazı değişiklikler ekler. Osmanlı ve Alman temsilciler arasındaki çalışma ilkeleri doğrultusunda düzenledikleri program değişikliği imzalanması, İstanbul'dan onay görmez.[41] Şifahen kararlaştırdıkları biçimde işbirliğinin sürdürülmesi uygun görülmektedir.

Nizam-üs-saltana, ilk ve ikinci metni uygun bulur. Kongreden beklenenler arz edilir. Dünya milletleri arasında huzurlu, sakin bir hayatın yaşanmasını sağlamak üzere toplanan delegeler, "İran'ın mukadderatını tayin etmek hususunu" görevlerinin dışında tutmamalıdırlar. Birkaç yıl önce, kuvvet üstünlüğünden yararlanan İngiltere ve Rusya, İran'ın içişlerine müdahaleye başladılar. Sonunda topraklarımızı askeri işgale kadar götürdüler. Bu sırada da Cihan Harbi başladı. Hiçbir gücü olmayan İran, tarafsız kalmak arzusundaydı ancak Ruslar, kuzeyden girip şehirleri işgal ettiler, başkente kadar geldiler. Ülkenin sahibi gibi davranmaya başladılar. İngilizler de güneyden istilaya giriştiler. İran'ı, müttefiklerin yanında harbe katılmaya zorladılar. Karşı çıkanlara baskı yaptı-

lar. Halk, tarafsızlıktan yana tavrını değiştirmedi. Harbin bitişiyle "hak tekrar kuvvetin yerine" geçecektir. Tarafsızlığına yapılan tecavüzden dolayı kayıpları için İran, medeni milletlerin adaletine başvuruyor. Barış antlaşmasını imzalayan devletler tarafından İran topraklarının yabancı kuvvetlerce derhal boşaltılmasını; siyasi ve iktisadi bağımsızlığının yeniden kurulmasını, toprak bütünlüğünü tanıyacaklarına dair söz vermelerini ve kefil olmalarını ve gelecekte bu tür harekâtın tekrarına karşı kefaletlerinin sürmesini talep etmektedir. "Bir kerre hür ve müstakil olduktan sonra" İran'ın diğer milletler gibi uluslararası hukuk ve esasları ilke kabul ederek, milli hayatını yönetmesi mümkündür. Sınırlarını ve ülkesinin bütün kaynaklarını bütün devletlere eşit şekilde açarak insanlığın yararlı bir uzvu olacaktır.[42] Nizam-üs-saltana, Alman maslahatgüzardan metni imzalamasını istediğinde, o, Berlin'den izin alması gerektiğini ileri sürer. Oysa önceki maslahatgüzarın imzaladığı belgeler vardır.[43] Bu meselede Osmanlı hükümeti, harbin sonunda İran'ın konumu belli olduktan sonra, barışın gereklerine göre "ya eski vaziyete geri döneceğiz veya yeni şartlar altında yeni esaslar üzerine siyasi ilişkilerimizi kuracağız" diye düşünmektedir.[44] Yine de harp sonrasında İran'la "siyasî ittifak ve uzlaşma" ciddiyetle takip edilecekse, "şimdiden İran'a bahş edilecek ba'zı müsâdat [yardımlar] nazar-ı i'tibâre [dikkate] alınmalıdır."[45]

İran kamuoyunun aleyhine döndüğü Almanya maslahatgüzarı, Nizam-üs-saltana'yı ziyaret ederek, sunduğu üç maddelik teklifle yeniden kazanmanın yolunu arar:[46]

1. Hükümet, yeni kanunlarını kabul edeceğini taahhüt ederse, Almanya hükümeti, İran'daki yabancı imtiyazlarının kendisine ait kısmından vazgeçecek, diğer devletlerin nezdinde de bu konuda girişimde bulunacaktır.

2. Almanya ile İran arasında antlaşma imzalanması için görüşmelere dahil edilecek esas bilgilerin şimdiye dek kararlaştırılan maddeleri Berlin'e bildirilmiştir ve onaylanarak müzakerelerin sonuçlanmasını gerekli saymaktadır.

3. İran'da halen kullanımdaki altın para 2 ve 4 tümenlik liralardır. Ölçeği de Fransız altın paralarını karşılayabilmektedir. Alman

hükümeti, İran için beş tümen değerinde ve [...] lirası karşılığında altın madeni para basımına hazırdır. Böylece Osmanlı İran madeni paralarının [...] kabulünden elde edilecek yararlar her iki ülkenin sosyal ve iktisadi ilişkilerini olumlu etkileyecektir.

Alman maslahatgüzar Rudolf Nadolny, bu girişiminden sonuç alamayacağını görünce, Nizam-üs-saltana'yı baskı ve tam etki altına almak için Kirmanşah'tan ayrılıp Hemedan'a gitmesini yazar ve tehdit eder. Sebep olarak da Alman elçiliğinin İran'ın bağımsızlığı hususundaki çabalarına karşı Nizam-üs-saltana milli hükümetinin zorluk çıkarttığı iddiasını gösterir.[47] İran'ın bağımsızlığına çalışan milli hükümetin muhalif davrandığı ifadesinin tutarlı bir tarafı yoktur. Burada amaç Nizam-üs-saltana'yı kamuoyu nezdinde gözden düşürmektir. Bunu anlayan Nizam-üs-saltana, Hemedan'a gitmesi için ortada bir sebep bulunmadığını söyleyerek gitmeyi reddeder. Bir heyet oluşturarak, maslahatgüzarın söylediği engellerin neler olduğunu öğrenmek üzere yanına gönderir. Maslahatgüzar, heyete çok sayıda taleplerini iletir, ivedi yerine getirilmesini söyler, aksi durumda ayrıca bir notayla milli hükümetle ilişkilerin kesileceğini bildirir. Bu nota tepkilerle karşılanır. Maslahatgüzarın beklentisinin dışında Nizam-üs-saltana'nın değil kendisinin siyaseti aleyhinde bir hava oluşur. R. Nadolny'nin talepleri jandarma özelinde büyük oranda askeri mahiyettedir. Kaymakam Ömer Fevzi, başkumandanlığı ve Hariciye Nezareti'ni bu gelişmelerden haberdar eder.[48] Son durumu özetler: "Efkâr-ı umûmiyyenin aleyhine iktisâb eylediği [...] önünü almak için Maslahatgüzar çok çalışmak istiyor fakat çalışamıyor."[49]

Bağdat'taki Alman askeri heyetinden General Friedrich Kreß von Kressenstein[50] da Nizam-üs-saltana'yı başka türlü tehdit eder. Gönderdiği telgrafta, Alman subaylarının İran jandarmasına kabullerine ilişkin şartlarını sekiz güne kadar ya kabul ya da anlaşma imzalamasını, aksi takdirde "hakkınızda şiddetle harekete mecburiyyet hâsıl olur ve neticesinde siz mes'ûl olursunuz" der.[51] Nizam-üs-saltana da Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil'e ve Başkumandanlık Vekâleti'ne bu durumu bildirir. "Ağır ve karan-

lık" şartlar altında bir şey takibinin doğru olmadığını, kendisinin de bir mecburiyeti bulunmadığını belirtir. Şimdiye dek, anlaşma yapılmadan Almanların eğitip donattığı mevcut şekli koruma düşüncesindedir. Onların barışa kadar Osmanlıların kabul ettikleri şartlar çerçevesinde bir anlaşmadan yana olmadıklarına göre, yakın gelecekteki bir zaman için de o halde buna gerek yoktur. Almanların bu konudaki ısrarları bir tür baskı ve "tahakküm olur ki bu da hiç doğru değildir". Nizam-üs-saltana, bu tavırlarından vazgeçmezlerse, Alman minnetinden, baskısından her ne şekilde olursa olsun kurtarılmalarını rica eder. Zaten Irak Alman Grubu delegeliğince İran'a verilen para, bugünkü İran birliklerine yetmemektedir.[52] Oysa İran birlikleri teşkilatının genişletilmesi çok lüzumludur. Almanların tahsisatı ihtiyacı karşılamadığında, Altıncı Ordu Kumandanlığı'nın ödeneğinden harcanacaktır.[53]

Almanların, Nizam-üs-saltana'ya sivil ve askeri kanattan baskıları şiddetlenir. Elçi, İran jandarma idaresinin mutlaka Almanlara ve onların istedikleri şartlar kapsamında verilmesinde ısrar eder. Nizam-üs-saltana da Osmanlı subaylarıyla İran Ordusu hakkındaki antlaşma maddelerine uygun şartlarla "jandarma ta'lim ve terbiyesine lüzumu kadar", Alman subayı alabileceğini söyler ancak elçi geri adım atmaz. Nizam-üs-saltana da yeniden ağır imtiyazlar ortaya çıkarmamak için kabul etmez. Elçi, bu kez de bir muhtıra yazarak karşılaştığı sıkıntıları bahane edip, Kirmanşah'tan Hemedan'a gideceğim diyerek tehdidini sürdürür.[54] Nizam-üs-saltana, buna bir sebep görmediğini, eğer anlaşmazlık varsa her iki tarafın göstereceği kolaylıkla çözüleceğini cevap olarak yazar. Meseleyi İstanbul'daki Alman ve İran temsilcileri halletsinler. Enver Paşa da bir sıkıntı çıktığında hakem olsun, diye haber de yollar.

Alman elçi, en sonunda Nizam-üs-saltana ile ilişkilerini keser. Bu kez Hemedan'da bulunan XIII. Kolordu Kumandanı Mirliva Ali İhsan üzerinden baskılarını son dereceye vardırmak ister ancak Nizam-üs-saltana, tuttuğu yoldan geri adım atmamakta ve direnmekte kararlıdır.[55]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Alman elçinin Nizam-üs-saltana'ya baskılarına tepki gösterir. Kendisine des-

teğini açıkça ifade eder, elçiyi de özetle şu ifadelerle eleştirir: Alman maslahatgüzarının tavırları ve hareketleri, takip ettiğimiz siyaseti hiçbir şekilde ihlal edemez. Size karşı İran'la ilgili üstlendiğimiz işlerin yerine getirilmesinde kusur edilmeyecektir. Şu anki durumun istediğiniz çerçevede iyileştirilmesi için gerekli girişimlerde bulunulacaktır. Allah'ın yardımıyla, bu gibi geçici küçük meseleler değil, daha büyüklerini bile memleketlerimizin mukadderatına yararlı biçimde sözümüzden vazgeçmeden ve kararlılıkla çözümlenecek, sonuçlandırılacaktır.[56]

Kaymakam Ömer Fevzi, bu tavrı, Almanya'nın değişmeyen "inat ve tahakküm esasına dayalı politikası" olarak niteler. Elçiye, Nizam-üs-saltana'nın kurduğu geçici hükümet, etrafına topladığı halk ile lehimizde iken onu yıkmanın, zayıflatmanın hangi haklı siyasete uygun düştüğünü sorar. Almanların ona duydukları öfkeyle, "İranlıları Osmanlılara tutdurarak ezmek, oynamak doğru değildir." der.[57] Nizam-üs-saltana'nın bu ortamda her yönden tatmini, İranlılara yalnızlık ve ümitsizlik hissettirmeyecek mahiyette, her vesileyle yardımda bulunulması ve Altıncı Ordu Kumandanlığı'nın da bütün bu durumlar ve gereğinin yerine getirilmesi hususunda dikkati toplanmalıdır.[58]

İyi ve meraklı bir avcı olan Tahran Sefiri Âsım Bey, bir gün Şirvan sayfiyesinde ava çıkmış, sonra "yolunu şaşırmış ya da uzatmış olacak ki civarlarda dolaşan Rus Kazaklarının –belki de kendisini kollamakta idiler– eline düşmüş, her türlü hukuka muhâlif bir hâdise olmak üzere, esir edilmiş ve Rusya'ya gönderilmiş bulunuyordu".[59]

Âsım Bey, İran'daki gelişmeleri dünüyle hatırlatmak ve buna göre bir siyasetin uygulanması düşüncesiyle hazırladığı 22 Şubat 1917 tarihli kapsamlı bir "muhtıra"yı Hariciye Nezareti'ne arz etmiş ve şu değerlendirmelerini yazmıştı:[60] Harbin başlangıcında İran'da, Almanya maslahatgüzarı ile uyumlu çalışmalarla kısa sürede kamuoyu kazanıldı. Düşmanlarımız, asırlardan beri hazırladıkları Şii-Sünni anlaşmazlığından nemalandıkları ve tam semeresini alacakları zamanda, hiç beklemedikleri başarısızlığa uğradılar. En etkili, güçlü elçilerini görevden almak zorunda kaldılar. Böylece

İran hükümeti de siyasetini değiştirmekten başka yol bulamadı. 1915 Mart ayı başlarında gönderilen Rusya ve İngiltere elçileri, bir akşam zorla denecek şekilde şahın huzuruna çıkıp korkutarak, Müstevvehü'l-Memâlik hükümetini düşürdüler. Meclisin feshine, jandarma tümeninin lağvına, gazetelerin kapatılmasına dair de söz aldılar.

Bunu haber alınca gece yarısından sonra birkaç saat şahla görüşen Sefir Âsım Bey, yeniden hükümet kurmak istemeyen Müşirüddevle'nin yerine, Prens Aynüddevle'nin hükümet kurmakla görevlendirilmesini sağlar. Şahı, meclisin feshinden ve diğer istekleri yerine getirmekten de vazgeçirir. Sabahleyin bunu duyan elçiler şaşırırlar. Bu tasarruf, Osmanlı elçiliğinin gücünü gösteren bir delildir. Olaydan üç gün sonra Tahran'a gelen Alman Büyükelçi Prens Reuss, henüz başbakanın uhdesindeki Dahiliye nâzırlığına, Rusların ve İngilizlerin adayı Ferman Ferma'nın getirilmesini, Âsım Bey'in bütün uyarılarına rağmen kabul edip onayladı.[61]

O güne değin beklenenin üzerindeki Osmanlı elçiliğinin mevkii, Prens Reuss'un bu hareketi ve ardından sergilediği tutum, peş peşe hatalarıyla günden güne çöküşe geçmeye başladı. Alman büyükelçi, İran'daki Osmanlı elçiliği mevkiinin olumsuz mahiyette bulunduğu inancındadır. Sefir Âsım Bey'den sakladığı bazı planlarını başarıyla uygulama sevdasındadır. Oysa gerçekte başarılı olanlar, bu durumda Ruslar ve İngilizlerdir. Çünkü Ferman Ferma, tek başına İran'daki bütün düşmanlara bedeldir. Şiraz valisi iken, Tahran'dan acil olarak top, makineli tüfek, cephane istemiş, gerekçesini de yollarda asayişin sağlanması ve "Tengistan havalisindeki âsilerin" cezalandırılması lüzumunu göstermiştir. Asi diye niteledikleri, İngilizlerin aleyhinde ayaklanan Osmanlı yanlılarıdır.[62] Onun Dahiliye nazırı oluşundan sonra, Osmanlı aleyhtarlığı uç vermeye başlamıştır. Prens Reuss da Osmanlı elçisinden gizli, İran hükümetiyle görüşmelere girişerek, "Rus, İngiliz ve Fransızların asırlardan beri bin türlü fedakârlık ve tazyîk ile elde etdikleri" imtiyazları,[63] Almanya adına kapatmaya çalışır. Böylece İran'da bu devletlere duyulan öfke ve kinin tamamen Almanya'ya yöneleceğini düşünemeyerek, kendi emellerinin ve hayallerinin peşinde

sürüklenir. Binbaşı Rauf Müfrezesi aleyhinde –dolayısıyla Osmanlı Devleti– propagandadan çekinmediği gibi, Osmanlı Devleti'nin genel siyasetini de eleştirir. "Siyaset-i İslâmiye"ye zarar verecek şekilde, özellikle de düşmanların yenildiklerini itiraf ettikleri Şii-Sünni davalarını yeniden uyandıracak mahiyette açıklamalar yapar. Sefir Âsım Bey'in uyarılarına kulak asmaz.

Alman büyükelçinin uygulamaları ve davranışları, artık Almanya'nın İran'daki siyasetinin Osmanlı Devleti'nden farklılığını anlayan "muhteris İranîlere ara açmak ve para koparmak içün" büyük bir fırsat verdi ve "Devletimizin hakikî dostu olan İranîleri de ağlatdı."[64] Elindeki milyonlarca parayı, İran hükümetini çok zorlayan borçları ödemeye, jandarmayı takviyeye harcamak yerine, nereden geldikleri belli olmayan birtakım türedilere dağıttı. Alman Askeri Ataşesi Kont Kançik de aynı şekilde topladığı "eşkıyaya" silah, cephane ve para dağıtmaya koyulmuştur. İran'daki Alman konsoloslarına, özel muhafız adıyla 300-400 kadar "süvari istihdamına" izin verdiler. İranlı yerel yöneticilerin itirazlarına rağmen "etrafda buldukları serdengeçdileri başlarına topladılar ve kendilerine garib garib general üniformaları yapdırdılar."[65] Çok geçmeden de bu adamlar Isfahan'da Rus konsolosunu öldürdüler, Şiraz'da da İngiliz konsolos vekilini yaraladılar. Kirmanşah konsolosu yaptıkları Schuneman, Sefir Âsım Bey'in büyük zorlukları aşarak Kirmanşah'a vali tayin ettirdiği Bahtiyarî reislerinden Emir Müfehhem'i gücendirip istifaya zorladı.

Almanlar, Avrupa'da ayrı, İran'da ayrı siyaset takip ettiklerini her fırsatta söylemektedirler. Osmanlı Devleti'nin "idare ve himaye ettiklerini, silah ve para verdiklerini", hatta daha da ileri giderek İranlılara yolladıkları "silah, mühimmat ve paraya" Osmanlıların el koyduklarını iddia edip aleyhte propaganda yapmaktadırlar. Osmanlı elçiliği, parti farkı gözetmeksizin herkese eşit muameleden şaşmazken, Alman elçiliği, özellikle Demokratların en maceracılarını şımartıp arka çıkar. Bu da Demokrat Parti'de ikiliğe ve zaafa yol açar. Diğer partilerdeki vatanseverleri küstürür. Jandarma teşkilatını da lüzumsuz şekilde öteye beriye dağıtmışlardır. Jandarma üzerindeki tasarrufları, açıktan jandar-

ma korumasında arabalarla Tahran'a mühimmat getirmeleri de İran hükümetini zor duruma düşürür. Kont Kançik Âsım Bey'in uyarılarını ciddiye almaz.

İran'da Almanların şuursuz uygulamalarına Ruslar duyarsız kalmazlar ve Kazak askeri birliği yollarlar. Bunların yarısı Kazvin'den Tahran üzerine harekete geçer. Almanlar da hemen Tahran'ı terk edip, İranlıları Rusların önüne atarlar. Bu tavırları kamuoyunda Almanların itibarında büyük bir gedik açar. Tahran'dan kaçtıktan sonra Demokratların döküntüleriyle iş görmeye yeltenirler. Kum'da kurdukları Difâ-i Millî [Milli Savunma] Komitesi'nin başına "umum kumandan" unvanıyla geçen Schuneman, bölgeyi tanımaktan acizdir. Bir süre sonra buradan da kaçan Schuneman, "etrafındaki sahte mücâhidlerle" önlerine çıkan şehirlerdeki bankaları, köyleri yağmaladılar. Böylece insanları, düşmanlarımıza dost edindirdiler. Ruslar ise girdikleri her yerde dostça davrandılar, halka Almanlarla kendilerinin farkını göstermeye çalıştılar. Hemedan'a, Kengâvar'e,[66] Kirmanşah'a girdiler.[67]

Almanlar, arkalarında enkaz bırakarak çekilmişlerdir. Osmanlı Ordusu, Hemedan'a girince dostların yüzü tekrar güler. Bu kez, Osmanlı Ordusu'nun arkasından gelerek Kirmanşah'ta toplanan Almanlar, yine Osmanlı Devleti aleyhinde siyaset sürdürmekten vazgeçmezler. Nizam-üs-saltana'yı tutan ve himaye eden Osmanlıların karşısında yer alırlar. Nizam-üs-saltana, Demokratlardan muhtaç olanlara yardım etmek yerine, onları ezmek gibi yanlış siyaset güdünce, bunlar da Almanlara sığınmakta ve parayla iş görmekte, böylece Almanların hareketlerini meşru göstermeye hizmet etmektedir. Bu da yardımlarına muhtaç olduğumuz aşiretlerini, reislerini kırıp gücendirmektedir. Bazılarına söz verdiği gerekli harcama paralarını da vermemektedir. Prens Reuss'un yerine gelen Rudolf Nadolny, Osmanlı Devleti'nin siyaseten Nizam-üs-saltana'yı tutmasını anlayamamış, onun aleyhine partizanlığa başladığı gibi, Demokratları da kışkırtmaya başlamıştır. Kısaca Almanların parti siyasetleri, Nizam-üs-saltana'nın da bu tavrı sürdükçe, birbirinin gözünü oymaya çalışan İranlıları bir araya getirip, birlik kuvvetinden yararlanma imkânı mümkün değildir.

"Alman Hariciye Nezâreti Ticaret Şubesi'nde raportör olan ve henüz umûr-ı siyasiyyede bâ-husus Şark siyasetinde fi'lî ve temasî tecrübesi bulunmayan Mösyö Nadolny" tanıdığı İranlıların bazen cidden pek şeytanca oyunlarına, entrikalarına kapılarak parti siyasetine hız vermiştir. Nadolny, İran'ın idari ve adli teşkilatına dair komiteler kurmaya da kalkışmıştır. Kaymakam Ömer Fevzi de "tamamiyle Nizam-üs-saltana nokta-i nazarını müdafaaya koyulmuş olduğundan, iki müttefik devlet me'mûrları beyninde [arasında] küçük sebeplere" dayanan ayrılık tohumları artık başak vermiştir.[68] Ortaya çıkan tehlikeye karşı esaslı tedbirler alınması gerektiğini ifade eden Sefir Âsım Bey, bunları maddeler halinde şöyle sıralar:

1. Almanların bilmedikleri bir çevrede yerel şartlara, kişilerin düşüncelerine, siyasi akımlara ve İran'a özgü entrikalara nüfuz edemeyen birtakım kişileri görevlendirmeleriyle meydana gelen bu karışık ortam düzeltilmedikçe ve İran hükümeti kurtarılmadıkça; Nizam-üs-saltana'yla ya da herhangi "sorumluluğu olmayan birisiyle" yapılacak anlaşmalar, sözleşmeler, yazıya dökülecek kuruluş ve düzenlemeler hayata geçirilemeyecektir. Alman mülki ve askeri görevliler, yok yere vakit ve para harcanarak, istenerek bile bile aldanılacağını dikkate almaksızın, sırf görüntüde başarılar elde ederek, hükümetleri nezdinde mevki sağlamak emelindedirler. Öyle ki Osmanlı siyaseti ve İslamiyet aleyhinde açıktan yapılmaya varan teşviklerine, ortak çıkarlarımız ve Almanya'nın Şark'ta bugün ve gelecekteki siyasetinin şerefi, haysiyeti adına son verdirilmesi lüzumu, Alman hükümetine gereği gibi anlatılmalıdır. Ortamı, parti siyaseti güderek karmakarışık eden, Osmanlılara karşı muhalefetini aleyhtarlığa vardıran Rudolf Nadolny, hemen geri alınmalıdır. Yerine harbin başından beri Osmanlı elçiliğiyle "her mevzuda müttefiken hareket eden Mösyö von Kardorff'un" süratle gönderilmesi talep olunmalıdır.[69] Osmanlılara karşı dostluk hisleri beslemediği bilinen Şiraz konsolos vekili de Kirmanşah'tan aldırılmalıdır. Artık bundan sonra –her halde harbin sonuna varılıp İran'ın durumu belirginleşinceye kadar– parti politikasından sakınılmasının ve hangi

partiye mensup olursa olsun bütün İranlılara sırf o sıfatla siyaseten adil muamelede bulunulmasının tavsiye edilmesi lazımdır. Rusların Kuzey İran'dan uzaklaştırılmalarıyla, hükümet merkeziyle temas sağlandıkça esaslı bir siyaset takibi kolaylaşacaktır. Şimdilik bütün mesai bir araya gelip gönül birliğine; kişiler, cemiyetler, aşiretler arasındaki çekişmeler her ne olursa olsun giderilmesine harcanmalıdır. Aynı şekilde, Osmanlı Ordusu'na yardımcı olabilecek düzenli yerli birliklerin kurulmasına yarayacak vasıtaların tamamlanıp kullanılmasına ayrılmalıdır. Bu hususlar, Alman görevlilere açıkça bildirilmelidir. Osmanlıların kendilerine ait siyasetleri ve inançları, Almanların İran'daki iktisadi ve mali siyasetlerine engel oluşturmayacaktır. Osmanlılara muhalif olarak gizli ve açık şekilde İranlıları ayartmalarda, konuşmalarda, teşviklerde bulunmamalarının mutlaka emrettirilmesi gereklidir. Bu noktalar, İstanbul ile Berlin arasında kesin ve açık biçimde tespit edilmeli, görevlilere aynı mahiyette ortak talimat verilmelidir. Böyle yapılmaz da İran'a gönderilen her görevli kendince siyaset ve doğru bir siyaset kabul ettiği her hareket ve tedbiri seçmede serbest bırakılırsa anlaşmazlıklar sürecektir. Gerçekte uzak bir çevrede faaliyete tayin edilen görevlinin yorumuna göre hareket serbestliğine kesin lüzum vardır. Bu görevli denenmiş ve mahiyeti gereğince belirlenmiş olursa çok doğrudur ancak tecrübesizler için mesele böyle değildir. Bu gibilere verilecek serbestlik, mecburen denetim altında bulundurulmalıdır ki hükümetin temel siyasetine aykırı bir akıma kapılmasınlar. İran'daki Alman görevlilerin davranışlarında, Alman hükümetinin bize yönelik genel siyasetine uygun bir kural görmedim.[70] Berlin'de Alman Hariciye nazırıyla görüşmemde, bizim siyasetimizi takdir edip kendi görevlilerinin davranışlarını eleştirmişti. "Berlin'in bize karşı böyle bir lisan kullanıp da İran'daki me'mûrlarına aksi suretle harekete âmir talimat veremeyeceğine kanaat etmek lazım geldiğinden"[71] sonuçta görevlilerin kendi başlarına hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu sonuca göre ne oldukları meydana çıkan Alman görevlilerden aleyhimizde bulunanlar İran'dan uzaklaştırılmalı, ortak çıkarlarımıza uygun hareket edenler İran'a gönderilmelidir. Von Kardorff'a, İran'a gönderildiği takdirde kendisiyle

çalışamayacağını anladığı kişileri gönderme yetkisi verilmelidir; "Çünki orada gördüğüm Alman me'mûrîninde cihanı hayretde bırakan Alman disiplininden eser bulamadım." Yoksa ihtiraslı ve maceracı kişilerden yine kurtulunamaz.[72]

2. Nizam-üs-saltana: Birçok ağır maddi şartlarla Alman hizmetine giren, taahhütlerinin önemli kısmını yerine getirmeyerek, Almanlarla bozuşan şahsiyet. Öteden beri İran'da hayalciliği, cimriliğiyle, hileciliğiyle ünlüdür. Muhammere şeyhi, Piştkûh valisi yarı bağımsız yaşayan reislerle dost ve aynı düşüncede olmadığı gibi, kızını Ferman Ferma'nın oğluna vererek şahsi mevkisini korumuştur. Kont Kançik, bir kuvvet toplayabilirim ümidiyle onun aldatma tuzağına düşmüştür. Emlâkini bir milyon mark karşılığında Alman hükümetinin kefaletine aldırdıktan sonra, aylık 80 bin mark maaş, sayılarını 2700 olarak gösterdiği mücahitleri için de aylık 320 bin mark ödenek alıyordu. Bu mücahitlerin birkaç yüz kişiyi geçmediğini gören Almanlar, Nizam-üs-saltana'dan el çektiler. Aldatıldığını gören Kont Kançik intihar etti. "Almanların terk etdiği Nizam-üs-saltana'yı bir maksad-ı mahsusa ile [özel maksatla] –ki taht-ı işgalimizde [işgalimiz altında] bulunan araziyi kendimiz idare ederek ileride ilhak fikrinde bulunduğumuz gibi bir fikr husûlüne [oluşmasına] meydan vermemek idi– biz, kendimize celb etdik [çektik]."[73]

Bu tedbir, o sırada daha nüfuz sahibi biri bulunamadığından dolayı seçilmişti. Nizam-üs-saltana'ya emellerini, ihtiraslarını korkusuzca hayata geçirecek, böylece bizim genel çıkarlarımızı zarara uğratacak hareketlere kalkışmasına meydan verilmemelidir.

3. Nizam-üs-saltana, bundan böyle bildiği gibi hareket etmekte serbest bırakılmamalıdır. Görünürde kendisine her nasılsa bir kere sağlanmış seçkin mevkii korunmakla birlikte –tabii her haddi aşmaması şartıyla– ihtiraslarına bir set çekilmeli, İranlılara, partilerine göre değil hepsine aynı vatandaş muamelesi yapması sağlanmalıdır. (Aslında yarın ne olacağı bilinmeyen bugünkü İran'da parti ne demek oluyor? Bugün İran'da bağımsızlık ve hâkimiyet haklarını ispat edecek, meydanda bir şey yoktur. Öncelikle düşmanın elindeki milli servet, onu gasp edenlerden bütün İranlıların

gayretleriyle kurtarılmalı, ondan sonra her vârise düşecek hakkın belirlenmesi için gerekirse mahkemeye başvurulmalıdır.)

Osmanlı hükümetince, Nizam-üs-saltana'ya verilecek talimat ve bildirimler sadece oraya gönderilecek siyasi görevli vasıtasıyla icra edilmelidir. Başka vasıtalara başvurulmamalıdır. Nizam-üs-saltana, siyasi görevlimizin aleyhinde entrikalar çevirerek, çalışmalarını sonuçsuz bırakmadadır ve Osmanlılarla Almanların arasına ikilik sokup yararlanmamalıdır. Osmanlı hükümetine yapacağı arzları da yine aynı şekilde siyasi görevlimiz aracılığıyla sunmalıdır. Başka vasıtalar kabul edilmemelidir. Nizam-üs-saltana, bugün her nasılsa meydana çıkardığımız bir şahsiyet olduğundan, ondan kaynaklanacak yanlışlar da bize bağlanır. Osmanlı Devleti, işlemediği bir hata ya da yapmadığı zulmün sonuçlarından etkilenmemelidir. Dolayısıyla Nizam-üs-saltana'nın hareketleri sağlam fakat yumuşak bir kontrol altında bulunmalıdır.

4. Sırf kolordunun iç idarî işleriyle harbin gerektireceği genel askeri hareketlerle ilgili emirler dışındaki hususlarda, İran'da bulunan askeri komutanlardan gönderilecek siyasi görevlimizi, İran'da bulunan bütün askeri ve mülki memurların üstünde bir merci bilmelerinin kendilerine tebliği faydalı olacaktır.

5. İran'da bulunan bütün memurlarımız, siyasi görevlimizin emrine tâbi olmalıdır.

6. Siyasi görevlimizin isteği ve onayıyla, sadece ordu personelinden başka, "İran'a özel görevli" mülki ve askeri personel gönderilmelidir. İran'da kalmasında sakınca gördüğü kişileri mecburi sebepleri göstererek, siyasi görevlimiz derhal geriye yollayabilmelidir.

7. Siyasi görevlimiz yerli ve görevlilerden layık olanlara nişan, rütbe, unvan verilmesi gibi kayırmaları uygun görmelidir.

8. Yararlanılacak kişilere hediye vermek üzere siyasi görevlimize, uygun sayıda "Mushaf-ı Şerif, tüfenk, dürbün, tabanca ve hil'atler tevdî' olunmalıdır."[74]

9. Siyasi görevlimizin maiyetine bir yaverle, iki emir çavuşu tayin edilmeli; bir subay kumandasında mükemmel donatılmış 24 süvari bulundurulmalıdır. (Halen Kirmanşah Şehbenderliği maiye-

tinde bazen 50 askere kadar muhafız süvari bulundurulduğu dikkate alınmalı, lüzumundan bahsettiğim müfrezenin temini, siyasi görevlimizin korunmasından çok, Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği görevin şeref ve haysiyetinin muhafazası bakış açısından kabul edilmelidir.)

10. Siyasi görevlimize önemli miktarda örtülü ödenek verilmelidir.

11. Harp ve siyasi olaylar hakkında, siyasi görevlimize, Milli Ajans[75] vasıtasıyla günlük düzenli bilgiler aktarılmalıdır.

12. Siyasi görevlimiz oraya vardığında, askeri ataşemizin artık siyasetle alakası mutlaka kesilmeli, asli askeri görevinin sınırlarına dönmelidir.

13. "Mücâhid namı altında İran'da mantar gibi türeyen ve kendi vatandaşlarına Ruslardan ziyade tecavüzât ve i'tisâfâtda [tecavüzlerde ve yolsuzluklarda] bulunan o başlara meydan bırakdırmamalıdır. Bu söz, bi-t-tab' mücâhid-i fî-sebil-illâh [tabii ki Allah yolunda; karşılık beklemeksizin] olan vatanperverler hakkında masruf [sarf edilmiş] değildir."[76]

14. Hiçbir görünümde ve şekilde, hiçbir sebeple İran'a tarafımızdan çeteler gönderilmemelidir.

15. Nizam-üs-saltana'nın yalnız kazanamamakla kalmayıp, vaktiyle kazanılmış oldukları halde kırarak elden çıkardığı, mesela Bahtiyarîler[77] gibi güçlü aşiretlerin reislerini tekrar yanımıza çekmeye çalışmalı, Afşar iline Şahsevenler[78] içine, siyasi görevlimiz tarafından "özel memurlar" gönderilmeli ve bu önemli unsurlardan yararlanmanın yolları araştırılmalıdır. Şahsevenler, Rusların sağ kanadını tehdit için en önemli bir etkendir. Buraya gönderilecek kişi, Tebriz'e ilk önce muharebeyle giren, ondan sonra da Bicar ve Devletâbad'ı kurtaran, halen geçici olarak Hemedan Şehbenderliği Vekili ve Elçilik Üçüncü Kâtibi Binbaşı Muhtar'dır. Onun dışında, söylediğim unsurları faaliyete geçirecek bir şahsiyet göremiyorum. Oralarda büyük bir nüfuz kazanmıştır. Bundan yararlanılmalı, başarının temini için de kendisinin lüzum göstereceği vasıtalar esirgenmemelidir.

16. Nizam-üs-saltana, yukarıda arz olunduğu gibi, ani bir ihtiyaç üzerine meydana çıkarılmış şahsiyettir. Vatandaşları nezdinde

gerçek nüfuza sahip ve sağlam olmadığından, yardımına muhtaç bulunduğumuz büyük il ve aşiret reislerinin, onun emrine boyun eğmeleri beklenmemelidir. Bunu iddia eden olursa, şüphesiz bir amaç için söyler. Gerçeğe aykırıdır. Nizam-üs-saltana'ya ihtiyaç duymayı kendi şereflerine bir ayıp kabul eden reisler ve ileri gelenler, onun da üstünde bir mevki sahibi olduğunu görmeleri gereken siyasi görevlimize itaat edebilirler. Bu ince düşünce gözden uzak tutulmamalı, siyasi görevlimizin mevkii ne kadar mümkünse o kadar yüksek ve hürmetli kılınmalıdır. Bu hürmetin de göze çarpar şekilde alametleri gösterilmelidir.[79]

Mart 1917

Atina Elçisi Galip Kemali Bey, "Orta Elçi ve Fevk-al-âde Murahhas" sıfatıyla, Tahran elçiliğine vekâleten atanır.[80] Başkumandanlık Vekâleti'nden, bu atamanın Altıncı Ordu Kumandanlığı'na bildirilmesi arz edilir.[81] Galip Kemali Bey, Bağdat'ın 11 Mart'ta zamansız biçimde İngilizlerin eline geçmesi üzerine[82] Tahran'a gidemez ve İstanbul'da kalır. Nizam-üs-saltana'nın yardım vaadiyle İran'a geçebilecektir. Haftalar geçtikten sonra, kendisine; Harbiye Nezareti'nden "Nizam-üs-saltana İstanbul'a geliyor. Bekleyiniz." talimatı iletilir.[83]

Kaymakam Ömer Fevzi, Nizam-üs-saltana ve beraberindekiler Kirmanşah'tan yola çıkarlar. Heyettekilerin Hanikin'de[84] mi, yoksa başka bir yerde mi kalacakları belli değildir. Nizam-üs-saltana, 4 Mart'ta, Altıncı Ordu Kumandanlığı'ndan, kalınacak yerin dışında şu hususlarda da ilgililere gerekli emrin verilmesini rica eder. Gelenlerin arasındaki "memurlara ve muhacirlere" gümrük ve pasaport idaresince gereken kolaylıkların sağlanması; yaralıların ve hastaların Hanikin ya da daha gerideki hastahanelere kabul edilmesi; Osmanlı sınırları geçildiğinde sivillerin silahları alınacaksa eğer, belirlenecek yerde sorumlu bir depo görevlisine teslimi.[85] Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil, 8 Mart'ta Bağdat'tan verdiği cevapta, Paytak'ta[86] yeterli miktarda kuvvet bırakılmasının XIII. Kolordu Kumandanlığı'na emredildiğini; kendisinin ve beraberin-

dekilerin Serpol[87] veya Kasr-ı şirin'de kalmalarının mümkün olduğunu, "neresini ve ne sûreti tercih buyuracağının" bildirilmesini rica eder.[88] Nizam-üs-saltana'nın beraberinde olup "görevli belgesine sahip olanların" Kerkük üzerinden Musul'a sevkleri uygun görülür.[89] Hanikin Kaymakamlığı'na, İran'dan gelenlerin orada tutulmayarak Kerkük'e gönderilmeleri; Musul Valiliği'ne de gelenlere icap eden yardımın ve kolaylığın yapılması bildirilir.[90]

İngiltere, Rusya ve İran hükümetince kabul edilen projenin onaylanıp askeri, mali kısmının uygulamaya geçirilmesini, Nizam-üs-saltana tarafından protesto edilmek üzere Alman maslahatgüzarınca hazırlanan telgrafın "Şûrâ-yı Millî"de incelenmesi sonucunda, anlaşmazlık çıkar. Söz konusu telgrafta, İran'ın tarafsızlığı vurgulanır. Daha önceki Alman elçisinin gönderdiği yazılı açıklamada, İran'ın İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı harbe girmesi şartıyla, Almanya'nın zaferle sonuçlanacak savaşın ertesinde yapılacak barış görüşmelerinde, İran'ın toprak bütünlüğünü, siyasi ve iktisadi bağımsızlığını "müdafaa ve muhafaza eyleyeceği" kaydedilmiştir.[91] Alman maslahatgüzarının son açıklamasında ise İran'ın tarafsızlığının açıkça belirtilmesi, çelişkili bir durum ortaya çıkarmıştır. Nizam-üs-saltana, bu meseleyi görüşmek üzere, Alman maslahatgüzarını, yetkili kişilerin ve vekillerin de bulunacağı toplantıya davet ederken, "tarafsız" ifadesinin İran'daki durumla ilişkisi olmadığını aksine ortak çıkarlara da uymadığını söyler.[92] Almanya'nın bu siyaset değişikliğinin bir belgesi olmak üzere, açıklamanın yazılı olarak gönderildiği takdirde tereddütsüz şekilde telgrafı çekeceklerini de vurgular. Alman maslahatgüzarı ise cevaben, yazılı bir açıklamaya yer olmadığını belirtmekle yetinir.[93] Ayrıca, Alman subaylarının gözetiminde, "İran jandarmalarının iaşe ve muhafazalarına" gereken tedbirlerin kendilerince alınacağını, Osmanlı subaylarının emrindeki İran nizamiye birlikleri hakkında bizzat görüşmesini söyler.[94] Osmanlı hükümetinin nazarında ise "Osmanlı zabitânı idaresindeki İran kıtaât-ı nizamiyesinin [düzenli birliklerinin] Osmanlı kıtaatından [birliklerinden] farkı yokdur."[95]

Nizam-üs-saltana, 10 Mart'ta beraberindekilerle Kasr-ı şirin'dedir. Yeni durumdan dolayı Paytak'ta XIII. Kolordu'nun kuv-

vet bırakmayıp, tamamen Osmanlı sınırları içine çekileceğini işitir. Altıncı Ordu Kumandanlığı'na bunun doğruluğunu, ayrıca gerçekse ne tarafa hareket etmelerinin uygun olacağının zamanında bildirilmesini, İran askerine silah ve cephaneyle ilgili hususların sağlanmasını rica eder.[96] Kendisine, "Paytak'ta XIII. Kolordu'nun bir kuvveti kalacaktır. İran'dan asker tahliye şâyi'ası doğru değildir." cevabı verilir.[97] Musul Valiliği'nce, Nizam-üs-saltana'nın 24 kişilik aile fertleri ise otomobillerle Musul'dan yola çıkarılmış, "tren için Menzil Müfettişliğine, Halep komiserine" yazılmıştır.[98]

Üç gün sonraki yazısında, Nizam-üs-saltana, Kasr-ı şirin'de kalmalarının mevcut ortamda zorlaştığını söyleyerek, İran'dan kendisiyle birlikte gelenleri Kerkük'e göndermek istediğini söyler. Hanikin, Salahiye[99] ve Kerkük[100] yerel yöneticilerine, kendisince verilen basılı –taşıdıkları silahlar da yazılı– tanıtıcı belgeyi taşıyacak bu kişilere, yardımcı olunmasına dair emir verilmesini istirham eder. Silahları emanete alacak görevliler tarafından, alındı belgesinin de verilmesini belirtir.[101] Aynı gün, Altıncı Ordu Kumandanlığı'nca verilen cevapta, söz konusu belge sahiplerinin Kerkük üzerinden Musul'a sevklerinin uygun görüldüğü, yol üzerindeki mülki ve askeri yetkililere gerekli yardımın yapılmasının emredildiği, "Musul civarında bu zevâtın iâşe ve iskânları içün bir komisyon teşkili vilâyete yazılmıştır." diye belirtilir.[102] Musul Valiliği'nden, İranlı muhacirlerin, özellikle ordunun faaliyet sahasını oluşturan Musul ile İran sınırı arasında yerleştirilmelerini, Musul ve civarındaki köylerin tercih edilmesini, Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil özellikle ister. Çünkü daha sonra kuracağı, "ziraat taburları içün bunlardan istifade edilebilir" düşüncesindedir.[103] Hanikin Kaymakamlığı'ndan da gelenlerin orada tutulmayarak, Salahiye üzerinden Kerkük'e gönderilmeleri, iaşe ve diğer hususlarda en üst seviyede yardımın yapılması, hareketlerinden önce Salahiye'ye haber verilmesi hususları bildirilir.[104]

Kaymakam Ömer Fevzi, Salahiye'ye geldiklerinde, Altıncı Ordu Kumandanlığı'nı, bilgilendirir. Hint askerlerini karşımıza dizen İngilizlere karşı kullanmak için "İran milliyet ve hamiyyeti nâmına elimizde bir Nizam-üs-saltana var. Onu da hudut dâ-

hilinde hakîr bulundurursak bütün emekler boşa gider. Bu nikâtı [noktaları] küçük memurlar hiç hissetmiyor ve anlamıyor." Çünkü Nizam-üs-saltana, Hanikin'de hiçbir resmi görevli tarafından karşılanmamış, Salahiye'de de aynısı olmuş, geceyi çadırda geçirmiştir. Kimsenin, onun durumundan haberi yoktur.[105] Bağdat'ın düşmesinden sonra ortaya çıkan karmaşa bunda etkili olmuştur. Karatepe'de[106] bulunan Mirliva Halil, Musul Valiliği'ne telgrafla Nizam-üs-saltana'nın gerek halen bulunduğu Salahiye'de, gerekse bundan sonra vilayetin herhangi bir yerinde "hakkında hürmet ve merâsim-i lâzımenin" yerine getirilmesinin gereğinin ilgililere bir genelgeyle bildirilmesini rica eder.[107] Nizam-üs-saltana'dan da "evvelce mahkûm edilen ve mahkûmiyetini Musul'da geçirmekte olan Demokratlar" tarafından affının olumlu etki yapacağını düşündüğünü, bu konudaki fikrini bildirmesini ister.[108]

20 Osmanlı, 8 Alman subayı, Nizam-üs-saltana tarafından çeşitli birimlerde görevlendirilirler. Askeri ataşe Erkân-ı Harbiye II. Başkanı olurken, diğer bazı görev yerleri de şunlardır: İran genel kuvvetler kumandanlığı yaverliği, askeri savcılık, muhasebe, İran kuvvetleri müfettişliği, tümen sıhhiye başkanlığı, teftiş heyeti, asker alma komisyonu, özlük işleri, istihbarat şubesi, baytar şubesi, jandarma...[109] İran'ın ileri gelenlerinden "İttihad-ı İslâm taraftarı bulunan bir hey'et", İngiliz ve Rusların şiddetli kontrollerine rağmen, her hafta gizlice toplanarak, ortak çıkarlara ait tedbirler ve tertibat almakla meşguldür.[110]

Kaymakam Ömer Fevzi, Nizam-üs-saltana ve beraberindeki milletvekilleri, muhacirler Kerkük'e gelirler.[111] Buradan Musul'a geçeceklerdir. Bağdat'ta kaldığı düşünülen "müctehid Tabâtabâî"-yi de Mirliva Halil, İstanbul'a gönderecektir. İranlı misafirlere Osmanlı memurlarınca saygılı ve iyi davranılması, kolaylık gösterilmesine çalışılması hususunda, Dahiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne özel emirler verilmesini isteyen Kaymakam Ömer Fevzi'nin[112] talebi uygun bulunur ve Dahiliye Nazırı Talât Paşa imzasıyla, Musul Vilayeti'ne hassasiyet gösterilmesi ve gelişmelerden bilgilendirilmesi emredilir.[113] Daha sonra "Halep, Adana, Konya vilâyetleriyle Eskişehir, İzmit, Karahisar-ı sahib [Afyonkarahisar]

Mutasarrıflığına" da aynı yönde emir verilecektir.[114] Alman maslahatgüzarıyla gerçekleştirdikleri üçlü toplantıda, Osmanlı sınırları içinde bulundukları sürece, İran'da düşmanların aleyhinde nasıl çalışılacağına dair fikir alışverişinde bulunur, tartışırlar. Özellikle İranlıları Rusya'daki ihtilalden yararlanmaya teşvik edecek, gelişmelerden haberdar kılacak çözümler arar, bazı kararlar alırlar.[115]

Nizam-üs-saltana, Kerkük mutasarrıfının rehberliğinde, Kerkük'teki okulları hem incelemek hem de yardım etmek maksadıyla, yanındakilerle birlikte ziyaret eder. Gittikleri "Kerkük Sultani Mektebi"nin "binası ve ma'sûm çocuklarının hâlet-i rûhiyyesi, İranlılar üzerinde pek iyi tesirler" yapar. İran'ı anlatması için çağrılan bir öğrenci, İran haritasına bakarak; "İran'da şu kadar milyon Türk vardır. İranlıların cesurları Türklerdir. Ve bunun içün de İran Şahlığı Türklerdedir." derken, başka bir sınıfta da öğretmen şunları söyler: "Gayemiz bir tepeye çıkmakdır. Bu tepe Turan'dır. Yolu İran'dan geçer. Fakat yolumuzdaki Azerbaycan Türkdür. Bir gün gelecek ki biz bir Türk şimendüferiyle İstanbul'dan kalkıp Azerbaycan'dan geçerek Turan'a gidip geleceğiz." Hepsi hayretler içerisinde kalırlar.

Nizam-üs-saltana, belediye başkanını da ziyaret eder. Kaymakam Ömer Fevzi karşılaştıkları manzarayı anlatırken belediye başkanı, bunun daha önce Ömer Naci'nin[116] yanında Kerkük'e gelen Doktor Fuad'ın[117] propagandasının eseri olduğunu söyler.[118] Harbiye Nezareti tarafından okulda yaşananların aktarıldığı, Maârif-i Umûmiyye Nezareti'nce hemen Kerkük Mutasarrıflığı'ndan; "Nâ-münâsib [yakışıksız] ifâde ve takrîrde [anlatımda] bulunan muallimin hangi muallim olduğu hakkında" soruşturma açılması ve sonucun bildirilmesi istenir. Gelecek cevaba göre gereken işlem yapılacaktır.[119]

Kirmanşah Şehbenderi Refik Bey de Kerkük'tedir. Hariciye Nezareti'ne son gelişmeleri arz eder. Mart ayı sonu itibariyle 15 milletvekili, 40 kadar saygın göçmen ile bunların adamları gelmiştir. Birkaç milletvekili ile diğer ileri gelenlerden oluşan "beş bin kişilik bir İranlı muhacir kafilesi, İran mes'elesinin zaman-ı halli [halledilme zamanının] uzayacağını bi-t-tahmin [tahmin ederek],

İran içlerine gitmeyi tercih etmişlerdir. Nizam-üs-saltana ile İran meb'ûsları ta'yîn-i hatt-ı hareketleri [hareket istikametlerini belirlemek] için müzakere ediyorlar ise de henüz bir karar-ı ciddî ittihaz etmediler [almadılar]."[120] Alman maslahatgüzarı ise bu sırada mevcut durumdan yararlanarak kendi planını hayata geçirmenin yollarını aramaktadır. Milletvekillerinin, muhacirlerin bir kısmının, özellikle ulemâ sınıfının İran'a geri dönüp halkı Rusya'ya karşı ayaklanmaya çağırmalarını, Galip Kemalî Bey'in de Kerkük'e gelip kendisiyle işbirliği yapmasını istemektedir.

İran'da halkı tahrik teklifini, İranlılar uygulanabilir bulmazlar. Osmanlı Ordusu İran'dayken bu tür girişimlerden bir sonuç alınamamışken, şimdi buna kalkışmanın yarar sağlayacağı şüphelidir. "Ateşemiliter Fevzi Beyin re'yiyle hareket etmekde olan Nizam-üs-saltana ile birkaç meb'ûsun hiçbir karar verememelerine rağmen"[121] milletvekillerinin ve muhacirlerin çoğunluğu henüz buradayken Osmanlı resmi görevlilerinin İstanbul'a gidip doğrudan hükümet yetkilileriyle görüşüp onayı alınacak bir hareket tarzından yanadırlar. İstanbul'dan verilen cevapta, hareket şeklinin belirlenmesi için Galip Kemalî Bey'in oraya gelişinin beklenmesinin icap ettiği bildirilir.[122]

Nizam-üs-saltana, Kerkük'ten Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği "gayet mühim, gizli ve kişiye özel" bir raporla[123] gelişmeleri anlatır. XIII. Kolordu'nun İran'ı tahliye[124] emrini aldığını öğrenen Almanlar, "İranlılara karşı olan samîmiyyetsizliklerini ve Şark siyasetinde Osmanlılara karşı olan hiss-i rekabetlerini de bu vesile ile de meydana çıkardılar."[125] Vaktiyle rica minnetle, yazılı güvenceyle etraflarına topladıklarını Ruslara bırakıp savuşmak, göç etmelerini engellemek, hatta Ruslarla harpte yaralananları bile onların insafına terk etmek isterler. Almanya'nın önceki gibi göçmenleri iaşe etmeyeceğini, yalnız geçici hükümet üyeleriyle milletvekillerinin ödeneklerini verebileceklerini; Osmanlı topraklarında iyi kabul göremeyeceklerini sebep olarak açıklarlar. Daha önce verdikleri bir notayla da bazı ileri gelen Osmanlı yanlısı yöneticilerin, görevlerinden alınmasını istemişlerdir. Şahın dayızâdesi olan damadı, meclis başkanı bunların arasındadır. Onlar da bu muame-

le üzerine gücenip İran'da kalırlar. Almanya'yı temsilen maslahatgüzarın "yanlış siyasetlerini Şah hazretlerine ve millete anlatacaklardır." Bu kişilerin hepsi "Osmanlı siyasetinden memnun ve minnetdar"dırlar. Osmanlı askerlerinin ahlaki faziletlerine hayran bu yöneticiler, onların varlığıyla iftihar etmektedirler. XIII. Kolordu Kumandanı Mirliva Ali İhsan'ın[126] şahsi uygulamalarından etkilenmişlerdir. Bütün İranlılarca bunun Osmanlı Devleti'nin yüksek siyaset ve genel uygulaması olduğu bilinmektedir.[127]

Almanların büyük paralarla bağladıkları taraftarlarının sayıları onu geçmemektedir. "Demokrat olduklarını beyan etdikleri halde Demokrat Fırkasınca takbîh [beğenilmeyip] ve bertaraf edilmiş olan birkaç satılmış müfredden [kişiden] ma-âda [başka] hiç tarafdarları yokdur. Osmanlıların ruhuna ise bütün bir memleketin hissi, ruh ve kalbi para mukabilinde olmayarak i'nâyet-i Hak'la [Allah'ın inayetiyle] sarılmıştır ve inşallah ne düşman ne dost hiçbir düşman veya rakîb, bu samîmiyyet ve karabeti [yakınlığı] bozamayacaktır."[128]

Nizam-üs-saltana, Kerkük'te kendileriyle birlikte gelen Alman maslahatgüzarıyla, Almanların bu siyasetinden dolayı tartışır. "Düşmanlara ilticâ' değil [sığınmayıp] fakat bu gibi muâmelâtdan âzâde [serbest] kalmak içün piştkûha [dağa] çekileceğimi ve harb nihayetine kadar orada kalacağımı söyledim."[129] Başkumandanlık Vekâleti'ne, eğer Almanlarla anlaşmak lazım ve mümkün ve maslahatgüzarın siyaseti Alman hükümetinden farklı ise aracılık yapması, boşlukta kalan meseleleri birlikte çözmeleri teklifinde bulunur. Raporun sonunda tespitini ifade eder. "Açık arz edeyim: Şarkda Alman siyaseti, Rus ve İngilizlere hasm [düşman] fakat Osmanlılara da muhâlifdir. Binâen-aleyh bir kılavuzun bu iki siyaseti aynı yoldan götürmek, onun içün müşkildir ve bütün mücadele bu noktadadır."[130]

"İran'ın tamamen tahliyesinden dolayı, İran teşkilatı mülgadır [kaldırılmıştır]." Osmanlı birlikleriyle beraber gelen İranlı komutanların emrindeki bir piyade, bir jandarma taburu ile bir süvari bölüğü, Süleymaniye Grubu emrine verilirler. Bundan sonra Osmanlı birlikleri gibi iaşe ve istihdam edileceklerdir.[131] İran birlikleri

toplam 1200 mevcudunda 1 piyade taburu, 1 jandarma taburu ile 1 süvari bölüğünden ibarettir.[132]

Müstevveh-ül-Memalîk hükümeti, masrafları İngilizlere ait olmak üzere Güney İran'da jandarma kaydını ve harbin devamı süresince bunları istihdam etmek hakkını veren anlaşmayı imzalar. Harp sona erdikten sonra ise masrafları sahildeki gümrüklerden karşılanacaktır.[133]

Nisan 1917

Kaymakam Ömer Fevzi, Başkumandanlık Vekâleti'ne arz ettiği "gizli ve kişiye özel" yazısında, Nizam-üs-saltana'nın İstanbul'a davet edilmesinin şu sırada uygun olacağını belirtir. Bu ziyaretle, hem Almanlarla meselelerini çözmek için bir fırsat bulacak hem de İranlılar tarafından geleceğe dönük çabaları sürdürdüğü düşünülerek, ondan beklentiler artacaktır. İran kamuoyu, Nizam-üs-saltana'nın Osmanlı Devleti'yle gizli bağlantısından haberdar değildir. Bağdat'ın düşmesiyle, İran baştan başa Rusların eline geçmiştir. "İranlıların önünü karanlıkta ve âtiden me'yûs [gelecekten ümitsiz] bırakmamak" hayal kırıklığına uğratmamak üzere, kamuoyunu meşgul edecek açık siyasi faaliyetler gereklidir.[134] Dolayısıyla, Nizam-üs-saltana'nın padişah adına davet edilip, bunun duyurulması, bir ay kadar İstanbul'da misafir kalması ve bu arada İran, Afgan meselelerinin sonuçlandırılması uygun olacaktır.[135] Nizam-üs-saltana'nın Kerkük'te kalması, siyasi faaliyetinin "durgunluğu" olarak yorumlanacağından, İstanbul'a davet edilmesi önemlidir.[136]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Nizam-üs-saltana'nın İstanbul'a davet edilmesini yerinde bulur. Kaymakam Ömer Fevzi'ye de şu emri verir: "Alman Maslahatgüzariyle hey'et-i erkânı artık bir işleri kalmadı. Avdetleri [geri dönmeleri] içün teşebbüsât-ı lâzıme icra edilmekdedir. Nizam-üs-saltana hazretlerini İstanbul'a da'vet ediyorum. Siz, refakatlerinde avdet edeceksiniz."[137] Enver Paşa, Nizam-üs-saltana'yı da ayrı bir şifreyle bizzat davet eder. Alman maslahatgüzarın İranlılara karşı takip ettiği hareket tarzının, onun, Almanya ile başlayacağı yeni görüşme-

lere esas teşkil edeceğini özellikle belirttikten sonra, ortada kalan meseleleri çözmek ve dinlenmek üzere, beraberindekilerle birlikte İstanbul'a çağırır. Sözlerini şu cümleyle bitirir: "İstanbul'a teşrifiniz Zât-ı Şâhânenin memnuniyyetlerini celb [padişahı memnun] edeceği gibi benim için de medâr-ı fahr-ı sürûr [sevinçli övünç kaynağı] teşkîl edeceğinden, Der-saâdet'e teşrîf buyrulmasını temennî ederim."[138] Aynı zamanda Altıncı Ordu Kumandanlığı'na, Almanya maslahatgüzarıyla Alman heyetindekilerin Berlin'e geri dönmeleri için gerekli girişimlerde bulunulduğu belirtildikten sonra, Nizam-üs-saltana'nın Almanya'yla sürüncemede kalan meseleleri halletmek üzere, geleceği belirtilerek, yanındakilerle birlikte İstanbul'a davet edildiği bildirilir.[139]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce, Altıncı Ordu Kumandanlığı'ndan, Nizam-üs-saltana ile maiyetindekilerin tehlikeden uzak bir mevkide ikametlerinin sağlanması istenir.[140] O da ailesini oğlunun yanına İstanbul'a göndermeyi kararlaştırır. Oğlu Mahmud Han'ın, Kuleli Askeri Lisesi'nin "özel sınıfına" kaydı kararlaştırılmıştır. Bunun için de Mekteb-i Harbiye'de [Harbiye Mektebi'nde] özel bir daire tahsis edilerek okuldaki eğitime hazırlık olmak üzere temel bilgileri, öğretmenler özel dersler şeklinde verecektir.[141] Kaymakam Ömer Fevzi, Başkumandanlık Vekâleti'ne aileye yolda gereken kolaylığın sağlanması için emir verilmesini arz eder.[142] Musul Valisi Haydar Bey de ailenin "İstanbul'a aldırılmasının teminini" Mirliva Halil'e yazar, o da bunu uygun görür.[143]

Vali Haydar Bey, İran ve İranlılarla yakından ilgilenmektedir. İran'daki büyük servetini "uğrumuzda fedâ ile epeyce zaman evvel maiyyeti halkı ile Süleymaniye'ye"[144] göç eden İran ulemâsından Mevlana Sadık, bu zamana dek Osmanlı Devleti'nden hiç mali yardım almamış, "kendi mevcuduyla" geçinmiştir. Artık harcayacak malı kalmadığından, zor duruma düşmüştür. Kendisine aylık "otuz lira maaş" bağlanmasının çok olumlu etki edeceğini, Vali Haydar Bey, Harbiye Nezareti'ne arz eder.[145] Hemen uygun görülür. Muhâsebât Dairesi'nce, teklif edilen maaş her ay Musul Vilayeti'ne gönderilecektir.[146] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi de bu gelişmeden haberdar edilir.

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na "çok acele" telgrafla, Nizam-üs-saltana'nın ailesinin İstanbul'a gelinceye kadar geçecekleri güzergâhlarda istirahatlerinin sağlanmasını, eldeki otomobillerden faydalanmalarını, Halep'te ve Adana'da karşılanmalarını, Pozantı'ya geldiklerinde Konya'ya ve Eskişehir'e ne zaman ulaşacaklarının mülki birinci derece idarecilerine ivedi telgrafla bildirilmesini rica eder.[147] Aynı şekilde Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Halep, Adana, Konya vilayetleriyle Eskişehir Mutasarrıflığı da bilgilendirilir.[148] Trenle seyahatlerinde gerekli kolaylık ve saygının gösterilmesi için ilgililere emrin verilmesi "Karargâh-ı Umûmî 3. Şubeye",[149] "hususi vagon tahsisi" Halep, Adana ve Anadolu askeri hat komiserliklerine emredilir.[150] Halep, Adana, Konya ve Eskişehir'e vardıklarında ilgililer tarafından merasimle karşılanacak, yemek verilecek, her türlü kolaylık gösterilecektir.[151] Konya'ya gelen aile, "özel saygıyla" ağırlanır.[152] Konya'da 4054 kuruş[153] Eskişehir'de 5738 kuruş harcama "'tahsisât-ı mesture"den ["örtülü ödenek"ten] ödenecektir.[154] Eskişehir Mutasarrıflığı'na 4095 kuruş sonraki günlerde gönderilir.[155] İstanbul'da bulundukları sürece de masrafları Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce karşılanır.[156]

"Harbiye Nazırı Talât Paşa" imzasıyla, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na gönderilen 1 Nisan tarihli telgrafla, Galib Kemali Bey'in 5 Nisan'da İstanbul'dan hareketinin kararlaştırıldığı bildirilir. Musul'dan ileriye gitmek üzere kendisine otomobil, koruma olarak da bir subay komutasında kuvvetli bir süvari müfrezesinin talep edildiği, gereğinin yerine getirilmesi istenir.[157] Kaymakam Ömer Fevzi, ertesi gün acele telgrafla, Galib Kemali Bey'in hareketinin ertelenmesinin uygun olacağını yazar.[158] Bu kez "Harbiye Nâzırı Enver" imzalı şifreyle "İran'a me'mûr hey'et-i fevk-al-âde sefir reisi Galib Kemali Bey'in hareketi te'hîr olunmuştur [ertelenmiştir]." cevabı gelir.[159]

Osmanlı topraklarına geçen İran kuvvetlerinde görevli Osmanlı subayları, "ilişikleri muhafaza kaydıyla" Altıncı Ordu emrinde istihdam edileceklerdir. İranlı yüzbaşı ve alt rütbedeki subayların "talim ve tatbikat" yapmak üzere Altıncı Ordu emrine devredil-

meleri; daha üst rütbedeki subayların da "staj içün" İstanbul'daki subay talimgâhına gitmeleri uygun bulunur. İranlı subayların iaşeleri ve maaşları karşılanacaktır. Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil, Nizam-üs-saltana'dan müsaade rica eder. Süleymaniye Grubu'na bağlanacak İran birliklerinin iaşesi "başka sûretle mümkün olmazsa Osmanlı idaresince" sağlanacaktır.[160] Mirliva Halil, Kerkük'te bulunan İran Lojistik Destek Bölge Müfettişi Kaymakam Hasan'a, Nizam-üs-saltana'dan borç aldığı 1000 lirayı hemen iade etmesini emreder.[161] Almanlar, Nizam-üs-saltana'nın ödeneğini dört ay önce kesmiş, yalnızca maaş vermişlerdir. Kerkük'e geldiklerinde de Alman maslahatgüzar, kendisinin ve beraberindeki muhacirlerin maaşlarının, General Friedrich Kreß von Kressenstein tarafından kesildiğini, bu durumu konuşmak üzere yanına gideceğini söyler.[162]

"Vaktiyle İran ve Doğudaki memleketler işlerini yürütmek üzere gelen" General Kressenstein, Alman elçilik yetkilileri, subayları, askerleri ve memurları Musul Vilayeti'nin her tarafına dağılmışlardır. "İşsiz kalan bu zevât [kişiler], memleketimiz dâhilinde yeni bir şebeke-i siyasiyye vücuda getirmeye başladılar. Ahlâk, âdet ve maksadları itibariyle bizlere hiç benzemeyen bu fuzûlî zevât, her işe müdahâle içün uğraşmakdadırlar."[163] Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil, bu tespitini Başkumandanlık Vekâleti'ne "kişiye özel" telgrafla arz eder. Almanların, Osmanlı milli gururunu çiğneyerek "bu havâlîde İlhanlılık nüfuz ve hâkimiyyetini tanıttırmaya çalışmaları" çok kötü etkiler meydana getirmektedir. Artık bu duruma tahammülü kalmayan ordu kumandanı, "bitmez ve tükenmez gâile [sıkıntı] teşkîlinden başka mahiyetleri kalmayan bu siyasî ve gayr-ı mes'ûl [sorumsuz] Almanların, İran'ın tahliye edilmesi vesilesiyle" buradan aldırılmasını "ehemmiyyetle istirham eyler".[164]

Musul Valisi Haydar Bey[165] de Dahiliye Nezareti'ne aynı konudaki şikâyetlerini yazar.[166] İran'da Altıncı Ordu'da bulunan askeri, siyasi ve mülki bütün Almanlar, Kifri'den başlayarak Musul'a kadar her yere dağılmışlardır. General Kressenstein Musul'u, maslahatgüzar da Kerkük'ü merkez tutmuşlardır. Diğer subaylar ve

siyasiler de Süleymaniye'dedirler. Siyasi bir görevli de Kifri'de bırakılmıştır. Osmanlı kuvvetine dayanarak, İran'da Osmanlı menfaatlerine aykırı siyasi ve iktisadi çıkarlar sağlamaya çalışan ancak hayal kırıklığına uğrayan Almanlar, "şimdi Musul'da bir mıntıka-yı nüfuz teşkîline çalışmaya başladılar." General Kressenstein, Musul'daki seyyar aşiretlerle ilişki kurmak istediğini, "Altıncı Ordu Kumandanlığına yazmak derecelerinde cür'et göstermiş ve bi-t-tab' [tabii olarak] layık olduğu cevabı almışdır."

Almanların Musul'da seyyar aşiretlerle temaslarını, bu dönemde Musul Valisi Haydar Bey her zaman önlemiştir. Onun bin türlü zahmet ve sıkıntılarla elde edebildiği "İran Sünnî Kürd aşâirini [aşiretlerini]", Süleymaniye'ye giden Almanlar, kendi yanlarına çekmeye çalışacaklardır. Daha önce yine böyle bir girişimde bulunan Alman temsilci, "hoşa gitmek içün i'lân-ı istiklâl etdikleri takdirde Almanya'nın müzâheretine mazhar olacaklarını [korumasına kavuşacaklarını] Kürdlere temin etmek istemiş ise de" askeri bölgeden başka işle uğraştığı takdirde, hakkında yasal işlem yapılacağı tehdidiyle bundan vazgeçmiştir. Almanlar, her fırsattan yararlanarak tahakküm eden tavırlarını "dostluk perdesi altında ihya etmek ve bu suretle boynumuza yeni bir ribka-i esâreti [esaret kemendini] geçirmek istiyorlar." Onlara karşı alınan tedbirlere lakayt davranmakta, amaçlarını mutlak şekilde gerçekleştirmenin peşinde koşmayı sürdürmektedirler. Bu da etkileri sınırlı kalmayacak acı veren durumları meydana çıkaracaktır.

Yazının sonunda Vali Haydar Bey, İran'dan askerlerimizin çekilmesiyle, bölgede bir işleri kalmamış olması gereken Almanların, "Vilâyetden aldırılmasını selâmet-i memleket [memleketin selameti] ve muhafaza-i ittifak [ittifakın korunması]" adına lüzumlu bulduğunu vurgular. Ordu kumandanını da Almanların dostluğa yakışmayan bu davranışlarından dolayı "pek kederli gördüğünü" son söz olarak ekler.[167]

Osmanlı Devleti'nin arzuladığı siyaseti ortaya koyup devamında başarılı olan ve şimdi Kerkük'e gelen İran geçici hükümet üyeleri, milletvekilleri, âlimleri, hür aydınları burada misafirdirler. Bunların masraflarının ve iaşelerinin karşılanmasını üstlenecekle-

rine dair söz veren Almanlar, caymaya başlarlar. "Sadık ve fedakâr bu misafirlerin" toplam ödeneği aylık 2300 Osmanlı lirası kadardır.[168] Bu kişilerle Almanların arasında, Osmanlı Devleti lehine olmalarından dolayı bir mücadele yaşanmıştır. "Osmanlı siyaseti muvaffakıyyâtına [başarılarına] karşı Almanların hissettikleri iğbirar [gücenme] ve rekabet ve asabiyyetden [sinirlenmekten] ibaret idi."[169] İranlıları, kendi özel amaçlarına alet etmek için her türlü baskıyı yaptılar. Hatta yazılı ve sözlü her türlü vaatlerinden vazgeçtiler. Şimdi de gurbette aç bırakmak istiyorlar. Aslında onları, kendilerini fazlasıyla sıkan bu dertten kurtarıp rahatlatmak lazımdır. Sefil ve aç kalmalarına meydan vermemek ise milli onur ve haysiyet borcudur.[170]

Kaymakam Ömer Fevzi'nin önceleri bu gruba, Osmanlı hükümetince ödeme yapılmasını teklif etmeyişi, "Almanlar bu tahsisatı verip dururken, onlara siz vermeyiniz, biz vereceğiz" demenin uygun düşmemesindendir. Şu anda "en münasib meşrû' bir zaman geldi demekdir". Hemen bunun için teşebbüse geçilip uygulandığında çok iyi sonuçlar alınacaktır. Yalnız, ödemelerde düzensizlik ve "banknot akçenin bir mecidiye kıymetinde sarf olunduğu yerlerde bu tahsisatı kendilerine banknot olarak vermek veya izzet-i nefslerini" kıracak biçimde hareket edildiği takdirde, istenilen sağlanamayacağı gibi olumsuz etkiler de doğuracaktır.[171] Kaymakam Ömer Fevzi, Altıncı Ordu ve Başkumandanlık Vekâleti'ne arz ettiği bu değerlendirmesinin sonunda, ödemeyi, Nizam-üs-saltana geçici hükümetinin borç olarak kabul edeceğini de belirtir.[172]

Vali Haydar Bey, Kaymakam Ömer Fevzi ile bölgedeki Almanların durumu ve girişimleriyle ilgili fikir alışverişi yaptıktan sonra, ona buradan uzaklaştırılmaları hakkındaki düşüncesini sorar. O da açıkça söyler. Alman siyasi memurları Nizam-üs-saltana'yla görüşmek zorundadırlar. Doğrudan İran'ın içinde temas kurup, gizli girişimlerde bulunmaya hakları yoktur. O, buradan gidince, Almanlar da gitmeye mecburdurlar. Nizam-üs-saltana'nın bunu istemeye, bizim de sormaya hakkımız vardır.[173]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Almanlarla ilgili şikâyetleri hemen değerlendirir. Altıncı Ordu Kumandan-

lığı'na, maslahatgüzar ile Alman heyetindekilerin geri dönmeleri için gerekli girişimlerin yapıldığını bildirdiğinin[174] ertesi günü aynı konuda bir yazı daha gönderilir. Alman heyetindeki siyasi memurların geriye çağrılacağı kesin bir ifadeyle belirtilirken, General Kressenstein ile diğer subayların orada ordunun bazı hizmetlerinde kullanılıp kullanılamayacağına dair değerlendirmeleri istenir. Ayrıca İran jandarma taburu ile milis kuvvetinin dağılmaması, teşkilatının korunarak bundan yararlanılması uygun görülür.[175] Bu arada Alman maslahatgüzarlığı siyasi memurlarından biri İran'daki görevini yapmak, Rusya'daki karışıklıklarla ilgili bilgi toplamak gerekçesiyle maslahatgüzarlığından aldığı emri göstererek İran'a gitmiştir.[176]

Mirliva Halil, Başkumandanlık Vekâleti'ne cevabında, Alman subaylara ilişkin değerlendirmesinde ilgi çekici noktaları açıklar. Buradaki subaylar iki kısımdır. İlki otomobil, telsiz-telgraf gibi teknik hizmetlerde çalışanlar, diğeri de "İran'da ve Osmaniye dâhilinde siyaset ve ticaretle müştagil [uğraşan] zabitândır [zabitlerdir]."[177] Birinci kısımdakilerden yararlanmak mümkün olduğundan kalmaları uygundur. İkinci kısımdakilerin hayatları askerlikten çok siyaset ve ticaretle geçmiştir. Bunların uzun süre siyasetle meşguliyetlerinden dolayı, Altıncı Orduda istihdamı, birliklerin ahlaki saflığını bozacak, sonuçta "hiç yoktan bir Alman Türk meselesi" ortaya çıkaracaktır. General Kressenstein ise, Altıncı Ordu bölgesinde "kendisini siyasi bir murahhas [delege]" olarak tanıtmış ve her tarafta o suretle kabul ve muâmele görerek"[178] asıl mesleğinin tamamen aksi bir alışkanlık kazanmıştır. Dolayısıyla onun burada görev yapması kesinlikle uygun değildir.

Nizam-üs-saltana, "makam-ı muallâ-yı Hilâfeti ziyarete müsâade" ve her vesile ile İranlılara gösterilen "samimi, koruyucu güzel muamelenin, iltifatın ve baba şefkatinin" daima minnettarıdır. Bu ziyareti işiten ve işitecek bütün İranlıların da aynı hislerle dolu olduğunu, Enver Paşa'nın davetine yazdığı cevapta ifade eder. En yakın zamanda yola çıkacaktır.[179] "Bazı teşebbüsât-ı ma'lûmeye sarf edilmek maksadiyle nakid paranın lüzumuna binâen" acil ihtiyaçtan dolayı, Sine Şehbenderi Mahmud Bey, iade edilmek kaydıyla

Nizam-üs-saltana'dan 200 Osmanlı altın lirası senet karşılığında borç alır.[180] İstanbul'a gelindiğinde bu borç, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce ödenir.[181]

Kaymakam Ömer Fevzi, bu konuda Nizam-üs-saltana ile beş maddelik bir "yazılı sözleşme" imzalar:

1. "Kuva-yı Umûmiyye Kumandanlığı" karargâhından Kaymakam Şevket,[182] emri altında çeşitli sınıflardan subaylardan oluşan heyetle, birliklerin yeni şekilde kuruluş ve düzenlenmesiyle görevlidir. Genel karargâhtan verilecek projeye göre bütün birlikleri ve askeri okulları denetleyecektir.

2. Kaymakam Şevket, Kuva-yı Umûmiyye Kumandanlığı'ndan verilecek talimata uygun olarak 1. Tümen'i kuracak, düzene koyacak, yeni gelişmelere göre harp sevk ve idare kabiliyetini sağlayacaktır.

3. Halen kadro dışında bulunan bütün subaylar, eğitim ve öğretim görmek üzere, Kaymakam Şevket'in emrine verilmişlerdir.

4. Kaymakam Şevket, tümende disiplini sağlamak için "bir divan-ı harp" teşkil edecek, emrinde ve sorumluluğunda bulunacak okullar açacaktır.

5. Kuva-yı Umûmiyye Kumandanlığı'nın "icra vasıtası" olan Kaymakam Şevket, bu makama sorumlu olmak üzere yüksek mevki ve yetkiye sahiptir.[183]

"İran hizmetindeki Osmanlı subayları", Altıncı Ordu emrinde göreve hazırdırlar. Buradaki devletlerin arasında önemli bir rekabet meselesi olan İran ordusunun askeri teşkilatını üstlenmeyi Osmanlı Devleti elde etmiştir. Söz konusu hakkını koruduğunu göstermek üzere temsilci olarak İran birliklerinde, Nizam-üs-saltana'nın karargâhında birer temsilci subay bırakılması lazımdır.[184] Altıncı Ordu Kumandanlığı'ndan aldığı yazıdan hareketle, Yüzbaşı Süheyl'i karargâhta alıkoyan Kaymakam Ömer Fevzi, bölükler için seçilen ismin bildirilmesini, diğer subayların da hazır tutulmasını Süleymaniye Grubu Kumandanlığı'na yazar. Jandarma ve diğer bölüklerde kadro dışı fazla kalan İranlı subaylardan yüzbaşı-teğmen

rütbesindekiler, staj için Altıncı Ordu birliklerine, diğer üst rütbeliler de talimgâhlara gönderileceklerdir. Gideceklerin ve kalacakların isimleri süratle bildirilecek, maaşları "Osmanlı idaresince" ödeneceğinden, resmi belgeleri de ona göre düzenlenecektir.[185]

Kaymakam Ömer Fevzi, Süleymaniye Grubu Kumandanı Kaymakam Şevket'e şifreyle bu konudaki taleplerini iletir.[186] Orduya geçici olarak devredilecek Osmanlı ve İran subaylarının dağıtımını gösteren defterler doğrudan ordu kumandanına; defterlerin bir suretiyle birlikte genel mevcut, künyeler, siciller, birliklerin tertip ve taksiminin kayıtlı olduğu defterler de İstanbul'a gidecek olan Kaymakam Ömer Fevzi'ye, Harbiye Nezareti başyaverine gönderilerek, onun vasıtasıyla ulaştırılacaktır.[187] İstanbul'a gittiklerinde, Harbiye Nezareti'nce tercüme edilip basımı yapılan "kanun ve nizamnâmelerden" yüzer adet, İranlı subaylara dağıtılmak üzere, süratle gönderilmesi için Kaymakam Ömer Fevzi, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi nezdinde girişimde bulunur.[188]

Nizam-üs-saltana, Kerkük'ten, şaha ve başbakana ayrı ayrı hitaben kaleme aldığı değerlendirme yazılarını özel bir görevliyle yollar. Son gelişmeler üzerine düşmanların, bugünü ve yarını karanlık göstermeye çalışmaları tabiidir. Kendisi, buna karşı hazırlıklar yaparken, mevcut durumun gerçeği ve sonuçları hakkında ümitlidir. Kamuoyunun bakış ve düşüncesini, yeni bir ruhla İstanbul'a çekmek üzere davet edilmiştir. Bu ziyaretten, "İran ve İslâm için büyük neticeler" beklemektedir. Osmanlı Devleti, kendi alınyazısıyla İran'ınkini birleştirip uzlaştırmıştır. İran'ın haklarını, kendi dostları nezdinde aramaktadır.[189] Bu ifadeler, onun İstanbul'a davet edilmesinin olumlu etkilerinin yansımasıdır. Öyle ki Kerkük'teki İranlılar, yeniden canlanmışlar, "ric'atin verdiği acı tes'îrât zâil olduğu [tesirler geçtiği] için yeni emeller ve mülâhazalarla meşguldürler."[190]

İran'daki düşman hakkında bilgi almak, Tahran'la haberleşmeyi kesmemek önemlidir. Kaymakam Ömer Fevzi, Altıncı Ordu kumandanıyla görüşür. Sınır ötesindeki yerleri ve güvenilir kişileri iyi bilen, o çevreyi siyaseten gözaltında bulundurabilecek yeteneğe sahip Sine Konsolosu Mahmud Bey'in Merivan[191] istikametine

gönderilmesi kararlaştırılır. İstanbul'dan Tahran'a yazılacak şifreler, telgrafla Süleymaniye'ye gelecek, burada zarfa konduktan sonra, Mahmud Bey'in hazır hale getirmiş olacağı güvenilir kişiler aracılığıyla ulaştırılacaktır. Bu dönemde Tahran'la temasın ve haberleşmenin kesilmemesine, açık tutulmasına şiddetle ihtiyaç vardır. Nizam-üs-saltana ile şah arasında "hususi şifre vardır."[192] Kurulacak sistemin işlemesinde Mahmud Bey'in yerleştireceği kişilere nakit para ödenmelidir. Altıncı Ordu Kumandanlığı'nca nakit para ihtiyacının karşılanması mümkün görünmediğinden, aylık nakit 400 Osmanlı lirasının doğrudan İstanbul'dan tahsis edilmesi mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce konu hemen Muhasebat Dairesi'ne aktarılır.[193] Muhasebat Dairesi'nce, gerekli ödeme bordrosu hazırlanır. Yalnız, "banka telgraf poliçesiyle" gönderilmesi mümkün olmadığından, Altıncı Ordu'ya gidecek bir personel vasıtasıyla yerine ulaştırılabilecektir.[194] Hariciye Nezareti, istenen miktarı, kendi bütçelerinin "müsaid olmaması" yüzünden karşılayamayacaktır. Meselenin öneminden dolayı Harbiye Nezareti bütçesinden verilmesi fikrindedir.[195] Nihayet mesele çözümlenir. İstenen para, Altıncı Ordu Kumandanlığı'nın nisan ayı ödeneğiyle gönderilecektir.[196]

Alman maslahatgüzar, Nizam-üs-saltana'yla görüşür. Onunla birlikte gelenlere paralarda kesinti ve düzenleme yapacağını, ayrıca bu kişilere paraların doğrudan elçilik tarafından verileceğini söyler. Maaşlarını keseceği isimler, Osmanlı taraftarlığıyla bilinenlerdir.[197] Nizam-üs-saltana bu kararı sert tepki göstererek cevaplar. Söz konusu kişilere toplam ödeme miktarı iki bin küsur liradır. Sizler, bunu taahhüd etmiştiniz. Koca bir devlet, böyle bir sözden vazgeçerse, kendi şahsıma o devletten para almak bir zehirdir. Diğerlerine bunu anlatacağım. Onlar, alıp almamakta serbesttirler. Bana kalırsa İngilizlere bir mektup yazıp, Almanlar, bizi aldatmışlar. Ben de İranlıları aldatmışım. Kusur etmişim. Başıma topladığım insanları geri gönderiyorum. Evlerine dönmelerine izin verin, demek; sizden para almaya gelmekten daha iyidir.[198]

Nizam-üs-saltana, bu görüşmeden sonra geçici hükümet üyeleri, milletvekilleri ve reislerle genişletilmiş toplantı yapar. Mevcut

durumu, şartları, Osmanlılarla Almanların muamelelerini anlatır, bundan sonraki hareket tarzına ilişkin görüşlerini açıklamalarını ister. Sonunda, oy birliğiyle şu kararlar alınır:

1. İranlılar ancak kendilerine şah adına başkanlık eden Nizam-üs-saltana'nın elinden maaş alırlar. Tek tek Alman elçiliğine gidip para almak şerefsizliktir.
2. Almanlar, İranlıları her işte aldatmıştır. Şimdi de eğittikleri, yanlış ve özel bir "fikir ve terbiye" almalarını bekledikleri jandarmalarımız, Alman subaylarının tahakkümünden kurtulmalıdır. Almanlar, bunların ödeneklerini keserlerse, Osmanlılara başvurulmalıdır. Onlar kabul edip üstlenmedikleri takdirde, jandarmaların tüfekleri alınıp terhis edilerek İran'a gönderilmelidirler.
3. İranlıların, Osmanlı sınırlarından içeri girdikten sonra "kötü muamele göreceklerine dair Almanların yapdığı propagandaya" karşılık, tam aksine samimiyetle karşılanmaları, Nizam-üs-saltana'nın İstanbul'a davetiyle, siyasi işlere ve ilişkilere yeni bir sıcaklık kazandırılmasına, bütün İranlılar şükran duymuşlardır.[199]

İstanbul'a hareket etmeden önce, Nizam-üs-saltana, İran nizamiye, jandarma birlik komutanlıklarıyla, bunların bağlı olacağı üst komutanlığa subaylar tayin eder. Altıncı Ordu Kumandanlığınca, kuvvetlerin konuş, sevk ve idareleri yürütülecek, iaşe, giyim ve donatım ihtiyaçları da giderilecektir. Kendisi dönünceye kadar müracaat makamı Mirliva Halil'dir.[200] Alman subaylar ise bu konuda direnmektedirler. Almanların garip bir rekabet hissiyle anlaşmazlık çıkarmalarından Süleymaniye Grubu Kumandanı Kaymakam Şevket de şikâyetçidir. Eğer mesele çözülmeyecekse, İranlı subayların buradan aldırılmalarını Altıncı Ordu kumandanından ister.[201]

Alman maslahatgüzar, girişimlerinden istediği sonucu alamaz. İran jandarmalarına, Alman subaylar eğitmenlik dışında müdahalede bulunamayacaklardır. "Hiçbir İran Hükümeti Alman Maslahatgüzarının arzularına tâbi' olmayarak, akd etdikleri karar-ı ma'lûmeye tevfikan cümlesi [imzaladıkları bilinen karara uygun şekilde hepsi] Nizam-üs-saltana hazretleriyle beraber Kerkük'den

hareket etdiler. Maslahatgüzarın siyaseti iflas etdi. Ve bu [...] İranîleri bize büsbütün takrîb etdi [yaklaştırdı]. Son saatde Maslahatgüzar, pek acâib tabasbusda bulunarak [alçakça yalvararak] İranîlerle anlaşmaya, hiç olmazsa araya ihtilâf sokarak ikiye tefrik ederek [bölerek] bir kısmını kendisine almaya çok çalışdı ise de muvaffak olamadı."[202]

Nizam-üs-saltana ve beraberindekiler 16 Nisan'da Kerkük'ten ayrılırlar.[203] Hükümet üyeleriyle birlikte 20 kişi İstanbul'a gidecek; sayıları 90 kadar "meb'ûslar, a'yân ve eşrâf ve rüesâ'dan [milletvekilleri, ileri gelenler ve reislerden] ibâret olan diğer zevât" Halep'te kalacaklardır.[204] Onların barınma meselesi Halep Vilayeti'nce çözümlenecektir. Harbiye Nezareti'nden Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na heyetin gelişi bildirilirken, Nizam-üs-saltana hakkında şu ifade kullanılır. "Müşârün-ileyh [adı geçen] hazretleri, bize arzumuz dâhilinde hizmet etmiş şâyân-ı hürmet bir zatdır."[205]

Birkaç gün sonra Nizam-üs-saltana "ve sâir İran ekâbiri birlikte" 23 Nisan'da Musul'a gelirler.[206] Kaymakam Ömer Fevzi, buradan Halep'e özel bir trenle gidilmesini münasip görmektedir. "Bunun için yük otomobilinin Musul'a gönderilmesi ve seyahatin buradan şimendifere kadar birlikte yapılması lazımdır."[207] Aksi halde yolda sıkıntılarla karşılaşılacaktır. Başkumandanlık Vekâleti'ne, ilgililere bu doğrultuda emir verilmesini arz eder. Halep ve Adana askeri hat komiserliklerine, "şimendiferle seyahatin te'mîni" ve her türlü kolaylığın sağlanarak geliş ve hareketlerinin bildirilmesi emredilir.[208] İstanbul'da kalış süresince binek arabası tahsisi ve sair işlerle bizzat Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce ilgilenilir.[209] "Konaklar Müfettiş-i Umûmîliği" tarafından Şahin Paşa Oteli'nin birinci katı, Pera Palas'ta tek yataklı yedi oda, Sirkeci'de üçüncü sınıf otellerden birinde otuz kişilik yer, misafirlerin kalmaları için hazırlanır.[210] Pera Palas ve Şahin Paşa otellerine yerleştirilenlerin iaşe masrafları Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından karşılanacaktır.[211] Nizam-üs-saltana ve ailesine bir ev hazırlanacaktır.[212]

Demokrat Fırkası reislerinden Şehzade Süleyman Mirza,[213] kardeşi, birkaç milletvekili ile ulemâdan bazıları, Nizam-üs-saltana'nın İstanbul'a götürmeyip Halep'te bırakma kararından do-

layı kırgındırlar. Musul'da bulunan Kirmanşah Şehbenderi Refik Bey, bunun, Kaymakam Ömer Fevzi'nin şahsi isteklerine dayanan tahrikleriyle alındığını ve yanlış olduğunu, Hariciye Nezareti'ne yazar.[214] Kanaatince söz konusu kişiler, Halep'te kalmak yerine Musul'dan ayrılmamayı tercih edeceklerdir. İran'da ve Azerbaycan'da etkin güce sahip bu kişilerin de İstanbul'a davet edilmeleri lazımdır. İran'da yaşananlar hakkında bir tarafın değil bunların da söyleyeceklerinin dinlenmesi, Nizam-üs-saltana ile Almanlar ve bazı milletvekilleri, göçmenler arasında sırf yetkiye sahip bir siyasi görevlimizin bulunmasından dolayı meydana gelen anlaşmazlıklar, yanlış anlamaların ortadan kaldırılması, İran'da gelecekte takip edeceğimiz dostluk siyaseti için yarar sağlayacaktır.[215] Refik Bey, Musul'a gelen Mirliva Halil ile görüşmesinde "yalnız Sine Şehbenderi Mahmud Bey'in memleketi olan Süleymaniye'de kalıp" Tahran'daki görevlilerin İstanbul'a döneceklerini, Galib Kemalî Bey'in de gelemeyeceğini öğrenir.[216] "Şehbenderhane evrakını Musul Vilayeti evrak odasına" verdikten, hastası da iyileştikten sonra, Refik Bey, İstanbul'a hareket edecektir.

Mirliva Halil ise, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan, İstanbul'a gelecekler arasında yer alan "aslen Türk olmakla beraber şâyân-ı itimad ve çalışkan bir zat olan" Kirmanşah Valisi Emir Nâsır'a teveccüh göstermesini istirham etmektedir.[217] Enver Paşa, bu durumu öğrendikten sonra, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na şu emri verecektir: "Musul'da kalan ba'zı zevat bâ-husûs Demokrat Fırkasına mensub meb'ûsların yanlış bir telakkîye zâhib ve münkesir-ül-hâtır oldukları [anlayışa kapılıp gönüllerinin kırıldığı] işidildi. Binâen-aleyh İstanbul'a teşrif etmek isteyenlerin emsâli misillü hüsn-i kabul edileceğinin kendilerine tefhimi [anlatılması]."[218]

Mayıs 1917

Nizam-üs-saltana, Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil'i, İran'da "mücâhedeyi en metîn ve tabîî bir esâsa bağlamak üzere" kurduklarını, amaçlarını "İslâmın hukukunu savunmayı; gelişmesini, yükselmesini ve İslâm devletlerinin bağımsızlıklarını ve toprak

bütünlüklerini sağlamaktır."[219] şeklinde tüzüklerinde açıkladıkları, Difâ'-i İslâm Cemiyeti'nin[220] "İran özel şubesi fahri üyeliğine" davet eder. Kendileri İran'dan ayrılmış olsalar da o ruh oradan ayrılmamış, her Müslümanın kalbinde imanla birlikte yaşamaktadır. Başkumandan Vekili Enver Paşa, cemiyetin fahri üyeliğini kabul ettiği gibi,[221] amacını gerçekleştirmeye de teşvik etmiştir. Altıncı Ordu'nun başında, cemiyetin amacının gerçekleşmesine "fiilen ve pek yüksek gayretle çalışan" Mirliva Halil'in fahri üyeliği, "İranlılar için bir şeref ve aynı zamanda bir kuvve-i mahsusa bahşıdır."[222]

Musul'dan 6 Mayıs sabahı hareket eden,[223] Nizam-üs-saltana, iki oğlu, geçici hükümetten altı üye, yedi milletvekili, üç kâtip, doktor, iki yaver, yirmi kadar küçük zabit mektebi talebesi, üç subay, otuz kadar hizmetli ve Kaymakam Ömer Fevzi'den oluşan heyet, 10 Mayıs'ta Halep'tedirler.[224] Güzergâh üzerinde Akçakale [Urfa] istasyonunda "Hoy muhacirlerini" görürler. Nizam-üs-saltana'ya sıkıntılarını anlatırlar. Azerbaycan tarafında, Osmanlı birliklerine yardım ettiklerinden dolayı Rusların katliamına uğradıklarını, kurtulabilenlerin Osmanlı topraklarına göç ettiklerini söylerler. Yerel idarece kendilerine "yevmiye verilmekte ise de" tarım yapmaları ve iskânları için yer tahsis edilmesinde Osmanlı hükümeti nezdinde yardımcı olmasını isterler. İstanbul'a gelişlerinin ertesi günlerinde Nizam-üs-saltana, söz konusu isteklerin bir an önce yerine getirilmesini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden istirham eder.[225] Hemen harekete geçilir, Muhacirîn Müdiriyyeti'ne "gereken muamele ve gereğinin yapılması" yazılır.[226]

Kaymakam Ömer Fevzi, geldikleri gün yaşanan olumsuzluğu, "gizli, acil ve kişiye özel" olarak Başkumandanlık Vekâleti'ne arz eder. Geçen zaman içerisinde, Nizam-üs-saltana'yı öldürmeye teşebbüs edip yakalanan altı kişiden üçü idama, üçü de hapse mahkûm edilmişlerdi. Bunlara merhamet eden Nizam-üs-saltana, cezalarını hapis ve sürgüne çevirince İran'daki karışıklıktan dolayı, cezalarını Anadolu'da çekmeleri teklifi,[227] Osmanlı hükümetince kabul edilmiş,[228] aldığı emirle Bağdat'a gönderilmelerini de Kaymakam Ömer Fevzi, Nizam-üs saltana'ya bildirmiştir.[229] Hemen ardından da Altıncı Ordu Kumandanlığı'na icabını yapması em-

redilmişti. Halep'e geldiklerinde, Nizam-üs-saltana'nın adamı, bu mahkûmlardan birine rastlar. O da serbest kaldıklarını, diğerlerinin İstanbul'a gittiklerini, para meselesinden dolayı arkadaşlarıyla tartışınca buradan ayrılmadığını, onlardan birinin de Nizam-üs-saltana'yı İstanbul'a gelirken öldürmekle görevlendirildiğini anlatır.[230]

Önemli bir mesele, aradan geçen birkaç aylık sürede gözden düşmüş ve caniler serbest kalmışlardır. Hükümetin verdiği söz, böylece ciddiyetini kaybetmiştir. Nizam-üs-saltana, "kendisini Alman parasıyla ve sırf Osmanlı siyasetini ta'kib etdiği içün öldürmeğe kasd etdiklerini"[231] düşündükçe, şaşkınlığı artacaktır. O, bunun bilerek yapıldığına inanmamaktaysa da kayıtsızlığın bu derecesini de aklına getirmeden yapamaz. Mahkûm bu altı kişi hakkında hemen Halep'te soruşturmanın genişletilerek işlem yapılması lazımdır.[232] Telgrafı okuyan Enver Paşa, gereğini şöyle emreder: "Ali Beye, Fevzi'nin yazdığı gibi muamele olunması hakkında lâzım gelen yerlere telgraf yazılsın."[233] Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na da "Nizam-üs-saltana hazretlerine sû-i kasd ile maznun ve mahkûm olup" en son Halep'te olduğu duyumu alınan Hasan Çavuş'un tutuklanması ve sonucun bildirilmesi emredilir.[234]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne de aynı konuda rapor yazan Kaymakam Ömer Fevzi, meselenin "yalnız mühim bir ahd ü vefa meselesi değil" bir genel siyaset meselesi olduğuna dikkati çeker. İran'ın siyasetinin son zamana kadar, Osmanlı hükümetinden uzak bir yol takip etmesinin asıl sebeplerinden biri de düşmanların bizi güvenilmez göstermeleridir. Söz konusu mahkûmların serbest bırakılmaları aleyhte bir delil olarak istismar edilecektir. Bir an önce adaletin infazı yerine getirilmelidir. İngilizlerin, Rusların değil de Osmanlı hükümeti aleyhinde telkinlerde bulunup konuşmayı, kendilerine bir sanat edinen bu gizli düşmanların hadlerinin bildirilerek benzerlerinin cesaretlerinin kırılması, teşebbüslerinin engellenmesi ya da kısıtlanması için tedbir alınmalıdır.[235] Ortak siyasi çıkarlar adına atılacak bu adım çok lüzumlu olduğu kadar, onlardan nefret eden İranlıları da mutlaka memnun kılacaktır. Özellikle İran hükümeti ve mahkemesince verilmiş hükmün tarafsızca uygulanmasıyla amacı elde etmek de bir fırsattır.[236]

General Erich von Falkenhayn; maiyetinde 8-10 subay, 10-12 er, hizmetçi ve otomobiliyle birlikte özel trenle[237] 13 Mayıs akşamı Haydarpaşa'dan yola çıkar. Tren ve kara yolunu kullanarak Pozantı, Karapınar, Adana, Ma'mûre, Amanos, İslahiye üzerinden[238] Halep'e varacak, oradan da Derbeziye'ye geçecektir.[239] General Erich von Falkenhayn, 23 Mayıs'ta Halep'e döner ve Rayak'a doğru hareket eder.[240] 31 Mayıs'ta İstanbul'a geri döner.[241]

Bu günlerde Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce "intihâb edilmiş [seçilmiş] olan İranlı Caferîzâde Bâki Bey me'mûriyyet-i mahsusa ile Musul'a ta'yin kılınmış olduğundan" beraberinde götüreceği "altın, gümüş akçe ile sair eşyanın" yol üzerinde bir engelle karşılaşmaması ve dokunulmamasını sağlayacak belge, Maliye Nezareti'nce düzenlenecektir.[242] Yollarda her türlü kolaylığın gösterilmesi için[243] ilgililer bu konuda bilgilendirilecektir. Altıncı Ordu Kumandanlığı da sınırı geçmesi için kolaylığı ve yardımı esirgemeyecektir.[244] Bu ayın başlarında "İran Demokratlarından" Erdebil, Tebriz ve Urmiye şehrinden altı kişi ile "Fatin-ül-mülk ve Serdar Said" de ayrı ayrı İstanbul'a gideceklerdir.[245]

Nizam-üs-saltana ve beraberindekiler 14 Mayıs'ta Halep'ten İstanbul'a hareket ederler.[246] Nizam-üs-saltana'ya suikast yapılacağına dair bazı ihbarlar vardır. Özellikle "Hindli ve Kafkaslı gibi ecnebilerin" gözetimde tutulması lazımdır.[247] Başkumandanlık Vekâleti'nce, isimleri belirlenen iki kişinin bulundukları yerde yakalanıp tutuklanmaları, Dahiliye Nezareti'ne bildirilir,[248] oradan da hemen bağlı mülki idarelere gereği emredilir.[249] Halep'te bulundukları süredeki harcamaların yanı sıra İstanbul'a gitmeyip burada kalanların masrafları, "muhacirîn tahsisâtında ilgisi olmadığından" harbiye ödeneğinden karşılanacaktır.[250] Halep Valiliği bunun için şimdilik 50.000 kuruş gönderilmesini Dahiliye Nezareti'ne arz eder.[251] Verilen cevapta, nezaret örtülü ödeneğinden 6.500 Osmanlı lirasının gönderilmekte olduğu, Nizam-üs-saltana'nın Halep'te kalan 200-300 kişilik maiyetinin masraflarının da buradan karşılanması, ayrıca istenen miktarın yollanmasına ihtiyaç bulunmadığı bildirilecektir.[252] Kaymakam Ömer Fevzi, Nizam-üs-saltana'yla birlikte İstanbul'a gelecek olanların listesini hazırlayıp Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirecektir.[253]

16 Mayıs akşamı Pozantı istasyonundan ayrılan özel tren, planlamaya göre, ertesi günü Konya'ya ve Eskişehir'e varıp birer saatlik molaların ardından "18 Mayıs öğleden evvel onu kırkbeş geçerek Haydarpaşa'ya muvasalat edecektir [varacaktır]".[254] Kalamış'taki "Zehrzâdelerin köşkü" Nizam-üs-saltana'nın ikametine tahsis edilmiştir.[255]

"İran ekâbirinden yüz on kişi" de bu arada Musul'dan Halep'e nakledilmişlerdir.[256] İran'ın eski Harbiye nazırlarından Emir Nizam'ın oğlu Serdar Şüca, XIII. Kolordu kumandanının maiyetinde bulunmak üzere Hemedan'a gitmiştir. Geçen yedi ayda kendisine hiçbir görev verilmemiştir. Sonra Kirmanşah'a geçmiş, Nizam-üs-saltana, onu "muhterem misafir" olarak ağırlamış ve yanında Halep'e gelmiştir. İstanbul'a götürülmeyeceğini öğrenince, Enver Paşa'ya şikâyetle, gelmesine emir vermesi isteyen bir telgraf çeker:[257] "Çocuk tabiatlı, müsrif, sefîh bir âdemdir... Mühim bir işe yaramadığı içün bir iş verilmemiştir... Bugünkü derdi İstanbul'a gelip zevk etmekdir. Zevkine kâfi para verilmezse burada da darılır, Berlin'e telgraf çekmeye kalkar..."[258] Kaymakam Ömer Fevzi, bu kanaatlerini açıkladıktan sonra, Nizam-üs-saltana'ya müracaatla hakkında, cevap verilse de olur, hiç cevap verilmese de olur, der.

İstanbul'a gelişlerinin hemen ertesi günlerde, Nizam-üs-saltana, maiyetinde yaşları 17 ile 25 arasındaki 12 kişinin mesleklerine göre üst düzey eğitim görmeleri arzusundadır. Bunlar bitirdikleri okul ve görevlerine uygun olarak hukuk, maliye, jandarma subay, sosyoloji ve felsefe, telsiz-telgraf, lise ve askeri tıp eğitimi göreceklerdir.[259] Yine gelenler arasında, geçici hükümette Nafıa [Bayındırlık] nazırlığını yürüten Kirmanşah milletvekili de "teşkilat ve idare, genel mâlî işlemler" hakkında Maliye Nezareti'nde staj yapmak ister.[260] Mümkün olan kolaylığın gösterilmesi Maliye Nezareti'ne arz edilir.[261] Doktor Yahya Han'ın Osmanlı sıhhiye kuruluşlarında staj yapmak isteği,[262] "Gülhane Hastahanesi'ne devamı" uygun görülerek kabul edilir.[263] Jandarma Mektebi'nde de iki kişi eğitim görürler.[264] Sonraki aylarda da staj istekleri sürünce,[265] bütün taleplere iznin verilmesi hakkında padişah emri çıkar.[266] Halep'te kalan 12 kişinin de İstanbul'a gelmelerini yararlı gören Nizam-üs-sal-

tana, bunların Pozantı'dan geçişlerinde engel çıkarılmaması için ilgililere emir verilmesini Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden rica eder.[267] Dördüncü Ordu Kumandanlığı da hemen bu konuda icabı için bilgilendirilir.[268] Bir süre sonra müracaat eden 22 kişinin isteği ise Harbiye Nezareti'nce uygun görülmez.[269] Nizam-üs-saltana'ya eşlikle görevli olarak gelen Jandarma Yüzbaşı Süheyl'e de "hüviyetini gösteren" bir belge düzenlenir.[270]

Almanlar, Nizam-üs-saltana, "ilk defa Hey'et-i Milliye" başkanlığına geçip işe başladığında kendisi ve maiyetindekilere maaş karşılığı, 20 bin tümen tahsis ederler. Geçen altı ay içinde yalnız 47 bin tümen verirler. Bu paranın 30 bin tümenini de maiyetindekilere ve Bağdat'a gelen muhacirlere harcar. Daha sonra aldığı bu paraları Güney İran'daki Alman konsolosuna kendi gelirlerinden öder. Bağdat'ta Almanlar, yeni bir bütçe hazırlarlar. Nizam-üs-saltana'ya aylık 3000 tümen, muhacirlere de 9000 tümen maaş ve diğer ihtiyaçlar karşılığı vermeyi tasarlarlar. İlk dört ay düzenli ödeme yapılmış sonra kesintiler başlamış, ardından da tamamen kaldırılmıştır.[271] Şimdiden itibaren Osmanlı hükümetinin, maaş olarak muhacirlere aylık 1600 Osmanlı lirası (8000 tümen), Nizam-üs-saltana'ya 600 Osmanlı lirası (3000 tümen), tahsisatın da erzak şeklinde verilmesinin, uygun olacağını Kaymakam Ömer Fevzi arz eder.[272] Bu miktarların, toplam 6560 Osmanlı lirasının kâğıt para olarak ödenmesi durumunda ayrıca Halep'te kalanlara erzak dağıtılmasına ihtiyaç kalmayacaktır.[273] Çünkü söz konusu miktara "Halep'te ikamet etmekde oldukları bildirilen iki yüz üç kişi maiyeti de dâhildir".[274]

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, İranlı küçük zabit talebesinin "Piyade Küçük Zabit Mektebi"nde ikametlerini ve iaşelerini emreder.[275] Gereği "Piyade Şubesince" yerine getirilecektir.[276] Nizam-üs-saltana, talebelerin maaşlarının tarafından verileceğini beyan etmişse de[277] kabul edilmemiş ve okulca karşılanacağı bildirilmiştir.[278]

Nizam-üs-saltana'nın İstanbul'a gidişinden hemen sonra, "Alman Irak Grubu Murahhaslığı tarafından bulundurulan Binbaşı fon [von] Löben" Süleymaniye'den ayrılırken, İran Jandarma Ku-

mandanı Binbaşı Azizullah'ın azledilerek, yerine Alman üniforması giyen İsveçli Yüzbaşı Edward'ın atandığını, o sırada orada bulunmayan Alman Mayın Grubu kumandanına bıraktığı yazılı emirde tebliğ eder. İranlı jandarmaların diğer Müttefik Devletler askerleri gibi muamele göreceğini, Osmanlı Devleti görevlilerinden hiç kimsenin "tutuklama ve yakalama" işlemi yapamayacağını, böyle bir durumla karşılaşırsa silahla direnilmesini, aksi takdirde sorumlu tutulacaklarını ifade eder.[279]

Binbaşı Azizullah Han, Altıncı Ordu kumandanı ve Nizam-üs-saltana'dan görevden alındığına dair bir emir almadıkça, bu tasarrufu tanımayacağını, Yüzbaşı Edward'a söyler. O da bunun üzerine silahlı bir bölük askerle, çadırından aldırarak evde hapseder. Olanları duyan Süleymaniye Grubu Kumandanı Kaymakam Şevket, yüzbaşının evini askerle çevirir, dışarıyla temasını keser. Mirliva Halil, grup kumandanına, kan dökülmesine meydan verilmemesini ve Binbaşı Azizullah Han'ı görevinin başına geçirmesini; ayrıca "şu çirkin muameleye sebebiyet veren Binbaşı fon Löben ile İsveçli Yüzbaşı Edward'ın Ordu mıntıkası hâricine sevkleriyle" haklarında kanuni işlem yapılmasını emreder.[280] Olaydan haberdar olan Başkumandan Vekili Enver Paşa da Alman subaylara yapılan işlemi onaylar.[281]

General Kressenstein, Mirliva Halil'e yolladığı yazıda, Alman hükümetinin Osmanlı hükümetinin rızasıyla, İran geçici hükümetinin faaliyetini tamamlamış kabul ettiğini açıklar. Oysa İstanbul'dan böyle bir emir verilmemiştir. Bu durumda Nizam-üs-saltana ile birlikte, Almanlarla yapılan anlaşmaların hiç sayılması tabii ise de konu başkumandanlıkça açığa kavuşturulmalıdır.[282]

Haziran-Temmuz 1917

Nizam-üs-saltana'nın "hususi maiyetiyle" ayrı, İranlı milletvekilleriyle birlikte ayrı günlerde İstanbul'un önemli ve ünlü yerlerini ziyaretlerine ilişkin Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce şu program hazırlanır.[283] Ziyaret yerleri, saray ahırından atlarla ve deniz kısmı "hususi istimbotla gezilecektir".

2 Haziran– Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye, Fatih camileri, İslâm Eserleri Müzesi ve Dârülfünûn.

4 Haziran– Topkapı Sarayı, Müze-i Hümâyûn, Askeri Müze, Gülhane Seririyyat Hastahanesi

6 Haziran– Dolmabahçe Sarayı, Meclis-i Meb'ûsân Dairesi, Tophane fabrikası, Hürriyet-i Ebediyye Tepesi, İstihkâm bahçesi.

9 Haziran– Yavuz Zırhlısıyla Boğaziçi Rumeli tarafına gidiş, Anadolu tarafından dönüş.

11 Haziran– Bahriye Nezareti, Tersâne-i Âmire, Feshane, Eyüp Sultan ve Kağıthane.

13 Haziran– Zeytinburnu fabrikası, Tayyare Mektebi, İstanbul surları, Edirne Kapısı.

16 Haziran– Üsküdar, Çamlıca, Haydarpaşa, Tıp Fakültesi, Kadıköy ve Kalamış yoluyla Fenerbahçe.

18 Haziran– Bahriye Mektebi, Büyükada, Aya Yorgi Tepesi.

Nizam-üs-saltana, Almanlarla kendisi arasındaki bugüne dek yaşanan siyasi ilişkilerini[284] yazıya dökerek Osmanlı idaresini bilgilendirir. Harbin sonunda gerçekleşecek barış görüşmelerinde, İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü konusunda Almanlardan "bir taahhüdnâme almaya şimdiye dek imkân derecesinde" çalışmış, bunu bir şekle koyup iki devlet arasında antlaşma imzalamaya çaba göstermiş, amacına ulaşmak için ne kadar kolaylık sağlamışsa da bir sonuç alamamıştır. Anlaşma üzerinde Almanlarla uzun uzadıya görüşmeler yapmış bazı maddeler üzerinde mutabık kalınmış ancak "anlaşmanın esası ve ruhunu teşkil eden İran'ın istiklâl-i siyasî ve iktisadîsi maddesini, Almanlar dâima sona ta'lik etdiler [bıraktılar]. Ve nihayet birtakım münasebetsiz desîselerle müzakerâtı kat' etdiler [el altından oyunlarla görüşmeleri kestiler]."[285] Alman Büyükelçi Prens Reuss ve Askeri Ataşe Kont Kançik başlangıçtan itibaren yanlış hareketleriyle, sonuçsuz gösterilerle düşmanları kışkırtmışlar, sonunda zayıf kuvveti Hemedan'da Ruslara saldırtarak, onları karşı taarruza haklı çıkaracak koz vermişlerdir. Bu da aynı zamanda Osmanlı sınırlarını tehdit edebilmelerine sebep olmuştur. Oysa takip edilecek siyaset, Rusları hiç kuşkulandırmayarak, hatta barış zamanına dek uygun bir zaman yakalanmasa bile, düşmanla-

rın saldırılarına ve istilalarına fırsat vermeyerek barışı karşılamak ve barış görüşmelerinde Rusya'nın İran'ı işgal ettiğini ileri sürerek birtakım taleplerde bulunmasına meydan vermemek esasına dayanmak olmalıydı. Almanların sorumsuz hareketleri bunu engelledi. Tahran'ın Rus baskısı altına girmesine, "İran'ın tahriblere, katl-i âmmlara, istilâlara uğrâmasına sebeb oldu".[286] Nizam-üs-saltana'nın daha sonra, müsait olmayan zamanlarda katlandığı fedakârlıkları ve Almanların siyasetinden doğan tehlikelerin önünü almak için, yaşananlar gerektiği şekilde dikkate alınmak gayesiyle Osmanlı hükümetinin dikkatine arz edilmiştir.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Nizam-üs-saltana'nın Almanya'yla olumsuz ilişkilerini değerlendirerek, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki siyasi ilişkileri düzenleyen, aşağıdaki 14 maddelik anlaşmanın imzalanmasını sağlar.[287] Anlaşma maddelerinde şu hükümler, yükümlülükler yer alır:

1. Sultan Mehmed Reşad Han adına Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Ahmed Şah adına Nizam-üs-saltana arasında aşağıdaki anlaşma düzenlenmiş ve imzalanmıştır.

2. İslamın genel çıkarları esasına dayanarak Osmanlı ve İran devletleri arasında süresiz bir mukaddes ittifak kararlaştırılmıştır.

3. Süresiz ittifaka dahil olan ve olacak bulunan İslam devletlerinin mülki saltanat hakları, iç idareleri, milliyeti, dili, inançları, gelenekleri, her türlü mukaddesatı saldırıdan ve müdahaleden korunmuştur.

4. Müttefikler, birbirlerinin toprak bütünlüğünü, siyasi ve iktisadi bağımsızlığını ve hürriyetini dış saldırılara karşı sağlam tutmaya çalışmayı taahhüt ederler ve gerektiğinde birlikte harp ilan ederler.

5. Birleşmenin gayesi; İslamın çöküşten kurtarılması, hürriyetinin temini, rahata kavuşturulması icrasının toplanması ve takviyesi olduğundan, müttefikler, bu konuda ortak genel siyaset takip ederler.

6. Müttefiklerin her biri, iç ihtiyaçlarını temin, idari teşkilatını iyileştirme ve düzenleme, zenginlik kaynaklarından ve kuvvetin-

den layıkıyla yararlanmayı sağlama; genel nüfus miktarıyla münasip kuvvetli, düzenli bir ordu kurmak için gecikmeksizin teşebbüse geçerler ve birbirlerine en üst seviyede faydalı olurlar.

7. Memleketin kendi başına emniyetini, idari bağımsızlığını ve müttefiklerin ortak çıkarlarını ihlal edecek mahiyette yabancılara imtiyazlar verilmesinden sakınmayı, müttefikler, birbirlerine karşı taahhüd ederler. Bu konuda yapılacak girişimlerden karşı tarafı bilgilendirir ve danışırlar.

8. Müttefikler, kendi ihtiyaçlarını karşılıklı temine çalışır, ilerlemelerinde birbirlerine yol gösterir, yardım ederler. Sahip oldukları işler için, karşılıklı danışarak icabına başvururlar.

9. Biri diğerinin seçme ve elde etmesine onay şartıyla, müttefikler, dost yabancı devletlerle anlaşma ve sözleşmeler düzenleyebilirler.

10. Müttefikler, siyaseti yerinde Avrupa devletleriyle, İslamın genel çıkarlarına uygunluk şartıyla ittifak kurabilirler.

11. Müttefiklerin İslam âlemine karşı görevi, onları mutlu etmektir. Bu konuda dost devletler nezdinde dostane girişimlerde bulunarak, tabii haklarını sağlamaya ve düşman devletler elindeki mahkûmları kurtarmaya, arzularına göre bağımsız veya özerk bir idareye kavuşmalarına çalışırlar.

12. Hürriyetlerine kavuşan İslam memleketlerinin devamı ve muhafazası, mukaddes ittifaka dahil hükümetler tarafından sağlanacak ve onlar da bu mukaddes ittifakın bir parçası olacaklardır.

13. Şiilerin, Osmanlı padişahını halife tanıması ve hilafet makamının da Caferi mezhebini tanıması esasıyla, Sünni-Şii ihtilafı kaldırılmıştır.

14. Bu esas maddelere ait ayrıntılar, ek olarak düzenlenecek sözleşmelerle tanzim edilecektir.

İran'da önemli gelişmeler yaşanır. Alâ-üs-saltana'nın başkanlığında Osmanlı yanlısı vatanperverlerden oluşan hükümet kurulur. İngilizler; Necef, Kerbela, Kâzımiye'nin İran'a ilhak edileceğini vaat ederek, hükümeti kendi yanlarına çekmeye çalışmaktadırlar. İkiye ayrılan Demokratlardan Osmanlı aleyhtarlarının sözcülüğü-

nü yapan gazetelerde, Rusların İran'dan çekileceklerine söz verdikleri belirtilerek, hükümetten Osmanlı askerini tekrar davet etmesine lüzum olmadığı, bunun için de hemen girişimde bulunulması tavsiye edilir. Güneyde İngilizlerin kurmak istedikleri jandarma teşkilatını, hükümet yeniden üstlenerek müdahaleyi reddeder.[288] Osmanlı askerlerinin İran'dan çekilmesi, Kirmanşah'taki İran vatanperverlerinin Tahran'a geri dönmeleriyle, hükümetin, Osmanlı Devleti'ne karşı tavrında değişmeye sebep olur. Daha önce Osmanlı vatandaşlığı kazanan İranlıların bu hakları yok sayılır. Bu da aleyhe dönüşün bir işaretidir.[289]

Tahran basınında, dört İngiliz subay komutasında 100 Hintli süvarinin Kirmanşah'a geldiği, 700 erin de yolda olduğu haberi çıkar.[290] Son günlerde, basında İngilizler aleyhindeki yayınlar, General Saks'ın Tebriz'den Tahran'a gelişiyle yakından ilgilidir. General, hükümetinden aldığı emirle, İran-İngiliz askeri gücü kurmanın peşindedir. Oysa halk, artık bu gibi dış müdahalelerden ve etkilerden uzak kalmak istemektedir.[291] Güney İran'da polis teşkilatı kurmak üzere İngiliz subayları gelmektedir. Ruslar; Rumiye, Kirmanşah, Hemedan ve Kazvin'i yağmalamışlardır.[292] Kuzeydeki Geylan halkı, Geylan İttihad-ı İslâm Cemiyeti, Alâ-üs-saltana hükümetinin devletin düzeni ve memleketin asayişini sağlamadaki her türlü icraatını desteklerken, millet meclisinin bir an önce toplanmasını beklemektedir.[293] Hemedan'ı yağmalayan Rus askerleri, şehirden çekilmektedirler. Rus inkılabından esinlenilerek kurulan "Cemiyyet-i Kârgerân-ı İran [İran İşçileri Cemiyeti]" adlı sosyalist dernek, Tahran'da faaliyete başlamıştır. Azerbaycan da Rus işgali ve mezalimi altında ezilmektedir. "Bu defaki Rus inkılâbı üzerine demokrat bir ruh ile yeniden diriliyor. Buna şahid de Azerbaycan'da bulunan istibdâd ve düşman tarafdarlarının birer birer imhasıdır. Eğer İran zimâm-dârânı [idarecileri] lâyık olduğu ehemmiyyetle Azerbaycan mes'elesiyle iştigal etmezlerse, Azerbaycan'ın kalb ve ruhunu okşamazlarsa Azerbaycan'ın âtisi [geleceği] dumanlıdır."[294]

Yine basında yer alan haberde, İngilizler, süresi dolan meclis seçimlerinde kendi yandaşlarını seçtirmek için şaha baskıya girişmişlerdir. "Genç, tecrübesiz" birçok sıkıntıyla boğuşan şah, lehimiz-

deki temel siyaseti korumakta ve direnmektedir. Halk da Rusların ve İngilizlerin aleyhinde artık cesur hareket etmektedir. İngilizler, Rusların mevcut durumundan yararlanarak İran polis ve askeri teşkilatını ele almak ve yönetmek istemektedirler.[295] Kirmanşah'a bir bölük asker getiren İngilizler, 1907 anlaşmasıyla nüfuz sahip oldukları güneydeki bölgelerini, Rus bölgesine kuzeye doğru genişletmek amacındadırlar.[296]

Rus inkılabının ardından, Azerbaycan'da hareketlilik Tebriz'de bir ihtilale dek varır. "Serdar Reşid ile diğer bazı İran memurları" tutuklanırlar. Tahran hükümeti, hemen meclisi toplantıya çağırır. "Azerbaycan'ın mukadderat ve istikbâli hakkında müsâadekârâne müzakerâta [müzakerelere] başlayacağını va'd ile ihtilâlcileri iskân etdi [sâkinleştirdi] ise"[297] de partiler arasındaki anlaşmazlıklar, milletvekili seçimlerini engellemektedir. Kuzey İran "mazisi lekeli Rus taraftarı" birtakım yöneticilerin, Güney Azerbaycan'ın İngilizlerin etkisinde olması da seçimlerin yapılmasının yolunu tıkamaktadır. Rusların nüfuzundan biraz kurtulan İran, şimdi de İngilizlerin etkisi altına girmiş haldedir. Yeni Rus hükümeti, İran'ın iç işlerine karışmayacağını hükümete bildirerek kamuoyunu kazanmaya dönük hamle yapmıştır. Merkezi hükümetin asayişi koruma hususunda devamlı çabalarına rağmen, Tebriz ihtilalinin başka yerlere sıçramasından, özellikle de Tahran'da ortaya çıkmasından korkulmaktadır.

Osmanlı Ordusu'nun İran'dan çekilmesi, Kirmanşah'taki "İran vatanperverlerinin dahi" büyük bölümünün Tahran'a geri dönmeleri, İran hükümetinin tavrında bir dereceye kadar değişmeye sebep olur. Daha önce Osmanlı vatandaşlığına geçmiş İranlıların bu kazanılmış hakları bir vesile ile hiç yokmuş kabul edilmeye, İran vatandaşı işlemi uygulanmaya başlanır. Başkâtip Nüzhet Bey'in gözlemlerine göre, sürüncemede ve ihtilaflı meselelerin hepsinin aleyhimize çözümlenmesi ihtimali mevcuttur.[298] Gizlice edindiği bilgiye göre, kendisi İran hükümeti nezdinde girişimlerde bulunduğunda, Osmanlı hükümetinin İstanbul'daki İran elçisinin "protestolarına" hiçbir cevap bile vermediğinden dolayı aynı muameleye tâbi tutulacaktır. Bu bilgi yanıltıcıdır. Nüzhet Bey'e gerekeni

yapması emredilir, çünkü "İran Sefiri şikâyeti hâvî hiçbir şey yazmamış olduğu gibi Hükûmet-i Seniyyenin İran Sefareti hakkındaki muâmele-i dostânesinden [dostça muamelesinden] memnun bulunduğunu söylemişdir".[299]

İran'da bu kez hükümet değişir. Müstevveh-ül-Memalîk, başkanlığında yeni hükümet kurulur. Adliye nazırının dışındaki bakanlar, "düşmanlarımızın aleyhdarları ve vatanperverdirler". İki yıl kadar önce Rusların devirdiği Müstevveh-ül-Memalîk'in yeniden başbakanlığa gelişi, Tahran'daki baskıların kalktığına bir işaret sayılabilir demektir. Kaymakam Ömer Fevzi, bu gelişmeyi çok önemli bir gelişme olarak değerlendirir. İran'da son yıllarda çeşitli partilerden ve "rakîb devletler taraftarlarından" koalisyon hükümet teşkili, "bir ihtiyaç ve alışkanlık sırasına girmişken", şimdiki hükümette yalnızca bir bakanın düşman yanlısı olması, siyasetin iyiliğe yüz tuttuğunun delilidir. Bu hükümetin tek kusuru var ise o da "gayet muhafazakâr" ve icraatta tereddüt göstermesi olacaktır.[300]

Milli Ajans'ın bültenleri düzenli olarak Sine Şehbenderi Mahmud Bey'e gönderildiğinde, kendisi İran'ın içine yayabilecektir. Böylece İranlıların, Osmanlı Devleti'nin durumundan sürekli doğru bilgi almaları, düşmanların aleyhteki yalan haberlerine karşı tedbir alma imkânı elde edilecektir.[301] Caferîzâde Bâki Bey, Musul'a gelmiştir. Mirliva Halil ile görüşür.[302] Harbiye Nezareti'nden, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na verilen emirde, Caferîzâde Bâki Bey'in İran'a geçişinde kolaylık sağlanması, yardım edilmesi istenir.[303]

Başkumandan Vekili Enver Paşa, Mirliva Halil'e "Sine üzerine çekilen Ruslarla teması keşif kollarıyla te'mîn ve taht-ı işgalimizde [hâkimiyetimizde] bulunan İran mıntıkalarında Osmanlı Hükûmetiyle [...] münâsib bir propaganda yapdırmanızı rica ederim."[304] emrini verir. "Kâzımiye İttihad-ı İslâm Cemiyyeti" adına Uhuvvet Mektebi Müdürü Tebrizli Ehrabi Aliekber Efendi'ye "tahsisât-ı mestûreden" aylık 25 Osmanlı altın lirası ödenmektedir. Son zamanlarda yaşanan aksaklıkları, Tebrizli Ehrabi Aliekber Efendi'nin oğlu Mirliva Halil'e bir dilekçeyle arz eder.[305] "Ali Bey

Başhampa tarafından davet edilen İran misafirleri" Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce ağırlanmaktadır.[306] Nizam-üs-saltana'nın Halep'te kalan bir kısım eşyası ve hayvanları, maiyetinden iki kişiye düzenlenen belge ile getirilecektir.[307]

Kaymakam Ömer Fevzi, "umûr-ı şarkıyyeye dair" gizli ve kişiye özel raporunu Harbiye Nezareti'ne takdim eder.[308] Bir örneğini de Hariciye Nezareti'ne yollar.[309] Tespitlerini ve çözüm tekliflerini anlatır.[310]

İslâm devletlerinin ayrılığa ve zaafa düşmeye başladıkları bir sırada Batılı devletler toplanıp güçlendiler, savunma durumunda kaldıkları Doğu'ya karşı saldırgan bir planı uygulamaya geçtiler. Osmanlı Devleti'nin Viyana'dan geri dönüşünden sonra taarruza geçen Avrupalılar, İstanbul kapılarına kadar geldiler. Pirene'ye kadar yayılan Araplar çekilirken, Afrika'nın merkezine dek Batılıları getirdiler. "Hind denizlerine, Kafkas Dağlarına kadar uzanan Afganlılar ve İranlılar da yuvalarına çekildikden mâ-adâ [başka] tedrîcen [yavaş yavaş] merkezlerine doğru yürüyen yiyici, kemirici Avrupalılar hudutlarını kuşatdılar."[311]

Osmanlı memleketleri; "taksim ve imhanın" başlangıcı olan müdahale ve nüfuz bölgelerine ayrılıyordu. Batı'nın Doğu siyasetinin temelinde, nüfuz alanları oluşturarak müdahale etmek düşüncesi vardır. İngiltere'nin ve Rusya'nın 1907'de imzaladıkları antlaşmayla[312] İran, doğrudan taksim edilmiş, Afganistan da aynı sonla karşı karşıya bırakılmıştı. Buradan anlaşılmaktadır ki Doğu İslam devletleri Batı tarafından imhaya mahkûm ve hepsi aynı tehlike altındadır. Saldırganların cinsi, ismi değişse de amaçları değişmez. "Kurdun elinden kuzuyu kurtarmaya gelen kasabın himmeti, aynı âkıbeti kendi menfaatine vücuda getirmek içündür."[313]

Bu tehlike karşısında çare, güçlenmektir. Güç, ya iç kalkınmayla ya da dış ittifaklarla meydana gelir. İç kalkınma huzur ve saldırılardan korunmakla mümkündür. Dışarıya karşı sınırları kuvvetlendirmedikçe, dış müdahaleleri hükümsüz bırakmadıkça, idari bağımsızlığı sağlamlaştırmadıkça kalkınmaya ne zaman ne de imkân elde edilir. Dış ittifaklarla amaca ulaşmaya gelince, Cihan Harbi gibi bir olağanüstü durum olmasaydı, bize hiçbir Batılı

devlet ittifak elini uzatmazdı ve uzatmadı. Çünkü yenmek üzere bölünen ve bu sofrada payı olan Batılı bir devlet, onun yenemeyecek bir hale gelmesine çalışmayı mantıksız bulurdu.

Cihan Harbi, yeni bir durumu ortaya çıkardı. Batılılar, bizimle beraber İran'ın ve Afganistan'ın ittifaklarına olağandışı bir rekabetle ihtiyaç gösterdiler. O zaman, işte bugünkü manzara ortaya çıktı. Harpten sonra tabii hale dönülünce, müttefiklerin güçlüleri, "kuvvetli rolünü oynamaya başlayınca, şerâit-i ittifâkiyye [ittifak şartları] leh ve aleyhde ağırlaşmaya o kadar ağırlaşmaya başlayacakdır ki bu da bizi bunaltacak, yoracak ayrı bir derd olacaktır. İttifak müddeti zarfında biz belki hâricî tasallutlardan [sataşmalardan] kurtularak istiklâlimizi te'mîn etdik zannedeceğiz fakat düşmanlardan kurtulmak içün dostlarımıza o kadar sokulacağız ve azîm [büyük] ihtiyaçlarımızın te'mîni içün müttefiklerimize o kadar bağlanacağız ki netîcede istiklâllerimizi başka şekillerde dostlar arasında zayıflatmış daha doğrusu gönüllü bir hür esir olacağız."[314]

Dost ya da düşman her güçlü Avrupalının Doğulu zayıf karşısındaki durumu böyledir. Bu da Batı'nın yararına, Doğu'nun zararınadır. Buna karşı çare, tek başlarına kalan Doğuluların ortak çıkarlarda bir araya gelmeleri, meydana getirecekleri kuvvetten yararlanarak, güçlü iki tarafın yapmaya hakkı olacağı şartlar altında anlaşmalarıdır. Doğuluları bir araya getirmek, Osmanlıların en yüce görevi ve çıkarlarının da icabındandır. "Çünki Avrupa'nın en önünde bulunan ve Şarkın en kuvvetlisi ve padişahı halife olan bu devlettir."[315]

"Şark İslâm Devletleri Topluluğu İttifakı"nı meydana getirecek olan Osmanlı Devleti, tabii olarak bu birliğin başkanlığını yapacaktır. 50 milyonu bulan nüfusu, işlenmemiş ve uçsuz bucaksız toprakları, madenleriyle siyasi ve iktisadi önemli bir menfaat sermayesini ortaya koyarak Osmanlı Devleti, Avrupa'yla "muâmeleye girer". Bütün İslam devletlerinin birliğini gören Hindistan, Türkistan, Kafkasya hatta Çin Müslümanlarında da yeni bir ruh uyanır. Bundan sonra "Şarkın, İslâmın parçalanan, dağılan, ruhsuz bırakılan" parçaları yavaş yavaş canlanmaya, kurtarıcı olan bu it-

tifakın eteklerine sarılmaya başlayacaktır. Bu da Avrupa'da siyasi önemimizi daha da artıracaktır.

İstilaya uğramış bir İran'ın çevresinde Afgan ve Osmanlı kalamayacağı gibi, aynı şekilde işgal edilmiş bir Osmanlı ya da Afgan'ın yanında da İran kalamaz. Doğuluların ümitsizlik içindeki bu zaaflarının doğurduğu kayıtsızlık ise her felaketi doğurur ve hızlandırır.

Doğuluların birliğini istemeyen bütün Avrupalıların meşgul olduğu bu zamandan Osmanlı Devleti yararlanmalıdır. "Harp bittikten sonra, buna hiçbir Avrupalı devlet müsaade etmeyecektir." Hatta bugünkü harpte birbirlerine düşman Avrupalı devletler, Doğu'da kendi nüfuzları aleyhinde karşılıklı propaganda yapmalarına rağmen, sonra hepsi bir noktada birleşiyor ve aynı dilden Doğululara Osmanlıların birleşmemesi için propaganda yapıyorlar.

Doğululara birbirlerine karşı güvensizlik ve aynı zamanda her birine emperyalist, milli, işgalci politika uygulama hisleri veriliyordu. Hakları da var, çünkü birleşirlerse yenilmez, yıkılmaz bir hale gelecekler, haksızlıklarda isyan edecekler, Batılıların çıkarları tehlikeye düşecektir. Hatta 1907 anlaşmasını Afganistan için de yapmak isteyen Ruslar ve İngilizler, yanlarında Osmanlı Devleti'ni değil bir Batılıyı görmek isterler. Bugün müttefikimiz Almanya da Osmanlı Devleti'nin Doğu'da gelecekte alacağı konumdan çekinmekte, Avrupalılarla anlaşmayı tercih etmektedir. "Çünkü Avrupalıların siyaseti öldürücü ve yiyici, Osmanlı siyaseti ise mantıken ve hikmeten yaşatıcı ve kurtarıcı. Bu zıd ve muhâlif maksadla birleşmek ve anlaşmakdansa müsbet bir netîce almak ihtimali yokdur."[316]

"Birçok ihtilât [karışma] ve tenbihâta [uyandırmalara] meydan verecek olan Osmanlı hilâfet siyaseti hiçbir Garbı Şarkda işine karıştırmak istemez ancak Osmanlılara Müslümanın malından bir parça gasba razı ola."[317] Bu da Batılıların çok işine yarar. Çünkü yüzyıllardır amaçsızca kullanılan ya da hiç kullanılmayan hilafet siyasetini, Doğu'nun kapısında sonsuza dek yok edip kötü gösterecekleri gibi, yumuşak kuvvetleri kendi ülkesindeki çeşitli bilgisiz unsurları güçlükle yöneten bir devlete zorla yutturacakları zehirli

bu lokmayla da başımıza yeni hastalıklar çıkaracaklar. Özellikle "'Şarka Doğru' politikamızın kapısını ebediyyen kapatacaklar, Şark ile İslâm ile aramıza koca bir uçurum açacaklardır. Halbuki Devletimizin hayat-ı istikbâl [geleceği] ve kuvvet ve mikneti [gücü] ittihad ve halâs-kârlıkda [kurtarıcılık] ebedî."[318] Buna aykırı her hareket ise çöküşe doğrudur.

Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı ve çıkarları, toprak almaktan değil kalp kazanmaktan, böylece bütün Doğu'nun ruhuna, hissine hâkim olmaktan geçmektedir. Doğuluları bir araya getirmek, İran ve Afganistan'la birlik kurmak kesin bir ihtiyaç; bu siyaset, Osmanlı Devleti için kararsız ve geçici değil "sabit ve ebedî" olduğuna göre, bu yoldaki çabalarımızı günden güne artırmak, özellikle barıştan önce hazırlıklarımızı tamamlamak ve barış günü bir oldubitti meydana getirmek lazımdır. İran ve Afgan'la bu temelde anlaştığımızı zaman gösterdi. Afgan, bize bu yolda hislerini gösterdi. İran, tamamıyla harekâtımıza uygun davrandı. Düşmanı öldürmek için vasıtalar bulamadı fakat ölmekten, işkenceden çekinmedi.

İran'ı aleyhimizde tahrik etmek üzere ne kadar teşvikler, isteklendirmeler yapıldı. "Hatta Bağdat'ı, Kerbela'yı, Necef'i bağışlamaları gibi en ince damarlarını sarsacak ne kadar mükâfatlar va'd edildi. Aldanmadı. Sonra başlayan tehdidlere de göğüs gerdi. Yakıldı, yıkıldı, kesildi, harab edildi. Hepsini bu vadide hoş gördü."[319] Artık biz, kendi işimizi kendimiz görmeliyiz. Yaramızı kendimiz sarmalıyız. Tarihi yurtseverliği ve haysiyetiyle ünlü bu millet, son zamana kadar çekingen durmuş, özellikle en heybetli dönemlerimizde bizimle vuruşmuş, uğraşmıştır. Harbin başından beri, Irak'ta bugünkü en zayıf ve nazik anlarımızda, elimize hilesiz ve masum bir hisle yapışarak, "Pederimsin! Büyük kardeşimsin! Üstadımsın! Arkandan geliyorum, diyor."[320] Bunun cevabını, barış masasında bütün dünya karşısında vermek şerefini korumakla birlikte bugünden yapılacak işlerimiz var.

İlk yapılması gereken iş, İran'ın barış dönemi ordusunun esaslarını bugünden hazırlamaktır. Batılılar, İran'ı mahvetmek için ilk önce ordusunu elinden çıkardılar. Nitekim harpten önce Avrupalılar, bize borç vereceklerinde, bu paranın "ordu ve donanmaya sarf

edilmemesini şart koşmayı âdet edinmişlerdi". Böylece İran'da yavaş yavaş ordunun temeli yıkılmış, rütbeli askerleri dağılmış veya çürümüştür. Bu durumda, okuryazar İranlı gençleri bizde "zabit ve küçük zabit" eğitimlerini vererek yetiştirirken; mevcut subayları da çeşitli kurumlarımızda stajdan geçirip bu süre zarfında rütbelerine göre ödenek vermeliyiz. Bu iş de özel önemle takip edilmelidir.

Ruslar, İran'dan çekilir çekilmez (barış görüşmeleri bitmeden) bu yetişen ve yetişecek rütbeli personeli, bizim üst rütbeli askerlerimizle hemen İran'a gönderip, bir iki tümen kuvvetini ortaya koyarak emrivaki meydana getirmek en acil, en etkili ve en esaslı işimiz olmalıdır. "Aksi halde bizimle birleşmiş bir İran veya Afgan'ın sulhden sonra zabitânımız Nezâretiyle ordusunun teşkîline ne düşmanlar müsaade edecek ve ne de Ruslar bu arzumuzu takviye eyleyecek... Onlar eski nakaratı tekrar eyleyecekler: İran'a ordu değil, dâhilen umran [bayındırlaşma] lazımdır. Ticaret yollarını muhafaza için bir jandarma kuvveti kâfidir. İstiklâlini, tamâmiyyet-i mülkiye [toprak bütünlüğünü] filan ve falan dostlar müştereken tekeffül ederler [kefil olurlar] derler."[321] Almanya, İran'da başkası tarafından teşkil edilecek bir ordunun şiddetle rakibidir. Bunu her fırsatta göstermiş ve uğraşmıştır. İran'a yapılacak askeri yardımları esasa bağlayarak hayata geçirmek üzere askeri bir kurul oluşturulmalı ve gerekenleri uygulamaya başlamalıdır.

İran ordusunun acilen kurulmasının yanında diğer genel işler eğitim ve hukuka aittir. İslam devletleri ile ordu, eğitim ve hukuk birliği yapılması şarttır. Kuracağımız ordu İran'ı ve ortak sınırları beklerken; ortak ve yüksek eğitim programları milleti yükseltir ve ortak büyük gayeye yöneltir. Kurulacak ve ıslah edilecek mahkemeler de "memlekete hayat-ı adaleti bahşeder". Böylece yabancıların müdahaleleri ve ayrıcalıkları son bulur. İran'da Osmanlı maarif programlarına uygun şekilde açılacak okulların, öğrencilerin Avrupa yerine bize gelmelerini kolaylaştıracak izinlerin ve düzenlemelerin esaslarını belirlemek üzere "Maârif-i Umûmiyye Nezâretinde"; mahkemelerin teşkilat ve ıslahıyla ilgilenmek için de "Adliye Nezâretinde" birer komisyon kurulmalıdır.

"Birleşmiş Doğu Devletleri" birbirlerini sanayi ve ticarette teşvik ve himaye etmeli, yabancı komisyonculara muhtaç olmadan işlem yapılmalıdır. Komisyonculuk hak ve mevkii Osmanlı girişimcilere düşer. Dolayısıyla Doğu ticaret odaları ve işlem kuruluşları hatta ortak sermayeli banka kurulmalıdır. Diğer taraftan her iki taraf ulemâsının oluşturacağı bir meclis, mezhep noktasından ortaya çıkarılmış "ihtilâfların" çözümü, ayrıntıların düzenlenmesi işini yürütmelidir.

İlgili bakanlardan oluşacak "Yüksek Özel Heyet", her bakanlığın görevini belirlemeli, bakanlıklardan verilecek projeleri inceledikten sonra onaylanmak üzere bakanlar kuruluna sunmalıdır. İstanbul, hilafet kapısı olarak bütün Doğu'nun irfan ve ilerleme kaynağı; ümit, kurtuluş ve kurtarılmış noktası; kuvvet ve büyüklüğün kaynağı olmalıdır. Bütün Avrupa, İstanbul'un arkasında kalmalı; Doğu'nun siyaseti, Tahran ve Kabil'in dış siyaseti İstanbul'dan geçerek ve İstanbul'da düzenlenerek Avrupa'ya geçmeli. Yoksa Avrupalı devletler; İstanbul, Tahran ve Kabil'i birbirine birleştirmeden doğrudan kendilerine bağlar, bu Müslümanların siyasetlerini kendi başkentlerinde düzenlerlerse –ki her birinin emeli budur– daima aralarımıza rekabet, nifak, anlaşmazlık sokarak bizleri muhalif, yalnız ve zayıf bulundururlar. İstedikleri gibi emellerine, çıkarlarına alet ve "kendilerine bâzîçe [oyuncak] ve mahkûm ederler".[322]

Sonuç olarak, Müslümanları toplayarak Doğu, ilk önce kendi kuvvet ve tabii kaynaklarından yararlanmadıkça; kendi kuvvetine dayanmadıkça kurtulamayacağı gibi; Osmanlı Devleti de İslâm âleminin bir Almanya'sı olmadıkça ve bu grubun yönetimine geçmedikçe, Devletimizin hakkı ve mevkii verilmiş, geleceği kuvvetlendirilmiş ve elde edilmiş olmaz.[323]

XIII. Kolordu Kumandanlığı, konuşlandığı bölgedeki Osmanlı taraftarı İranlıların bağlılıklarının sürdürülmesi, olmayanların da kazanılması amacıyla, bizzat sadakatlerini gösteren reisler müracaatta bulunduklarında, yapılabilecekleri mümkün mertebe karşılayacak, olamayacakları da Altıncı Ordu Kumandanlığı'na bildirecektir. Diğer reislerin fikirleri, niyetleri öğrenilerek onlar hakkında uygun sebepler hazırlanıp kullanılacak, birliklerimiz tarafından halka şef-

katle muamele edilecektir.[324] Afgan Prensi ile Rûşeni Bey, Caferîzâde Bakî Bey İran'a geçmek üzere Musul'dan yola çıkmışlardır.[325]

Rûşeni Bey, temmuz ayı sonlarına doğru Kirmanşah yakınlarındaki Dalahu'ya varmıştır. Buradan Güran (Gevran) aşireti reislerinden serdar "Mansur Esedullah'ın" obasına geçer. Bölgeye geldiğinde yöredeki bütün aşiret reisleri, Sencabî reislerinden serdar Mazander'in köyünde toplanmışlardır. Dört gün süren ve "pek mühim olan bu toplantının esasını ve mahiyetini" anlatan raporunu,[326] en yakındaki XIII. Kolordu Kumandanlığı'na gönderir. Oradan da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne ulaşır.[327] Raporda önemli gözlemler ve değerlendirmeler dikkat çekicidir:

Yaz başlarında, Diyale[328] boyunda Hanikin ve Kasr-ı şirin taraflarındaki Ruslar sıcaklardan çok kötü etkilenmişlerdi. Hayvanları kırılıyor, iaşe günden güne fena bir hal alıyordu. Sonunda burayı terke karar verdiler. Çekilmeye başladıkları sırada pek perişandılar. Güran ve Kalhani aşiretleri bu fırsatı ganimet bilerek, Rusların zayıf "perakendelerini ve ağırlıklarını kırıp yağma etmeye koyuldular." Yüzlerce kat elbise, tüfek, binlerce mermi, tabanca, eşya aldıkları gibi, birkaç yüz asker ve birkaç subayı da öldürdüler. Bu acı saldırılar, bölgedeki aşiretlerin önemini Rusların gözünde artırdı. Daha önce bu aşiretlere yönelik harekâtları da Dalahu Dağları'nda fena şekilde sonuçlanmıştı.

Yaşanan bu olaylar, Rusları bir aşiret siyasetine yöneltti. Rusları Hanikin'e imdada çağırmak isteyen İngilizleri de önümüzdeki sonbahar için, şimdiden bu aşiretleri "okşamaya mecbur etmiştir." Son aylarda Tahran'da yeni siyasetler başladı. St. Petersburg merkez komitesinden özel görevliler gelmiş, İran Demokratlarını ayyuka çıkarmış, İran hükümetini değiştirmiş, bütün İran kuvvetlerini de bunlara vermek için yeni seçimlere teşebbüs etmişti. Yapılacak seçimlerde İran Demokratlarının çoğunluğu ele geçirmeleri esas amaçtır. "Bu yeni siyaset de Rusya ile İranlıları her tarafta yakınlaştırmakta ve samimi sûretde uyuşdurmakdadır. Her vakit ezilmiş ve aç bırakılmış olan İran Demokratları ise zengin i'tidâlîlerden [ılımlılardan] intikam almak ve İran'ın enkazını paylaşmak için bu yegâne fırsatı ganimet bilmişler ve vatanperverlik nâmına Rus

Demokratlarına sarılmışlardır."[329] Bunu karşılıksız bırakmayan Ruslar, çarlık hükümetinin İran'la yaptığı antlaşmaları dikkate almayacaklarını, İran'ın istiklalini kutsal bileceklerini söyleyerek bütün kamuoyunu yumuşatmakta, eski kanlı facialarını unutturmaktadırlar. İlginç olan İngilizler de demokrat kesilerek, aynı nakaratla Rus komitecilerini takviye ediyorlar. Bu gidiş, şimdiki heyecanla sürerse altı ay sonra İranlıların Ruslarla "ittihad-ı İslâm" yapacaklarına inanmak gerekecektir. Osmanlı hükümetinin artık ülkemizdeki İran Demokratlarını hoş tutması, onlarla ciddi biçimde işe başlamasının zamanı gelmiştir. Çünkü bizdeki Demokratlar, İran demokrasisinin başı ve ruhudur.

Tahran'ın yeni bir siyaset dönemine sahne olmasının ardından, Bağdat cephesiyle ilgili olan Kirmanşah ve Kürdistan aşiretlerinin Rus ve İngiliz tarafına çekilmelerine başlandı. St. Petersburg'dan Rus komitecilerinden biri Kirmanşah'a geldi. Burada Demokrat yaygarası koptu. İran-Rus-İngiliz demokrat komitesi kuruldu. "İ'tidâlîlere zorla teşrîk edildi. Vaktiyle Rus korkusundan Sencabîlere ilticâ etmiş olan birkaç yüz İranlı (jandarma, komiteci, mücahit, Bahtiyarî) afv olundu. Herkes, arzu etdiği şehre gitdi."[330] Sencabî Aşireti Reisi Ali Ekber Han'ın, Hemedan'da idam edilmeyi bekleyen akrabası, saygıyla hapisten çıkarıldı. Bunlar gerçekleştirildi ve sonra da "aşiret işine başlandı". Kürdistan aşiretleri, Gürani, Kalhani, Babacani ve Kalhur reisleri Sencabî reislerinin bulunduğu yere davet edildiler. Hepsi buna uydu. Yalnız Kalhur aşireti reisi, toplantının kendi evinde yapılmasını isteyip de kabul görmeyince gelmedi. Kardeşi Abbas Han katıldı. İrili ufaklı aşiret reislerinin tamamının yanı sıra Demokratlar da toplantıda hazır bulundular. Kirmanşah'a gelen Rus komiteci ile diğer sivil asker Rus görevliler, bando takımı, bir İngiliz Albay, Hintli askerler de burada boy gösterdiler. Kirmanşah vali vekili de hükümet adına iştirak etti. Toplantı, pek samimi ve gösterişli olmuş, Ruslar Gürani ve Kalhur aşiretlerinin saldırılarını unutarak, "bunların reislerini şapır şapır öpmüşler ve hepsi ile kucaklaşmışlar ve kaynaşmışlardır". Toplantıda resmen İran, Rus, İngiliz kardeşliğinden söz edilmiş, sonunda bir anlaşma yazılarak taraflarca imzalanmıştır. Buna göre "Ruslar

ve İngilizler, İran'ın istiklâlini arzu edecekler ve tekmil aşiretler harekât-ı askeriyeye karşı ba'demâ [bundan böyle] bî-taraf kalacak ve hiçbir taarruzda bulunmayacakdır".[331]

Toplantının iç yüzüne baktığımızda, Rusların Kirmanşah hasılatını Sencabîlere verecekleri görülüyor. Sencabî, Gürani, Kalhur ve Kürdistan aşiretleri birer temsilci seçip Kirmanşah'a gönderecekler. Burada Rus demokrat delegesi, İngiliz konsolosu, İran Demokrat liderlerinden bir-iki "İ'tidalîden" oluşacak komiteye gireceklerdir. İşte bu karma komite bütün Kirmanşah ve Kürdistan yöresini, aşiretleri yönetecek ve örtülü biçimde askeri harekâtı kolaylaştıracaktır. Zaten toplantının başladığı –yaklaşık 19 Temmuz– gün, Rus General Baratof, Tahran'dan Kirmanşah'a "yine eskisi gibi umum kumandan olarak gelmişdir". Onun atanmasını da İngilizler sağlamışlardır. Genel durum ve son aşiret politikasına göre, sonbaharda İngilizlere yardıma yeni bir Rus kuvvetinin Diyale ve Hanikin'e inmesi pek muhtemeldir. Kirmanşah ve çevresinde halen bir tümen kadar Rus kuvveti bulunmaktadır. Askerler arasında disiplinden eser yoktur. Ordu, oldukça sefildir.

Toplantı kararlarının bütün aşiretleri etkilediğine hükmedilmelidir. Sencabîlerin çıkarlarına pek uygun düştüğünden, buna sadık kalabilirler. Onlar özellikle Demokratlara yakındırlar. Kendilerine söz verilen servete de konmak isterler. Aynı zamanda bizimle de iyi ilişkilerinin devamını arzularlar. "Sencabîler, bize karşı Rusları Kirmanşah'tan çıkarmaya çalıştıklarını ve demokrasi kuvvetiyle muvaffak olacaklarını, Rus ordusunu demokrasi kuvvetiyle munsarif edeceklerini [geri döndüreceklerini] iddia edecekler ve kendilerini mağdur göstermeye çalışacaklardır."[332]

Sencabîlere mektup yazıp süvari isteyen Rûşeni Bey, Serdar Mansur'a vardığının ertesi gün bir görevli de oraya gelir. Güya bizim için yararlı olan toplantı manevrası bozulmasın diye, şimdilik Kasr-ı şirin'e gitmesini, fırsat çıkıncaya dek orada kalmasını rica eder. Rûşeni Bey de yanındaki arkadaşının –Afganlı Prens– gözleri ağrıdığından dolayı gidemeyeceğini, maiyetindekileri geri yollayacağını, kendilerinin Reşid-üs-saltana'nın evinde kalacağını, beş-on güne kadar geçmesine yardım etmesini söyler.

Caferîzâde Bakî Bey, kendisini isteyen Serdar Muhyî'ye katılmak üzere Kirmanşah'a gider. Toplantıdan dönen Reşid-üs-saltana, sonuçtan memnun değildir. Zaten Güran aşiretleri yağmayı tatlı bulduklarından, yine fırsattan istifadeyle Ruslara düşman kalacaklardır. Bizden biraz teşvik görmeleri yeterlidir. Güran reisleri içinde bize en yakını Reşid-üs-saltana'dır. Yalnız, zamansız onu tehlikeye atmamalıyız. Fırsat doğduğunda bizden göreceği az bir yardımla, bütün Güran aşiretlerini ele alacak, lehimize kullanacaktır. Tabii o zaman Sencabîler de uymak zorunda kalacaklardır. Şimdilik bütün aşiretleri okşamak münasiptir. Sencabîler, bize meyilli göründüklerinden dolayı, sonbahara kadar "biz de mülayim görünelim". Askeri harekât başlayacağı sırada Güran, Kalhur ve Sencabî aşiretlerini ayrı ayrı oyalamak ve o yöreye göre hizmetlerinden yararlanmak uygundur.

Mirliva Halil, Birinci Kuvve-i Seferiyye ile İran'a girdiğinde, büyük yararlıklar gösteren, Osmanlı Devleti sevgisinden dolayı "milyonlara yakın serveti Ruslar tarafından yağmalanan" halen Musul'da yaşayan "Azerbaycan'ın en kibar ve muhterem ailesini teşkil eden Mecd-üs-saltana Afşar" İstanbul'a davet edilir. Mirliva Halil, Enver Paşa'ya yazdığı mektupta "büyük bir Türk âlimi olup" önemli ölçüde yararlanılacağını, ayrıcalıklı muamele yapılmasını rica eder.[333] Mecd-üs-saltana, kendisinin Nizam-üs-saltana ile hiçbir ilişkisinin bulunmadığını, "öz Türk evladı olduğunun tamamiyle bilinmesini" istemektedir. Nadir Şah sülalesindendir. "Nâzır Paşa tarafından Nizam-üs-saltana derecesinde tatyîb [iyi davranılmalı] ve taltîf edilmelidir [gönlü hoş tutulmalıdır]."[334] İstanbul'a ailesiyle gelen Mecd-üs-saltana, Sadrazam Talat Paşa tarafından kabul edilecektir.[335]

Musul'da kalan Demokrat Fırka milletvekilleri, kendilerine gösterilen ilgiden çok memnundurlar. Vatanlarına fiilen yardım etme imkânları yoktur. Burada geçen zamanı değerlendirmek, İran'ın yarınına dönük iş görme arzusundadırlar. "Musul'da İran'ın Demokrat Fırkasına mensub meb'ûslar nâmına Şehzade Süleyman Muhsin" Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya ne yapmak istediklerini yazarak yardımını rica eder.[336] "Muhterem ve

kıymetli Türkiye'nin mükemmel kanunları birçok cihetden [yönden] vatanımızın ruhuna muvafık geliyor." diye fikrini açıklar. Daha önce yine bu yöndeki talepleri karşılandığı gibi,[337] bu kez de Ali Başhampa, "Maliye, Adliye ve Maarif Nezaretlerine" ait bütün kanunların ve tüzüklerin birer örneğini, süratle kendilerine ulaştırdığında, inceleyip tercüme edeceklerdir.

İstanbul'da "İran ve Osmanlı Cemiyeti" adlı bir dernek kurulması planlanır. Amacı, iki millet arasında sevgi ve muhabbet bağlarını sağlamlaştırmak; eskiden beri süregelen bazı anlaşmazlıkları gidermek; her hükümetin ortak çıkarlarını öne çıkarmak; kalıcı ve gelecekte "ittifak ve ittihad esâsını" şimdiden hazırlamaktır.[338] Buna ulaşmak için gazete, dergi, konferans ve diğer lüzumlu vasıtalar tespit edilecek, gerekirse kişiler gönderilecektir. Şimdilik, bu dernek İstanbul'da "İran Talebe Cemiyeti" adıyla faaliyet gösterecek; haftada bir ya da iki kez buradaki öğrencileri, diğer İranlıları toplayarak konferanslar, danışmalar yoluyla amaca hazırlayacaktır. İstanbul ve Tahran'da kurulacak cemiyet, gerekirse diğer yerlerde de açılacaktır. Şimdiki halde bir de özel bir dernek olacaktır. Bu da İran'ı yabancı işgalinden kurtarmaya çalışacak, "terakkî ve milliyet fikrinin uyanmasına" emek harcayacaktır.

Ağustos 1917

Rûşeni Bey, Afganlı Prens ve Caferîzâde Bâki Bey, Kirmanşah'tadırlar. İngilizlerin ve Rusların çeşitli maddi ve manevi baskılarına rağmen Sencabî aşiret reisleri, bunları korurlar.[339] İran'da seçimler önemli gündem konusudur. İngilizlerin bütün çabaları seçimlerin yapılmasına yöneliktir. Rusya geçici hükümeti, Rus askerlerinin İranlılara zulmetmelerini önlemek gayesiyle, İran'a göstericiler yollamıştır.[340] İngilizlerle Rusların arası, burada fena halde açılmış haldedir. İngilizleri seven bir Rus yoktur. Rus askeri öyle bir hale gelmiştir ki bugün Kirmanşah'daki 3000 kişilik Rus birliğinin gücü ancak üçte bir oranındadır ve bir saldırıya ancak birkaç saat karşılık verebilecektir.[341]

Rûşeni Bey, bu kez Salahiye'den kaleme aldığı raporda gelişmeleri aktarır: Rus inkılâbı, İran'da yeni bir "inkılâb dönemini"

açmıştır. Çok sayıda Rus komiteci, İran'ın çeşitli "noktalarına döküldü ve orduda propagandaya başladı." Daha sonra da bunlar İran Demokratlarıyla kol kola girdiler. Ruslar, İngilizlerden nefret ediyorlar. İranlılara ise taşkın bir yakınlık gösteriyorlar. "Vaktiyle Rusların astıkları İranlıların mezarlarında şimdi Rus komitecileri çiçek buketleriyle müşâ'şa' [gösterişli] mitingler yapmakda eski Rusları tel'în eylemekde ve türbeler inşâ etmekdedir."[342] Rusların önceleri verdikleri zararları karşılamak için de çeşitli komisyonlar kurdular. Demokratlar da bu fırsattan istifade rakiplerini şiddetle ezmektedirler.

İngilizler de İran'a büyük önem vermeye başladılar. Çok yumuşak davranıyorlar. İngiliz parasının bundan böyle burada önemli roller çevireceği beklenmelidir. İngilizlerin yenilgiye uğrayacağına inananların sayısı çoktur. İran kamuoyunun bize karşı ihtiyatlı görünmesi de bundan kaynaklanmakta, son üç yılda yaptığımız en küçük hatalar, baskılar mübalağalarla anlatılmaktadır. Artık devletimizin İran hakkında kesin ve olumlu bir siyaset takip edeceği zaman çatmıştır. Rûşeni Bey, bu konudaki düşüncelerini açıkça söylemekten çekinmez.

"Artık Ömer Fevzi Beyin siyaseti ve Nizam-üs-saltana Hükûmeti suret-i kat'iyyede ölmüş addolunmalıdır. Nizam-üs-saltana ve mühim tarafdarları şimdi İran'a avdet etseler bile bilâ-şübhe idama mahkûmdur... Esaslı sûretde Demokratlarla anlaşmak îcâb eder."[343] İran Demokratları ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı şimdi Musul'da bulunan Süleyman Mirza Han'ın kendi başına hareketleri buna sebep olmuştur. İngilizlerin bu ikilikten yararlanarak para gücüyle oyun çevirmeleri de yakındır. Osmanlı Devleti'nin bundan dolayı ciddiyetle bütün Demokratlarla anlaşmalıdır. Şimdilik Musul'daki Demokratları İstanbul'a getirip anlaşılmalı ve bunlara tam kanaat verecek vaatlerde bulunulmalı; mevcut serbestlikten faydalanarak küçük bir kuvvet kurmalarını sağlayacak top, tüfek, cephane resmi hükümetin emrinde hazır olacak şekilde Süleymaniye'ye sevk edilmelidir. Ardından da İstanbul'daki Demokratları göndererek işe başlamak; esaslı bir Demokrat hükümetinin kurulmasıyla yardıma girişmek çok isabetlidir. Ruslar, her ne kadar

İran'dan çekileceklerinden söz ediyorlarsa da İran ve Azerbaycan'dan el çekeceklerini sanmak pek saflık olur. Barış görüşmelerinde söz sahiplikleri ancak burada bulunduracakları askeri kuvvetle söz konusudur.

İngilizlerin Ruslarla rekabetine iyi bir örnek de ruble meselesidir. İngiliz bankası "manevra ile Rublenin fena halde" düşüşüne sebep oldu. Ruble, yaklaşık 60 paraya inmiştir. İran'daki Rus ordusunun mali durumu perişandır. Kazvin'de, Reşt'te, Hemedan'da askerler pazarları yağmalarken, aynı banka "altını" da kırmıştır.

Rûşeni Bey, raporunu tekliflerle sona erdirir. "İran'ın aldığı şekil ile yakında İran'a tarafımızdan sefir göndermek olacağını tahmin ediyorum. Her halde bu sefir, gelecek yeni sefirimiz fevk-alâde evsaf ve büyük salâhiyete mâlik [sahip] olmalıdır. Bil'akis Tahran sefirine ehemmiyyet verilmediği takdirde, harbin bidâyetinde sefirimizin aczinden ve ehemmiyyetsizliğinden dolayı uğradığımız zararları bu sefer daha büyük mikyasda [ölçüde] hazırlayacağımıza emin olmalıyız."[344]

Almanların İran siyasetinde yeni gelişmeler, faaliyetler görülmektedir. Almanların haksız baskılarına maruz kalarak, İran'dan ayrılmak zorunda kalan Binbaşı Habibullah, İstanbul'a gelir ve orduda staja başlar. Onu burada bulup görüşen gayriresmi bazı Almanlar, gönlünü almaya çalışmakta, Almanya'ya gitmesi için teşvik etmektedirler. Yine iktisat uzmanı olduğunu, Orta Asya'ya giderek araştırmalar yaptığını, bu sefer de Balkan Devletleri'nin iktisadi durumlarını tespit etmek üzere geldiğini söyleyen bir Alman profesör de Nizam-üs-saltana'yı ziyaret ederek görüşür. "Almanların İran'da yaptıkları hataları sorarak kâmilen not etmiş ve ta'mirine çalışacağını ve kendisinin yakında Almanya'ya giderek netîceyi bildireceğini söylemiştir."[345] Bu arada Afganlı Prens Abdülmecid, İstanbul'dan uzaklaştırıldığı gibi Almanya'ya gitmesinin engellendiği söylentileri de Almanya'da çıkarılmıştır.

"Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Müşir Falkenhayn" Almanya hükümetinin ve başkumandanlığının İran jandarma teşkilatının devamını artık uygun görmemesinden dolayı, bizzat kendisi

lağvı düzenleyecektir. Buna göre "Jandarmaların memleketlerine terhisi veyahut Türk hizmetine girmeleri serbest bırakılacaktır... Bunlardan Türk hizmetine girmeyenler, Acem toprağına geçirileceklerdir."[346] Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya bu tasarrufunu bildirirken, ağustos ayı için son defa ödeme yapılacağını, jandarmaların üzerindeki el silahlarının kendilerinde bırakılmasını gerekli gördüğünü de ekler.

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Altıncı Ordu kumandanına Almanların kararını tebliğ eder. Yapılması gerekenleri emreder. "Altıncı Orduda jandarma şeklinde ve bize merbut [bağlı] bir askerî teşkilata mâlik olmalarını muvâfık [uygun] görüyorum. Binâen-aleyh [bundan dolayı] bu suretle Almanlarla alâkası kesilecek ve dağılacak İranî zâbit ve neferlerden ne kadar arzu eden varsa, bunlara muhassasât-ı sâbıkalarını [önceki maaşlarını] Altıncı Ordudan tesviye etmek üzre İran jandarması halinde istihdam buyurunuz."[347]

Kaymakam Ömer Fevzi, son zamanlardaki gelişmeler üzerine İran'da ordunun teşkili hakkındaki değerlendirmelerini bir rapor halinde Harbiye Nezareti'ne arz eder:[348] İran Ordusu'nun kurulmasında görev alacak heyet, Nizam-üs-saltana ile imzalanan sözleşmeye uygun şekilde, İran'ın askeri hizmetine yeniden yeterli sayıda verilecek Osmanlı subaylarından meydana gelirse, siyaseten kolay gerekçe olacaktır. Çünkü bu yöntem, yabancı bir devletin müdahalesi ya da özel bir teşebbüsü sıfatı verilmekten çok, İran'ın isteği ve iç işleriyle ilgili olup aynı zamanda çok eski bir işin devamı olarak kabul edilebilir. Buna yapılacak bir itiraz, bağımsız idaresine saldırı diye savunulabilir. Böylece rakiplere daha kolay karşı durulabileceği gibi, İran'ın yabancı ıslahatçılardan şimdiye kadar yaşadığı acı tecrübelerden doğan kuruntularını da giderecek yararlı bir tedbir vazifesi görecektir. Almanlar, misyon halinde bağımsız ve merkezlerine bağlı şekilde çalışmak istediler ancak İranlılar bu duruma hiç ısınmadılar, "yabancı, zorba, kaçılacak bir kuvvet" olarak gördüler. Bizim uygulamamız ise bunun tam tersiydi. Subaylarımız, İran Ordusu'na bağlıydılar ve varlıkları birer ferd halindeydi.

Teşkilat teşebbüsleri ve uygulanması üç döneme ayrılmalıdır:

1. Barış görüşmelerine hızla başlanmasından ya da İran'ın eskisi gibi bir kısmının Osmanlı kuvvetiyle işgalinden önce. Bu dönemde yapılacaklar: Osmanlı sınırları içindeki İranlıları, yaşlarına ve kuvvetlerine göre küçük zabit, yedek subay ve diğer askeri okullara, yardımcı sınıf kuruluşlarına verip öğretim ve eğitimlerine başlamak. Osmanlı askeri tüzük ve yönetmeliklerini Farsçaya çeviren Kanunlar Şubesi'ne bağlı çeviri grubunun yeteneğini artırıp genişletmek. Altıncı Ordu bölgesindeki İran birliklerinin zabit ve küçük zabitlerini staja ve uygulamasına, yetenekli erleri de küçük zabitliğe hazırlamak.

2. Barış görüşmelerine hızla başlamasından ya da İran'ın kısmen işgalinden sonra, İran'a götürülecek heyeti oluşturmak; yetiştirilen İranlı rütbeli askerler ve mevcut birliklerle bir tümen kuvvetinin temelini teşkil ederek, İran'da silah altına alınacak taburlara, bunları çekirdek yaparak idareyi sağlamak. Tümenin çeşitli sınıflardan oluşan bir bölüğünü örnek kabul ederek, küçük zabitleri iyi bir şekle sokup yeniden yetiştirmek için uygulamalı tatbikat birliği yapmak. Yavaş yavaş tümen diğer bölüklerini de aynı şekilde yetiştirip bu kuvveti uygulama okulu haline sokmak. Subayların niteliğini artırmak üzere de talimgâh kurmak ve buraya atış eğitimi için küçük zabitleri de değişimli gönderip tatbikat takımı bulundurmak.

3. Barışın kararlaştırılıp imzalanmasından sonra. Teşkil edilen tümeni, çeşitli sınıflardan meydana gelen birkaç müfrezeye ayırarak, bunların üzerine kurulacak yeni tümenlerle kuvveti artırmak, okullar ve kalıcı askeri kuruluşlar oluşturmak, daireleri iyileştirerek ağır ağır teşkilatı genişletmek.[349]

İran ordusuna, yapılacak bir anlaşmayla subay ve teknik sınıf personeli yardımında bulunulmalı, İranlı talebeler Osmanlı kuruluşlarında yetiştirilmelidir. Şimdiden İran'la askeri ilişkileri sürekli takip edecek bağımsız, geniş yetkilere sahip şubenin kurulması ve görevlendirilmesi lazımdır. Bu şubede Harbiye Neza-

reti'nin her şubesinden bir kişi bulunacak, böylece işlerin takibi kolaylaşacaktır.

İran ordusunun kuruluş ve idaresini, Osmanlı ordularından birine bağlamak, iyi sonuç vermeyecektir. Çünkü bu durumda her şey o ordunun yetenek sınırları içinde kalmaya mahkûmdur. Dolayısıyla doğrudan merkeze bağlı bulunması gerekir. Şimdilik, İran Ordusu'yla ilgili tasarruflar gizli ya da başka bir isim altında yürütülmelidir. "Devletimizin Şark siyasetinde fâtiha-i icraatını [icraatının başlangıcını] teşkîl eden bu mes'elede Osmanlı ordusunu temsil edecek olan bu zabitânın pek müntehib [seçkin] olması nazar-ı i'tibâre bulundurulacak mühim bir keyfiyyetdir."[350]

Kaymakam Ömer Fevzi'nin raporu Harbiye Nezareti'ne ulaştıktan sonra, hazırlanan eylem planında hareket şekli belirlenir.[351] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nde, İran ordusunun teşkilatıyla ilgilenmek üzere özel bir şube kurulacak; Özlük İşleri Dairesi'nce bu şubeye personel atanacaktır. Tahran askeri ataşesi, İran ordusu teşkilat başkanlığını üstlenecektir. Yazışmalar, "Müstakil Kuvve-i Seferiyye" adı altında ve gizli olarak yapılacaktır.

İran'a yapılacak çok önemli ve faydalı bir yardım da sağlık heyetinin gönderilmesidir. "Doktorsuz, ilaçsız bu memleketi bütün hastalıklar kemirmektedir. İnsaniyyet nâmına bu Müslüman halkın imdâdına Amerika cemiyyet-i hayriyyesinden gelmiş birkaç mutaassıb doktordan mâ-ada kimse yokdur."[352] Gönderilecek sağlık heyeti İran'ın her tarafını dolaşacak, bilimsel uygulamalar yapacak, halka yararlı olacak, Tahran'da kurulacak bir tıbbiye mektebinin temellerini atacaktır. Nizam-üs-saltana da sözleşme yaparak, İstanbul'dan birkaç doktor götürmek niyetindedir.

Nizam-üs-saltana'nın hanımına, kızına ve gelinine "ikinci rütbeden şefkat nişanı" verilmesi için Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce ilgili yazışmalar yapılmıştır.[353]

Eylül 1917

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Kaymakam Ömer Fevzi'nin İran ordusunun kurulmasına ilişkin tekliflerini uygun görür. İran'a karşı takip edilen barış ve yardım siyasetinin

uygulaması çerçevesinde, şimdiden askeri bir teşkilatın temellerinin hazırlanması, aslında fırsatın değerlendirilmesidir. İran'dan getirilecek ya da buradan teşvikle toplanacak İranlı erlerin eğitim ve öğretimlerine; küçük zabit ve yedek subay adaylarını yetiştirmeye mahsus olmak üzere İstanbul'da veya Musul'da bir okulun; mevcut İranlı subayları da iyi bir seviyeye getirecek talimgâhın açılmasını planlar. Altıncı Ordu Kumandanlığı'na bu düşüncesini söyledikten sonra okul ve talimgâhın Musul'da faaliyete geçirilmesinin münasip olup olmadığının bildirilmesini emreder.[354] Nizam-üs-saltana'nın Tahran'la haberleşmesi, "Kaymakam Ömer Fevzi-Sine Şehbenderi Mahmud Bey-Tahran Elçiliği" vasıtasıyla gönderilen şifrelerle gerçekleşmektedir. Yaşanan bazı aksaklıklar, görevlendirilecek bir telsiz memurunun şifreleri doğru yazmasıyla giderilecektir. Çünkü "Tahran'ı te'mîn, tatmîn ve tatyîb edecek [elde edip, rahatlatıp hoşuna gidecek] yegâne haberler bu vasıtayla teati olunacaktır."[355]

Mirliva Halil, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın "İran Demokrat heyetinin arzu eyledikleri takdirde İstanbul'a gelebileceklerini" belirten emrini kendilerine tebliğ ettiğinde olağanüstü etki oluşturur.[356] Şehzade Süleyman Mirza'yı elde tutmak isteyen Enver Paşa, onun gururunu okşar. İltifatlarından o kadar memnun olur ki bir an önce vatanına ve milletine hizmete başlamak arzusuyla Sencabî aşiretine gidecektir. Demokrat Fırka milletvekilleri Seyyid Mahmud, Seyyid Hüseyin Gerâzi ile Mecelle-i İlmiyye Müdürü Ağa Şeyh Hüseyin efendiler de İstanbul'a gidip Enver Paşa'yla görüşeceklerdir.[357] Bu şahsiyetlerin İran'da sahip oldukları "nüfuz ve i'tibar" dolayısıyla, her şekilde başkumandan vekilinden ayrıcalıklı "iltifat ve himâye" görmeye layıktırlar.

Mirliva Ali İhsan'ın eşlik etmek üzere tahsis ettiği 15 süvariyle Şehzade Süleyman Mirza, Kasr-ı şirin'e varır. İngilizlerin Mendeli'ye[358] geldiklerini haber alınca, Abbas Han'a her türlü "müşkülatı göstermesi" için talimat verir. Kirmanşah'ta Ruslarla temas kurmaları ihtimaline karşı da ayrıca hazırlıklı olmasını emreder.[359] Abbas Han'ın talimatın gereğini yapacağını ümit etmekte ancak ona muhalif amcası Süleyman Han'dan dolayı zorluk yaşayabile-

cektir. Hem Süleyman Han'ın yanında bulunmak hem de gerektiğinde Abbas Han'a yardım edecek, güvenilir biri lazımdır. Kendisi de birkaç güne kadar Sencabî aşiretine gidecektir. İstanbul'da işleri kalmayan Nizam-üs-saltana maiyetinden altı kişi de kendilerine verilecek belgelerle Süleymaniye'ye döneceklerdir.[360]

Şehzade Süleyman Mirza'nın ayrıca uygulanmasını düşündüğü planını gerçekleştirecek "emîn" bir kişiye ihtiyacı vardır. "Eline verilecek talimatla Tahran'a gidib Kirmanşah, Nihavend, Hemedan, Malayer, Sultanabad, Kum, Taraz'daki komiteleri görüp, tamamiyle bir sadâ ve bir maksad üzerine Rusların aleyhine kıyâm etdirib [ayaklandırıp], beyannâme ve makaleler vasıtasıyla Rusların İngilizler muâvenetiyle (sosyalizm) nâmı altında kazandıkları mevki'i altüst edib nüfuzlarını tamamiyle ma'dûm edib [yok edip] ve umûm ahâlî yek [tek] sadâ ile Rusların İran'da mevcud olan kuvvetlerinin geriye çekilmelerini istesinler."[361]

Kaymakam Ömer Fevzi, İran'ı tahliye esnasındaki durum ve genel şartlara dair ayrıntılı bir rapor hazırlar.[362] İki yıllık görev süresince tanık olduğu olaylardan geleceği etkileyecek, yarına dönük olarak dikkate alınması ve takip edilmesi gerekenleri kaleme alır. Harbiye ve Hariciye nezaretlerine ayrı ayrı arz eder:[363]

Rapora göre, İranlıların bağlılıkları ve sadakatleri Osmanlı kuvvetlerinin İran'ı tahliyeleri sırasında gözlenmiştir. Geçici hükümetin başkanı ve üyeleri, milli önderler, siyasi partiler, sosyal sınıf liderleri de Osmanlı kuvvetlerini takip etmişlerdir. "İran'ın bugün bize husûmeti, maddi dostluğundan pek mühimdir." Bizim gücümüzün yetersizliğinden, İranlıları donatıp silahlandırarak düşmanlara karşı çıkaramadık. Manevi idarenin tarafımızda olduğunu gören Almanlar da bu konuda, bize yardım etmediler. Bütün bunlara rağmen İran, saldıranlara karşı koymaktan çekinmedi. Düşmanların büyüleyici vaatlerine kanıp ruhen teslim olsaydılar, silahlandırılıp donatılırlar ve karşımıza çıkarılırlardı. Böyle bir durumda da harpteki vaziyetimiz önemli sıkıntılarla etkilenir, Hilafet ve Şark siyasetimiz altüst olurdu. Ayrıca, kendi gücü ve çıkarlarının zararına yeni savaşlar ve amaçlara aykırı olarak, İslâm âlemi arasında "yeni fesadlar, nifâklar" dağılmalar meydana gelirdi.[364]

İran halkı, düşmanlara teslim olsaydı, Hintlilerden yararlanmayı bilen düşman, çok daha fazla imkânı kullanırdı. İtaatkâr, zeki, dayanıklı, duygusal; hürriyet ve istiklal, yükselme ve ilerleme fikrine sahip, çabuk kavrama, kanaat etme, düzenlilik, ferdi harekette güçlü ve yetenekli, becerikli vs. niteliklere sahip İranlılarda, bu birbirine zıt özelliklerin toplandığı görülür. Birkaç Osmanlı subayının bir-iki aylık eğitiminden geçen İran birlikleri, "pişkin bir asker gibi harbe girdiler" fedakârlık gösterdiler. Hiçbir zorunlu askeri yükümlülükleri olmamasına rağmen, İran birlikleri "yalnız Nizam-üs-saltana hazretlerinin din uğruna! nidâsına meclûb [tutkun] olmuşlar, silah altına gelmişler, rızâ-yı vicdânîleriyle bu fedakârlıkları yapmışlardır."[365]

"İran'a gittiğim zaman, ilk muhâlif olarak önüme Alman siyaseti çıkmışdı. Almanlar, İran'da Rus ve İngiliz nüfuzunu kökünden söküb atmak fakat aynı zamanda Osmanlı mevki'-i i'tibârîsi nâmına hiçbir eserin neşvünemasına [sürüp çıkmasına] meydan bırakmamak yolunu tutmuş ve milyonlar sarfına başlamış idiler."[366] Osmanlı'nın manevi haklarına karşı savaştılar. Hatta "Osmanlılar, mesleksizdir [sistemsizdir], muamelelerinde ciddiyet yoktur. Fırsat düşmanıdırlar, insafsızdırlar. İttihâd-ı İslâm [İslâm birliği] sözleri yüzlerinde bir maskedir. Hakîkatte maksadları Acemliği Türklüğe Şi'iliği Sünnîliğe bel' ettirmek [yutturmak] ve istilâdır. İran, Rus ve İngilizlerin istilâsına uğrasa da yine kurtulmak imkânı var ve İranîlere bir medeniyet dahi bırakırlar. Fakat Osmanlılar hem masseder [yutar] ve hem de viraneye çevirir."[367] diye telkinlerde bulundular fakat başaramadılar. Kötü idareleri, faaliyetleri İranlıları kırdı ve nefret ettirdi, "bizi şirin göstermeye başladı."

Tarihteki geçmiş olaylardan ötürü, İranlılar bizden ümitsiz ve uzaktılar. Yabancıların, "İslâmları ayırmak ve anlaşmalarına mâni' olmak politikası" ve Safevî hanedanın iktidarlarını korumasıyla, yüzyıllardır aleyhimizde yapılan propagandalarla İranlılar bizi "en esaslı bir düşman olarak tanımış idi."[368] Bu bakışlarını değiştirecek etkili bir şeyle de tanışmamışlardı. Rus ve İngiliz istilasından kurtarılmayı Almanlardan bekliyorlardı. Siyasi itibarımız, Almanlarla bu kadar zıt ve farklı bir haldeyken, hatadan dönerek "hamiyyet

ve samimiyyetde ciddiyet göstermek" bakımından son dönemde takibe başladığımız siyasetle, konumumuz yükselirken, Almanlar da bu kadar büyük maddi sermayeleriyle birlikte düştüler.

Almanlar, Demokrat Fırka'yı kendi gayrimeşru emellerine alet etmek için, güya karşılıklı özel çıkarlar temelli bir anlaşma yapmış, "Alman-Demokrat Komitesi" kurmuşlardı. Demokratlar, kamuoyunu Almanlar lehine; komite de Osmanlılar aleyhine çevirmekle görevliydiler. Bizim politikamız ise yalnız ılımlılarla değil, Demokratlar dahil her sınıftan bütün İran halkıyla çalışmaktı. Dolayısıyla İran'ın çıkarları için çalışan bütün partilerin yolu üzerindeydik. Zaman, siyasetimizdeki haklılığımızı ortaya çıkardı. Demokrat Fırka, Almanlarla gayrimeşru ilişkileriyle İran'a ve partilerine zarar veren Şehzade Süleyman Mirza'yı, başkanlıktan azletti. Almanların ortaya çıkardıkları Nizam-üs-saltana da onlardan nefret etti. Bütün İranlılar, Almanlara karşı haklarını korumak gayesiyle uzaklaştılar, savunmaya geçtiler.

Almanlarla Doğu'da anlaşmak çok zordur. Burada, kendilerinden daha girgin, daha nüfuz sahibi bir devleti ne karşılarında ne de yanlarında görmek isterler. Ruslarla, İngilizlerle iktisadi hatta askeri bir üstünlük sağlamak için rekabetten çekinmezler fakat bizimle yapamazlar, çünkü elimizdeki tabii kuvvet onlarda yok, yani Müslüman değiller. Bundan dolayıdır ki her İslam devletini, hatta her milleti, belki her aşireti ucuz ve boyun eğen şartlar altında emirlerine itaatkâr ve bağlı kılmak, daima aralarında rekabet, güvensizlik meydana getirmek ve böylece kendilerinin ağır çıkarlarını sağlamak yoluyla Şark'a doğru gitmek istiyorlar. Kısaca, hilafet siyasetini Kayser II. Wilhelm'e yönettirmek arzusundalar. İslam âlemine himayesini ilan eden Kayser, idareci rolünü kendisi oynamak istiyor. İngilizler de korumaları bulunabilecek zayıf bir el vasıtasıyla bunun peşindeler. Gerçek tek, şekilleri değişiyor. Hakkımızı aramak gayretini ve uyandığımızı gören Almanlar, kendi hesaplarına bizi kullanmaktan çekilince, her neye mal olursa olsun İranlılarla uyuşup anlaşmaya ve Şark için Osmanlı Devleti yerine İran'ı askeri harekâtın başlangıcına esas yer yapmaya kalkacaklardır. Fars Körfezi'nde liman sahibi olma çabalarının bir sebebi de budur.[369]

Avrupalıların İslamın aleyhindeki niyetlerine karşı durabilmek için "Hilâfet siyaseti, hal-i fa'aliyyete geçmeli, ale-t-tedric [basamak basamak ilerlemek üzere] İslâmın müstakîm ve gayr-ı müstakîm bir tarzda maddî ve ma'nevî bütün kuvvetini toplayarak, müşterek tehlikeye karşı müstakîm veya gayr-ı müstakîm isti'mâle [doğru veya yanlış kullanmaya] başlamalı. Bu suretle hem âlem-i İslâm bizden ve hem de biz muazzam fakat müteferrik [dağınık] ve muattal [boş] bu âlemden istifâde etmiş oluruz."[370]

Yaşadığımız zaman içinde, Batılıların anlaşmazlıklarından, zayıflığından yararlanarak oldubittiler meydana getirecek fırsatlar vardır. Bunun için de oluşturulması elzem temel ilkeler şunlar olabilir:

1. Müslüman devlet ve milletler arasında güvenin sağlanması ve gönül birliği.
2. Müslüman devlet ve milletler arasında amaç birliği.
3. Müslüman devlet ve milletler arasında çalışma ve niyet birliği.
4. Müslüman devlet ve milletler içinde ilerlemiş bir teşkilat.
5. Süregelen davranışlarımızda babacan bir cömertlik ve kesinlik.[371]

Kaymakam Ömer Fevzi, raporun sonunda tekliflerini de açıklar. Yukarıda dile getirdiklerinin, öncelikle bu esaslar çerçevesinde yapılacak programın, hükümet tarafından tespit edildikten sonra takibi ve sağlamlaştırılması her idari şubenin görevi, sorumlu ya da sorumlu olmayan insanlarımız için de uyulması ve korunması gereken ilke olmalıdır. İslam ülkelerine gönderilecek konsoloslarla diğer devlet görevlilerinin "Hilâfet-i saltanatı ve milletimizi temsil edeceği düşünülerek" seçimlerine çok fazla önem gösterilmelidir. Ömer Fevzi, bu maddeler uygulanırsa olacakları şöyle öngörür: "[...] yalnız hâricin bizimle birleşmesi değil dâhildeki anâsır-ı Müslimemizin de asabiyyeti [Müslüman unsurlarımızın şovenliği] gevşeyerek, merkezi takviyeye daha ziyade sâî olacaklarını [çalışa-

caklarını] zannederim. Çünki merkeze müteveccihen [yönelerek] muhitimize [çevremize] yığılacak kuvvetlerin muhîtimiz dâhilindeki eczâyı [parçaları] da merkeze doğru sıkışdıracakları tabîîdir."[372]

"İstihbarat içün Süleymaniye'de bulunan Sine Başşehbenderi Mahmud Bey", Kaymakam Ömer Fevzi'ye 14 Eylül'de şu şifreyi çeker. "Tahran'da tarafınızdan te'sis edilen İttihad-ı İslâm Cemiyyetine mukabil, İttihad-ı Caferi Cemiyyeti teşekkül etmişdir. İran'da İngilizler fa'âliyyetdedir. Kirmanşah aşâirini [aşiretlerini] elde etdiler. Serdar Reşid vasıtasıyla Kürdistan aşâirini de elde etmeğe çalışıyorlar."[373] Kaymakam Ömer Fevzi bu haberi alınca, çok acil kaydıyla Sine şehbenderinden şu sorulara cevap vermesini ister.[374] İttihad-ı Caferi Cemiyetini yöneten İranlılar kimlerdir? İngilizlerin İran'da faaliyetleri ne mahiyettedir ve ne karşılığında ilerliyor? Kirmanşah aşiretleri İngilizlere ve İngilizler bu aşiretlere ne vaat etmişlerdir? Serdar Reşid'in ve Kürdistan aşiretlerinin bize muhalif harekette bulunacaklarına ihtimal veriyor musunuz?

Kaymakam Ömer Fevzi, gelen şifre ve burada belirtilen son gelişmeler hakkındaki değerlendirmesini ise hemen Harbiye Nezareti'ne arz eder.[375] İngilizlerin para gücüyle, bir Şii birliği cemiyeti kurmaları, eski ayrılıkçılığı ve ırkçılığı canlandırmaya çalışmaları muhtemeldir fakat bu da birkaç tüccarın cebini doldurmaktan başka bir sonuç vermez. Bizim kurduğumuz cemiyet, Sünnî birliğine yönelik değildir ki onun karşılığı Şîî birliğine lüzum görülsün. "Hakikat şudur ki Müslümanların intibahı [uyanışı] ve birleşmeğe meyli İngilizleri telaşa düşürmüşdür. İngilizlerin ellerinden gelse daha yüzlerce mezheb îcad edecekler ve İslâmı zaaf ve tefrikaya düşürmek içün milyonlar sarf edeceklerdir. Bu maksadla Halîfe unvanıyla âsi Şerifi süsledikleri gibi, ellerinde zayıf düşen bir İran şahına da umum Asya'daki Şîîlerin reisi rolünü oynatmaya ve bizi hiddetlendirmeğe çalışıyorlar."[376]

Kirmanşah ve Kürdistan aşiretlerini elde etmeleri ise bizden çok kendi aleyhlerine hareketlerini önlemeye dönük olabilir. "Yoksa aleyhimizde harekete ne Kürdistanlıların salâbet-i dîniyyesi [din sağlamlığı] ve ne Kirmanşahlıların mülâhazât-ı siyasiyyeleri [siyasi düşünceleri] müsaiddir." İngilizler, İran'da yeniden çalışmıyorlar.

Bizim İran'dan çıkışımız ve Rus ihtilali üzerine siyaset meydanında yalnız kaldılar. İngilizler, çalışmaktan hiç geri durmadılar. İranlılar, İngilizlerin güçlü ellerini memleketlerinden söküp atamadıklarından, sonuçsuz mücadeleden de zarar gördüklerinden "politika ile idâre-i maslahata mecbur olmuşlardır." Onların gösterecekleri samimiyet görünüştedir, sahtedir, kandırmacadır.

İranlılar, hayatlarını korumayı devletlerarası anlaşmazlıklarda ve rekabette bulduklarından, her devletle gizli temas kurmak, birinin gücünü diğerine karşı kullanarak yaşamak isterler. Almanlardan hayal kırıklığı yaşayınca, İngilizler bundan hemen yararlanmış olabilirler. Bu durumda bize karşı hareket edecekleri düşünülmemelidir. İngilizler, "İran meselesini İngiliz, Rus, Osmanlı, Alman Devletleri meselesi yapmakdan ve Almanların Şarka Doğru siyasetine kapı açmakdan ise İran meselesinde Almanları tecrid etmek ve buna mukabil Osmanlılara biraz fazla müsâadâtda bulunarak, kendi siyasetlerine muvafık kılmak ve Şarkın kapısını yine eski sükkân-ı tabîîsi [tabii sâkinleri] Osmanlıları sâkin ve muhafazakâr ve gayr-i muhtelit [karışık olmayan] bir siyaset tahtında [altında] bekletmek isterler."[377]

"Hükûmet-i Muvakkate-i Îraniyye"nin Berlin'deki siyasi delegesi Vahid-ül-mülk, Stockholm'de yapılması planlanan Sosyalist Kongresi'ne katılmak üzere gider. Kongrenin düzenleyicisi Hollanda-İskandinavya Sosyalist Komitesi'ne açıklamalarda bulunur, raporunu takdim eder. Sonra yeniden Berlin'e döner. Hazırladığı raporu Nizam-üs-saltana'ya gönderir. Raporun çevirisini Harbiye ve Hariciye nezaretlerine, Kaymakam Ömer Fevzi takdim eder.[378]

İran'ın St. Petersburg elçisi istifa etmiş, ardından Roma'ya tayin edilmiştir. Önceki iki başbakan da evlerinde zorunlu ikamete tâbi tutulmakta, halk açıktan bunları eleştirmektedir. Şiddetli şekilde taarruza uğrayacakları sanılmaktadır. İran'ın büyük şehirlerinde tüccarların ve diğer grupların oluşturduğu cemiyetler, İran-Rus ilişkilerinin çözümünü istemişlerdir. Rus konsoloslardan birkaçı firar etmek zorunda kalmış, gizli haberleşmeleri ele geçirilmiştir. Tahran'daki Rus elçisi, bir süre ortadan kaybolduktan sonra geri dönmüştür, yeni kurulan hükümetle ilişkileri iyi seviyededir. Rus-

ya'daki Sosyalistler, İran'a karşı samimiyetlerini göstermektedirler. Rusya'nın İran'da hiçbir nüfuzu kalmadığı gibi İngilizlerin nüfuzu da hayli kırılmıştır. "İran'da, iki üç ay evvel Ruslara karşı ibrâz-ı âsâr-ı dostî edilmekde idi [dostluk işaretleri gösterilmekteydi]. Ruslar, İran'da cumhuriyet i'lân edilmesini propaganda etmekdedirler."[379] Birkaç İsveçli subay da –İran'da jandarma düzenlemesinde görevli– Tebriz'de ve kuzeydeki şehirlerde polis teşkilatı oluşturma girişimindedirler.

Stockholm'de Rus ve İngiliz sosyalistleriyle buluşan Vahid-ülmülk, 1907 anlaşması hakkında görüşür. Rus sosyalist temsilciler, "kendi hükümetlerini İran'a karşı samîmî ve sâlim politika ittihazı [kabul edilmesi] hakkında" baskı kuracaklarını, artık Rusya'dan İran'a bir zarar gelmeyeceğini söylerler. Acilen İran millet meclisinin tam serbestlikle seçilmesi ve toplanması hususunda da ısrar ederler. "Rus Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nce İran'ın işgal edilmeyeceğinden emîn olsa, derhal İran'ı tahliyeye hazırdır." deyince, Vahid-ül-mülk, "İran Devleti Osmanlılardan emîn ve mutmaindir [içi rahattır]. Hatta bu bâbda te'mînât-ı lazime de verebilir." cevabını verir.[380] Bu kesin ifade üzerine, İran ve Rusya görüşmelere başlar, kendilerini tatmin edecek bir sonuca ulaşırlarsa Rus askerlerinin burayı boşaltacaklarını açıklarlar.

Vahid-ül-mülk'ün sosyalist konferansı düzenleyen İskandinav-Hollanda komite üyelerine, İran meselesinin gündeme alınmasına ilişkin açıklaması Fransa, İngiltere ve Almanya'da duyulmuştur. Sosyalist Kongresi'nde İran'a dair önemli konuşmaların yapılacağı, gösterilen genel yakınlıktan anlaşılmaktadır.

Tahran gazetelerinden İran'da, Rus ve İngiliz karşıtlığı bir yayın takip edilirken, Almanların siyasetinden şikâyet edilir.[381] "İran ve Baynelmilel Sulh –eğer biz kendimizi düşünmez isek bizi düşünecek bulunmaz–" başlıklı yazıda hem özeleştiri hem de Almanlara dönük sert eleştiriler dile getirilir. Stockholm'de toplanan Alman Sosyal Demokrat Partisi delegelerinin barışla ilgili görüşlerinin yer aldığı açıklamada İran'la ilgili sessizlikleri hayret vericidir. "Alman Sosyal Demokrat Fırkasını ihtar etmek lazım gelir ki neden İran'ın büyük bir kısmı bu muharebede başdan başa harâb ve vîrân ve

ordular sevk etmekle İran bî-taraflığı pây-mâl [çiğnenmiş] ve yegâne mâlik olduğumuz jandarma teşkilatımız da zîr ü zeber [altüst] oldu?"[382] Tabii ki İran'la ilgili konularda endişesizlikle başkalarına ümit bağlamak, çekilen felaketlere karşılık savaşan ve tarafsız milletlerin yanında ses çıkarmamak, işleri sadece onların bakışlarına, sonuçsuz vaadlerine bırakmak da İranlıların en büyük günahıdır. Oysa şu gerçektir ki her millet kendi çıkarlarını düşünmelidir. Ne yazık ki İranlılar bu hakikati anlamak ve anlamaktan pek uzaktırlar. İş işten geçtikten sonra, barış gizli şekilde, perde arkasında görüşülüp karar verildikten ve barış konferansında kabul edildiğinde bağırıp çağırmakla hiçbir sonuç alınamaz.

Ekim 1917

Osmanlı Milli Telgraf Ajansı'nın "İran dâhilinde" yayılmasını sağlamak üzere, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden her ay 10 bin kuruş destek verilmesi kararlaştırılır. Musul Vilayeti'ne ilk ödeme gönderilerek, ulaştığının bildirilmesi istenir.[383]

Nizam-üs-saltana'nın emrinde ve yanında "Halep ve İstanbul'da bulunan" misafirler ve göçmenlere Harbiye Nezareti'nden ödenek tahsis edilir. Ali Başhampa, bu kişilerin isimlerini ve ödeme miktarını bildirir. 141 kişiden her birine, farklı miktarlarda olmak üzere, toplam 7002,75 Osmanlı lirası nakden ödenir.[384] Bu durum üzerine Ali Başhampa, daha önce tespit edilen aylık 6560 Osmanlı lirası ödeneğin, mevcut şartlarda yetmediğinin ortaya çıktığını belirterek, 2000 Osmanlı lirası zam yapılmasını Harbiye Nezareti'ne arz eder.[385]

Güneybatı İran'da Ruslara karşı savaşan birtakım aşiretlerin reisleri Nizam-üs-saltana ile XIII. Kolordu Kumandanı Mirliva Ali İhsan'a hitaben yazdıkları mektupları, kendilerine verilmek üzere Süleymaniye'de bulunan Sine Şehbenderi Mahmud Bey'e ulaştırırlar. O da Kaymakam Ömer Fevzi'ye iletir. Aşiret reisleri, "mücahedeye devam etmek üzre" bol cephaneli 300 mavzer tüfeğiyle, 300 Osmanlı askerinin gönderilmesini istemektedirler. Kaymakam Ömer Fevzi, bu talebi şahsi değerlendirmeleriyle Başkumandan-

lık Vekâleti'ne arz eder.[386] Mümkün olan en kısa sürede isteklerin karşılanması olumlu etkiler yapar ancak geç kalınırsa tesirin de beklenen faydanın da mevsimi geçmiş olabilir.

Silah ve cephane ortak amaca hizmet edecek bir araçtan ibarettir. Aşiretler, emaneten istediklerinden dolayı "bir mükâfat" da sayılamaz. Hak edenleri dikkate almak, önemli saymak değerbilirliğini göstermek her devlet, özellikle " Hilâfet saltanatı için en mühim bir esasdır". Her Doğulu gibi paradan çok manevi değeri olan iltifatlara tutkundurlar. Başkumandanlıktan bir selam, şimdilik birer harp madalyasıyla ödüllendirilmeleri onları cesaretlendirecek; hallerini ve ihtiyaçlarını soracak bazı telkinlerde bulunulması gönüllerinin kazanılmasına yetecektir.

Aşiretlerin silah ve cephaneyi asıl amaç doğrultusunda kullanmayıp istismar edebilecekleri de düşünülebilir. "Fakat bu aşâirin [aşiretlerin] şimdiye kadar geçirdikleri imtihanlar, bu ihtimali pek zaif kıldığı gibi" istedikleri silah miktarı da çok önemli değildir. Yine de her türlü ihtimali dikkate alıp, istismarlara meydan vermemek için istenenler, Nizam-üs-saltana aracılığıyla teslim edilirse mesele çözülmüş olacaktır.

Geçici hükümette Adliye nazırlığını üstlenen, İran'ın önde gelen ulemâsından Seyyid Müderris de İstanbul'dadır. Resmi görevlilerin bulunduğu toplantılarda, fikirlerini açıkça söylemekten çekinmez. "Osmanlılar, İslâm asabiyyet ve siyâsetini bırakırlarsa İranlılar nazarında Rus ve İngilizlerden farkları kalmaz. Şîî olduğuma rağmen söylüyorum ki Osmanlı padişahının ismi, her vesile ile dâima halîfe olarak anılmalıdır. Sultanlık, hilâfetden çok sonra gelir. Hele imparatorluk, maksadsız bir ma'nâyı ifade eder."[387] İran Millet Meclisi'nin onayladığı kanunları ve kararların "ahkâm-ı şer'-i şerîfe" uygunluğunu inceleyen, "âlem-i Şîîyyenin" seçilmiş beş kişilik vekillerinden biri olan Seyyid Müderris'in, Şiilerle Sünniler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine ilişkin düşüncelerinin ise tutarlılığı ve uygulanabilirliği yoktur.[388]

İran'da yaşayan Iraklı Osmanlı vatandaşı Abdurrahman Efendi, "Harb-i Umûmî esnasında lehimize casusluk ve neşriyyât için işimize" yarar. Tahran'la cephe arasındaki haberleşme çoğunlukla

onun aracılığıyla sağlanır. Kaymakam Ömer Fevzi, o yılın başlarında onu, Afganistan ve Türkistan içlerinde basılı yayın ve araştırmalara vasıta olması için "Meşhedi Hazreti Rıza'ya" yollar.[389] Abdurrahman Efendi İstanbul'a gelir, Kaymakam Ömer Fevzi'ye raporunu takdim eder.

İran'da millet meclisinin yeni dönem seçimi zamanı gelmiştir. Abdurrahman Efendi'nin raporunda dikkati çeken husus, İngilizlerin yeni seçimlerin yapılması için çalışmalarıdır. Mevcut milletvekilleriyle, İran'ı kendi taraflarına çekemediklerinden, arzuları kendilerine daha uygun kişileri seçtirerek, Tahran hükümetini lehlerinde milli bir kuvvet altında bulundurmaktır. Diğer önemli bir gelişme ise Demokrat Fırkası'nın bir kısmını, kendi yanlarına çekmiş olmalarıdır. Osmanlı Devleti ile Almanya daha İran siyaset sahnesinde yokken, "Demokratlar Rus tehlikesine karşı İran'ı müdafaa içün ehven-i şer gördükleri İngilizlerden kuvvet almaya mecbur olmuşlar ve onlara tarafdar bulunmuşlardı."[390] 1907'den sonra Rusya ve İngiltere İran'ı aralarında bölünce, Almanlara sığınmışlardı. Almanya siyasetinin de son yaşanılan dönemde sallanmasıyla, Demokratların bir kısmının bugün yeniden İngilizlerden yardım ummağa yöneldikleri ortaya çıkmıştır.

Geçici hükümet; kendisi, İran'ın dış siyaseti ve mevcut durumun aleyhindeki faaliyetlerini artıran yabancılara, milletvekili seçimlerinde kendi yandaşlarının çoğunluğu ele geçirmesi için çalışan İngilizlere karşı tedbirler almak, ilgilileri gereğince aydınlatmak üzere üyeleri ve milletvekillerinden oluşan on kişilik heyeti Tahran'a yollamayı kararlaştırır.[391] Tahran ile İstanbul arasındaki haberleşme ve araştırmalara, bazı girişimlerde aracı olacak bir kişi Süleymaniye'ye, iki kişi de (?)* gönderilecektir. Tahran'a gideceklerin Süleymaniye sınırına kadar güvenlikleri sağlanacak, gerekli izin kâğıtları vs. verilecektir. Gidenlerin Tahran'a varışlarından sonra maaş ödenmesine lüzum kalmayacaktır. Yol masraflarını karşılayacak yeterli miktarda para lazımdır. Bunun temini için de gelecek ayların bütçesinden, ayrılanların ödenekleri düşülmek suretiyle, "şim-

* Belgede yer isminin olduğu kısım deliktir.

diden avans olarak bir aylık maaş-ı umûmî mikdarında Hükûmet-i Muvakkate nâmına kredi açılması iltimas edilmekdedir."[392]

Döneceklerin yol masraflarının nasıl karşılanacağına ilişkin, İranlı misafirlerin ileri gelenleri oluşturdukları komisyonda tekliflerini hazırlayıp, Nizam-üs-saltana vasıtasıyla Kaymakam Ömer Fevzi'ye iletirler.[393] Derecelerine göre her şahsa beşer maaşlık kâğıt para ya da birer maaş miktarı madenî para verilmelidir. Kaymakam Ömer Fevzi, bu isteği olumlu yorumlar ve gerekçelerini sıralar. Devlet için madeni ve kâğıt para arasında değer bakımından bir fark yoksa da sürümde çok fark vardır. Özellikle merkezden uzaklaştıkça fark artmaktadır. Yol masrafları dikkate alındığında bu istekler makuldür.

İstanbul Haydarpaşa-Musul yoluyla İran'a 25 kişi gidecektir. Levazımat-ı Umûmiyye Dairesi'nce trende 11 adet birinci, 3 adet ikinci, 11 adet üçüncü mevki yer temin edilecektir.[394] Yol boyunca şimendifer dekovil ve diğer askeri hatlardan istifade edilmesinin gereğini Karargâh-ı Umûmî 3. Şimendifer Şubesi yapacaktır.[395] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce bildirilecek günde Haydarpaşa'dan trene binecek kafilede, ayrıca özel görevle Musul'a gidecek olan Binbaşı Habibullah da bulunacaktır.[396]

Nizam-üs-saltana, Kaymakam Ömer Fevzi aracılığıyla, Başkumandanlık Vekâleti'ne "gayet mahrem- zâtî" yazı yollar.[397] Haber aldığına göre Almanlar, ne Tahran hükümeti ne de kendisiyle anlaşmadan İran'a misyon göndermeye, Osmanlı sınırındaki Sencabî aşiretiyle, yüklü miktarda para karşılığında özel ilişkiler kurmaya çalışmaktadırlar. Bu tavrı, hiçbir hükümet meşru kabul edemez. Osmanlı Devleti'nin siyasetiyle uyumlu ve ortak hareketle yükümlü Almanya, İran'daki harekâtı konusunda eğer Osmanlı hükümetini bilgilendirmişse, kendisinin de aydınlatılması uygun olacaktır. Barış yaklaşmaktadır. İranlıların nazarında, Almanların daima değiştirilmiş, kapalı hal ve davranışları şüphe çekmektedir. "Tahran, bugüne kadar ta'kîb etdiği siyâsetinde isâbet edib etmediğini bir an evvel öğrenmek mecbûriyyetinde bulunuyor. Ve Tahran, kendi ruhuyla ve mukadderatıyla alâkadar bildiği Hükûmet-i seniyyenin bu bâbdaki mütâlaasını anlamak ihtiyacında bulunuyor."[398] Di-

ğer önemli bir teklifi de "Rusya ile düvel-i merkeziye [müttefik devletler] arasında" geçecek görüşmeler esnasında, Osmanlı heyeti delegeleri arasında gayet bilgili bir İranlının gayriresmi ve özel olarak yer almasıdır.[399] Bu tasarruf, özellikle İran'ın mali, askeri ve jandarma işlerinin görüşülmesinde meselelerin lehte çözülmesinde etkili olacaktır.

"Süleymaniye'de bulunan İran nizamiye ve jandarma" birliklerindeki subaylardan, erlerden yetenekli olanların, İran ordusu için askeri okullarda yetiştirilmeleri düşüncesi karşılık bulmaz. Önceleri bir kısmı buna arzuluyken, son günlerde hepsi İran'a dönmek istediklerini söylerler. Nihayet tamamı gitmeye karar verip hareket ederler.[400] Önceki aylarda başlayan İranlı askerlerin firarlarının olumsuz etkilerini önlemek amacıyla, Mirliva Halil "Eğer isterlerse kâmilen terhîs edileceklerinin kendilerine resmen tebliği ve arzu edenlerin bilâ-istîzân [hiç sormadan] terhîslerine müsâmaha olunması" emrini, Süleymaniye Grubu Kumandanlığı'na vermiştir.[401] İngilizlerin Tahran'da jandarma teşkilatı için girişimleri sonuçsuz kalır. İttihad-ı İslâm Cemiyeti'nin etkinliği ise gün geçtikçe artmaktadır.[402] Esaretten kurtulan Osmanlı subayları peyderpey Tahran'a gelmektedirler. Bunların iaşelerini ve yol masraflarını karşılamak üzere Başkâtip Nüzhet Bey'in paraya ihtiyacı vardır.[403]

Tahran'da elçilik işlerini yürüten Başkâtip Nüzhet Bey'in aldığı duyumlara göre; "İki milyona karîb [yakın] Kafkas Müslümanları da Rus hükümet-i hâzırasına i'lân-ı isyan içün" Osmanlı Ordusunun Enzeli'ye[404] kadar gelişini beklemektedirler. Ermeni komiteleri de kendilerine Osmanlı Devleti ve müttefiklerince "her nerede olur ile olsun bir Ermenistan taahhüd ve te'mîn edilir ise" kendilerinin de büyük bir ihtilal çıkaracaklarına dair söz vermektedirler.[405] İran'da kalan Rus kuvvetlerinin mevcudu 80 bindir. Büyük çoğunluğu hem harbe karşıdırlar hem de komutanlarına itaat etmemektedirler. İstanbul'dan hemen bu konularla ilgili soru yöneltilir. Kafkas Müslümanları ve Ermeni komitelerine ilişkin sözlerinde hangi kaynaklara dayandığı, bunların gerçekliğinin derecesinin hemen etraflıca araştırılıp bildirilmesi talep edilir.[406]

Bölgedeki sosyal yapıda aşiretlerin baskın ağırlığından etkin olarak lehte yararlanılmasının yerel askeri harekât açısından öne-

mi daha da belirginleşir. Bu konudaki çalışmalar yılın ikinci yarısına girilirken artar. İngilizlerin aşiretleri kendi yanlarına çekme faaliyetleri yoğun biçimde sürmektedir. Bunu hem önlemek hem de Osmanlı idaresinin varlığını somut biçimde göstermek gayesiyle harekete geçilmiştir. Hasbece'de[407] "mülkî ve askeri merkez" kurulması kararlaştırılır. Fırat Nehri'nin kuzeyi ile "Habur Suyu"nun her iki tarafında bulunan Arap aşiretlerinin "iskânı ve satvet ve nüfuz-ı Hükûmetin irâesi [Hükümetin kuvvet ve nüfuzunun gösterilmesi]", boş arazinin büyük kısmından yararlanılması amacıyla ortada bir yerde idari merkezin kurulması için yapılan incelemelerin sonunda hazırlanan rapor İkinci Ordu Kumandanlığı'ndan Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilir.[408] 2. Ordu Kumandanı Mirliva Fevzi (Çakmak), raporu takdim yazısında görüşünü de açıklar. Cağ Cağ Deresi'nin (Nusaybin) Habur Suyu'na kavuştuğu yerin 2,5 km kadar kuzeybatısındaki Hasbece'de yetkileri geniş askeri ve mülki bir merkezin kurulması, çölün asayişi, gelişmesi, aşiretlerin "medenîleşmesi" bakımından çok yararlı olacaktır.

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa da konuyu Dahiliye Nezareti'ne bildirirken, aşiretlerin yeni bir idare altında bulunmalarının "memleketin emniyeti" bakımından büyük faydalar sağlayacağını vurgular. Aneze ve Şammar aşiretlerinin işgal ettikleri noktaların askeri bölge olarak sınırlandırılması, aşiretlerin durumunu bilen bir kumandan tarafından yönetilmesi, buradaki aşiret reislerine hislerini, zaaflarını okşayıcı mevki ve fahri memuriyetler verilmesi de amaca hizmet edecektir.[409] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi bu mesele üzerinde görevinin icaplarını yerine getirecektir.[410]

Binbaşı A. Remzi tarafından kaleme alınan (12 Haziran) bu raporda dikkati çeken tespitler yer alır.[411] Fırat'ın kuzeyinde ve Dicle'nin batısında bulunan "Aneze ve Şammar" dışındaki birçok aşiret, yerleşik hayata geçmişlerdir. Yaşadıkları yerlerde kısmen çiftçilikle meşgul iseler de diğer zamanlarda çoğunlukla kendi ya da dost aşiret bölgelerinde ve nadiren de belirledikleri herhangi bir bölgede "seyyar olarak bulunmaktadırlar". Böylece çiftçilikle uğraşan Milli, Bakara, Cubur, Akidat ve Nusaybin aşiretleriyle,

göçebe bulundukları bölgelere göre Aneze ve Şammar aşiretleri tamamen bir veya birkaç vilayete bağlanmışlardır.

Araplar ve aşiretler üzerinde nüfuz sağlayabilmek, kendilerine bütün teklifleri kabul ettirebilmek için tek çare kuvvet ve sürat olabilir. Adaletin takip edeceği "herhangi bir darbe-i hükûmeti vücûda getirebilmek içün esasdır". Hükümetin bütün isteklerini kabul ettirebilmek, ancak başlangıçta kuvvetle mümkündür. Kurulması kararlaştırılan merkezde uygun sayıda süvari, mitralyözle donatılmış birkaç zırhlı otomobil ve bir tayyareden oluşacak kuvvet bulunması yeterlidir. Sürat ise ancak bütün Arapların bir merkezden idaresi ve divan-ı harplerle sağlanır. Buradaki idare şekli, bütün aşiretler kendisine bağlı olmak üzere, mülki ve askeri memurlar ile yeterli sayıda asker ve divan-ı harpten ibarettir.

Bölgedeki Araplar, başlıca iki kısma ayrılabilir. Çiftçilikle uğraşan yarı göçebe ve tam göçebe aşiretler. İlk gruptakilerin mutlaka yerleşik hale geçmeleri için bölgelerine göçebelerin girişi engellenerek, çiftçiliğin koruma altına alınması, diğerlerini de buna teşvik edecektir. Aşiretlerden vergi toplanmasında uygulanacak adalet, görevlilerin mutlaka iyi niyetlilerden seçilmesi ve tarımda kendilerine rehberlik yapmalarıyla bundan yararlandırılmaları, aşiretleri hükümete yaklaştıracak en önemli etkendir.

Fırat'ın kuzey kısmındaki topraklar, Habur Suyu ile doğuda Cezire, batıda Şamiye olmak üzere ikiye ayrılır. Cezire'de Şammar, Sincar, Cubur, Akidat, Bakara, Şarabî ve Nusaybin civarındaki aşiretler; Şamiye'de de Milli ve Aneze aşiretleri mevcuttur. Akidat, Cubur, Şarabî ve Bakara aşiretleri Habur Suyu'nun kısmen batısındadırlar. Her iki tarafta hâkim bulunacak ve kurulması planlanan merkez olabilecek Hasbece'den başka bir yer yoktur.[412] Burası hem coğrafi hem de aşiretler noktasından önemlidir. Bu özelliklerinden dolayı Nusaybin, Sincar, Resulayn ve hatta Viranşehir, Harran ve Deyrizor dahi bu merkeze bağlanmalıdır.[413]

Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil'in Derbeziye'den Musul'a uzanan bölgedeki Şammar aşireti hakkında Başkumandanlık Vekâleti'ne bilgi yazısı,[414] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne iletilir.[415] Aşiretin lideri Uceymi Bey'dir. Musul'dan güneye doğru Dicle Neh-

ri'nin batısındaki grubun başında ise kardeşi Hamidî Bey vardır. Şammarlılar Bağdat ile Mardin arasındaki topraklarda göçebe halde bulunarak erzak tedarik ederler. Hamidî Bey'in İngilizlerle muharebesine dair henüz bir işaret görülmemiştir.

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal, Fırat Havzası'ndaki aşiretler hakkında yapılan incelemelerin sonucunu, bunlarla "te'sisine başlanılan münâsebâtı mübeyyin olarak [ilişkileri açıklayan]" 15 Eylül tarihli raporunu[416] Halep'ten Yıldırım Grubu Kumandanlığı'na[417] ve bir suretini de Başkumandanlık Vekâleti'ne takdim eder.[418] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne iletilen rapor, bugüne dek yapılan incelemelerin ve araştırmaların özetidir.

Fırat havzasında belli başlı iki kuvvetli aşiret vardır: Aneze ve Şammar.

Aneze Aşireti: Halep ve Şam vilayetlerinin doğu sınırlarıyla Fırat Nehri arasında, farklı gruplardan oluşan göçebelerdir. Tabii sınırları Fırat'ın sağ kıyısı ise de yazları Deyrizor-Cerablus hattını aşarak sol kıyıya geçerler. Deyrizor'un kuzeyindeki Aneze aşiretinin bir dereceye kadar tespit edilebilen grupları şunlardır:

1. Fed'ân. Reisi: Mahcim
2. Harase. Reisi: Mezud.
3. Sebâ'a. Reisi: Bercis.

Bu gruplar, yaklaşık "on beş bin haneden ibaret olup yirmi bine karîb [yakın] de süvari çıkarabilir."[419] Deyrizor ile Telebyad arasındaki bu grupların da farklı küçük toplulukları vardır. Aneze aşiretinin önemli bir kısmı Şam Vilayeti'nin doğusundadır ve Şam ile temas halindedir. "En büyük reisleri Nuri Şalanî nâmında bir şeyhdir." Aşirete bağlı bazı grupların da Hicaz Vilayeti'ne ve Necid'e dağıldıkları söylenmektedir. Hammam'dan başlayıp Ane'ye kadar nehrin her iki tarafında dağınık halde bulunan Şâdi aşireti de oldukça büyüktür. Karakter ve ahlak itibariyle bu aşiret "aşağı bir derekede olduğundan" ancak Aneze'ye vergi vererek varlığını sürdürebilmektedir. Habur Vadisi'nde mevcut diğer aşiretler; Akidat, Bakara, Cubur ve Elbusray (?). "Suruc kazasında Berazi nâ-

mında bir Kürd aşireti vardır ki oldukça kesretlidir [çok fazladır] ve Aneze'ye tâbi' değildir. Bir de Harran kazası dâhilinde Ceys aşireti vardır. Bu da kesretli bir aşiret olup Nayf-el-abdullah nâmında bir şeyhin taht-ı riyâsetindedir."[420] Deyrizor'dan Kerbela ve daha güneye doğru yayılmış Aneze grupları hakkında henüz yeterli bilgi edinilememiştir.

Şammar Aşireti: "Bu büyük aşiret Beyn-en-nehreyn'de (Mezopotamya) sâkin ve seyyar bir haldedir." Sahâ-i seyr ü hareketleri şimâlen [kuzeyde] Cezire, Nusaybin, Resulayn ve cenubda [güneyde] Samarra ve Decail'e kadar imtidâd eder [uzar]."[421] Aşiretin güneydeki kısımları yarı göçebedirler, çiftçilik yaparlar. Nüfus ve harp kabiliyetleri bakımından hemen hemen Aneze aşiretine denktirler.

Bu iki aşiretten sonra çokluk ve etkinlik bakımından Delim aşireti gelir. Yarı göçebe aşiretin Fırat tarafındaki grupları çiftçilikle geçinirler. Hayvan hususunda oldukça zengindirler. Cesaret ve cüretkârlıklarıyla tanınmış aşiretin nüfusu yaklaşık 64 bin, gruplarının sayısı 35'tir, 20 binden fazla çeşitli cins silaha sahiptirler.

Yukarıda geçen aşiretlerin hepsi Sünnîdirler. Bunların birbirleriyle irtibat ve ilişkilerine gelince, Aneze ile Delim aşiretleri arasında yakınlık ve samimiyet mevcuttur ve Şammar'a karşı ittifak halindedirler.

Ordunun bugüne kadarki icraatları ve girişimleri hakkında bilgiler de raporda maddeler halinde yer alır:[422]

1. Mirliva Mustafa Kemal, Aneze aşiretinin en güçlü ismi Mücemmim ile kardeşi Muhammed beyleri Halep'e çağırır. Gönüllerini alır, yanında "misafir ederek münâsib hil'atlerle [kaftanlarla] ve birer harb madalyasıyla taltîf" eder. Vaktiyle el konulmuş hayvanlarının mümkün olanların iadesi, olmayanların da bedelinin ödenmesi için ilgililere emreder, geçimlerini sağlayacak erzakı Harran'dan satın almalarına izin verir. Bu hareketten çok etkilenen Mücemmim ve Muhammed beyler Osmanlı Devleti'nin ve ordusunun kendilerine emanet bırakacağı her türlü hizmeti yapmaya, bütün aşiretleriyle hazır bulunduklarını, bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceklerini şükran duygularıyla söylerler.

Bunun üzerine Mirliva Mustafa Kemal, Mücemmim Bey'e şu hususları emreder:

a. Aşiretin dolaştığı yerde asayişi bozacak hiçbir olaya meydan vermeyecek.

b. Beklenmeyen olaylarla ortaya çıkacak fenalıkları kendisi giderecek.

c. Aşiretin dolaştığı bölge dışında da asayişin devamına özen gösterilecek, kendisi tarafından bunun önlenmesine imkân bulunmadığı takdirde, derhal ordu kumandanlığına bilgi ulaştıracaktır.

d. Aşiretiyle ilgili meseleler için ordu kumandanlığı tarafından kendisine durum bildirilecek ve gereken emirler verilecektir. Tabii bunları ne derecede gerçekleştireceğini zaman gösterecektir.

2. Yedinci Ordu kumandanı, Mücemmim Bey'den sonra nüfuz sahiplerinden Harase Şeyhi Mezud ve Sebâ'a Şeyhi Bercis de Halep'e çağırıp taltif etmek niyetindedir. İkinci derece etkin aşiret liderlerinden Mezud'un kardeşi Süleyman, Fed'â grubundan Muhammed-el-Haramiş, Harase'den Süleyman-el-emir, Seb'â'dan Beşir bin Hidayet, kardeşi Gatvan(!) ve Fazıl Ahmed'e de değer etkinlikleri oranında armağan verecektir.

3. İmzalandığı günden beri uygulamada olumsuz etkileri görülerek, tren hattı güzergâhında birçok üzücü olaylara sebebiyet veren "ma'lûm kontratonun" feshinin gerektiğini, dolayısıyla artık Hâcim'e ödeme yapılmamasını, Mirliva Mustafa Kemal, General Kressenstein'a yazmıştır. Bununla birlikte Hâcim'i de ihmal etmeyerek "değeri ve yapabileceği hizmet nisbetinde" kendisine önem verecek ve buna başlangıç zemini olmak üzere bizzat birkaç başvurusunu kabul edecektir. Yalnız şimdilik bir görev vermeyi uygun görmemektedir. Çünkü devlete ya da orduya dayanarak nüfuzunu canlandırmaya ve artırmaya vesile aradığını anlamıştır. Hâcim'in en son başvurusu "ilticâ ve sığınma" mahiyetindedir. Kendisinin Araplar ve şeyhler arasında, Bağdat çevresinde hafiye olarak büyük hizmetlere yeteneği bulunduğunu, ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nin iltifatından, iyilikseverliğin ayrı bırakılmamasını söylemiş ve rica etmiştir.

4. Deyrizor ile Kerbela arasındaki Aneze aşiretlerinin ünlü reislerinden olup, halen Kerbela civarında ikamet ettiği öğrenilen Fahed el-Hazal'ı da elde etmek, onun İngilizlerle kurduğu ilişkileri kestirmek için gereken vasıtalar ve sebepler araştırılmaktadır. Fahed el-Hazal, Aneze aşiretinin Irak'taki en büyük şeyhidir. Kerbela'da arazisi vardır. Umerat aşiretinin de reisidir. Aşiret üç büyük gruba ayrılmıştır. Bu üç grup, çokluk bakımından Deyrizor'un yukarısındaki üç Aneze aşiretine eşittir.

5. Müntefik aşiretleri lideri olup Fırat Grubu'yla "vazife-i mücâhede ve vataniyyesine devam eden Uceymi el-Mansur Paşa"dan aldığı telgrafa, Mirliva Mustafa Kemal, onun gönlünü alıcı bir cevap vermiştir. Aynı zamanda onu taltif etmek niyetindedir. Fırat Grubu Kumandanlığı'ndan istediği açıklamaya gelen cevapta söz konusu telgraf alınmadan önce yapılanlar bildirilir. Uceymi Paşa'nın güvendiği kâtibi Abdülvehhâb Bey'in 4. Rütbeden Osmanî nişanıyla taltifi Altıncı Ordu Kumandanlığı'nca yazılmıştır. Aynı zamanda Uceymi Paşa'nın rütbesinin Beylerbeyi olduğu, 2. Rütbeden Mecidî ve altın liyakat ve harp madalyalarına sahip olduğu, "rütbesinin Rumeli Beylerbeyliği pâyesine terfî'i ile taltîfinin münâsib olacağı"[423] bildirilmiştir.

Mirliva Mustafa Kemal, raporun altıncı ve son maddesinde de şu bilgileri kaydeder: "Aşâir hakkında tedkîkâtda bulunmak üzre İkinci Ordu Kumandanı iken bir hey'et teşkil etmişdim. Zaten bana merbut olan bu hey'eti yine taht-ı emrime aldım. Bundan başka Haleb'de meşâyîh ve urbân ile öteden beri münâsebetde bulunmuş ba'zı zevâtı da hafî [gizli] olarak bu maksadda istihdama başladım. Bunu Rakka ve Deyrizor taraflarına göndereceğim. Polisler miyânından [arasından] intihâb olunmuş [seçilmiş] daha iki me'mûr vardır."[424]

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal'in bu konudaki 3 Ekim tarihli 2 numaralı raporunu, aynı şekilde ilkinde olduğu gibi hem Yıldırım Grubu Kumandanlığı'na hem de Başkumandanlık Vekâleti'ne takdim eder.[425] Yine bu rapor da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne gereği için iletilir:

1. 15 Eylül'den 3 Ekim'e kadar geçen sürede elde edilen bilgiler bu raporda yer almıştır.

2. Mirliva Mustafa Kemal, ilk raporda Halep'e çağıracağını söylediği Sebâ'a Reisi Bercis Bey, buraya gelmiş ve özel misafir olarak ağırlanmıştır. Kendisi ve kardeşi Salih, birer harp madalyası ve kaftan giydirilerek taltif edilirler. Ayrıca geçimlerini sağlamak üzere Lojistik Komutanlığı'ndan 15 ton, tohumluk için de valilikten 65 ton erzak verdirilmiştir. Aşiretleriyle birlikte Şamiye tarafına çekilen Bercis, Şamiye ve Ebuharire arasında meydana gelen "uygunsuz durumların önlenmesi" için bölgeye yaklaşarak güzergâhın emniyetini sağlamakla görevlendirilmiştir. Bercis Bey, "Aşiret Mektebinden[426] Yüzbaşılıkla neş'et edip [mezun olup]" daha sonra istifa ederek aşiretinin başına geçmiştir. Türkçeyi iyi konuşur. Diğer aşiret reisleri gibi görünüşü ve verdiği söz, devlete yararlı biçimde her türlü görevi yapmada tereddüt etmeyeceğini düşündürmektedir.[427] Bununla birlikte bu söz ve taahhütlerin doğruluğunu, ciddiyetini zaman ve tecrübe gösterecektir.

Bercis Bey, öteden beri Meskene ile Ebuharire arasında gelip geçenleri, resmi postaları soyan, yağmalayan Mevâlî ve Lehîb aşiretlerine mensup bir gruba saldırarak onlara haddini bildirip bölgeden uzaklaştırmasını, sadakatine bir delil olarak göstermektedir. Bunun üzerine Fırat lojistik hattının emniyetini sağlamak için aşiretiyle bu güzergâha taşınması kendisine teklif edilmiş, o da memnuniyetle bu görevi yerine getirmeye hazır olduğunu, hemen kardeşine bunu yapmasını emreden bir mektup yazacağına söz vermiştir. Bugünlerde Ebuharire civarında hiçbir vukuatın görünmemesi bunun etkisine bağlanabilir.

3. Harase Reisi Mezud, Halep'e henüz gelmediğinden, bir temas kurulamamıştır.

4. Halep'e gelen Hadidin Aşireti Reisi Nevaf bin Salih ile de temas kurulmaktadır. O da Aşiret Mektebi'nden yüzbaşı olarak mezun olup sonra ayrılmıştır. Mirliva Mustafa Kemal, zeki, Türkçeyi bilen reisten bütünüyle yararlanılabileceğini ümit etmektedir. Beş büyük gruptan oluşan Hadidin aşireti, 19 küçük kısma ayrılmıştır.

5. Hadidin aşiretlerinden Mevalî aşireti sayıca değil "belki kıymeti itibariyle" dikkate alınmaya değerdir. İki kısma ayrılan aşiret, 800 süvari ve 1600 kadar piyadeden ibarettir. Bu gruba mensup 20-30 atlı ötede beride bazı sebeplerden dolayı yol eşkıyalığına saparak, özellikle Meskene ile Deyrizor arasında gelip geçenlere, posta vesaireye saldırmaktadır.[428] Bunların eşkıyalık sebepleri, vaktiyle vergi tahsiline gönderilen birkaç jandarmanın kanun dışı isteklerde ve saldırıda bulunmalarıyla aralarında çekişme çıkıp jandarmalarının biri öldürülünce, haklarında çıkarılan yakalama kararının doğurduğu korku ve tedhiş hususudur. Şu anki vaziyet, şiddetli bir takibe, had bildirmeye uygun değildir. Yavaş yavaş aşiretin hepsinin kendi eylemlerine ortak olmasına çaba gösteren bu eşkıyanın ruh durumları merhamete sığınmaya hevesli olduklarını göstermektedir. Konunun incelenerek sonuçlandırılması meselesinin yarına ertelenerek, şimdilik affedilmelerinin uygun olacağı kanaatindeki Mirliva Mustafa Kemal, Hadidin reisi Nevaf bin Salih'i aracı yapmayı kararlaştırmıştır. Eşkıyanın bir daha kesinlikle kötülük yapmayacaklarına, her türlü hükümet emrini kayıtsız şartsız kabul edeceklerine dair güvenilir bir kefil göstermelerinin ardından affedilmeleri için girişimde bulunacaktır.

6. "Rakka ile Telebyaz arasında" meydana gelen bazı olaylar derlenip, Arapça bir mektupla Mücemmim Bey'e gönderen Mirliva Mustafa Kemal, söz konusu hadiselerin şiddetle önlenmesini, sebep olanların araştırılıp cezalandırılmalarını bildirmiştir. Mücemmim Bey'in Halep'ten geri dönüşünün ardından bu gibi tekrarlanmayışı, kurulan iyi ilişkilerin doğruluğuna bir delil sayılabilir. Kendisi halen bütün aşiretiyle birlikte Fırat Nehri'nin sağ kıyısında, Hasbece civarındadır. Harase grubu da Şamiye tarafına geçmiş, böylece Aneze aşiretinin her üç grubu Halep ile Deyrizor arasında bulunmaktadırlar.

7. "Hâcim Bey, kendine mensub aşâirin emvâline Ceys aşireti tarafından taarruz edilerek altı bin küsur koyunun gasb edildiğini ve bunların istirdâdiyle [geri alınarak] kendisine teslimini bir mektubla rica ediyordu. Bu husus içün istihdam etdiğim mu'temed bir me'mûrum ise mûmâ-ileyhin [anılanın] kâtibiyle görüşmüş ve merkumun [adı geçenin] bu koyunlar istirdâd edildiği takdirde, mu'te-

medime beş yüz lira vereceğini ifade eylemesi üzerine, mu'temedim tarafından, buna hâcet olmadığı ve hakikaten bu gasb keyfiyyeti sahih ise ordunun Hükûmet vasıtasiyle bunu istirdâd ve ashâbına [sahiplerine] iâde edileceği cevabı verilmişdir. Bu husus içün ne mûmâ-ileyhin ve ne de kâtibinin bir daha müracaat etmemesi, bu müddeânın [iddia olunanın] adem-i sıhhatini [doğru olmadığını] irâe [gösterip] ve isbat ediyor."[429]

8. Şammar aşiretleri vekili Meş'al Bey'in Halep'e gelip görüşmek için adamıyla gönderdiği haber iyi karşılanmış ve uygun cevap verilmiştir. Kendisinden alınan son telgrafa göre, ilk trenle Halep'e gelecektir. Geldiğinde, değeriyle orantılı "hürmet ve riâyet görecektir".

Meş'al Bey, "Resulayn havâlîsindeki me'mûrlarımızın" olumlu etkisiyle Halep'e gelir, onlardan birinin eşliğinde Mirliva Mustafa Kemal'in yanına giderek, hizmete hazır olduğunu arz eder. Özellikle Deyrizor ve Resulayn dahilindeki Şammar gruplarının en güçlü ismi olan Meş'al Bey'i, ziyaretinde bir harp madalyası ve kaftanla taltif eden Mirliva Mustafa Kemal, "lazım gelen" hareket tarzı hakkında ona uyarılarda bulunur, gerekli emirleri verir. Aynı zamanda Halep'e gelen Nevaf bin Salih'in de harp madalyası ve kaftanla gönlünü alır. Tohumluk hububat talebinin karşılanması için de yerel yönetim nezdinde girişimde bulunur.[430]

Son raporu aldıktan sonra Altıncı Ordu Kumandanı Mirliva Halil, aşiretlere dair alınan tedbirleri Musul'dan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na takdim eder. İngilizler ve Ruslar, çevredeki aşiretleri yanlarına çekmeye çalışmaktadırlar. İngilizlere ve Ruslara karşı çevredeki aşiretlerle iyi ilişki ve irtibat kurmak üzere, reislerin "birer sûretle taltîf ve tesrîrlerine [sevindirilmelerine] mecbûriyyet hâsıl olmuş" özellikle Rusların harekâtını durdurmak amacıyla aşiretler teşkilatına başlanmıştır.[431] Pencvin'in doğusunda İran topraklarındaki Oraman, Merivan ve çevredeki diğer aşiret reislerine bizzat XIII. Kolordu kumandanı tarafından "münasip nasihatlerde, telkinlerde" bulunulmuş, onlar da düşmanı topraklarına sokmamayı söz vermişlerdir. Daha önce dağlara kaçan

yöre halkına da köylerine inerek işleriyle meşgul olmalarına izin verilmiş, kolaylık sağlanmıştır.[432] Yılın son ayında da aşiretlerle iyi ilişkilerde bir sıkıntı yoktur. Mirliva Halil, Hamidî Bey'in reisliğindeki Şammarlıların "açlıktan İngilizler cihetine meylettiklerini" hissedince iaşeleri için aylık 500 Osmanlı lirasının verilmesini uygun görür. Şammarlılar, İngilizlere karşı belirlenen hat cephesini koruyacaklar, burada "ikamet ederek, hiçbir tarafa savuşmayacak, aynı zamanda İngilizlerin çölden harb harekâtına mâni' olacak ve îcâbında üzerlerine atılarak sık sık baskınlar icra"[433] edeceklerdir.

Kasım 1917

İranlı misafirlerden bazılarının Meclis-i A'yân görüşmelerinde dinleyici olarak hazır bulunmak isteği[434] olumlu karşılanır, Meclis-i A'yân Genel Sekreterliği'nce 25 adet giriş kartı Harbiye Nezareti'ne gönderilir.[435] Meclis-i Mebusan'ın resmi açılışında okunan "Nutk-ı Humâyûn"da "İran'dan bahsedilmiş olması, İranlıları fevk-al-âde memnun etmişdir."[436] Sultan Mehmed Reşad, nutkunda "Müslüman ve komşu memleket olan İran'ın tekemmül ve terakkisi [yetkinleşmesi ve ilerlemesi] içün lazım gelen bütün müsâid şerâiti ihrâz [uygun şartları elde etmesi] ve her türlü kuyûd-ı muzırrâdan âzâde [zararlı bağlardan kurtulmuş] olarak müstakill ve müreffeh bir hayat iktisâb eylemesini [kazanmasını] görmek, bu harbde ta'kîb etdiğimiz gayelerden birisidir. Şark hududumuzu tecâvüz eden Rus ordularını tamamiyle tevkîf eyleyen o cebhedeki ordumuzun düşmanı hudûd hâricine atmak husûsundaki vazîfesinin icrâsında da nusret-i ilâhîyeye mazhâriyyetini Cenâb-ı Hak'dan niyâz eylerim."[437] diyerek İran siyasetinin temel anlayışını ortaya koyar. Osmanlı devlet idarecilerinin resmi konuşmalarında İran'dan söz etmeleri, "ruhen buna büyük bir ihtiyaç ile muhtaç" İranlıları sevindirecek, sosyal kesimlerde lehte etkileri görülecektir. Halen karmaşa yaşayan İranlıların, yarınlarından ümitli olmak, teselli bulmak için aradıkları, istedikleri tek gıdadır.

Misafirlerin bir kısmı artık memleketlerine döneceklerdir. Nizam-üs-saltana'ya müracaat ederler. O da Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirdiği isimlere gerekli yardımın ve önceliğin sağlanmasını

istirham eder.[438] Bildirdiği isimler, toplam 36 kişidir.[439] Her biri için ayrı ayrı "tesviye ilmühaberi [belge]" düzenlenerek yaşanacak bazı sıkıntıların da önü alınır.[440]

Bazı İranlı subaylar ise bulundukları bölgenin Osmanlı kumandanlarından izin alarak İstanbul'a gelmektedirler. Burada kendileri biraz sıkıştırılınca bir kısmı staj, bir kısmı da tedavi maksadıyla bulunduklarını söylerler. Oysa gerçek farklıdır. "Böyle bir zamanı ne cephede harb ederek vazife-i dîniyyesini îfa suretiyle ve ne de tahsil ile geçirmeyip" sefahatle vakit geçirmektedirler.[441] Nizam-üs-saltana, bu subaylardan şikâyetçidir. Osmanlı devlet görevlilerince bunlara gösterilen hoşgörülü yaklaşımın istismar edildiğini belirterek, cepheye geri gönderilmelerini aksi takdirde maaşları ve İran ordusuyla ilişiklerinin kesileceğinin tebliğini ister. Çünkü amaç, İranlıların sadece ferdi olarak gönüllerinin hoş edilmesi değil, İran ruhunun ve çıkarlarının öncelikle dikkate alınmasıdır. "Misafir, kardaş evinde yalnız iltifâta değil, nasîhate, îkâza ve ıslaha da bazen müstahak olur ki her ferdin müstahakkına [layıkına] mazhariyyeti [kavuşması] samimiyyet ve hayrhahlık [iyilikseverlik] için en esaslı bir zaman-ı adalet [doğruluğa kefillik] teşkil eder."[442]

Nizam-üs-saltana'nın yanında mihmandar olarak gelen jandarma yüzbaşı, aradan geçen sürede karşılaştığı güçlükleri, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden bir personelin bu görevi üstlenmesi halinde kolayca çözebileceğini, "hükûmetin meslek ve muâmelâtının intizam ve ciddiyeti ve fikr-i takibden mahrûmiyyeti hakkında tereddüd hâsılına imkân vermemek üzere" diye belirterek istifa eder.[443]

Sine Şehbenderi Mahmud Bey, Süleymaniye'den İran'daki gelişmeleri takip edip Kaymakam Ömer Fevzi'yi bilgilendirmektedir.[444] Ruslar; Sine, Kirmanşah, Sakez ve Savuçbulak'taki birliklerinin büyük bir kısmını çekmişler, az sayıda kuvveti halen bulundurmaktadırlar. "O taraflara gönderilen casusların avdetlerinde tafsîlât ma'lûm olacaktır."[445] İstanbul'dan gelip Süleymaniye üzerinden Tahran'a gidecek İranlı misafirlere, at ve katır gibi nakliye vasıtaları temin edilebilecektir.

Nizam-üs-saltana, İran Şahına "gizli ve kişiye özel" gönderdiği telgrafta[446] İstanbul merkezli bakış açısıyla gelişmeleri değerlendi-

rir. İran'daki işgal kuvvetlerinin çekilmesi hakkında, Tahran hükümetinin ilgili devletler nezdindeki siyasi girişimleri, Osmanlı hükümetinde olumlu izler bırakmıştır. Barış görüşmelerinde Rusların ve İngilizlerin İran'ı boşaltmaları isteği müttefiklerince kabul görecek Osmanlı hükümetinin, düşmanların "Biz, İran'ı kan ile istilâ etdik. Tahliye için ta'vîz isteriz." taleplerine karşı hamlesi şimdiden vardır. Zamanında İngilizleri, Rusları İran'dan çıkarmak, bu mümkün olmadığı takdirde askeri denge ve aynı derecede bir taviz meydana getirerek, barış gününde kendisinin çekilmesi karşılığında onların da çıkarılmasını düşünerek memleketimize kuvvet göndermiş olan Osmanlı hükümeti, asıl amacın Tahran hükümetince çeşitli vasıtalarla kolaylaştırılmasını ganimet saymıştır.

Bu amaç ve değerlendirmeleri dikkate alarak, düşmanlar nezdinde istenenleri elde etmek Tahran hükümetinin ciddiyetle çalışmasına kalmıştır. Osmanlı hükümetinin İran'a dönük iyi niyeti "ebedî bir programa" dayanmaktadır. "O da saadet ve felaketde müttehid [birlik olmuş] ve dost İran'ın istiklâl ve tamâmiyyet-i mülkiyesinin masûniyyeti [toprak bütünlüğünün korunması] ve Osmanlılara mukabeleten ve ebediyyen nâfi' [yararlı] olacak bir selâmet ve kuvvetde bulunmasından ibaretdir."[447] Osmanlı hükümeti buna çalışıyor. Tahran'da da bu gerçeğin daima takipte bulundurularak, karşılıklı siyasi ahengin sağlanmasına elden gelen gayret gösterilmelidir. Osmanlı hükümetinin siyasi düşünceleri hakkında tersine çevrilmiş biçimde icat edilen haberler, ağızdan ağıza dolaşanlar hep kasti ve düşmancadır.

Nizam-üs-saltana, yazının sonunda devletler merkezinde haklarımızın elde edilmesini ve takibini Osmanlı hükümetine emanet ettiğini söyler ve şu sözlerle bitirir. "Onlar, bu büyük vazifeyi de büyük bir ihlâs ve tahammül ile der-uhde etmiş [üstlenmiş] bulunuyorlar. Netîceden ümîd-vâr olunabilir. Yalnız Rus ve İngilizlerin hîlelerine aldanmamak ve bir ta'vîz veya taahhüd altına girmekden dâimâ çekinerek, onlara karşı dakik [nazik] bir siyâsetle muhafazakârlığı idâme etmek dâimâ lazımdır."[448]

Nizam-üs-saltana, General Falkenhayn'ın çektiği telgrafla Süleymaniye'de bulunan "İran nizamiye ve jandarma" birliklerinin,

eğer Alman idaresine bağlanmazlarsa memleketlerine geri döneceklerini bildirdiğini öğrenir. Meselenin iç yüzünün tahlilini, Osmanlı hükümetinin yarına dönük olarak dikkatini çekmeyi faydalı bulur ve bir yazı kaleme alır. Kaymakam Ömer Fevzi de Harbiye Nezareti'ne arz eder.[449]

İran'da son üç yılda yaşananlara göre, "Almanlar istiyorlar ki Osmanlı siyâseti Şarkda Alman siyâset-i umûmiyyesine merbut ve mülhak bir zeyl ve cüz' [bağlı ve sonradan katılmış ekli parçası] olsun."[450] Osmanlıların İran'ın teşkilatında, ilerlemesinde bizzat etkin olmasını çekemedikleri gibi, "Osmanlı müdiriyyeti altında" karma bir heyet oluşturulmasına da tahammül edemiyorlar. Ortaya çıkan engeller ve tepkiler hep bunun tabii icaplarıdır. Birkaç örnek verelim:

1. İran jandarmasının eğitimini vaktiyle ele alan Almanlar, milyonlar harcamış çok önemsemişlerdi. İlk ricatte Hanikin'e geldiğimizde jandarmaları, Osmanlı Altıncı Ordu emrine bırakmam, onları fena halde kızdırdı. İlk kez aleyhime döndüler ve bundan sonra da devam ettirdiler. Jandarmalar Osmanlı emrinde kalmasın diye, kendi emirlerindeki iki İranlı subayı Hanikin'e gönderdiler. Jandarmaları dağıtmak için gizli kışkırtmalar yaptılar ve bir kısmını kaçırttılar. Kaçanlardan kırkının Ruslar tarafından öldürülmesine sebep oldular. Durum anlaşılınca, bu iki subay yakalandı. İdama mahkûm edildiler. Almanlar, bu iki subayı korudular, müdahale edip kurtardılar.

2. İkinci kez İran'a girildiğinde, Almanların dağıtmayı başaramadıkları jandarmalar, XIII. Kolordu emrinde harekâta katıldılar. Almanlar ise son durumda jandarmaları dışlayıp, tekrar ele almak için her türlü tehditten vazgeçmediler. Mesela, kendilerine kaçmayan jandarma subaylarının maaşlarını verdirmemek, kurgulanmış iftiralarla divan-ı harplerde mahkûm edilmelerine çalışmak, Binbaşı Habibullah gibi gözde subayların İran'dan çıkarılmaları için nota vermek gibi. Aynı zamanda şahsımın aleyhinde de "şâyân-ı ibret ve hayret çârelere müracaat etmeleri bu cümledendir."[451]

3. İran ordu teşkilatında Osmanlı subaylarının istihdamını yararlı bulmuş, sizinle sözleşme imzalamış ve işe başlamıştım.[452]

Almanlar, Osmanlı subayları tarafından kurulup yönetildiği için nizamiye kuvvetimize sanki düşman oldular. Sayılarına, askerliklerinin yeniliğine rağmen Ruslarla harp ederken şerefle kan döken, iş gören askerlerimize bir Rus askeri gibi soğuk davrandılar. Sayılarının artmasını engellemek için de her zorluğu gösterdiler. "Tahsisat meselesinde o kadar esirgediler ki İran askerlerinin aç günler ve çıplak haftalar geçirdiği oldu. Diğer tarafdan ise bir aşireti kendi makasid-i mahsusâlarına [özel maksatlarına], gayr-i vâzıh [kapalı] siyâsetlerine celb içün boşboşuna birçok paralar dökdüler."[453]

Son olarak nizamiye birliklerimizi dağıtmamızı teklif edip, Osmanlı topraklarına gitmemizi istemediler. Ödenek vermemekle bir taraftan tehdit ederken, diğer taraftan da askerlerimiz, subaylarımız arasında dağılmaları yönünde paralı propaganda yaptılar. Buna rağmen tamamen başarılı olamadılar. Nizamiye ve jandarma kuvvetlerinin bir kısmı Süleymaniye'ye geldiler. Ben de onları kayıtsız şartsız Altıncı Ordu emrine verdim. Son günlerde memlekete dönenlere kaçtılar diyemeyeceğim, çünkü zorla getirmemiştim.

Almanlar, Osmanlıların İran'da asker ve jandarma teşkilatı meselesinde bir "mükteseb hakları" bulunmasın diye bunu yaptılar. Maalesef onların bu siyasetinden İngilizler yararlanacaklardır. Bu olay, Almanların, Osmanlılara karşı rekabetçi siyasi tavırları halinde İran'da kat kat fazlasıyla yayılacak, bundan da yalnız Osmanlıların dostları değil, Almanlardan fayda bekleyenler de olumsuz etkileneceklerdir. Bu siyasette yalnızca Osmanlılar değil Almanlar da zarardadır. Siyaset meydanını İngilizlere vermiş olacaklardır.

İran'ın bir ordu sahibi olması, kendisinin hayatî meselesidir. Süleymaniye'deki İran birlikleri, Osmanlı hükümetinin öncülüğünde kurulan ilk düzenli ordunun temeliydi. Gelecekteki orduya bir çekirdek olacaktı. Almanlar, rekabet hissiyle, İran'ın bu varlığını da yok ettiler. İran'ın hâkimiyetinin ve bağımsızlığının sağlanması, ancak milli kuvvet imkânına bağlı bulunuyordu. "Bunları te'mîn edebilecek yegâne vâsıta ise muntazam bir ordunun vücûdudur ki Hükûmet-i Osmaniye'nin İran'a ibzâl edeceği [esirgemeyeceği] en kıymetli muâvenetler miyânında [yardımlar arasında] evvelâ bu hususa atf-ı ehemmiyyet verilmesi münâsib olur zannındayım."[454]

Kaymakam Ömer Fevzi'nin ağustos ayında gündeme getirdiği, İran'a bir Osmanlı sağlık heyeti gönderilmesi teklifi de bugünlerde kabul görür ve hayata geçirilir. İhtiyaç duyulan ilaç, alet edavat vs. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce temin edilecektir.[455] İran'a gidecek tabipleri, Kaymakam Ömer Fevzi bizzat bulur ve koordine eder. Heyette şu isimler yer alır: Heyet başkanı, Dr. Reşat Bey (Tıp Fakültesi öğretim üyesi; dahiliye müdürü, fizyolog, cilt ve zührevi hastalıklar uzmanı.) Üyeler: Dr. Bahaeddin Şevki Bey (Tıp Fakültesi anatomi-patoloji cerrahı), Dr. Faik Bey (Tıp Fakültesi hariciye kliniği şefi), Dr. Haydar Bey (Tıp Fakültesi kulak ve boğaz hastalıkları şefi), Eczacı Nezâreddin (Moda Hastahaneleri eczacısı).[456] Heyet, kendilerine verilecek program çerçevesinde görev yapacaktır. Başkana aylık 500, üyelere de 390 tümen maaş ve İran'da emre göre seyahat ettiklerinde her kilometre için de iki kran[457] yol parası ödenecektir. Heyete, bir memur ve bir sıhhiye onbaşı katılarak idari ve diğer işlerde yardımcı olacaktır.

Aralık 1917

Tasvir-i Efkâr ve *Tanin*'de İran'la ilgili başmakaleler yayımlanır.[458] Sine Şehbenderi Mahmud Bey, bu yazıların İstanbul'da yayımlanan "*Haver*[459] gazetesine olduğu gibi tercüme edilmesini" söz konusu gazetenin "İran içlerinde dağıtmak üzere" kendisine gönderilmesini ister.[460] Kaymakam Ömer Fevzi, bu talebi Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne bildirir.[461]

Şiraz'dan Tahran'a geri dönen Nizam-üs-saltana'nın damadı Sâlâr-ı leşker, şahın özel davetiyle, huzuruna "kabul buyurulmuş ve fevk-al-âde iltifata mazhar olmuştur."[462] İran'daki Rus artçı kuvvetleri; Kirmanşah, Sine ve Sakez'i tahliye etmişlerdir. Savuçbulak'takiler de çekilmeye başlamışlar,[463] Hemedan'ı da boşaltıp Kazvin'e gelmişlerdir.[464]

Nizam-üs-saltana, Osmanlı idarecilerinin İran'la samimi ilgilerinden memnundur. Padişahın Meclis-i Mebusan'ın açılış konuşmasındaki sözlerinden son derece etkilenir. İran'ın bağımsızlığının elde edilmesinde bugünlerde yapılacak çalışmalar çerçevesin-

de, Rusya ile müttefikler arasındaki görüşmelerde ele alınmasını önemli bulduğu konuları içeren değerlendirmesini, Kaymakam Ömer Fevzi vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne arz eder.[465] Görüşmelerde yukarıda geçen Osmanlı heyetinde "gerektiğinde açıklamalar alınmak üzere" bilgili bir İranlının yer almasının faydasını tekrarlar ve görüşlerini dört maddede toplar:

1. Mali, askeri ve jandarma işlerinde yabancı müşavirler istihdamı hususunda, İran'ın hareket serbestliğine Rusya'nın müdahalesinin yasaklanması. (Rusya'nın bu maddede açıklanan hukukumuza müdahalesine dayandıracağı belgeler şunlardır: İlk önce bu konuda Rusya'yla fikir alışverişi yapılacağı hakkında Rusya'nın ültimatomuna cevap olarak İran'ın 23 Aralık 1911 tarihli nota. İran Hükümeti, siyasetini; Ruslar ile İngilizler arasında imzalanmış 1907 tarihli ve İran'ı iki nüfuz bölgesine ayıran anlaşma maddelerine uygunlaştırılmış, İran'ın istihdam edeceği asker sayısının memleketin ihtiyacıyla orantılı olacağını –yani Rusya'nın bu sınırlamadan maksadı İran'ın güçlü orduya sahip olmasını önlemektir– Rusya'nın verdiği ültimatomu cevaplayan 19 Mart 1912 tarihli nota. Başbakan iken Sipehsalar tarafından yazılan, şahın ve hükümetin bilgisi olmaksızın Ruslara, kuzeyde Rus subaylarını İran jandarma teşkilatında ve maliye komisyonunda memur bulundurma hakkı tanıyan 5 Ağustos 1916 tarihli resmi mektup).

Düşünceler: Bu notalarla mektup, aslında hükümsüz kabul edilebilir. Çünkü güçlenmesini sağlayacak bütün imtiyazların onayı, anayasamız gereğince "Meclis-i Meb'ûsân ve A'yân"a ait bir haktır. Yukarıda anılan maddelerin kabulü İran için zararlıdır ve zorla Ruslar tarafından alınmış belgelerdir. Bundan sonra meclislerce kabul görmesi ihtimal dışıdır.

2. Rus uyrukluların İran'da, İran uyrukluların da Rusya'da uluslararası hukuka uygun kanunlar ve yerel mahkemelerle karşılıklı mahkûmiyetlerinin temini. Türkmençay Antlaşması gereğince şimdiki durumda ceza işlerinde İran mahkemeleri, Rus uyruklular hakkında suç tespit ve cezasına yetkiliyse de cezanın uygulanması Rus konsoloslarına ait bir imtiyazdır. Gerek hukuk gerek ceza

mahkemelerinde bir Rus uyruklunun yargılanması esnasında Rus konsolosluğundan bir görevli hazır bulunma hakkına sahiptir.

3. Hazar Denizi'nde İran harp ve ticaret gemilerinin serbestçe seyrüseferlerinin ve gemilerin tarifesinin yeniden incelenip iyileştirilmesi hakkının temini. Türkmençay Antlaşması'yla İran'ın Hazar Denizi'nde harp gemileri bulundurması yasaklandığı gibi, diğer bir kararla da gemilerin tarifeleri meselesinde İran'ın çıkarları sınırlandırılmıştır. Mevcut hali, İran'ın gelişmesine ve ilerlemesine engeldir. Rusya'nın dışındaki devletlerin ticari çıkarlarına uygun değildir.

4. Bunların dışında İran'ın siyasi ve iktisadi bağımsızlığı yararına, İran ve Rusya, özellikle Rus vatandaşlarıyla İran Devleti arasında imzalanmış kararlar ve imtiyazlar varsa kaldırılmasına, değiştirilmesine çalışılması, çok önemli temel yararlara vesile olur.[466]

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda[467] "Mehmed Refi' Efendi Sefaretnâmesi"[468] başlığıyla çıkan yazıyı hayretle karşılayan Kaymakam Ömer Fevzi, İran'da uygulanmaya çalışılan siyasetle bağdaştırmaz. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne, yayının üzerinden uzunca bir süre geçmesine rağmen eleştirilerini söylemekten geri durmaz. "İki milletin eski acı hislerini unutdurmak ve tarihin siyah sahifelerini nurlu bir tarih-i cedîd-i vifak [barışın yeni tarihi] ile kapatmak içün uğraşıldığı hatta ne fedakârlıklar yapıldığı bu zamanda böyle vesîkaların nîm-resmî [yarı resmî] enzâr-ı dikkate vaz'ı [dikkatlere sunulması] devletin siyâsetine muvafık [uygun] değildir."[469] İran hakkında kötü etkiler oluşturacak makaleler gönderilmesinin ve saire yazılmasının siyaseten zararlı olduğu ilgililere bildirilmelidir. Dolayısıyla böylesi yayınlar yerine, bugünün ihtiyaçlarından hareketle ilişkileri iyileştirecek değerlendirmeler basında yer almalıdır.

İran'dan ayrılan Osmanlı Devleti elçilik görevlileri ve konsolosları, her ne şekilde olursa olsun yakın zamanda geri döneceklerdir. Bazı gerçekler bilinerek, tedbirler alınarak hareket edilmesi mecburiyeti vardır. Kaymakam Ömer Fevzi, Harbiye Nezareti'ne arz ettiği değerlendirme raporunda bu meselelere dikkat çeker. İran, Doğu'nun kapısı derecesindedir. "Asya'nın âlem-i İslâm'ı, İran'da

Hilâfet ve Saltanatımızın me'mûrlarıyla müstakîm ve gayr-i müstakîm [doğrudan ve dolaylı] temasa gelmekdedir. İran'daki mevki'-i ma'nevîmizin kıymet ve ehemmiyyeti bütün muhît-i Şarkda te'sîr edebilir."[470] İran'daki çalışmalarımızı doğru ve iyi düzenlemezsek, öte taraflardaki faaliyetlerimiz de sonuçsuz kalır.

Her şeyden önce iyi çalışabilmek, önce programa sonra da amaca uygun seçilmiş görevlilere ihtiyaç gösterir. İran görevleri, eski geleneğe uyarak, "uzaktır, çöldür" diye, sırf biraz para biriktirmek veya açlığı gidermek açgözlülüğüyle gidecek memurlara bırakılırsa, alacağımız sonuç, olumsuzdur. "İran, yüksek mefkûre sahibi, rahatını, şahsını düşünmeyecek derecede azmkâr [kararlı] insanlar ister. İran'a gidecek olan me'mûrumuz felâketzede bir kardaş evine imdâda giden bir büyük birader hasebiyle gitmeği ve dâima o hissi ve tavrı taşımalı, İranlıyı sevebilmeli ve kendisini sevdirebilmeli, hürmet ve i'tim'ad kazanabilmelidir. İran'daki rakîblerimizin mesâîdeki sermayesi para ile ıtmâ' [açgözlülüğe düşürmek] ve tazyîk ile tehdîddir. Bizim sermayemiz fezâil-i ahlâkıyye [ahlaki erdemler], samimiyyet-i hissiye [samimi duyarlılık] olacaktır."[471] Bundan dolayı İran'a gönderilecekler şimdiden iyi seçilerek belirlenir, bir programa dayalı şekilde yetiştirilirler, hareket edecekleri güne dek görevleriyle ilgili araştırmalarla, hazırlıklarla meşgul olurlarsa, ilk önemli iş başarılır. Bu durumda sefaret mensupları ve şehbenderlerin yerlerine vardıklarında, "bir fikir ve bir el" ile uyum içinde çalışmaya başlayabilmeleri de mümkün olur.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce gidiş masrafları karşılanan İranlı misafirlerin geri dönüşleri devam etmektedir.[472] Nizam-üs-saltana'nın oğlu ile dört kişi iş icabı, iki kişi eğitim görmek üzere Berlin'e gideceklerdir. "İmalat-ı Harbiye" fabrikalarında çalışan Doktor Abdülhafız da tahsilini tamamlamak için Viyana fabrikalarına gönderilecektir.[473]

İran'da yürütülen faaliyetlerde kaleme aldığı hitabelerden fazlasıyla yararlanılan Mirza Ali Ekber İhrabî, Bağdat'ı işgal eden İngilizler tarafından atıldığı hapishanede ölür. "İslâm siyasetinin gerektirdiği birlik ve ortak çalışma", onun hitabelerinin konusudur. Ayetlere, hadislere, tarihe, felsefeye dayanan "pek âlimâne, pek

vâkıfâne yazdığı bu hitabeler" çok yararlıdır. İngilizlerin Bağdat'a girişlerinden sonra da birkaç beyanname yayınlamaktan çekinmemiştir. "Bu zat ne Acemdi, ne Türkdü, ne Sünnî idi, ne de Şîî idi. Yalnız İslâm idi. Fedakâr bir ihtiyar idi. O, İran'ın da Afgan'ın da mezheplerinde hayat ve necatını [kurtuluşunu] Kur'an'ın ruhunda, İslâmın halâsında, ittihâdında bulurdu."[474] Kaymakam Ömer Fevzi, onun hitabelerinin Türkçe ve Arapçaya çevirisi yapılarak kitap halinde basılmasının, yaygınlaştırılmasının çıkarlarımıza her şekilde uygun düşeceği kanaatindedir.[475]

Önceki dönemler, Osmanlı Devleti ile İran'ı birbirlerinden uzaklaşmaya sevk eden sebeplerin etkisi altındaydı. Dini esaslara ve çıkarlara aykırı şekilde, iki Müslüman milletin aleyhlerinde olacak her ne mümkünse icat edilmiş, düzenlenmiştir. Yaşanılan şu zamanda ise bu sebepleri ortadan kaldırmak, güveni sağlamak, yakınlaşmak konularıyla uğraşılmaktadır. Kaymakam Ömer Fevzi, bu yöndeki adımlara katkı sağlayacağını düşündüğü fikirlerini, üç madde halinde Harbiye Nezareti'ne arz eder: [476]

1. Her iki devlet merkezlerindeki elçiler, diğer elçilerden çok farklı bir yakınlığa sahip olsun ve yabancı muamelesi görmesin.
2. Bizim elçimiz Tahran'da şahın ve hükümetinin en güvenilir ve en saygın özel müşaviri; buradaki İran elçisi de hilafet merkezinde bir evlat ailesinin vekili ve saltanat makamının yakınlığına sahip çok kıymetli bir misafiri ve güveniliri mevkiinde bulunsun.
3. Bu konuda yapılacak yardımlar dini birliğe ve onun temellerine dayandırılmalıdır.

Kaymakam Ömer Fevzi, tekliflerinin uygulamada nasıl yapılabileceğini de örnekleyerek anlatır. İran elçisi, kandil ve bayram günlerindeki törene bizden, ailemizden birisiymişçesine özel konumda katılır. Dinî merasimde, yabancılarla locada seyirci olmamalı, aramıza karıştırılmalıdır. Şah, kurban bayramlarında, Tahran'daki elçimize kurban gönderiyor. Bu âdet, İstanbul'da da uygulanabilir. Ramazan ayında Saraydaki derslere, okunan hatimlere, mevlitlere Osmanlı bakanlarıyla elçi de davet edilmelidir. Özellikle "Hırka-i

Saadet ziyaretinde be-heme-hâl hazır bulunabilse, Allah'ı, Peygamber'i, Kâbe'si, Kur'an'ı bir olan ve aynı Peygamber için yüreği çırpınan bir devletin, bir milletin sefiri Peygamberlerinin hırkasını ziyaret şeref ve ecrinden mahrum olmasa."[477]

Mekke ve Medine'nin hizmetkârlığı, mukaddes emanetlerin muhafızlığı, İslamın herkes için iyilikseverliği, koruyuculuğu hilâfetin temel nitelikleri olduğundan, hilafet makamı da bu itibar ve kuvvetle bütün İslamı toplayabilir. Toplayabileceği İslam nisbetinde kuvveti artar. Bu kuvvetten doğrudan yararlanacak devlet de ilk önce Osmanlı Devleti'dir. Şiilerin, hilafeti tanımadıkları meselesi diğer anlaşmazlıklar gibi mecburen ortaya çıkarılmış siyasi bir durumdur. "Şîîler diyorlar ki Halîfe bizleri İslâm tanımıyor. Biz, onun bu nokta-i nazarını tasdîk etmemek için makamını tanımak istemiyoruz." Oysa bugün böyle bir bakışın olmadığını göstermekle, her sebepten yararlanmak gerekiyor. Hilafet makamının İslamı benimsemesi ve İslamın ona sarılması lazımdır. İslamın hepsine bir evlat olarak bakması, kendini onların mezhep ayrılıklarının üstünde tutması, böylece aralarını bitiştirmesi, her birinin kendisine irtibatını kolaylaştırması, İslamın gücünü artırarak bu ortak kuvveti yönetip elde edilen sonuçtan hepsini faydalandırması, birlik ve bağlılığın kıymetini dikkatlerde tutması, bağları gittikçe takviyesi esastır. "Çok ümid ederim ki [...] şerif Şîîlerin mezhebini tanımak suretiyle kendisini tanıtmak ister ve İngilizler de Osmanlı İran münâsebâtının [ilişkilerinin] esâsını [temelini] sarsmak için böyle bir vaziyyet ihdâsını pek arzu eder. Çünki İslâm ittihad ve i'tilâfı, onu en çok tehdîd eden bu mes'eledir."[478]

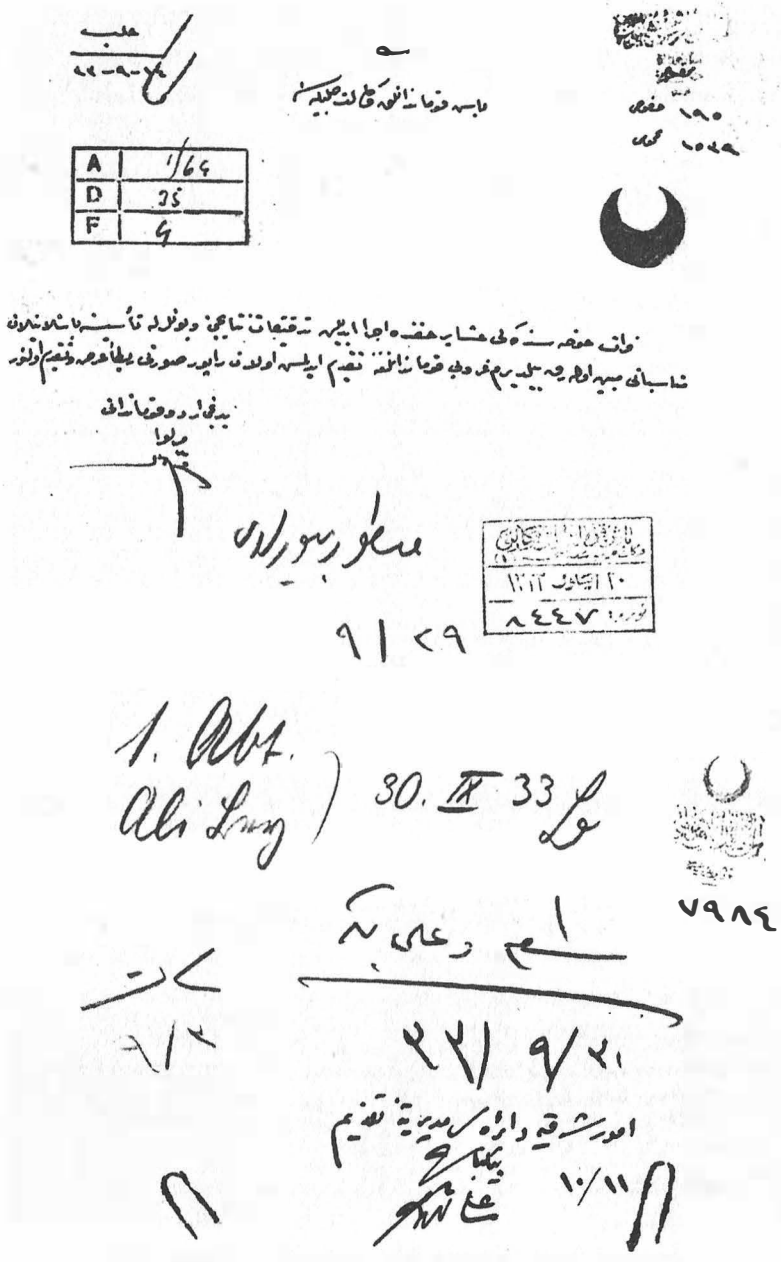
Ruslar; Kirmanşah, Sine ve Sakez'de bıraktıkları az sayıdaki birliklerini de çekerek buraları tamamen boşaltırlar. Savuçbulak'taki birlikleri de aynı şekilde şehri terk etmektedir.[479] Rus kuvvetleri bu çekilme esnasında İranlılara zarar vermemeye özen gösterirler. Kısa süre sonra Hemedan'ı da bütünüyle boşaltıp Kazvin'e gelirler.[480] Bu gelişmeler üzerine hazırlanan Osmanlı-İran tarihi dostluğunun ve ortak çıkarlarının ele alındığı bir rapor * Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'ne takdim edilir.[481]

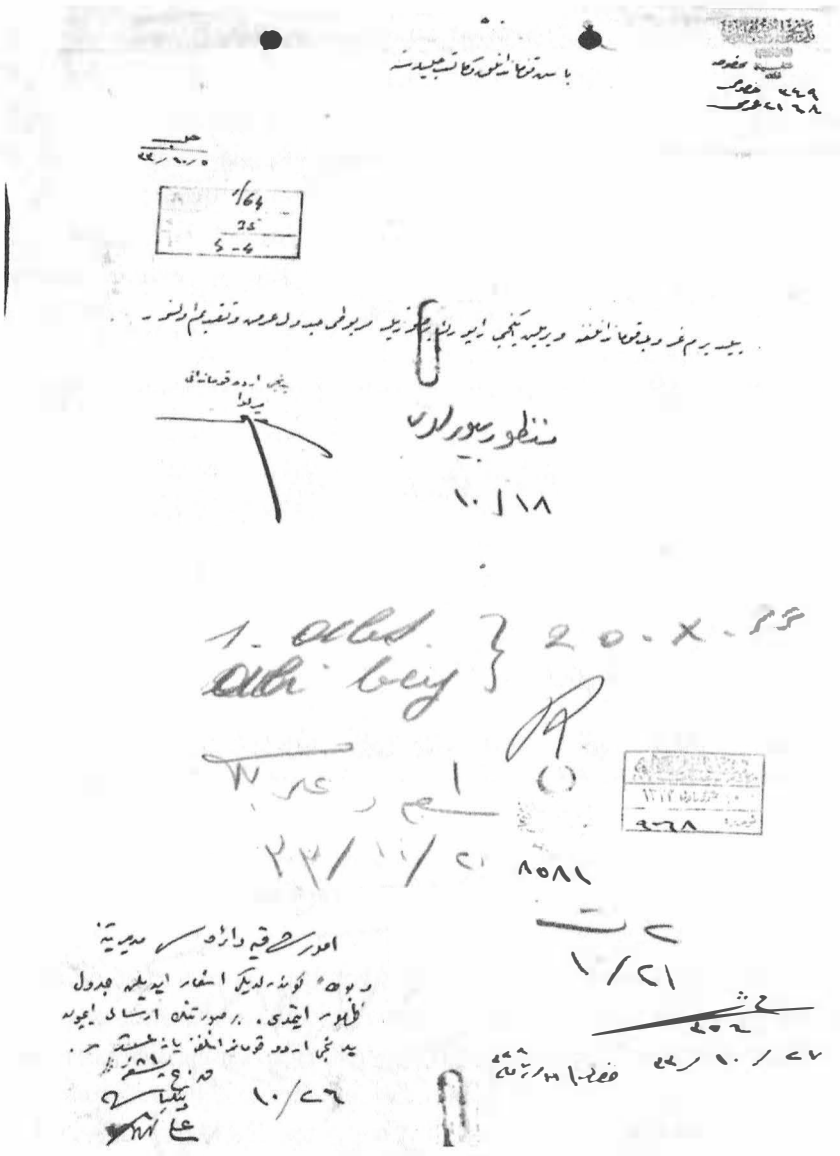
* Bu rapor metni için bkz. Bu kitapta Ek Bilgiler kısmı, "Osmanlı ve İran Menâfi'-i İttihadı".

Rûşeni Bey, aralık ayı başlarında Tahran'a varmıştır. Sınır yakınlarındaki Sencabî aşiretindeyken, Kirmanşah'ta İngilizler ve Ruslar, onu yakalamak için hazırdırlar. Rûşeni Bey'i tanıyan birkaç kişiyi de hapsederler. Bölgedeki aşiretleri iyi tanıyan Rûşeni Bey, "aşiret kuvvetiyle dağlar arasında aşiretden aşirete geçerek açık tehlikeli" bölgeyi geçerken, para ve diğer eşyaları Caferîzâde Bâki Bey, başka yoldan götürmüş, Tahran'da emanetleri kayıpsız teslim etmiştir. Afganlı Prens, yakında Afganistan'a hareket edecektir. Onu yola vurduktan sonra Rûşeni Bey, Caferîzâde Bâki Bey'le beraber Kafkasya'ya geçeceklerdir.[482]

Rus İhtilali'nin ortaya attığı "emeller", İran'da yeni bir "inkılâb" doğurmuştur. Eski Rus ve İngiliz taraftarları mevkilerini kaybetmişler, her yerde Demokratlar hâkim konuma geçmişlerdir. Gazeteler, bir ağızdan serbestçe ilk başlarda yenilenen komitecilerle gelen görevliler, İranlılarla birleşmeye ve eski mezalimle, düşmanlığı ortadan kaldırmaya çalıştılar. İranlılar önce bu beklenmedik iltifatları sevinçle karşıladılar. Birçok şehirde ayaklanıp samimiyetle kucaklaştılar, hülyalara kapıldılar. Çok zaman geçmeden Rus ordularının mezalimi bu gibi samimiyeti ortadan kaldırdı. İran'ın her yerinde, şu anda çapulcu eşkıya halinde yağmalar, tecavüzler, soygunlarla meşguldürler. Yalnızca Tahran bu saldırılara uğramamış haldedir. "Üç dört ay evvel Rus kardaşlığından ve Rus İran ittifakından bahseden vatanperverler, şimdi Ali İhsan Paşa'nın fazâilini [erdemlerini] ve Türk Ordusunun kahramanlığıyla yüksek namusunu yâd etmekle vakit geçirmekdedir."[483] İran'ın her yerinde şimdi, kamuoyu Osmanlı Devleti lehindedir. Bundan yararlanmak, elçiliğin büyük roller çevirmesi, özellikle seçimlerde Osmanlı yanlılarına yardım etmesi "kolay ve mümkün iken" ne yazık ki bu fırsat değerlendirilmemektedir. Rûşeni Bey, raporunun sonunda elçilikte karşılaştığı manzarayı esefle yazmaktan kendini alamaz. "Şu kadarını kemâl-i teessürle arz edeyim ki Tahran'a muvâsalatımın [varışımın] üçüncü pazartesi günü Sefaretimize gitdiğim vakit Sefaretin salonunda maslahatgüzarımızı kumar masasında buldum. Kumar hararetiyle tam iki saat bendenizle görüşemedi."[484]

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal'in, Fırat Havzası'ndaki aşiretler hakkında yapılan incelemeler sonunda hazırlanan raporları, Başkumandanlık Vekâleti'ne 14 Eylül ve 5 Ekim 1917 tarihli takdim yazıları (ATASE, BDH, Kls.1855, D.123, F.4, 4-4).

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal'in, Fırat Havzası'ndaki aşiretler hakkında yapılan incelemeler sonunda hazırlanan raporları, Başkumandanlık Vekâleti'ne 14 Eylül ve 5 Ekim 1917 tarihli takdim yazıları (ATASE, BDH, Kls.1855, D.123, F.4, 4-4).

شماره ۷ ۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۷ سال نخستین ۱۶ تشرین اول ۱۳۳۰ صفحه ۱

خاور

صاحب امتیاز
سید حسن
KHAVAR
Directeur, Propriétaire.
S. HASSAN
Stamboul

هفته یکبار طبع و نشر میشود
قیمت یک نمره ۱ غروش

سرمحرر ومدیر آمور
س ۴۰ . توفیق
اداره‌خانه روبروی پاب عالی
در مطبعهٔ شمس است
نمره سیم ۲۹۵
قیمت اشتراک : سالانه
در اسلامبول ۶۰ مجیدی
« ممالک‌عثمانیه ۷۵ «
« ایماله ۳۵ قران
« حدهٔ ۱۰ دوبیه
« ممالک سائره ۱۷ فرانق

درابن جریده هرقسم مقالات تاریخی وسیاسی وعلمی وادبی درج وازمنافع دول وملل‌اسلامی بحث‌میشود وهیچ مقالات عالم‌منفعه پذیرفته و در انتشار وردان پصاحبش روزنامه ازادست .

قیمت اعلان عادی سطری ۳ واعلان بانك‌وامور صرافی (۵) اعلانات مهتا که درجای حوادث‌درج شود سطری (۱۵) غروش است.

دولت روس بزرگترین دشمن عالم اسلام است

تاکنون صحایف تاریخ عالم وداستانهای دلخراش یك‌خوف روسهارا بالنسبهٔ مسلمانان یاد نشان نداده است . همیشه این دولت‌وملت سیاسی پیشرفتی بمنافع‌خودرا در قتل ، محوونیاهی مسلمانان یافته ، از پامال کردن مقدسات اسلام‌وعالم‌اسلامیت حظ واقرص برند . هیچکدام از دول ومال نصاری بقدر روسها به مسلمانها ظلم . تجاوز واعتساف نموده اند . بقسای دول وملت اسلام را روسها مانع توقیات خود دانسته بهر وسیله دل مسلمانان را خراشیده وبر زخمشان نمك پاشیده اند . کمان نمی‌کنم در زیر این آسمان مسلمانی پیدا شود که از روسها خوش باشد . دول سائره ومعاملاتشان با مسلمانان هیچ نسبتی با معاملات دولت روس ندارد . هر عثمانی . ایرانی . افغانی . مسلمانی را باروسها دشمنی پدر کشتگی در میانست . هر ظلم وجوری که بعالم اسلام تا حال رسیده است ، همه از نهریك روسها وانگشت نشانه آنها است . اگر مقابر مسلمین قدرت تکلم وزبان میداشت ، میدیدیم که چه کونه یك یك تعدی واذیتهای روسهارا شمرده به طعن وشکایت می پرداخت . هزاران عثمانی وایرانی را روسها کشتند ، هزاران خانه ولانه را پریشان کردند . بساط استقلال اسلامیان را یی باکانه از میان بر داشتند . بزرگان دین وعلمای شرع مبین را سراز پر بدار کشیدند از ارکان ، خاندان وطن را کشتند . ممالك وبیار ، نامل مفاخر وآثار جلیلهٔ اسلامی را سرنکون کردند . تجاوز نعرض وعصبیت مسلمانان وروسها از سنوات دالسنه ، همیشه فطرت بیست خود را ابراز می‌نمایند .

هرچه می‌خواهیم لب از شمردن بدسکه لهای آنانه به بندیم وبرهذال را از دسیسه ندهیم ، همیکه معاملات وحشیانه وجارحانه روسها با مسلمانان را بنظر اعتبار ازسرنان رفته از سرنو تجدید مطلع نموده اعمال وبرفتار ایشان را دوباره مینکاریم . مظالم روس در مشهد ویومیاردمان‌حرفه مطهر حضرت ثامن ضامن امام‌رضاعلیه آلاف التحیة والثناء هنوز از خاطرمان نرفته است . اینك ماه محرم می‌آید ودرد دلهای روزگارهای دیرینهٔ مارا تازه میکند . دهچین ماه روسها برادران مارا در تبریز بدار آویختند ، هرجوم منفور خلد آشیان (ثقة‌الاسلام) را همچو هرهای نکردن باوکار مأمورین روس وخیانت خودون بآنه وخاك وطن خود ، روسها آن وجود محترم که مرجع وقبله کاه میلیونها مسلمان بود کشتند . این دفعات بیدا روسها مانند قاتلان حضرت حسین (سیدالشهداء) در روز دهم عاشورا ازنکاب کردم از خدا و خلق بیانکردند . ماکان نمی کردیم که درین عصر بیستم ـ قرن نور وعلم ، عصر دانش و بینش ـ در اروپا کسانی پیدا شوند که توانسته ظلم و تعدیشان

تفرین دلعنت عالم انسانیت واسلامیت را جلب کنند . ایران بیتوانشان‌را روسها خراب و ویران نموده مانند جغد بوم آن خرابه وارها را لانه وآشیانهٔ خود ساخته . دمی نمی کذرد که اهل ایران از شر روسها آنی نشسته یکا روکسب وتحصیل سعادت خودشان مشغول شوند . همینکه از یکجا برون میشوند بجای دیکر رفته رحل اقامت می‌افکنند .

سفاکی وسفاهی ، خدانتر می روسها آنچنان شهرت خاص وعام کشته که همیشه سیاست وکارهای روسهارا اروپائیان بشکل خرس خونخوار تمثیل میدهند ! ایشان در تمام روزنامه هیاهی جدی وهزلی به (خرس شمالی) برده میشود . حقیقة وقتی که خوب بکردار ایشان بنکریم ، خواهیم دیدکه غداری وخونریزی درنهاد وطبیعتشان ، دررك وخونشان آمیخته است . هیچ ملتی ازخون ریختن ، ظلم کردن ، خائن سوختن باروسها برابری نمیکند ! مسلمان ، ارمنی ، یهودی ، وتمام عناصر انسانیت اززوسها بیمناك شدند . استقلال وسعادت تمام ملل وعناصر مختلفه راکورپیها نموده و پامال نموده اند . اهل (لهستان) مردم (اوقرانیا) ، مسلمانان داغستان ، لزکه ، قیرغیز ، قفقاز ، تورکستان ، کورجی ، لاز از ظلم ولعدیات روسها نالانند . ایرانیان واپران را ابتدقدر روسها تباه کرده اندکه تا صد سال دیکر تلافی ضرروزیان ایشان ممکن نیست .

Hâver gazetesi (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınları).

Sayı 7 | 9 Zilhicce 1332 | "İlk Sene" | 16 Teşrin-i Evvel 1330

İmtiyaz Sahibi
Seyyid Hasan
-
KHAVAR
Directeur, Propriétaire.
S. HASSAN

Stamboul

Haftada bir kez basılıp yayınlanır
Tek sayı fiyatı 1 guruş

Hâver

Başyazar ve Yönetmen
S. M. Tevfik

Ofis Bâb-ı Âli karşısında
Şems Matbaası'ndadır
*****
Telefon Numarası: 295

Abonelik fiyatı: Yıllık
İstanbul'da 60 guruş
Osmanlı memleketlerinde 70 guruş
İran'da 75 guruş
Hint'de 10 rupi
Diğer memleketlerde 17 frank

Bu gazetede her tür tarihî ve siyasî ve ilmî ve edebî makale yayınlanır ve İslâmî devletler ve milletlerin çıkarlarından bahsedilir ve kamu yararına olan bütün makaleler kabul edilir ve yayınlanması veya reddedilmesinde gazete serbesttir.
Normal ilan fiyatı her satır için 3 ve banka ve döviz işleri (5) havadis kısmında yayınlanan ??? ilanları her satır için (15) kuruştur.

EK BİLGİLER

Fokyon'un Terceme-i Hâli[1]

Stockholm, 23 Teşrin-i evvel 1917

İsmail Canbolad Bey tarafından İstokholm'e celb edilip [getirtilip] bilâhire emr-i âlileriyle maiyyet-i âcizîde [emrimde] çalışan Fokyon hakkında, Umûr-ı Şarkıyyece kâfi ma'lûmat bulunmaması ihtimâline binâen mumaileyhin [adı geçenin] terceme-i hal ve burada kaldığı müddetçe ahvâli [halleri] ve kendine verilen vezâif [görevler] ve talimat hakkında ber-vech [olduğu gibi] arz-ı ma'lûmat eylerim:

Mumaileyh, 22 Ağustos 1305 [3 Eylül 1889] Dersaâdet'te tevellüd etmişdir [doğmuştur]. Pederi, Kayserili Filib Efendi'dir. Altı yaşında leylî [yatılı] olarak Kadıköy Fererler Mektebine kayd olunmuş ve 12 yaşına kadar (altı sene) orada tahsîle devam, bilâhire 318'de [1902] Galata'daki (Sankt Kevorg) Alman mektebine girmişdir. Almanca tahsîl etdikden sonra, husûsî bir sûretde Rumcayı tahsîle başlamış 322 [1906] senesinde İstanbul'da her sene teşekkül eden Fransız hey'et-i imtihaniyyesinin huzurunda imtihan olunarak Fransa Maarif Nezaretinin tahsîl-i İdadî şehadetnâmesini ahza [almaya] muvaffak olmuş ve 323 [1907] senesinde Roma'ya azimetle [giderek] Petersburg'da "Kredi Liyone" Bankasının şube-

sinde hizmet etmekle beraber, Rusya'nın erbâb-ı ihtilâliyle [ihtilalcileriyle] temasda bulunarak, Rusya ahvâline kesb-i vukufa [bilgi edinmeye] çalışmıştır. 324 [1908] senesinde Türkiye'de husûle gelen [meydana gelen] inkılâb üzerine Dersaâdet'e avdet [geri dönmüş] ve Mekteb-i Hukuka kayd olunmuştur.

325 [1909] senesinde Marum Patrikhanesinin ve Rum Millî Fırkasının ittihaz eylemiş oldukları [kabûl ettikleri] hatt-ı hareket [davranış yolu] hakkında gazetelerde tenkidâta başlaması üzerine İstanbul Rumları arasında nefreti celb etmiş ve bir müddet sonra İttihad ve Terakkî Fırkası a'zâsı beynine [üyeleri arasına] girmiş ve 326 [1910] senesinde Mekteb-i Hukuka devam ile beraber, bil-müsabaka Nafıa Nezaretinin [Bayındırlık Bakanlığı'nın] kalem-i mahsûs tercümanlığına ve Fransızca kitabetine [kâtipliğine] tayin olunmuş ve aynı zamanda "Jöntürk" gazetesinin Türkçe mütercimliğini ifâ etmişdir.

328 [1912] senesinde Mekteb-i Hukukdan aliyyüla'lâ [en üst] derecesinde şehadetnâme ahz ederek, Nafıa Nezaretine yerleşmiş ise de orada kendisi hakkında bile vaziyyet-i mübhem hâsıl olması [belirsiz bir durum oluşması] üzerine istifa ederek Rusya'ya azimet [gitmiş] "Kredi Liyone" Bankasının şubesine girmiş ve Petersburg'daki Tedkikât-ı Şarkıyye Cem'iyyetinin [Doğu İncelemeleri Derneği'nin] neşr eylemekde [yayımlamakta] olduğu Mir-İslâm "Âlem-i İslâm" unvanlı mecmuanın hey'et-i tahririye kitâbetini [yazı işleri kâtipliğini] ifâ etmişdir.

Balkan Muharebesi esnasında Rus matbûât ve siyaset âleminde zuhur eden [ortaya çıkan] münakaşâtda [tartışmalarda], elyevm [bugün] Kerenski'ye en yakın olan ricâl-i siyâsiyyeden [ileri gelen siyasetçilerden] muallim (Vodovezof) ile beraber Balkan Hükûmetlerini iltizâm eyleyen [tutan] Milyokof'un nokta-i nazarına [görüşüne] karşı mücadelede bulunarak (Den) gazetesinde ve (Surinarapiski) unvanlı mecmuada müteaddid [çeşitli] makaleler yazmışdır.

330 [1914] senesi Dersaâdet'e avdet ve seferberlik ilanı üzerine taht-ı silaha [silah altına] alınarak Kânun-ı evvel nihayetinde [aralık ayı sonunda] Mekteb-i Harbiye talimgâhında ta'lim ve Harbiye Nezaretinin emriyle Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti emrine

girmişdir. 330 [1914] Şubat ibtidalarında [başlarında] Rusya'ya girmek içün Romanya'ya gitmiş ise de akîm kalmışdır [sonuçsuz kalmıştır]. Bilâhire başka bir kimse ile teşrik-i mesâî etmek [görüşmek] üzre İsviçre'ye ve oradan 331 [1915] Mayısında, başka bir nâma [isme] aldığı bir Yunan pasaportuyla Paris'e gitmiş ise de bir haftadan ziyade kalmayı muvafık [uygun] görmeyerek, arkadaşını Paris'de bırakmış ve İsviçre'ye avdet eylemişdir [dönmüştür]. Kendisine verilen vazife ile iştigal etmekle [ilgilenmekle] beraber, Zürih'de halı ticaretiyle meşgul olmuş, 1332 [1916] senesinde berây-ı vazife [görev maksadıyla] Dersaâdet'e ve Eylül'den sonra İsviçre'ye avdet etmişdir. Zürih'deki ticaretine devam etmekle beraber, îcâb etdikçe [gerektikçe] hizmet-i Hükûmetle [hükümet hizmetiyle] meşgul olmuş Mayıs 1333 [1917] senesinde sefaret-i seniyyenin [elçiliğin] arzusu üzerine Lozan'da (Rud dö Türki) nâm [adlı] Fransızca mecmuanın te'sîsi ve tahrîrîne [kuruluşu ve yazı işlerine] çalışmış ve 12 Temmuz 1333 [1917] tarihinde İstokholm'e gelmişdir.

İstokholm'e muvasalatından [ulaşmasından] sonra, kendisiyle bir müddet temasda bulunmadım. Ahvâlini tedkik ve emr-i âlîlerini istihsalden [Halini araştırıp ... aldıktan] sonra, yakından tanımaya başladım. Mumaileyh [Adı geçen/Fokyon], cidden zeki, çalışkan olup Fransızca, Rusça, Türkçe, Rumca lisanlarına hakkıyla, Almancaya oldukça vâkıfdır. Biraz İngilizce de bilir. Türkiye ahvâline vâkıfdır. Cesâret-i fikriyesi vardır. Gayesi: İyi yaşamak, temiz giyinmek ve Hükûmet-i Osmaniyye Rumları arasında bir mevki'-i mümtaz [seçkin makam] sahibi olarak iyi bir me'mûriyetde bulunmakdır.

Mumaileyh, İstokholm'de ikameti esnasında en iyi otel olan (Grand Otel) de ikamet etdi ve orada ikamet birtakım kimselerle teması teshîl etdiğinden [kolaylaştırdığından] masrafını verdim. Fokyon, Ruslara Petersburg'da birçok işleri olduğunu ve kendilerine hayırhah bulunduğunu dermiyan ederek [iyiliklerini istediğini anlatarak] pasaport ahzına [almaya] muvaffak oldu ise de pasaport ahzından [aldıktan] sonra bir müddet daha ikameti Rusları şübhelendirmeye başladı. Bittabîî [Elbette] pek ihtiyatkâr [sakın-

gan] hareket etmek mecbûrîyyetinde olduğundan kendisini fazla bekletdirmeği [bekletmeyi] caiz görmedim [uygun bulmadım]. (3.000) Ruble vererek hemen sevk etdim. Mumaileyhe [Adı geçene] verdiğim adreslerden ikisi Müslüman biri Rusdur. Fakat bunlar, Petersburg'da pek mühim adamlar değildir. Bunlar vasıtasıyla muhabere yapamadığı takdirde, kendisi çare arayacak ve hiçbir şeye muvaffak olamazsa Petersburg hakkında isti'mâl edeceği [kullanacağı] ma'lûmatı bizzat getirecektir.

Verilen vazife: Rus Hükûmetinin ne şekilde bulunduğu, kuvveti, âtide [gelecekte] alabileceği vaziyyetler, harbe daha ne kadar devama muktedir olduğu, Kafkas cephesi kuvvetleri vesairedir. Hareketi yirmibeş gün kadar oluyor. Henüz bir cevap alamadım. Ma'mafih bu gibi mesâilde [meselelerde] isti'câl [acele etmek] de caiz değildir. Kendisiyle Kredi Liyone Bankası vasıtasıyla muhabere-i âdiyyede [alışılmış haberleşmede] bulunabileceğim. Mumaileyhi, gelen hey'etle temasda bulundurmamak da îcâb etdiğinden [gerektiğinden], sür'at-i sevki [acele gönderilmesi] lazım idi. Avdet etmemek veya edememek [Dönmemek veya dönememek] ihtimâlleri vardır. Fakat her halde avdetini [dönüşünü] kaviyyen ümîd ediyorum. Zira İstanbul'a dönmek istiyordu. Bu arzusunu vaad etdim. Avdetinde [Dönüşünde] arz-ı ma'lûmatla emr-i âlilerine göre hareket edeceğim ma'rûzdur.

İmza
(Mehmed Ali)

Turan'ın İstiklâliyeti[2]

Sözüme başlamazdan evvel, devamı günden güne felâket-i beşeri intâc eden [insanlığın felaketini doğuran] harb-i umûmîye hitam [son] vererek, yerine bütün milletlerin refah ve saadetini teşkîl edecek devamlı bir sulhün te'sîsini ihzar [hazırlama] emeliyle İstokholm'de çalışmakda olan sosyalist, muttasıf [nitelikli], bî-taraf erbâb-ı kalem [tarafsız yazarları] ve inkılâbcıları ve matbuâtı ve bunlara âgûş-ı şefkatini [şefkatli kucağını] açan, misafir-nüvaz [misafirperver] hukukperver oldukları bütün dünyaca müsellem olan [kabul edilen] İsveç kavm-i muhteremini ve sevimli büyük ruh ve kalpli haşmet-penâh İsveç kral-ı muazzamını ve erkân-ı Hükûmetini, reisi ve murahhası [delegesi] bulunduğum Rusya'daki kırk milyonluk İslâm Turan yani Buhara, Hive, Fergana, Türkistan, Kırgız, Türkmen, Tarancı milletleri İstiklâl Komitesi nâmına samimî bir ruh ve vicdanla selamlar ve Komite tarafından ittihaz edilen [alınan] mukarrerât-ı âtiyeyi [aşağıdaki kararları] hukuk-ı beşer [insan hakları] ve istiklâl-i milel [milletlerin bağımsızlığı] esâsât-ı aliyyesine [yüksek esâslarına] göre in'ikad edecek [bağlanacak] bir sulhün takarrürü [kararlaştırılması] içün bi-hakkın [hakkıyla] sarf-ı mesâi etmekde bulunan Beyn-el-mi-

lel Sosyalist İskandinavya Merkez Komitesi hey'et-i idâresine ve mensûbîn-i muhteremesine ve bütün erbâb-ı muttasıfın enzârına [görüşlerine] takdîm eylerim.

Bütün mahkûm milletler gibi Rusya'da mütemekkin [yerleşik] kırk milyonluk İslâm Turan âlemi de harb-i umûmîye nihayet verilmesine ve bütün milletlerin el ele vererek bir daha bu gibi umûmî bir belanın tahaddüs etmesine [meydana gelmesine] hizmet edecek esbaba [sebeplere] sûret-i kat'iyyede tevessül ile [mutlaka başvurularak] hukuk-ı beşer ve istiklâlât-ı milel esâsât-ı aliyyesine müstenid [dayanan] ciddî ve bî-taraf bir sulhün in'ikadına sabırsızlıkla intizar etmektedirler [beklemektedirler]. Bu sûretle umûmî ve ebedî beyn-el-milel [milletler arası] bir sulhün te'sîs edebilmesi imkânını gören Turan İstiklâl Komitesi ileride ve her halde in'ikad edecek olan sulh konferansının ve hatta inkılâbcı Rus Hükûmet-i cedîdesinin [yeni hükümetinin] ezmine-i mechûle [bilinmeyen zamanlara] ve bizi milletler arasında pür-mefâhir [övünülecek], pür-şân ü şeref, medenî bir mâzîye mâlik olduğu Avrupaca ma'lûm olan Turan'ın –yani Hive, Buhara, Fergana, Türkistan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tarancı milletleri Hanlıklarının– yarım asrı mütecâviz [aşkın] bir müddet, bizi Çarizm tarafından imha edilmiş o kadîm ve mukaddes istiklâllerinin iâdesini ve ileride in'ikad edecek olan sulh konferansınca tanzîm edilecek [düzenlenecek] sulh şerâitine idhal ve tervîci [geçirme] esbâbının şimdiden istikmâline [tamamlanmasına] muâvenet [yardım] buyurmasını İskandinavya Merkez Komitesi hey'et-i idâre-i aliyyelerinden kemâl-i ihtiramla taleb ve bu talebimizde ısrarı mukaddes bir vazife bilmişdir.

Âlem-i medenîyyet ve insâniyetce ve hatta Rus inkılâb Hükûmetince hafî [gizli] değildir ki Turan, medenî bir mâzîye mâlik olup, yarım asr evveline gelinceye kadar imtidâd eden [uzayan] o istiklâl-i mâzîde Turan'da İbn-i Sina gibi filozoflar, hakîmler [âlimler]; Uluğ Beyler gibi müneccimler [astronomlar], riyâzîler [matematikçiler]; İsmail Buharî, Necmeddin Kübra, Bahaeddin Nakşibendî gibi tasavvuf ve ahlâk âlimleri, binlerce şâirler yetişmiş ve bu zevâtın [kişilerin] âsârından [eserlerinden] Avrupa mahâfil-i aliyyesi [yüksek mahfilleri] de pek çok istifâdeler etmişdir.

Turan'da elyevm bile müessesât-ı medenîyye ve sınâiyyesi [sınaî medenî ve müesseselerimizin] yüzde seksen nisbetinde Rus fabrikalarına ve yüzde yirmi nisbetinde Avrupa fabrikalarına mevadd-ı ibtidâiyye [hammaddeler] vermekde ve Şarkın en nefîs mensucat [dokumalar] ve ma'mûlâtı Turan fabrikalarında ihzâr edilmekdedir. Böyle medenî bir mâzî ve hâle mâlik olan Turan, Rus Çarizm Hükûmeti tarafından gayr-i meşrû' ve gayr-i medenî bir sûretde gasb ve Rus haritasına bilâ-suâl [sorgusuz] ilave edildiği günden beri, Turan'da vaz' ve tatbîk olunan kavanînin [kanunların] başlıcaları bervech-i âtidir.

1. Turan, askerî ve örfî idâreye tâbidir.

2. Turan'da Şimâl Türklerinin ikameti ve arazi satın alması ve şimâl matbûâtının Turan'a duhul [girmesi] ve intişarı [yayılması] memnû'dur [yasaktır]. İstanbul, Hicaz, Mısır matbûât ve resâil-i ilmiyenin [ilmî dergilerin] ve İslâm seyyah tâcirlerin Turan'a girmesi memnû'dur.

3. Hilâfet-i İslâmiye nâm-ı aliyyesinin hutbelerde zikri kat'iyyen memnû'dur.

4. Turan, Duma'ya a'zâ intihâb [üyeler seçme] hakkına mâlik değildir.

Görülüyor ki Rus Hükûmeti, Turan'ı yed-i gasbına [zorla eline] geçirmek hususunda istiklâlât-ı milel ve hukuk-ı beşer esâsâtına ne derece tecavüzde bulunmuş ise medenî, mazlum, mutî'[sadık] mukaddes Turan'ı idâre hususunda da o derecede hukuk-ı beşer ve ahkâm-ı meşrû'tiyyet [meşrutiyet hükümleri] hilâfında hareket etmişdir. Rus Hükûmeti, Turan'ı işgal etdiği esnada Çarizm askerinin yapdığı fecâyi' [felâketler] ve katl-i âmmlar [kılıçtan geçirmeler], o zaman Avrupa matbûâtında pek kısa fıkralarla zikr edildi. Bu katl-i âmmların yakından şâhidi olup Rus ordusuyla o zaman birlikde bulunan bir Amerikalı muharrir [yazar], –Hive Seyahatnâmesi– musavver [resimli] bir kitabı ve katl-i âmmlar fecâyi'ini hâvî [içeren] birçok fotoğrafları berây-ı insâniyyet [insanlık için], enzâr-ı medenîyyete [medeniyetin bakışlarına] arz etmişdi. İrtikâb olunan [girişilen] bu katl-i âmmların Hazreti İsa'nın rûhâniyyet-i kudsiyyesini rencîde edecek bir tarzda icrâ' edildiğini muharrir-i mumaileyh kitabında zikretmişdir.

Burada şu hakikati dahi kemâl-i ehemmiyyetle kayd ve refîk [dost] bir gözyaşıyla âlem-i medenîyyet ve insâniyyete arz ederim ki Japon Harbini müteakib Rusya'da tulû' eden [ortaya çıkan] Meşrû'tiyyet güneşinin neşretdiği hürriyyet ve müsâvât [eşitlik] ziyalarından [ışıklarından] kısmen olsun, Turan mahrûm bırakıldığı gibi maa-t-teessüf [ne yazık ki] Rus inkılâb-ı âhirinden sonra, vaktiyle Çarizm mezâliminden Çin'e hicret ve bu inkılâbın müstenid olduğu esâsâtdan istifâde etmek ve vatana kavuşma emeliyle Turan'a avdet eden seksenbin Kırgız ile Şimâlin Simperçinski oblastına tâbi Yedisu vilâyeti ahâlîsinden ikibin beşyüze karîb [yakın] Kırgız ve Türkistan'dan ellibini mütecâviz aile-i ma'sûme, Ruslar tarafından aç bırakılmış ve kılıçtan geçirilmişdir ki maa-t-teessüf Rus Hükûmet-i hâzırası da gözü önünde cereyan eden bu vukuâta bîgâne [kayıtsız] kalmışdır. Elyevm Hükûmet-i hâzıra zamanında Türkistan'da yapılan taaddiyâtı [saldırıları] bî-taraf Rus matbûâtı bile her gün neşretmekde ve âlem-i medenîyyete ilan etmektedir. Binâen-aleyh Turan, Rus Hükûmet-i sâbıka ve cedîdesini esâret ve keyfî idâresiyle, artık tahammül-fersâ [tahammül bırakmayan] bir hâle geldiğinden sâir [diğer] milletler gibi Turan'ın da kendi mukadderâtını kendisi idâre etmek ve istiklâline sahip olmak hususunda Avrupa medeniyyetinin ve matbûât-ı muhteremesinin, [değerli basınının] be-tahsis [özel olarak] İskandinavya Merkez Komitesinin mazhar-ı muâvenetini [yardımlarına kavuşmayı] istirhama kendisinde bir hak görmekdedir. Ve bütün Turan efkâr-ı umûmiyyesi [kamuoyu] bu merkezdedir.

Bunun içün; Komitemiz:

1915'te murahhasları vasıtasıyla Avrupa Devletlerine ve Amerika Hükûmetine 1916'da Lozan'da in'ikad eden Milel-i Mahkûme Konferansına müracaatda bulunmuş ve 1917'de İstanbul'da Fransız lisaniyle münteşir Osmanişer Loyd gazetesinin 109 numrolu ve 17 Nisan tarihli nüshasında zirdeki [aşağıdaki] tebligatını [bildirisini] ilan etmişdir.

"Asya-i Vusta [Orta Asya] kabâil-i Türkîyesinin [Türk boylarının] yani Buhara, Hive, Fergana, Türkistan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tarancı memleketlerinin mümessilleri, erbâb-ı ihtilâlin kendi

memleketlerinin muhtâriyyetini te'mîn etmeleri şartıyla, onlara müzâherete mütemayildirler [yardım etmeye isteklidirler]. Onlar bu şartla Petersburg'u merkez-i siyasîleri olmak üzre tanıyacaklardır."

Komitemiz, bu kerre dahi bâlâdaki [yukarıdaki] ilanını ve âtideki ma'rûzâtının [sunularının] İskandinavya Merkez Komitesine ve ileride in'ikad edecek sulh konferansına tevdî'i içün komite nizamnâmesinin [tüzüğünün] kırkikinci maddesinin âcizlerine salâhiyyet-i tâmme [tam yetki] bahş eylemekde olduğunu beyâna ve o beyânâtın şu sûretle takdîmiyle kesb-i şeref eylerim. Şöyle ki;

Komite nâmına

"Muhterem İskandinavya Merkez Komitesinin vesatet [aracılığı] ve muâvenetiyle hukuk-ı beşer ve istiklâlât-ı milel esâsâtına müstenid, ileride ve her halde in'ikad edecek bir sulh konferansında Petrograd'ı merkez-i siyasî tanımak şartıyla Turan halkları istiklâllerinin (federasyon republik) şeklinde iâde ve ihyâsını Rusya Hükûmetinden taleb ve bu talebinde ısrar ve Turan serbest ve müstakil olmadıkça devamlı ve esâslı bir sulhün te'sîsi adîm-ül-imkân [imkânsız] olacağından, bu husus te'mîn edilmediği takdirde ileride Turan'da maa-t-teessüf zuhur edeceği muhakkak olan dehhâş-ı nâire-i harbin eskalinden [harbin dehşet saçan alevinin ağır yüklerinden] tevellüd edecek [doğacak] mes'ûliyyetin, konferans hey'et-i celîlesine ve mensûb olduğu milletler ve Hükûmetlere ve Merkez Komitesi hey'et-i idâresine aid olacağını arza ictisâr [cür'et] ve Komite nâmına âlem-i medenîyyet ve insâniyyet muvacehesinde [önünde] eğilerek ihtiramâtımı [hürmetlerimi] takdîm eylerim.

İstokholm, 29 Teşrin-i evvel 1917
Turan İstiklâl Komitesi Reisi ve Murahhası
Kulcalı Abdülaziz

Moskova'da Münteşir "İL" Nâm Müslüman Gazetesinin 9 Kânun-ı evvel 917 Tarih ve 91 Numrolu Nüshasından[3]

Halk Komiserliği Reisi "Lenin" tarafından Müslümanlara hitâben neşredilen beyannâme bervech-i âti terceme olunur:

"Rusya ve Şarkda kâin [bulunan] bilcümle Müslüman emek-dârlarına"

Arkadaşlar, kardaşlar!

Rusya'da büyük büyük hadiseler cereyan ediyor. Diğerlerinin memâlikini [memleketlerini] kendi aralarında taksim içün başlanmış olan kanlı muharebenin sonu yakınlaşıyor. Bütün dünya halkının kuvve [gücünü] ve mesâîsini [çalışmalarını] kendilerine mal etmiş olan canavarların tahakkümleri devrilmek üzredir. Rus ihtilâli darbesiyle eski esâret binası sallanmaya başladı. Cebr ü şiddetin son günleri yakınlaşdı.

Bunlara bedel erbâb-ı mesâînin [çalışanların], zahmetkeşlerin [emekçilerin] ser-bestî ve âzâde-gîye [serbestliğe ve hürriyete] erişmek günleri doğuyor. Bir ihtilâlin başında Rusya'nın amele ve köyleri hâkimiyyeti, halk komiserliğinin İstişare Meclisi kaim oluyor [yerine geçiyor]. Rusya'nın her tarafında ihtilâlci amele, asker ve köylü meclisleri kök salmışdır. Memleketde hâkimiyyet halk elin-

dedir. Rusya'nın emekdar halkı, şerefli sulh ile hürriyyet-i müktesebenin [kazanılan özgürlüğün] te'yidini istiyor. Bu mukaddes dilekde Rusya yalnız olmayıp, Rus ihtilâli elde edilen âzâdegîye Garb ve Şarkın bilcümle erbâb-ı mesâîsi dahi iştirâk etmektedir. Avrupa'nın muharebeden bîzar [bezmiş] olan halkı, sulh taleb ederek bize ellerini uzatıyorlar. Garbın amele ve askeri sosyalizm bayrağı altında imperyalizm kalesini muhasara ediyorlar. Uzaktaki Hindistan, Avrupa canavarlarının "medeniyyeti" ile asırlardan beri ezilen Hindistan'a ihtilâl bayrağını kaldırıp kendi vekillerinin İstişare Meclisini akd eyledi.

Halkı; ezici, yağma edici sermayedarân hükümranlığı yıkılıyor. Bastıkları yer yanmakda ve ateş içinde kalmakdadırlar.

Bu vekayi'-i azîme [büyük olaylar] karşısında biz, size Rusya ve Şarkın erbâb-ı mesâîsi ve hissesiz bırakılan Müslümanlarına müracaat ediyoruz.

Rusya Müslümanları, Volga boyu-Kırım-Sibirya Tatarları, Kırgızlar, Türkistan Sartları, Za-Kafkas Türk-Tatarları, Çeçenler ve *tavalid cibaliye* Tatarları: Sizin camileriniz, ma'bedleriniz, dininiz, millî ve medenî müessesâtınızın serbestî, taarruzdan ma'suniyyet [dokunulmazlığı] ve kudsiyyeti tanılacaktır.

Siz, hayat-ı milliyenizi hiçbir tarafdan mümanaat görmeksizin [engellenmeden] kemâl-i serbestî ile tatbîk ediniz. Bu bâbda tamamen hakkınız vardır. Bilmelisiniz ki Rusya akvâm-ı saire [diğer milletler] hukuku gibi sizin hukukunuz dahi amele, asker ve köylü meclisinin kuva-yı metîne-i ihtilâliyesiyle muhafaza edilecekdir. Siz dahi bu kuva-yı ihtilâliye ile onun Rusya'da hüküm sürmesine yardım ediniz.

Şark Müslümanları, İranlılar, Türkler, Araplar, Hindliler! Şimdiye kadar sizin hayat ve emvâlinizi imha ve yağma eden canavar Avrupalılar, harb ve vega [kargaşa] ile sizi kendi beynlerinde taksim etmek istiyorlar.

Çar Hükûmeti zamanında yayılıp bil'âhire Kerenski tarafından te'kid edilen Türkiye ve Boğazlara dair muahedât-ı hafiyenin [gizli anlaşmaların] bugün yok edildiğini ve hükmü bitirildiğini ilan ediyoruz. Rusya Cumhûriyeti ile onun Hükûmeti olan Halk Komiser-

liği, diğerlerinin yerini almaya [...]. İstanbul, Müslümanlar elinde kalmalıdır. Ve keza İran'a dair Rusya ile İngiltere arasında yapılan muahedâtın dahi hükmden sâkıt [hükmü kalmamış] olduğunu ilan ediyoruz. Harekât-ı harbiye biter bitmez, İran'dan Rus askeri çıkarılacak ve İranlıların hâkimiyyet ve serbestîleri te'mîn edilecektir.

Türkiye'nin taksimi ve kendisinden Ermenistan'ın "cebren alınmasına" dair muahedâtın da yırtıldığını ilan ediyoruz.

Sizin, kulluk ve esâretde kalmaklığınız, Rusya İhtilâl Hükûmeti tarafından değil, belki Avrupa'nın canavar ve müstebîd [despot] Hükûmetlerinden sizin vatanınızı kendilerine mal edenler tarafındadır.

Siz, bu canavarları üzerinizden atınız. Bilcümle dünya halkının imperyalistlere karşı durdukları bir günde ve harekât-ı ihtilâliyenin bütün âleme intişar eylediği bir zamanda ve yabancıların tasallutuyla [saldırısıyla] ezilen Hind Müslümanlarının cabbar hükümdarlarına karşı ihtilâl eylediği bir âvâmında sâkin ve sâkit durmak layık değildir. Dikkati kaçırmayınız. Asırlardan beri omuzlarınıza yıkılan yükleri atınız. Kendi vatanınızdan onlara zerre kadar bir yer vermeyiniz. Siz, kendi memleketinizde kendiniz sahip olmaya, vatanınızı, hayatınızı dilediğiniz vechle [şekilde] tanzîm etmeye [düzenlemeye] layık ve haklısınız. Mukadderatınız kendi elinizdedir.

Arkadaşlar, kardaşlar!

Biz, nâmuskâr demokrasi sulhe doğru varıyoruz. Bayrağımız, mazlum halkın hürriyyet bayrağıdır.

Rusya Müslümanları!

Şark Müslümanları!

İşte bu teceddüd eden [yenilenen] tarîk-i hayatda [hayat yolunda] sizin yardımınızı bekliyoruz.

Halk Komiserliğinin Umûr-ı Milel A'zâsı – Jugaşeveli Etaliye
Halk Komiserliği Reisi – V. Ulyanin (Lenin)

Beyannâme[4]

İstokholm Konferansı hey'et-i icrâiyyesi, bî-taraf memleketler sosyalist fırkalarına [partilerine] mensûb a'zâsını şimdiye kadar mezkûr [adı geçen] hey'etine muhtelif murahhaslar tarafından takdîm edilen muhtıralara bir netîce teşkîl etmek üzre, Enternasyonale dâhil bil-umûm sosyalist teşkîlatının mazhar-ı muvâfakatları olacak mahiyetde bir muayyen tekâlif-i sulhiyye [belirlenmiş barış teklifleri] düsturu [kuralı] tanzîm etmeye me'mûr etmişdir [görevlendirmiştir]. Bunun üzerine İsveç, Norveç, Danimarka ve Hollanda sosyalist fırkaları, Avrupa'yı tamamiyle mahv ü ifnâ [mahv ve yok etme] ve anâsır-ı hâzıra ve müstakbeleyi [şimdiki ve yarınki unsurları] bir asr içün [...] etmek isti'dâdında olan [eğiliminde olan] muharebe-i umûmiyyenin bir an evvel hitâma ermesini [sona ermesini] teshîl etmek emniyyesiyle [kolaylaştırmak inancıyla] telkînât-ı atiyyede bulunmayı vecîbeden addeylemiştir [görevden saymıştır]. İşbu vesîkanın mes'ûlleri düvel-i muhâsamanın [düşman devletlerin] hiçbirini tamamiyle tatmin etmeyeceklerine vâkıfdır. Fakat a'zâsı oldukları "Enternasyonal"e karşı der-uhde eyledikleri [üstlendikleri] mes'ûliyyete ibtinâen [dayanarak] ve bil-umûm insâniyyetin işbu kıtâl-i umûmîden [dünya savaşından] bîzar olduğuna ve siperlerdeki asâkirin [askerlerin] müstehak olmaksızın dûçâr ol-

dukları [tutuldukları] elem ve mezâhimi [sıkıntıları] tenkis [azaltma] yolunda vâki' olan her teşebbüs-i şahsîyi takdîs edeceklerine kanaat-i kâmilesi olan mütehassis bir ferd-i vicdan musaffâsiyle [saf vicdani hislenişiyle] işbu düstûr-ı hilmi [sert olmayan kuralları] vücûda getirmişlerdir.

Üç seneden beri iki muazzam ordu cephelerde karşı karşıya mehâbet-efzâ olmakdadırlar [korkunçlaşmaktadırlar]. Ve her birinin nöbetle bugünkü muzafferiyeti yarınki mağlubiyetini ta'kîb eylemekdedir. Nitekim ne Fransa giriftâr-ı izmihlâl olmuş [yokluğa tutulmuş] ne de Avusturya dûçâr-ı inkısâm ve inkırâz bulunmuşdur [bölünmüş ve bitmiştir]. İngiltere, daima metîn, Almanya ise ondan daha az mukavemetli değildir. İşbu ahvâle nazaran ne 1917 senesinde ne de 1918'de ve daha ileride tarafeyn-i muhâsımînden [düşman taraflardan] birinin gâlib veya mağlub mevki'inde bulunacağı müsteb'id [uzak] değildir. Sanki halk ifnâ-yı beşer [insanlığı yok etmek] maksadiyle bir teşkîlat-ı sınaiyye vücûda getirmiş ve vücûdundan yapdığı âhenîn [demirden] kale önünde gençliğinin şükûfe-i nevbaharı [ilkbahar çiçeği] mahv ü tebah [mahv ve harap] olub gitmekdedir.

Muharebe-i hazıra, münazaaya [çekişmelere] sebebiyyet veren muammânın hiçbirisini halletmemişdir. Ve elyevm bir netîceye vasıl olmadığı gibi ileride olması da muhtemel değildir. İntâc eylediği [meydana getirdiği] yegâne saadet Rusya'yı Çarlığın pençe-i zulm ve istibdâdından tahlis etmiş [kurtarmış] olması ve vücûda getirdiği inkılâbın, sulhün bir an evvel akdine hâdim olmuş [yaramış] bulunmasıdır. Muharebe-i hâzıranın siyasî ve iktisadî münazâanın [çekişmelerin] hal ve tesviyesine [düzenlenmesine] bir çare teşkîl etmediği anlaşılmış ve unf ü şiddete (cebir ve şiddete] mukabil hukuk-ı adl ve insâniyyetin kaim olması [ayakta durması] lüzumunu artık âlemin derk eylediği [anladığı] tebeyyün etmişdir [ortaya çıkmıştır].

Bil-umûm münâzaun-fih [tartışmalı] mesâilin [meselelerin] hükm ü tavassut-ı dostâne tarîkiyle [dostâne ara bulma yoluyla] hal ve tesviyesi zamanı hulûl eylemişdir [gelip çatmıştır]. Ahâlî beyninde iki cins sebeb-i harb olan usûl-i himâye ile millet-i müsellâha

[korunma yöntemiyle silahlanmış millet] nazariyelerinin mahv ü ifnâsına ma'tuf bir politika ta'kîb edildiği sûretde bâlâda mezkûr düstûrun şimdiden kemâl-i muvaffakiyyetle tatbîki mümkün olur. Bütün milliyetlere menâfi'-i umûmiyye [kamu yararı] hudûdu dâhilinde iktisaden tekâmül ve inkişâf etmeleri [gelişip meydana çıkmaları] imkânı bahşedilmelidir. Muhtelif milletlere mensûb sosyalistlerin ilk yapacakları iş, beyn-el-düvel [devletler arasında] terk-i silah usûlünün kabûlü gayesini istihdaf etmelidir [hedef tutmalıdır]. Düvel-i muhâsama işbu nikat-ı esâsiyyenin [esâsla ilgili] kabûlünde ittihâd-ârâ [fikir birliği] etdikleri takdirde bütün milliyetlerden müteşekkil hey'et kendiliğinden hâsıl olacaktır. Vâkıa bidâyette [başlangıçta] ba'zı nevâkıs [eksiklikler] ve kusur zuhur edecek ise de her milliyete kendi hudûd dairesi dâhilinde inkişâf etmek hakkı bahş ve te'mîn edilmiş olacak ve bu sûretle akd edilecek sulh, galibden mağluba bil-ıztırâr [zorla] kabûl etdirilmiş bir sulh olmayıp te'lif-i beyn müsâlâhası [uzlaştırma barışı] olacaktır. Bu müsâlâha muharebeden evvelki halin iâdesi ve cidâl-i umûmiyyenin [dünya savaşının] müsebbibi olan ba'zı münazâatın [çekişmelerin] halli ile harpten evvelki hâlin esâsâtına müstenid olabilir. Bu da taksimatsız ve ilhaksız bir sulhdür. Milliyetlerin hürriyyetlerini kâfil olan [üstlenen] ve daire-i nüfûz ve siyasetleri dâhilinde serbestçe inkişâf etmeleri imkânı bahşeden bir sulhdür. İşbu telkînât akd edilecek bir sulhün te'lif-i beyn müsâlâhası olmak esâsından [...] etmişdir. Şimdiye kadar Belçika ve Alsas Loren mesâili müzakerât-ı sulhiyeye bir mânia teşkîl edebiliyor idi. "Enternasyonal" a'zâsı beyninde bu bâbda husûle gelecek i'tilâf-ı sulhün akdini ta'cîl edebilir [hızlandırabilir]. Binâen-aleyh böyle bir i'tilâfın husûlü kesb-i zarûret ediyor. Balkanlar, Lehistan gibi arazi mesâili ise bil'âhire muâhede-i sulhiyenin esnâ-yı müzâkeresinde bir sûret-i tesviyeye rabt edilir [bağlanır]. Mesâil-i milliyenin halli, muâhedenin akdini dûçâr-ı te'hir etmemelidir [erteletmemelidir]. Bir mesele-i milliyenin tesviyesi hakkında muâhede-i sulhiyenin esna-yı müzakeresinde i'tilâf hâsıl olmadığı takdirde, mezkûr meselenin münâkaşasını umûr-ı hâriciyye [dışişleri] encümenine havâle etmek mümkündür. Bundan mâ-adâ [başka] Çanakkale Boğazları, Bağdat mesâîli devlet-

lerin Anadolu'da ve müstemlekelerdeki menâfi'i, İran'ın vesayât-ı iktisadiyeden halâsı gibi ba'zı mesâil-i iktisadiye vardır ki bunlar [...] "milliyetlerden müteşekkil hey'et" esâsâtına müteferri'dirler [ilgilidirler]. Ve bununla beraber bil'âhire halledilebilirler.

"Şerâit-i Umûmiyye"

1. İlhaksız sulh: Yani Avrupa'da ve müstemlekelerde [sömürgelerde] işgal edilen arazinin kâffesinin bi-tamâmihâ [eksiksiz] tahliyesi ve işbu arazinin muharebeden evvel sahibi olan devletin bunun üzerinde tamâmi-i mülkiye [toprak bütünlüğünün] ve istiklâliyesinin iâdesi.

İşbu nazariyenin mevki'-i tatbîke vaz' edilmesi, mezkûr arazide sâkin ahâlînin matlab-ı âmâli [arzuladıkları talepler] nazar-ı dikkate alınarak esnâ-yı iâdede hudûdlarında ba'zı tashîhât (düzeltmeler) icrâ'sını mâni' olamayacaktır.

2. Tazminatsız sulh: Bu prensibin tatbîki de Lahey Konferansı mukarrerât-ı mahsûsası hilâfına olarak esnâ-yı harbde vaz' edilen [konulan] ba'zı tekâlif-i harbiyyenin [harp vergilerinin] iâdesine mâni' teşkîl edemeyecektir.

3. Tahrib edilmiş memleketin menâfi'i bu sûretle hareketi îcâb eylediği takdirde beyn-el-milel toplanılacak nukud [para] ile tahribatın ta'mîr ve tecdidi [yenilenmesi].

4. Hürriyyet-i milliyeyi esâs ittihaz ederek, bu esâsâtın dairesinde milliyet mesâîlinin halli. İdare-i ... milliyelerin beyn-el-düvel tahdîd ve tanzîmi [sınırlanıp düzenlemesi] ve bir muhtelit [karma] divân-ı âli canibinden [yüce divan tarafından] işbu ahkâmın mer'iyyetinin [yürürlüğünün] taht-ı te'mîne alınması [sağlanması]. Muayyen ve ma'lûm bir milletin meskûn olduğu memâlikden, her biri başlı başına siyasî idâre-i muhtariyyeler teşkîl edebilecektir. Ve mezkûr idâreler daireleri dâhilinde ekalliyyetde [azınlıkta] kalan kısım halkının hürriyyet-i mezhebiyesini her türlü halelden masûn etmekle [korumakla] mükellefdir.

5 [... ... ...] "İstokholm" ve "Bern" mukarrerâtı vechle hukuk-ı amelenin te'mînatı.

6. Vekayi'-i harbiyye dolayısıyla bil-umûm siyasî cinayât [cinayetler] ve cünha [küçük suç] faillerinin afv-ı umûmîye mazhar olması.

"Şerâit-i Husûsîyye"

Belçika'nın siyasî ve iktisadî istiklâlinin tamamiyle iâdesi. Flander ve "Valoni" [...] muhtâriyyet-i mezhebiyesinin te'mîni. Kavâid-i beyn-el-milele mugayir [milletler arası kurallara aykırı] bir sûretde tarh ve cibâyet edilmiş [konulup alınmış] bil-umûm tekâlif-i harbiyenin red ve iâdesi. Almanya Hükûmetinin esâsını resmen kabûl etdiği tazminatın mikdarının Lahey Konferansına havâle edilmesi. Sulhün akdinden Alsas Loren meselesinin ahâlînin re'y-i âmmına [genelin oyuna] müracaatla halli.

Siyasî ve iktisadi istiklâliyete mâlik Sırbistan'ın ihyâsı ve bunun Karadağ'a ilhakı ve beyn-el-milel nukûd ile tahribatın tamiri. Ve bunun Yunanistan ile beraber Selanik Limanına serbesti-i nakliyyâtının te'mîni. Selanik'in işbu üç alâkadar Hükûmetin taht-ı idâresine vaz'ı. Vardar nehrine kadar Şimâlî Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakıyla Bulgarların âmâl-ı milliyelerinin tatmini. Müstakil ve hür bir Lehistan'ın te'sîsi. Mezkûr kıt'anın iktisadî inkişâfı ile Musevîler gibi ekalliyyetde kalan mezheblerin muhtarî idârelerinin taht-ı te'mîn edilmesi. Rusya'daki milletlerin her birine ayrı ayrı idâre-i muhtariyyeler bahşedilmesi ve bunların Rusya Cumhûriyet-i Müttehidesi [Birleşik Rusya Cumhûriyeti] dâhilinde kalması, ekalliyyetin hukukunun muhafazası. Rusya Cumhûriyetine masâff [harp] olarak Finlandiya'nın istiklâliyeti. Avusturya dâhilindeki Çeklerin, Avusturya ile bir Hükûmet-i müttehide teşkîli. İtalya'ya iâde edilen Macaristan'daki İtalyan kazalarına hürriyyet-i mezhebiyye bahşedilmesi. İrlanda'nın, Büyük Britanya'nın taht-ı nüfûzunda istiklâl-i siyasî ve müsâvât-ı ticarîsi meselesinin üç alâkadar Hükûmet tarafından tashîh-i hudûd ve âmâl-i milliye nazar-ı dikkate alınarak hal ve tesviyesi.

Osmanlı Ermenistanının istiklâli ve bunların iktisadî inkişâfının taht-ı te'mîne alınması.

Musevî meselesinin düvel-i muhtelife beyninde halli. Rusya'da, Avusturya'da, Romanya'da ve Lehistan'da bunların müctemi' [toplu] bir sûretde bulundukları mahallerine kendilerine idâre-i husûsîyyeler bahşedilmesi. Ve arz-ı Filistin'de tavattun ve idâreye muhaceret [yerleşip yönetmek üzere göç] eylemelerinin teshîli [kolaylaştırılması].

Akd edilecek sulhün bekâ-pezîr [uzun ömürlü] olabilmesini te'mîn zımnında mecbûrî hükm usûlü – umûmî terk-i silah ve bil-umûm iktisadî muhaberatın lağvı. Ve meclis-i teşrî'iyyenin haricî politika üzerindeki hakk-ı murakabesinin [denetle hakkının] tevsi'i [genişletilmesi] esâslarına ittibâen [uyarak] bil-umûm milliyetlerden müteşekkil hey'et"in [...] te'sîsi.

10 Teşrin-i evvel 1917

Kafkas İttihad Cem'iyyeti'nin 20 Teşrin-i Sâni 1333 [1917] Tarihli Kararları[5]

1. 20 Teşrin-i sâni [Kasım] 1333/1917 Salı günü kabl-ez-zevâl [öğleden önce] saat üçde ictima' eden Kafkas İttihad Cem'iyyeti, mevadd-ı atiyyeyi [aşağıdaki maddeleri] müsta'ciliyyet [ivedilik] kararıyle tezekkür [meseleyi konuşmuş] ve kabûl etmiş ve evvelce düvel-i merkeziyye Hükûmetlerine takdîm etdiği [...] tarihli beyannâmeye zeyl [ek] olarak bir beyannâme halinde neşr ve i'lâna karar vermişdir.

2. Rus inkılâb-ı âhirinin Rusya dâhilinde bil-umûm milel ve akvâmın hakk-ı istiklâllerini bu kerre tanımış olmasına ve son def'a teessüs eden [kurulan] Hükûmet-i ihtilâliyye tarafından her tarafda der-akab [hemen arkasından] mütareke akdine teşebbüs edilerek akd-i sulhün taht-ı imkâna girmesine ve Rusya'da tahaddüs eden yeni hal ve vaz'iyyetden bil-istifâde Ukrayna, Finlandiya ve sâire gibi birçok akvâmın biribirini müteâkıb istiklâllerini i'lân etmeğe başlamış olmalarına binâen, Kafkas İttihad Cem'iyyeti dahi mümessili bulunduğu Kafkas akvâm-ı asliyyesinin mükerreren izhâr [bir daha ortaya koymaya] ve resmen i'lân etdikleri meyl ve arzû-yı umûmî-i millîye istinaden, Kafkasya Konfederasyonunun cem' etdiği Çerkesistan, Dağıstan, Gürcistan, Cenûb-i Şarkî-i Kaf-

kas nâmlariyle dört memleketin Rus Hükûmet-i Müttehide-i Cumhûriyyesi dâhilinde kalmak üzre ayrı ayrı istiklâllerini bil-umûm Hükûmete ve efkâr-ı umûmiyye-i medenîyyeye karşı te'kiden [tekrarlayarak] i'lânda taaccül [acele] etmek zarûreti hissetdiğini beyan eder ve milel-i mahkûmenin te'mîn-i hakk-ı hürriyyet ve istiklâlleri, İ'tilâf Devletlerinin harb gayelerine dâhil itdügine ve bu miyanda İngiltere ve Amerika Hükûmetlerinin harb-i hâzırda gözetdiklerini iddia eyledikleri makasid–i siyâsiyye [siyasi maksatlar] cümlesinden olacağına dair vuku' bulan beyanât-ı mükerrere-i resmiyyeleri de büyük bir kanaat ve meserretle [sevinçle] da'vâ-yı milliyemizde lehimize sened-i kavî ittihaz eyler.

3. Cem'iyyet, Çerkesistan'da Kuban ile Don nehri arasındaki mıntıka-yı arazinin Kafkas Konfederasyonunun en mühim erkân ve anasırından bulunan Çerkeslerin vatan-ı aslî ve kadîmlerinin tarih ve coğrafya-yı tabîî ve siyasî nikat [noktalar] nazarından, gayr-i kabil-i fekk bir kısm-ı mühimmi [ayrılamayacak önemli bir parçası] olduğunu i'lân eder. Ve Kafkas akvâm-ı asliyyesinin hayatı, serbesti-i inkişâfı, müdâfaa-i mevcudiyyeti içün hudûd-ı milliye-yi şimâliyesinin zîrde dördüncü madde ile gösterilen hutût ile tahdidini [hatlarla sınırlanmasını] kat'iyyen elzem addeder ve musirren [ısrarla] taleb eder.

4. Kafkas Konfederasyonunun tarih ve etnografya, coğrafya-yı tabîî ve siyasî nikat nazarından hudûd-ı milliye-yi şimâliyesi: (Garben, serbest Azak Denizi.. Şimâlen Don (kadîm Tanai) nehrinin Azak (Kadîm Palusmeotis) Denizine munsabb olduğu [döküldüğü] noktadan i'tibâren ve Volga nehrinin en yakın olduğu noktaya kadar olan mecrâ-yı imtidası [uzayan yolu] ve bu noktadan Volga nehrinin Don nehrine en yakın noktaya müntehî olmak [sona ermek] üzre şarka doğru mersûm hatt-ı müstakîm [çizilmiş doğru hat].. Bu hattın Volga nehrine temas ve ittisâl etdiği [bitiştiği] nokta civarındaki (Çariçin-Tsaritehin) şehrinden i'tibâren Volga nehrinin Bahr-i Hazer'e [Hazar Denizine] munsabb olduğu noktaya kadar olan Volga nehri imtidâdı mecrâsı ile müteşekkil hatt-ı fâsıl [ayırıcı çizgi] olmalıdır. Bu hatt-ı fâsılın Azak Denizi-Çariçin kısmı Kafkasya'nın yeni Ukrayna Hükûmetiyle hatt-ı hudûdunu

ve Çariçin-Astrahan arasındaki kısmı, ma'rûz kaldıkları felâket-i milliyenin mukabili olmak üzre muhacir Çerkes akvâmından vatan-ı kadîm-i aslîsine [anayurtlarına] avdet arzu ve teşebbüsünde bulunacakların hasârât-ı mâziyyesini ta'mir ve telafi içün mezkûr dördüncü maddede gösterilen hudûd-ı şimâliyenin kısm-ı cenûbîsine müsâdif [rastlayan] arazinin, nüfûs ve arazi i'tibariyle nisbet-i mütesâviyede [eşit bir şekilde] ve yeniden tevzi' ve taksiminin bir lâzime-i adalet ve îcâbât-ı hakk ve maslahat olduğunu mârr-ül-beyan [üstte açıklanan] anâsır-ı ecnebiyyenin [yabancı unsurların] şimdiden kabûl ve tasdîk etmeleri îcâb eder.

5. Kafkas İttihad Cem'iyyeti, Çerkesistan, Dağıstan, Gürcistan, Cenûb-i Şarkî Kafkas nâmlariyle müstakil dört Hükûmetden müteşekkil Kafkas Konfederasyonunun teşkîlat-ı siyâsiyyesi şerâtini ayrıca müşterek ve umûmî bir kongre ile ta'yîn ve tesbit ile sulh kongrelerinde arz eylemeyi der-uhde eder.

6. Kafkas İttihad Cem'iyyeti, şu beyannâmenin cem'iyyet mühr-i resmîsi ile bir nüshası zîrde münderic [yer alan] Hükûmet ve cem'iyyâta tevdi' [teslim] etmek üzre reis-i sânisi ve kâtib-i umûmîsi Avukat Teherkoh-Peşmaf'ı, a'zâ-yı cem'iyyetden refakâtindeki Mavzerkoh Neson ile birlikde murahhas ta'yin etmişdir. Peşmaf, cem'iyyetin mümessil ve murahhası olduğu cihetle, bu beyannâmenin ve zeyli bulunduğu diğer beyannâmelerin hutût-ı umûmiyyesi dâhilinde müzakerât icrâ' ve mukarrerâtı [kararları] imza edebilecektir.

Beyannâmenin tevdi' edileceği hükûmât ve cem'iyyât:

1. Almanya Hükûmeti
2. Avusturya Macaristan Hükûmeti
3. Türkiya Hükûmeti
4. Bulgaristan Hükûmeti
5. Rus Hükûmet-i Merkeziyesi
6. Lehistan Hükûmeti
7. Ukrayna Komitesi
8. İstokholm Sulh Kongresi
9. Bern Sulh Kongresi

İşbu suret aslına mutabıkdır. 26/11/333
Mühür (Kafkas İttihad Cem'iyyeti 1326)

Bismillahirrahmanirrahim

Kafkas İttihad Cem'iyyeti Tarafından Çerkesistan Ahâlisine Hitâben Neşr Olunan Beyannâmedir

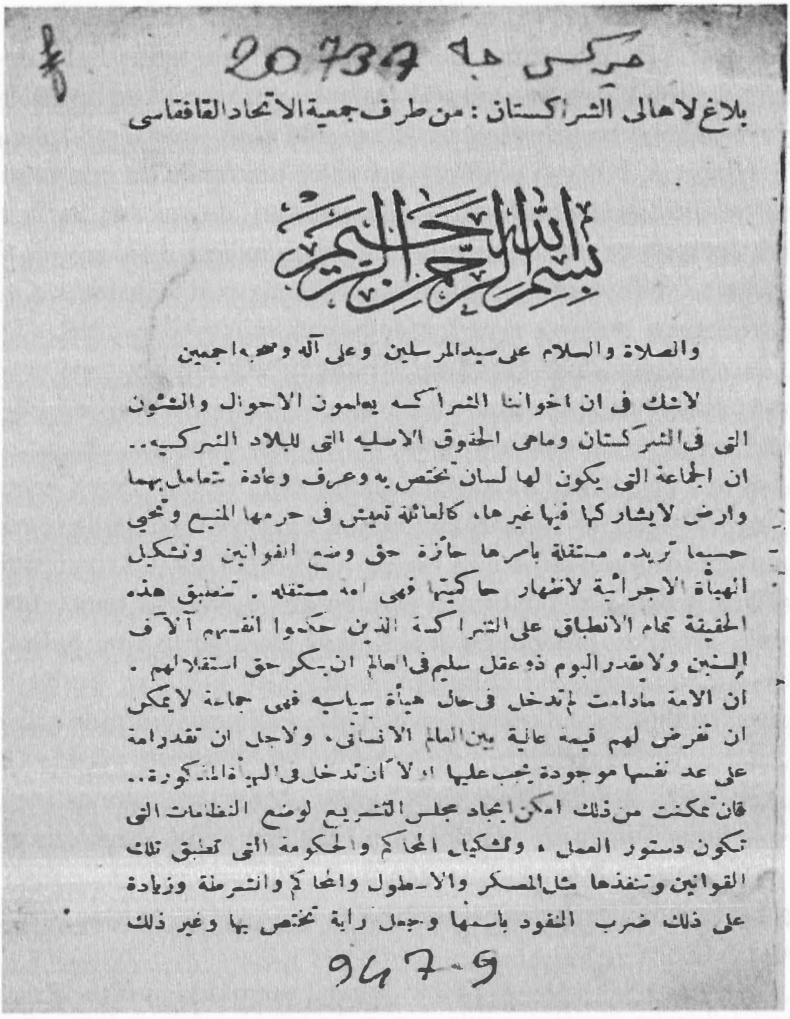
Çerkes ihvânımızın [dostlarımızın] Çerkesistan'daki hal ve şanlarının ve Çerkesistan üzerindeki hukuk-ı asliyyelerinin nelerden ibâret olduğunu bildiklerini şübhesiz addediyoruz.. Bir cemâat ki kendine mahsûs lisanı, kendine mahsûs örf ve âdeti, kendine mahsûs kıt'a-i arazisi vardır, artık o kendi hürriyyetinde yaşayan bir aile gibi kendi toprağı üzerinde kendi başına dilediği gibi yaşamak, dilediği kanunu vaz' ile dilediği gibi Hükûmet ve hâkimiyyet icrâ' etmek hakkını hâiz, müstakil bir milletdir. Çerkesistan'da Çerkesler, tamamen bu ta'rife mutâbık olarak binlerle seneden beri yaşayagelen müstakil bir millet olduğuna göre, onların hakk-ı istiklâllerini (bağımsızlık haklarını) inkâr edebilecek bugünki dünyada artık akl-ı selîm kalmamışdır..

Millet, bir hey'et-i siyâsiyye hâlinde olmadıkça cemâat addolunur ki insânlar arasında en yüksek kıymeti farz olunamaz bir millet, kendini mevcud addedebilmesi içün evvelen hey'et-i siyâsiyye hâline girebilmelidir.. Hey'et-i siyâsiyye hâline girmiş olduğu da o zaman kabûl olunabilir ki düstûr-ül-amel olacak âdâtı vaz' ve teşri' edecek mahâkim (gereğince uygulanacak görenekleri kanun yapacak mahkemeler) ve hükûmeti bulunacağı gibi vesâit-i icrâiyyeden [yürütme unsurlarından] ordu, donanma, mahâkim, jandarma, polis ve fazla olarak akçesi, bayrağı ve şaâyir ve alâim-i hâkimiyyeti [hâkimiyyet işaretleri alametleri] de bulunur.. Çerkesler, ise Çerkesistan toprağında Rus idâresinin ancak reâyâsıdırlar [vergi veren halkıdır]. Onların orada yaşamaları, diledikleri gibi ekip biçmeleri, yiyip içmeleri, serbest ve ser-âzâd gezmeleri, her ferdin hürriyyet-i şahsiyyesi netâyici [sonucu] olarak her yerde ve her zamanda yapabileceği mubâhâtdan [günahı sevabı olmayan şeylerden] ibâretdir. Çerkesliğin şahs-ı ma'nevî-i milletine gelince, o, hürriyyet ve istiklâlden tamamen mahrûmdur. Çerkesistan'da Çerkesliğin kendisine lazım gelen

kavânîni [kanunları] yapmak salâhiyyetini hâiz [taşıyan] dîvan-ı millî-i teşrî'i [millî yasama meclisi] olmadığı gibi tenfîz-i ahkâm-ı kavânîn edecek [kanunların hükümlerini yürütecek] ve hudûd ve sügur-ı memleketi [memleketin düşmanla olan sınırlarını] müdafa'a eyleyecek kuvâ-yi umûmiyyesi ya'ni hükûmeti ve ona müteferri' vesâit-i icrâiyyesi [bağlı icrâ' vasıtaları] de yokdur. Sarîh ve sahih [gerçek ve açık] ibâresiyle; Çerkes milleti, hâkimiyyet ve hükûmet-i milliyesine aid hiçbir şeye henüz mâlik değildir. Çerkes milletinin binlerce sene içinde hür ve müstakil yaşadığı Çerkes memleketini, Çar Hükûmeti, bundan yüz elli beş sene evvel ordusuyla bil-istilâ Çerkes istiklâl ve hâkimiyyetini, Çerkeslerden cebren gasb ve zabt eyledi.

İşte o vakit istilâdan sonra Kafkasyalılar ve hassaten Çerkesler, bugün artık esir ve mahkûm hukuk-ı asliyye-i istiklâlden mahrûm bir sürü insandan başka bir şey değildir. Kafkas Komitesinin senelerden beri Çar Hükûmeti elinden ahz ü istirdâd etmek [geri almak] azminde bulunduğu şey, Kafkas akvâmının işbu hukuk-ı asliyye-i hükûmet ve hâkimiyyetleridir. Kafkasyalılar, bu gaye-i kudsiyyenin istihsâli [kutsal gayenin elde edilmesi] emrinde çalışıp dururularken Rus inkılâbı vuku'a geldi, Çar Hükûmeti yıkıldı. Çar ve hükûmeti, istiklâle birer mâni' idiler.. Mâni' zâil olunca [ortadan kalkınca] memnû' [yasak] olan istiklâlin avdet etmesi zarûrîdir. Çarizmin Kafkas akvâmından, Leh, Ukrayna gibi milletlerden diriğ edegeldiği [esirgeyegeldiği] hakk-ı hürriyyet, hakk-ı istiklâl avdet eyledi.

Rusya denilen idârenin vâsi' [geniş] memâliki, yalnız Rusların değildir. Başka birçok milel ve akvâm elinden cebren gasb eylediği arazidir. Rusya'da hürriyyetine kavuşan ve vatanı üzerindeki hakk-ı istiklâlini bilen milletler, şimdi toplaşacaklar, milletlerinin ve memleketlerinin nasıl idâre edileceğine ve hükûmetlerinin cumhûri mi, kralî mi olacağına vesâireye dâir lâzım gelen kavânîn-i esâsiyyelerini yapacaklardır. Her Rus milletinin kendi kendilerine şimdi vaz' edecekleri şu kavânîn-i esâsiyye eğer iyi yapılırsa milel ve akvâmı ihtilâlsiz bir sûretde hürriyyet ve istiklâle nâil edecektir.

مركز حه 20734

بلاغ لاهالى الشراكستان : من طرف جمعية الاتحاد القافقاسى

بسم الله الرحمن الرحيم

والصلاة والسلام على سيد المرسلين وعلى آله وصحبه اجمعين

لاشك فى ان اخواننا الشراكسه يعلمون الاحوال والشئون التى فى الشركستان وماهى الحقوق الاصليه التى للبلاد الشركسيه.. ان الجماعة التى يكون لها لسان تختص به وعرف وعادة تتعامل بهما وارض لايشاركها فيها غيرها، كالعائلة تعيش فى حرمها المنيع وتحيى حسبما تريده مستقلة بامرها حائزة حق وضع القوانين وتشكيل الهيأة الاجرائية لاظهار حاكميتها فهى امة مستقلة . تنطبق هذه الحقيقة تمام الانطباق على الشراكسة الذين حكموا انفسهم آلاف السنين ولايقدر اليوم ذو عقل سليم فى العالم ان ينكر حق استقلالهم . ان الامة مادامت لم تدخل فى حال هيأة سياسيه فهى جماعة لايمكن ان تفرض لهم قيمة عالية بين العالم الانسانى، ولاجل ان تقدر امة على عد نفسها موجودة يجب عليها اولا ان تدخل فى الهيأة المذكورة.. فان تمكنت من ذلك امكن ايجاد مجلس التشريع لوضع النظامات التى تكون دستور العمل ، وتشكيل المحاكم والحكومة التى تطبق تلك القوانين وتنفذها مثل المسكر والاسطول والمحاكم والشرطة وزيادة على ذلك ضرب النقود باسمها وجعل راية تختص بها وغير ذلك

947-9

Kafkas İttihad Cemiyeti tarafından,
Çerkeslere hitaben hazırlanan bildirinin Arapça metni.

بسم الله الرحمن الرحيم

قافقاس اتحاد جمعيتى طرفندن چركسستان اهاليسنه خطاباً نشر اولنان بيانامه در :

چركس اخوانمزك چركستانده كى حال و شانلرينك و چركستان اوزرنده كى حقوق اصليه لرينك نه لردن عبارت اولديغنى بيلدكلرى شبه سز عد ايديورز . . بر جماعت كه كندينه مخصوص لساني . كندينه مخصوص عرف وعادتى . كندينه مخصوص قطعة اراضيسى واردر ارتق او كندى حريتنده ياشايان بر عائله كى كندى طورانى اوزرنده كندى باشنه ديله دبكى كى ياشامق . ديله دبكى قانون وضع ايله ديله دبكى كى حكومت و حاكميت اجرا ايتك حقنى حائز مستقل بر ملتدر چركستانده چركسلر . تماماً بو تعريفه مطابق اولهرق بيكلرله سنه دنبرى ياشايه كلن مستقل بر ملت اولديغنه كوره انلرك حق استقلاللرينى انكار ايده بيله جك بوكونكى دنياده ارتق عقل سليم قالمامشدر . .

ملت . برهيئت سياسيه حائده اولمدقجه جماعت عد اولنورمق

— ٢٤ —

ياخه نه ره ر - نه يه ورسيه ديبوناتمه آخلغه حشت جه ركس ديبوناتمدر جه ركس دولهت خوزيحاسه كه نافه و شتمه آتشه و خونرآرى .. جه ركس ده ولهت خوزيحاسه ديبوناتمو زخاذكه خه زقغه خه ر يه ژره و زه يژرجى ياؤف آغه كوده زغه و مه خوخ . .

يابله نه ره ر — ورسيه م حاورى قافقاسيه م يس بلمه نخمر زه و ده وله نه و خونريغه و و آريغه له غو زيحاسه خمر قاحه حشتكه قه نه شتب محه كه آرآره و زيداوحه مه دينه شه ريعه تركه قاوبله ره داوه ر باطيل . . ته جه ر كسكه تيسلمه ن محه كه تيهلت محه ف . . تيسله نمه قه زغه ليه ن تورك قه زغه ليه ن تاتارى آرابى شتب . . تيدين تيدين . . تيهلت تيهلت . . تيخه غه كو تخه غه كو .. تصحه فه شت . . نه نه مجره يسلمه ن ميله تره بله ن ده وله تره ترايغونه غو .. تراپخيزه غو . . دغه بله غه شتيخ . . آش قداغه و . تيهله تره تيده وله تره نه نه مج زميله تى زده وله تى خه دغه كو مجه شتب .. ده وله تو نخوحه مه نفه ده و تيغونه غو ده وله نه زكه ناحه محه نى تاده غوه كورك وشت .. مش قه بكون سكه كه قه نخده ره ر خه نى وه رخو پى ناح بلاغب .. آلاح ناله ر تيغه ه نه غو . . الاح ناله م يشصو قتشفه ن ... وسه لام .

Kafkas İttihad Cemiyeti tarafından,
Çerkeslere hitaben hazırlanan bildirinin Türkçe metni.

قافقاس قوميته م چه ركه سهه مه آريؤه ره ر :

تيادغه مه چركستان شرايؤه فره آش شرايحه قره شه روه و زه رزه حاسنكره م زكى قه نكو ر صحوده ديب . . حه ثره لاقو حه ثره قواج وه ره خو ر زه حه فه نه يا ؟ حه كو حه فه دريشه ژا ؟ آر يژ يبغاغه حه س زوباغوه فه د . . يبغاغه حه سه و شره وباغوه م وه نه ونر زه ره مه غه م فه دى يژ بياطه ره يژ يحه كوده آنس نه ده ر لاقومر زه ريحاسه كه حه فه و زفه له ژه زه و يژ سوه يغوه كه قانون اؤه و پيووبجره خايزم نه تكه يحه غه كو يشغوه شزه ريحن يحه غه ر زميلهت حه حزاقوه و مه خو .. چكه رستان چه ركس همه م . مقزوره طؤاغه صكم باؤف تمت . . زه ره تم قداغه و غه مين زاوله مه خوى جه ركستانر آنه يل . . ياخه غه كو حه ف . . ياخه غه كو حه ها . . آنر زه وباجاسه و حه فيت حه ر طؤ يشه و شبه وغاغه خ . . شه لا زه غاغه خ . . آره و زه ره شتم وزه پيلكه آشمه حه فيغه و آحه غه كور آ نه زه ريلحه ر ينكار اصه ونه و نه يه ره دونايم كوبشه ره كوپاوه ره زيئه زفز نه تزمب . .

وقوفه على المسائل السياسية وجب على علماء الامة وامرائها ورؤسائها وعموم افرادها الاقتداء بهم فى هذا الامر الخطير وتأييدهم بكل الوسائط التى تصل اليها ايديهم ولا يلزم ان يخالفوهم فى امر ابداً . . لان ذات المصلحة تامر بذلك . . فانهم تمسك بهذا المبدأ خسرنا المسألة بر منها وبقينا الدلاء لسائر الامم الاخرى . وبقيت المزية المادية والمعنوية ولعنة الله السرمدية محللتين على عاتق المانع من ذلك المتسبب فيه .

خامسها — ان تأييد ونشويق اجلاء الامة الماقدين العزم على استحصال الاستقلال هذا الامر العظيم الذى مدلوله شرف الامة ومجدها امر محتم يتعلق بذمة عموم الشركسيين . ومن قام بضد هذه الحركة المباركة فقد جاء بشنع المظالم واقبح الجرائم .

ومع ذلك فليس من السداد ان يجزم بان افرادامة كاملة تكون على مبدأ واحد وتسير بحركة واحدة قبل من الجائز ان بعض افراد الامة لاى غرض او منفعة خاصة كانت يظهر بمظاهر الخلاف للجمعية فى ارتكب حينئذ خطأ عدم المبالات فى القيام بمهمة الدينية الوطنية ولم يثبت انه سعى لايقاف او تسليل تشبثات الجمعية بقول اوفعل يجوز ان تجاوز عن خطأه . لكن ان ضم الى عدم الاكتراث بهذه الوظيفة المقدسة تهديد الجمعية اوجى باحداث موانع لايقاف الحركة الوطنية فجزاؤه المترتب عن عمله السيء هو ما . يذكر : ان ما يقوم به اى شخص كان من الاعمال السابقة يعد اعداماً او يعد تشبثاً لاعدام حرية واستقلال عموم الامة واصح منه يعد ايضاً اعداماً لحكومتها وحاكميتها وهو سوء قصد لحياة الامة باجمعها . . بناء عليه فالقضاء على هذا الباغى بالموت دون ماقد جنته يده الاثيمه .

Kafkas İttihad Cemiyeti tarafından,
Çerkeslere hitaben hazırlanan bildirinin Çerkesce metni.

Nâil-i istiklâl olacak milel ve akvâm arasında biz Çerkeslerin memleketi dört vilâyetle müstakil bir sancağı havî[6] [kapsayan] iki yüz bin kilometre murabbaında bir kıt'a-i cesimedir [büyük bir memlekettir]. Bu kıt'a-i cesime, hiçbir milletden gasb etmediğimiz ve lâ-akall [en azından] beş bin seneden beri içinde sâkin olduğumuz [oturduğumuz] vatan-ı mahsûsumuzdur.

Kafkas Komitesi, istiyor ki Çerkesler, Gürcüler gibi Kafkasya'da böyle vatan ü mesken-i kadîmi bulunan her kavim, vatanı üzerinde nâil-i istiklâl olsun. Bu hususda elinden gelen hiçbir himmetde fütur ü fatûr [bezginlik, ümitsizlik] göstermedi. Hatta (Dağıstan, Çerkesistan, Cenûb-i Şarkî-i Kafkas) nâmlariyle dört devletden mürekkeb (Kafkas Konfederasyonu) esâsının kabûl edilmesi hakkında geçen sene Avrupa'ya gönderdiği hey'et-i murahhasa ma'rifetiyle ittifak-ı murabba hey'et-i düveliyyesi [dörtlü ittifak devletleri] nezdinde teşebbüs bile ederek, Kafkasya akvâmının o şekilde konfederasyon olmaları esâsı Almanya ve müttefikleri tarafından tasvîb edilmişdir.. Komitenin o zaman hey'et-i murahhasası ma'rifetiyle yapdığı teşebbüsünde programın hutût-ı asliyyesi şunlar idi:

1. Kafkasya'da (Dağıstan, Çerkesistan, Cenûb-i Şarkî-i Kafkas) memâlikinin devletler tarafından kabûl-i istiklâlleri..

2. Müstakil bu dört idârenin konfederasyon olarak kezalik devletler tarafından kabûl-i teşekkülleri.

3. Kafkasya hudûdunun şimâlen Maniç Gölü ile Don ve Koma nehirleriyle tahdîdi.

4. Müstakil Kafkas Konfederasyonunun dâimî bî-taraf hâline vaz'ı.

5. Rusya'nın duyûn-i umûmiyyesinden Kafkasya üzerine hisse ifrâz ve tahmil etdirilmemesi [ayrılıp yüklenmemesi].

Esâs olmak esâsıyla Kafkas akvâmının konfederasyon hâl ü şânında istiklâlleri, derhal mazhar-ı tasvîb oldu [uygun görüldü]. Çünki Kafkas kıt'ası Osmanlı, İran, Rus Devletleri memâlikinin nokta-i iltisâkında [birleşme noktasında] ve onların yekdiğeri aleyhine tecavüzlerini men' edebilecek mevki'dedir. Bu sebebe mebni [sebepten dolayı] şark-ı karîbin müsâlemet-i umûmiyyesiyle [yakın doğunun genel barışıyla] alâkadardır.. Hatta iş dört devletin

tasvîbinden ibâret kalmadı.. İngiltere ve ser-i zümresi bulunduğu manzûme, Kafkasya akvâmı gibi Avrupa'daki küçük milel ve akvâmın hukuk-ı asliyye-i hürriyyet ve istiklâllerini müdâfaaten harb etmekde olduklarını iddia eylediler ve el'an da ediyorlar.. Şu halde Kafkasya akvâmının ve akvâm-ı mezkûre miyânında Avrupa'da bulunması dolayısıyla İngiltere'nin müdâfaa eylediği akvâm miyânına dâhil olması lazım gelen Çerkesistan Çerkeslerinin bu mürâvede-i azîme [büyük arzu] netîcesinde nâil-i istiklâl ve hürriyyet olması heman mukadder ve mukarrer gibi bir şeydir.. Onun da'vâsına mukabil Almanya Devleti dahi aynı iddiadadır hatta Almanya daha ileri giderek sözünün tatbîkatını yapdı. Çar idâresinden Alman kuvvetiyle Lehistan'ı kopardı.. Ve Lehlilerin orada ya'ni vatan-ı kadîm-i aslîleri bulunan Lehistan'da hakk-ı istiklâllerini tanıdı ve kendi eliyle Lehistan Devletini yeniden diriltdi.. Yeniden vücûda getirdi.

Demek oldu ki Almanya ve İngiltere, küçük milel ve akvâm-ı mahkûmenin hukuk-ı hürriyyet ve istiklâllerini mukabeleten [karşılık vererek] da'vâ ve müdafâa ediyorlar.. Madem ki biz Kafkasya akvâmı da onların da'vâsını deruhde eyledikleri küçük akvâm-ı mahkûmeyiz o halde matlab-i aksâ-yı istiklâlimiz is'âf olundu [istiklâlimizin son talepleri yerine getirildi] demekden mâ-adâ [başka] ne kaldı? Maa-zâlik [bununla beraber] Kafkas istiklâlinin o zamanki tesbitinde der-miyân edilen [anlatılan] şekl ü sûretde istihsâl ihtimâli pek ziyade zaiflemiş olmakla beraber hürriyyet-i milel ve akvâma mâni' olan Çar Hükûmeti mün'adim [yok] olduğu için maksadın ba'zı esbâb-ı dâhiliye ilcâsiyle husûlü [iç sebeplerin zorlamasıyla meydana çıkması] ümîd ve ihtimâli yeniden kuvvet bulmuşdur. Şu kadar ki istiklâlin şümûl ve mâhiyyeti [içeriği ve esâsı] de sebeb ve sâik-i âhirine göre değişmişdir.

Kabl-el-inkılâb [ihtilalden önce] düşmen-i istiklâl ve hürriyyet, Çar Hükûmeti idi.. O zaman öyle olduğu için istiklâl, mutlaka şedâid [sıkıntılar] ve fecâyi'-i ihtilâliyye netîcesiyle oluyor ve Rusya'dan iftirâkımızı [ayrılmamızı] emr-i zarûrî kılıyor idi. Şimdi ise inkılâb, düşmen-i istiklâl olan Çar ve hükûmetini ref' ve izâle eyledi [ortadan kaldırdı]. Şedâid ve fecâyi'-i ihtilâliyyeye ve bi-n-netî-

ce iftirâka lüzum ve mahal bırakmadı. Bunun içün şimdi artık en yüksek sadâmızla tekmîl kâinata bilâ-havf ü hirâs [korkmaksızın] söylüyoruz ki hepimiz, müstakil ve cumhûrî bir devlet olacağız.. Lâkin hiçbirimiz, hür Rusya'nın vücûda getirmek istediği federal ve demokratik (cemâhîr-i müttehidesi)nden ayrılmayacağız.. Evet Çarizmin vaktiyle cebren biraraya zincirlediği küçük ve büyük milel ve akvâm, şimdi birer cumhûriyyet olsun.. Bu küçük veya büyük cumhûriyyetler sonra birleşsin.. Amerika gibi müttehid olsun!

Lâkin mümkindir ki Rusya'da kitle-i millet, hürriyyet-i milel ve akvâmı, bu dereceye kadar tevsî' edemesin.. O halde biz Çerkeslerin programımız, Çerkesistan'da Çerkesleri gayet vâsi' otonomiye nâil etmekdir. Öyle bir muhtariyyet ki Bulgaristan'ın hâl-i kabl-el-istiklâlini [istiklâlinden önceki hâlini] kendimize nümûne tutacağız.. Ve işte en yüksek, en ma'kul ve ihtiyac-ı millîmize en muvâfık olmak üzre en son kabûl eylediğimiz esâs!

Şu ciheti de iyi bilelim ki matlab-i akdes [en kutsal talepler] istiklâli elde etmek içün yapılacak birçok işler ve ta'kîb edilecek birçok turuk [yollar] vardır. Yolunda gidip yapılacak işleri lâyıkıyla yapmadığımız takdirde, istiklâle kabiliyetsizlik göstererek fırsatı fevt etmiş [yitirmiş] olacağız.. Ondan dolayı mevadd-ı âtiyenin hazım ü basîretle [kararlı ve öngörüyle] tatbîk ve icrâsına müsâraat [teşebbüs], farîza-i zimmet-i milletdir [millete zimmetli görevdir]. Mevadd-ı mezkûrenin:

Birincisi – Kafkas akvâmının istiklâlleri ile beraber konfederasyon olmalarına çalışmak içün müteşekkil olan Kafkas İttihad Komitesinin Çerkes şu'besi olmak üzre Çerkesistan'da teşekkül eden Çerkes Komitesini, Çerkesistan'da Çerkeslerin kâffesi bütün kuvvetleriyle te'yîd etmelidirler [kuvvetlendirmelidirler]. Bununla beraber şunu iyi bilmelidirler ki Çerkes Komitesi, Rus idâresi aleyhinde hareket-i müsellehâda [silahlı harekette] bulunacak ihtilâlî bir komite olmayıp efkâr-ı umûmiyyedeki tenevvür ve intibah [aydınlanma ve uyanış] semeresi ve kitle-i milletin tekâmülü netîcesi olmak üzre kendiliklerinden vaz' edecekleri kavânînden istifâde tarikiyle, istîfâ-yı menfaate hasr ü kasr-ı mesâî eylediği [çıkarların tamamen elde edilmesine yoğunlaştığı] ve bu da sırf emel ve mefkûre

hal ve şânında kaldığı ve bir şey emel, mefkûre hâlinde kaldıkça sahibinin tecrîm ve muahezesine [cezalandırılıp kınâmasına] imkân-ı kanunî bulunmadığı cihetle Çerkesler, işbu emel ve mefkûrelerinden ve bunun istîfâsı içün fırak-ı siyâsiyyeye iltihak [siyasi partilere girme] ve onların mesâîsine iştirâk gibi ilmî bir tarîk üzerinde vukû' bulan ve vukû' bulacak olan teşebbüsât-ı vesaireden dolayı kendilerine mes'uliyyet-i cezâiyye teveccüh ve terettüb etmesi [cezai sorumluluk düşmesi ve gerekmesi] ihtimâli yokdur.

İkincisi – Rusya'da hürriyyet ve Cumhûriyyet tarafdarı olan fırkalarla ve Finlandiya, Ukrayna komiteleriyle teşrik-i mesâî eylediği cihetle Çerkes Komitesinin dahi onlarla birleşmesi ve onların intihâbâtda ihrâz-ı ekseriyyet [seçimlerde çoğunluğu alıp] ve galibiyyet etmesine çalışması farzdır. Gerek meclis-i müessesâtda ve gerek bil'âhire Meclis-i Meb'ûsanda kendilerini temsîl edecek meb'ûslar bulundurmak ve bunların Çerkes nüfûs-ı umûmiyyesi mikdarı nisbetinde olmasını taleb ve da'va etmek Çerkeslerin hem haklarıdır hem vazîfeleridir.

Üçüncüsü – Kafkasya akvâmının hâkimiyyet ve hükûmetlerini aradıkları şu zamanda, Rus idâresinin bunları avutmak ve aldatmak ve başından savmak içün Müslüman ordusu teşkîli, arazi tevzî'i [dağıtımı] gibi va'd edeceği ve hatta ihtimâl ki derhal tatbîk ve icrâ' eyleyeceği işler vardır. Bu mesâil ise Çerkesler beyninde şimdi değil ancak başka zamanlarda mevzû-i bahs [söz konusu] olabilir. Çünki Kafkasya akvâmı ve Çerkesler, daha yükseğe çıkarak ve daha ilerisine giderek, hâkimiyyet ve hükûmet-i milliyelerini istemekde ve aramakdadırlar.. Onun içün ordu ve arazi ve sâir mesâil-i fer'iyye [ikincil meseleler], şu dakikada mevsimsiz, kale alınmayacak kadar kıymetsiz kalmış demekdir. Fi-l-hakika [doğrusu] ordu ve arazi ve maârif gibi ba'zı tabakâtın [kesimlerin] dillerinde dolaşan mesâil, emr-i istiklâl muvâcehesinde [karşısında] fürûât kabilindendir [ikinci derece öneme sahiptir]. Rus idâresi, bu gibi fürû'dan ibâret olan mesâili velev ki Çerkeslerin aynı metâlibi üzre kabûl ve tervîc de etse Çerkeslerin hâkimiyyet ve istiklâllerinden zerre kadar bir şey husûle getirmiş olmaz.. Çerkesler, kendileri Çerkesistan'da memleketlerini diledikleri gibi vaz' edecekleri kavânîn ile

idâre edebilmek hürriyetine kavuşdukları takdirde ordularını teşkîl, arazilerini tevzî' etmek veya etmemek için istedikleri kavânîni kendileri yapabilecekler, maârif ve mekâtib [mektepler] işlerini de nasıl dilerlerse o yolda tanzîm edebileceklerdir. Çünki o gün memlekete hâkim yegâne kendileridir. Hükûmet ve kuvvet, o zaman artık kendi ellerindedir. Bunun için herşeyden evvel işi esâsından tutmaları, yani Rus idâresinin ribka-i tahakkümünden [zorbalık kemendinden] kendilerini kurtarıp kendi memleketlerinde te'sîs-i hükûmet etmek cihetinde ikdâm [gayretle çalışmaları] ve ısrar eylemeleri lazım gelir. Bu hakikate karşı ordu ve arazi gibi mesâili şimdi ortaya koymak, esâsı bırakıp fer'i ele almak ve maksadı fevt etmek demektir.. Biz hükûmetimizi bir kerre Çerkesistan'da teşkîl edelim.. Esâs budur.. Ordumuzu sonra kendimiz teşkîl ederiz. Arazimizi sonra düşünür ve paylaşırız.. Ne lazım ise milletin teşkîl eylediği Çerkesistan Hükûmeti sonra yapar.

Dördüncüsü – Emr-i istiklâl o kadar mühim ve o kadar nazik ve o kadar âlî ve şerâfder [şerefli] bir şeydir ki derecesi kabil değil îzah olunamaz.. Bugün cihânın kâffe-i milel ve akvâmı ancak kendi milletlerinin hâkimiyyet ve hükûmetlerini diğer milletlerin fevkine [üstüne] çıkarmak için vesâit-i muhibbe ve muharribesiyle [dost ve düşman vasıtalarıyla] harb ve darb etmekdedir. Mevcud hükûmetlerini yükseltmek için milletler, bu kadar can yakmaya, kan dökmeye lüzum görürler ise, Çerkes milletinin henüz vücûda gelemeyen hükûmetlerini Çerkesistan'da te'sîs etmeleri mes'elesi –düşünmeli ki– Çerkesler için ne kadar azamet ve ne kadar ehemmiyyet ve ne kadar mübremiyyet iktisâb eder [kaçınılmazlık kazanır]. Emr-i istiklâlin azamet ve ulviyyeti ne derecede ise istiklâl ve hürriyyet-i milleti elde etmek umûriyle [işleriyle] iştigal edecek âdemlerin dahi o emr-i âlîye sâlih [yüce emre uygun] olmaları lazım gelir.

Bilirsiniz ki bugün dünyanın cemî' [bütün] müessesâtında vezâif ve a'mâl [görevler ve işler] taksîm edilmişdir. Herkes, en çok vâkıf olduğu meslekle iştigal eder. Zira bu tarz, sa'y ü amelin [çalışmanın] daha ziyade te'mîn-i fevâid eylediği [faydalar sağladığı] görülmüşdür. En çok saha-i iktisadiyyâtda tedkîk ve münâkaşa edilmiş

olan bu usûl ve kâideyi Çerkesler, bilhassa şimdiki şu a'zâm umûrumuzda [çok büyük işlerimizde] tatbîk etmek mecbûrîyyetindeyiz. Çünki milletimizin en son karşısına çıkan bu büyük fırsatda en çok muhtac olduğumuz bir mes'ele-i âliyye-i milliyeyi elde etmeye çabalarken gaflet ve hatâmız seyyiesi [kötülüğü] olmak üzre fevt etmek kadar elîm bir hâl tasavvur edilmez. (ize vusside el-emru ile ğayri ehlihi fentazirsaa)* hadis-i şerifi, ne büyük hikmet-i idâreyi ihtivâ etmişdir.

Mesâil-i diniyye ve fıkhiyyede Çerkeslerin ulemâ' ve fukahâ'sına ittibâ' [bilginlerine, fıkıh âlimlerine uymayı] ve onların re'y ve mütâlaalarını [görüş ve değerlendirmelerini] bilâ-istisnâ [istisnasız] hepimiz tercih etmeliyiz. Çünki ulemâ' ve fukahâ', o mesâilde diğerlere nisbeten vâkıf binâen-aleyh hakk-ı kelâm [söz hakkı] sahibidirler. Lâkin milletin bugünki şu emr-i istiklâl mesâil-i âliyye-i siyâsiyyesinde tahsîl ve neş'et i'tibariyle vukuf-ı siyasîleri olması lazım gelen münevver ricâlin re'ylerini tercih etmemiz ve onlara uyup gittikleri yola gitmemiz zarûrîdir.. O münevver sınıf ki vukuf-ı siyasîler hasebiyle işi taahhüd ve tahammül eylediler [üzerlerine alıp yüklendiler]. Ulemâ' ve fukahâ', ümerâ [beyler] ve rüesâ'[reisler] ve umum efrâd-ı millet, bu emr-i hatîrde [şerefli işte] kısm-ı münevvere iktidâ' [uysun] ve onları ellerinden gelecek her türlü vesâit ile te'yîd ve teşvîk etsinler ve re'ylerine kat'â [asla] muhalefet etmesinler.. Zât-ı maslahat, bize bunu böyle emr ve îcab eylemişdir. Vâlâ [yüce] iş ileri gidemeyip diğer milletler muvâcehesinde hakîr ve zelîl [itibarsız ve aşağı] kalırız ki mes'ûliyyet-i maddiyye ve ma'neviyyesi ve la'net-i ebedîsi, mâni' olanların boyunlarına yüklenir kalır..

Beşincisi – Milletin mecd ü şerefi [şan ve şerefi] demek olan bu emr-i celîl-i istiklâli istihsâl etmeye [istiklâlin yüce emrini elde etmeye] azım eden ecille-i milletin [milletin faziletlileri] harekât ve fa'âliyyâtını te'yîd ve teşvik, umum Çerkeslerin zimmetine mütehattim [gerekli] ve hilâfına meyl ve hareket eşna'-i mazâlim ve cerâimdir [suçların ve zulümlerin en kötüsüdür]. Bununla bera-

* Kıyâmet geldiği vakit, kimse hakkın himaye edilmesine önem vermeyecektir.

ber bir milletde cemî'-i efrâdın [cemiyet fertlerinin] mıknatısî bir kuvvet ve mihânîkî [mekanik] bir hareketle ceht-i vâhideye [bir çabaya] birden meyl eylediği vâki' değildir. Câizdir ki ba'zı efrâd-ı millet, her ne türlü esbâbdan [sebeplerden] olur ise olsun komiteye müzâheret [yardım] edemez. Böyle en mühim bir vazife-i diniyye ve milliyyeyi îfâdan nükûl eden [vazgeçen] herhangi bir zât, bu nükûliyle vazifesine karşı lâkayd kalmış olmak hatasını irtikâb etmiş olmasıyla beraber, komitenin teşebbüsünü işkâl ve ta'vîk edecek [zorlaştırıp geciktirecek] hafî ve celî [gizli ve açık] hiçbir kavl ve fi'lde [anlaşma ve eylemde] bulunmamayı te'mîn etmek tarîkiyle afv ü zünûb etdirebilir [suçunu bağışlatabilir]. Lâkin nükûl ile beraber komiteyi tehdîd ve fa'âliyyet-i milliyyesine îkâ'-ı mevânî' etmek [engellemek] cinayetinde bulunduğu takdirde tertîb edecek mücâzâtın [cezanın] olması lazım geleceği mes'elesine gelince: O şahsın fi'li, umum milletin hürriyyet ve istiklâlini ve doğrusu hükûmet ve hâkimiyyetini i'dam veya i'dama teşebbüs etmiş olmak dolayisiyle umum milletin hayatına sû-i kasddır. Binâen-aleyh bu müdhiş cinâyetin mürtekibini [işleyenini] öldürmek bile ameline cezâ-yi kâfi olamaz.

Osmanlı ve İran Menâfi'-i İttihadı[7]

Osmanlı askeri Tahran ve Hanekin yollarında ilerlemekdedir. Ruslar bu def'a (Bağdad cihetinde) lâkin Bağdad'ı arkalarında bırakarak (Kazvin)'e doğru ric'at ediyorlar. İhtimâl, bu ilerlemek te'sîriyle olacak ki Tahran Hey'et-i Vükelâsı sukut ederek [Hükümet düşerek] yerine bir diğer hey'et gelmişdir. İranîler, Osmanlı askerini müstahlis [kurtarıcı] bildiklerinden, her yerde onlara karşı âguşlarını [kucaklarını] açıyorlar.

Osmanlı ve İran, pek kadîm bir ağacın iki dalı mesâbesinde [kadar] olup vaktiyle bunların etrâf-ı âlemde pek çok dal budakları olduğu, lâkin zamânenin cevr ü tebeddülâtı [zulmü ve değişiklikleri] hasebiyle bunların ancak iki üç dalı bâkî kalmış ve onlar da büyük iki kavmin garîb iki kurdu gibi birbiriyle yaklaşıp ve yekdiğerine me'nûs ve mihr-bân [alışmış ve muhabbetli] olmuşlardır. Bundan sarf-ı nazar esâs-ı İslâmiyyet [İslâmiyetin temeli], ittihâd ve uhuvvet-i mü'minîn [mü'minlerin kardeşliği ve birliği] ve düvel-i İslâmî üzerine müesses olduğu gibi siyaset muktezâsınca [gereğince] dahi pek uzun müddetden beri İslâmların dûrbîn ukalâsı [uzak görüşlü akıllıları] düvel ve milel-i İslâmın bakıyyesinin ittihâdı lüzumuna kani' olmuşlardır. Dünyanın büyük bir kısmı Müslümanların elinde olduğu zaman ki hiçbir devletin onlara

karşı muharebe ve mübâreze [mücadele] iktidarı ve cür'eti yokdu; maa-l-esef düvel-i azîme-i İslâm [büyük İslâm devletleri] yekdiğeri aleyhine kıyâm etdiler [ayaklandılar]. Hulefâ-yı Emeviyye [Emevî halifeleri] Şam'da, Türkistan'da ve Horasan ümerâsı üzerine asker sevk etdiler. Hulefâ-yı Abbasiye Bağdad'da Endülüs sultanlarıyla rekabete kalkışdılar. Fatımiyyûn (Mısır) ve (Mağrib-i Aksa)'da ve Afrika'nın şimâl noktalarında Hilâfet-i ulviyye te'sîs ediyorlar ve selâtîn-i İslâm [İslâm sultanları] Hind'in şimâlinden ve Çin'in garbından (Merakeş) ve (Fransa) ve (Zengibar) ve (Sudan) hudûduna kadar yekdiğeriyle muharebe ve her birisi tevsî'-i memâlik niyyetiyle diğerinin memleketini gasb etmeğe kalkıyorlardı.

İşbu medd-i âlem-girân,–istilâ– her tarafdan Divar-ı Çin ve Cezair ve Okyanus gibi (Cava) ve (Sumatra) vesâire Himalaya hudûduna ve diğer tarafdan Fransa merkezinde (Luar) nehrinin yakınlarında ve Afrika merkezinde (Nyanza) göllerine yetişdiği zaman, def'aten cezre münkalib olup [bir seferde kasaplık koyuna dönüp] devre-i sukutları ibtidâr etmişdir [çöküş dönemi başlamıştır]. Kastilla Araplarının Avrupa-yı garbîden ric'atleri ve Moskof şehzadelerinin hâmîleri olan (Volga) sevâhilinin [kıyılarının], Tatar hanlarının tedrîcen [yavaş yavaş] Rusya'nın himâyesine girdikleri zamandan beri ve husûsen Rusya'nın (Büyük Petro)su Azak ve Karadeniz sevâhilinin Osmanlılardan nez' edip [koparıp], Kırım hanlarını kendi himâyesi altına aldıkdan ve Rusya ile Nemse'nin (Avusturya'nın) tedrîcen Balkan umûriyle müdahalesinden sonra İslâmların birinci derecedeki dûr-endîş [tedbirli] ukalâsı müstakbeldeki muhâṭarayı [tehlikeyi] derk ederek [kavrayarak] ve ihtimâl bugünki felâket günlerimizi de dîde-i basiretle [önseziyle] görerek, ittihâd-ı Müslimîn hakkında planlar tertîb etdiler. Lâkin pek teessüf olunur ki umûmî taassub ve cehâlet; husûsîyle Bağdad'da Moğol istilâsı ve Hilâfet-i Abbasiyenin inkırazından [bitişinden] sonra fevk-al-âde tevessü' etmiş [yayılmış] ve ma'dûd [sayılı] sûretde bulunan ukalânın eczâ-yı efkârını [fikir birliğini] pek müşkil mevki'e koymuşdur.

(Sultan Selim) ile (Şah İsmail) kendi siyasî maksadlarının tervîci içün adavet-i mezhebîyi [mezhep düşmanlığını] vesile ve bahane

ederek, işi o derece teşdîd etdiler [şiddetlendirdiler] ki inan-ı hazm ve akıl [akıl ve doğrunun dizginleri] ahlâfın [yerlerine geçenlerin] elinden külliyyen çıkıp selâtîn-i Osmanî ve Safevî Isfahan mollalarıyla İstanbul efendilerinin – maksad İstanbul hocalarıdır– elinde bir âlet makamına kâim olmuşlardı. İş, o derece ilerledi ki Fransa ve İngiltere kralları Isfahan'a mahsûs elçiler gönderip Şah Abbas'ı, Osmanlılarla muharebeye teşvik ediyorlardı. Bu münâsebetle şarkdan gelecek hamleden garbdaki fütuhatdan sarf-ı nazar edilsin. Üçüncü Sultan Ahmed ise İran'ın taksimi hususunda (1138-1725) senesinde Rus İmparatoru (Büyük Petro) ile ahid-nâme akd etdiler.

İttihad-ı İslâm fikrinin îcadiyle amelî ve nazarî olarak ciddi sûretde teâkubu [birbirini takibi] iki büyük İranîye aiddir ki birincisi (Nadir Şah) olup, tarihin kaydına nazaran ittihâd-ı İslâm fikr-i maksadının birinci ve yegâne müessis-i hakikîsi ve amelîsidir. İşbu büyük padişah bütün kudret-i cihangirânesiyle tekmîl kuvâsını bu emr-i mukaddesin tervîcine sarf etdiği gibi bir emr-i muhal olması lazım gelen İran Şîîlerinin ve hatta ulemâ ve müctehidlerinin mezheb-i ehl-i sünneti kabûlüne ve Hulefâ-yı Râşidînin ikrârına cebren razı etdi ve İran saltanatının kabûlünü bu şartın kabûlüne meşrût kıldı [şart koştu]. Lâkin maa-t-teessüf ol şark Napolyonu'nun bütün efkâr-ı aliyye ve fevk-al-âde zahmeti akîm [sonuçsuz] kalıp ve İstanbul ulemâsı tarafından müşkilat-ı azîmeye dûçâr edildi.

Bil'âhire Nadir'in vefatiyle mezkûr dinî ve siyasî büyük fikr dahi medfun oldu [defnedildi]. Ba'de (sonra) Kaçar Türkmenleri dahi Safevîlerin cânişîni [vekili] olmaları hasebiyle kendi mevki'lerinin takviyesi içün ihtilâfât-ı mezhebiyyeyi körükledikleri gibi Safevîlerin ruhlarının haberleri olmadıkları ve Isfahan ulemasının rü'yada bile görmedikleri ihtilâfâta meydan açdılar.

Düvel-i İslâmın günden güne artan za'fından dolayı Asya ve Afrika'daki İslâm memâlik-i vesi'ası [geniş toprakları] Frenklerin tasarrufuna geçdi. Binâen-aleyh artık âlem-i İslâmın nereye kadar sukut edeceğine fevk-al-âde akl ü müdrik [idrak etmek] lazım geldi. İran'ın ravzahanlarından –mersiyehan demekdir– ve elkâb [unvan] sahiblerinden ve Anadolu müftilerinden başka herkes an-

lamışdı ki İslâmiyet dört fi'l ile inkıraz tarafına gitmekde ve bunun da ittihâd-ı İslâmdan ve medenîyyet-i cedîdenin kabûlünden başka çaresi yokdur. Yine bu fikr-i meknûna [gizli fikre] birinci def'a olarak bir şekl-i muayyen [açık şekil] veren ve amelî bir sûrete kalb edip [çevirip] Frenklerin (Panislâmizm) dedikleri ittihâd-ı İslâm mesleğini îcad ve muntazaman neşriyyata mübâşeret eden [girişen] ve ekser memâlik-i İslâmiyyede pek çok tarafdar kazanan ve bugünki efkâr ve akâidin hakikî müessisi dahi (Efganî) lakabıyla mülâkkab [lakablı], Hemedanlı (Seyyid Cemaleddin) nâmında bir İranî vardır. İslâmın bu büyük şahsiyyet ve simâsı Hind'den Mısır'a kadar ekser memâlik-i İslâmiyyede ittihâd-ı İslâm hakkında va'z ü nasihâtda bulunmuşdur. Afganistan ve İran ve Türkiye'de pek büyük bir fa'âliyyetde bulunmuş ve pek çok müridlerine ta'lîm ve telkînâtda bulunmuşdur. Müşârün-ileyh [adı geçen Efganî] (Kabil), (Dehli), (Tahran), (İstanbul) câmi'leri ve Mısır'ın câmi'-ül-Ezherinde, Londra'da çıkan Ziyâ-ül-hâfıkayn gazetesinde ve Paris'de intişâr eden el-Urvetü'l-Vüskâ gazetesiyle Petersburg'daki hitâbelerinde ve bil'âhire Yıldız sarayında ve her mahalde bu fikr-i mukaddesi terviç etdi ve nihayet bu cihana veda' edip gitti.

Şimdilik ittihâd-ı İslâm fikri pek revnak [parlaklık] ve vüs'at [genişlik] kesb etmiş [kazanmış] ve memâlik-i İslâmiyyenin pek çoğunda risâleleri neşr edilmekde ve Nadir Şah ile Seyyid Cemaleddin'in ekdiği tohumlar, neşv ü nemâ bulmakdadır [yetişip büyümektedir]. Seyyid'den evvel veya sonra hâsıl olan bu akîde [inanış] muhtelif şekillere girmiş ve muhtelif maânî [anlamlar] kasd edildiğinden mezkûr akâidin en âşikârı üçdür:

Birincisi: Mezâhib-i muhtelife-i İslâm [çeşitli mezhepleri] arasında dinî ittihâdın teşkîliyle ihtilâfât-ı mezhebiyyenin [mezhep ayrılıklarının] ve yekdiğere vâki' olan lâ'n ü ta'nın ref'i [birbirlerine lanet ve sövmelerinin terkiyle] ve bir muhabbet ve meveddet-i uhuvvetkârânenin [kardeşçe sevginin] te'sîsi ve bu akîde her tarafdan ziyade (Kafkas) ve (Türkistan) ve (Hind) gibi memâlik-i makhûre-i İslâmı da tavattun eden Sünnî ve Şîî ve (Aliyyüllah) – ya'ni el-iyazü-billah Hazreti Ali'yi ilah zanneden (Nasırî)lere işaretdir– ve sâire gibi mezâhib arasında revac bulmuşdur.

İkincisi: İfrâtperest [aşırıya giden] ve ham sevda peşinde gezen ba'zılarının dimağında zuhur eden bir fikirdir ki o da dünyada yalnız büyük bir İslâm devleti olup, diğer düvel-i İslâm dahi büsbütün ortadan kaldırılmaz ise mezkûr büyük devletin taht-ı itâatinde ümerâ ve mülûk-ı bâc-güzâr [vergi veren beyler ve hükümdarlar] şeklinde olmaları ve istiklâl-i dâhilîlerini kaybetmeyip, siyaset-i hariciyyeleri tâbi' olacakları devletin idâresinde bulunmakdır. Halbuki bu tehlikeli mefkûrenin mevki'-i kabûl görmesi, ittihâd-ı İslâm esâs-ı mukaddesinin tarafdarı olan erbâb-ı hall ü akd [meseleyi çözeceklerin] indinde bir te'sîr ve kuvveti kalmayıp, ancak (Sultan Selim) ile (Sultan Süleyman)ın müşâvirîn-i siyâsiyyesi arzuları sırasında ve bir de memâlik-i Osmaniyyenin ahd-i teceddüd-i edebî ve siyasîsi müfritleri [ve yenilikçi aşırıları] indinde rû-yi kabûl görmüşdür. Nitekim kırk sene mukaddem [önceki] edîb-i ma'rûf (Nâmık Kemal) kendi eserinde diyor ki: "Sultan Selim, ittihâd-ı İslâmın icrâ'sı içün (Tebriz)e hücum etdi." Ve "Sultan Süleyman, ittihâd-ı İslâm için İran'a asker sevk etdi." İlh.

Üçüncüsü: Bugün bütün memâlik-i Osmaniyyede mevzû'-i bahs olup fevk-al-âde revac bulmuş ve âlem-i İslâm arasında bir ittihâd-ı siyasî te'sîsinden ibâretdir. Şöyle ki büyük devletlerden (Alman) ve (Avusturya) ve bî-taraf devletlerden (İskandinavya) gibi, eğer bu fikri amelî bir sûrete kalb edersek, Osmanî ve İran ve Afganistan düvel-i müstakilesiyle hâsıl olan bir ittihâd-ı siyasîden ibâret olur. Bu münâsebetle diğer milel-i İslâmiyyenin esâretden tahlîsiyle onlara verilecek tam bir istiklâl-i siyasî ve iktisadî ile bu ittihâda idhal edilmeleri, işte Nadir Şah ile Seyyid Cemaleddin'in projesi böyle bir ittihâd olup, (Seyyid Abdurrahman Kevâkibî) ve sâir Mısır ve Hind ulemâ-yı siyâsiyyesi de bunu terviç etmişlerdir.

İran'da dahi ekser cerâid, [çoğu gazeteler] bu yolda neşriyyâtda bulunduğu gibi ulemâ-yı İraniyeden bir zat dahi bu meâlde bir Farsî kitab neşr etmişdir; ve işte bu ittihâddır ki (İstanbul)da neşr edilen (*Sırat-ı müstakîm*) ve (*Sebil-ür-reşad*) ve Mısır'da çıkan (*el-Menâr-ül-İslâmî*) ve Kalküta'da münteşir (*Habl-el-metîn*) gazeteleri onu tervîc ediyorlar. Yine işte bu yolda ittihâddır ki genç Türklerle Osmanlı siyasîleri bir tarafdan ve İran milletinin ileri ge-

lenleri diğer tarafdan bunun netîcelenmesine çalışıyorlar. Şübhesiz bu mefkûredir ki (Enver Paşa) ile (Nizam-üs-saltana)nın kalblerini teshîr etmişdir [ele geçirmiştir].

İranîler bilmelidirler ki asâkir-i Osmaniyyenin [Osmanlı askerlerinin] İran'da ilerlemesi Cenab-ı Hakk tarafından mazlum İranîlere karşı bir yardım ve muâvenetdir. Bunlar [...] ordusudur ki kendi dinî ve şarkî biraderlerinin imdadına koşuyorlar. (Bîsütun) ve (Elvand) eteklerinde dökülen Osmanlı kanları öyle pâk kanlardır ki bir necîb millet yolunda ve kendi din kardeşlerini nâ-pâk devlerin zincirinden kurtarmak içün cârî oluyor [yürüyor]. Bu muzaffer asker nereye girerse, işte orası hakikî İran mülkü oluyor ve İran padişahının hükmü bilâ-mâni' orada icrâ' kılınıyor ve Rusların konsolosuyla viskonsolosları oranın saltanat-ı mutlakasından ma'zûl [azledilmiş] oluyorlar.

Vatanperver İranîler layıkıyla kendi memleketlerinin vaz'iyyetini düşünmeli ve kalblerinde bir vesvese varsa onu derhal çıkarmalıdırlar. Çünki İran işlerinin birkaç ciheti olmayıp ancak iki şıkdan ibâretdir: Ya Osmanlı askerinin muâveneti ve onların fedâkârlığıyla necat bulmak [kurtulmak] veyahut Ruslarla İngilizlerin ebediyyen [...] olup fenâ bulmakdır [yol olmaktır].

Şimdi ise böyle şiddet ve felâket günlerinde Şah Abbas ve Nadir Şah zamanlarını tahattur etmeyip [hatırlamayıp] her gün ve her saat (Tebriz ve Geylan) darağaçlarını ve İmam Rıza'nın türbe-i mutahharesinin bombardımanını ve İran Devletinin, Tahran Rus sefareti tarafından tahkîr ve tezlîlini [hakaret edilip aşağılamasını] der-hatır etmelidirler [hatırlamalıdırlar]. Şimdiki İran Şahı ile İran Devletinin hâl-i hâzırını ve Ruslarla İngilizler tarafından nasıl esir ve zelîl edildiklerini nazara almalıdır. Hükûmet, her ay kendi masrafları içün Rusya ve İngiltere nezdindeki parasından tese'ül edercesine [dilenircesine] para alıyor. İran vükelâsı [hükümet üyeleri] Rus Sefareti tarafından bir uşak muâmelesi görüyorlar. Vükelâ, iki sefaretin iradesiyle tebeddül [değişiyor] ve valiler azl ve nasb ediliyor. Şah ve Hükûmetde ise (lakab) tevcîh etmekden [unvan vermekten] başka bir ihtiyar [seçenek] ve salâhiyyet kalmamışdır.

Binâen-aleyh İran'ın menfaati tamamen Osmanlılarla ittihâd etmekde ve Osmanlı kuvâ-yı askeriyyesine karşı İran'da teshilât

ibraz etmekde ve bugün İran'ın halâsyâb olması [kurtulması] bu emre mütevakkıfdır [bağlıdır].

Evet, İran'ın Osmanlılarla ittihâdındaki menfaati isbat etmek içün delîl irâesine [göstermesine] hâcet göremeyiz. Binâen-aleyh tekmîl İran anâsır-ı siyâsiyyesi her ne meslek ve mefkûrede olursa olsun, müttehiden Osmanlılarla el ele vererek ve kendi kuvvetlerini de onlarınkine zamm edip [katarak] memleketlerini kurtarmalıdırlar. Daha açık söyleyelim ki ehemmiyyetsiz ba'zı vukuâtdan ve tabîî ba'zı ihtilâfâtdan, âtideki mutasavver [akla gelebilir] menâfi'-i kesîrleri içün göz yummalıdırlar. İran'ın istiklâl ve kesb-i kuvvet etmesinde Osmanlıların menfaati de bizimkinden aşağı kalmaz. Hükûmet-i Osmaniyye o kadar vesî [geniş] hudutlara, sevâhile mâlikdir ki hutût-ı muvâsalatın adem-i tekâmülünden [ulaşım hatlarının gelişmemişliğinden] dâimâ müşkilata ma'rûz kalmakdadır. Meselâ, bugün Hükûmet-i Osmaniyye (Çanakkale) ve (Balkan) larda pek çok asker bulunduracağı Irak-ı Arabın vâsi' hudûdunda İngilizlerin muharebeye ve Mısır hudûdunda, Sina şibh-i cezîresinde [yarım adasında], Akabe'de dahi İngilizlerin Mısır ordusuyla, Kafkas ve Asya-yı Sagîr (Anadolu demekdir) boyunca Ruslarla; Yemen'de dahi İngilizlerin (Aden) askerleriyle muharebe ve müsademede bulunmak mecbûrîyyetindedir. Allah göstermesin, İngilizler, Fransızlar ve İtalyanların harb-i cebhelerde elleri, kolları bağlı bulunmasa idi ihtimâl tekmîl Asya sevâhil-i bahriyesiyle Suriye ve Arabistan'da onlarla uğraşmalıydı. İşte buna binâendir ki bu kadar hadsiz düşmana karşı hutût-ı müdâfaasının [savunma hatlarının] eksilmesi, askerlik nokta-i nazarından fevâid-i azîme iktisâbına yardım eder. Bu da dost ve kuvvetli devlet memleketleriyle düşman memleketlerinin arasında vâki' olmakla olur. Böyle dost ve muktedir devletleri îcad ve hıfz etmek [bulmak ve korumak] gerekdir ki düşmanlara karşı bir sed ve hâil [engel] olsun. İşte İran, ekser zaif olmayıp kendisini müdâfaa edecek halde bulunsa idi, Rusların Azerbaycan ve şarkî Kürdistan ve Irak cihetinden Osmanlı hudûdlarına hücumları asla vâki' olmaz idi.

Bir de hakikat-i hal düşünülecek olursa düvel-i İslâmiyye ve şarkıyye bir ayrı ağaç mesâbesinde olup bunun dal ve budakla-

rı birbirine merbut [bağlı] olursa pek kuvvetli bir şey teşkîl eder. Lâkin mütederricen bunun dalları kesilecek olursa, son kalan kuvvetli dalın da zulm ü sitem baltasına mukavemet edemeyeceği bedîhîdir [apaçıktır]. Yüz sene evvel âlem-i İslâmda Mısırlı Mehmed Ali Paşa, Zengibar, Merakeş Padişahı, Tunus Bayı gibi kuvvetli ve müstakil sultanlar bulunuyorlar idi. Bunların vücûdiyle hiçbir Frenk hükûmeti, Hilâfet-i İslâmiyye devletine karşı tecavüz etmeğe cesâret edemezdi. Lâkin maa-t-teessüf bugün ekser düvel-i İslâmiyye munkariz [yıkılmış] olarak ve ba'zıları da esâret derekesine inmişlerdir. İran, zaîf kalmış, Afganistan ise İngiliz gibi bir kapıcısı vardır ve onun içün de İslâmın tarihî ve kadîm düşmanları Hükûmet-i Osmaniyyenin başına üşüşerek ve Sasanof açıkdan İstanbul'u almakdan bahsediyor.

Binâen-aleyh İran'ın kendi büyük kardeşi yardımiyle Rus esâretinden tahlîsi ve istiklâlin iâdesi hiç şübhesiz İran vicdan-ı millîsinde bir yadigâr-ı tarihi ve siyaset-i âtiyelerinde bir hayrân-ı hakikî olacaktır. İran'ın istiklâliyle kesb-i kuvvet etmiş Osmanlı nüfûzunun yalnız İran'da değil belki Afganistan ve Hindistan ve Türkistan'da dahi artacağı müsellem [teslim edilip] ve devlet-i müşârün-ileyhümânın Asya'daki ticaret ve menâfi'-i siyâsiyye ve iktisadiyyesini inbisât eder [genişletir]. Bil'akis İran, kâmilen Rus pençesi altına girecek olursa, Rusya'daki diğer memâlik-i İslâmiyye gibi ceste ceste [parça parça] hazm edilecektir. Osmanlı ve İran ittihâd-ı samimîsi bütün Asya memâlik-i İslâmiyyesinde fevk-al-âde te'sîr uyandıracaktır. Bu vesile ile Hindistan, Afganistan, Kafkas ve Türkistan Şîîleriyle Sünnîleri arasında muhabbet ve imtizâc [uyuşma] hâsıl olacağı gibi İran'ın nüfûz-ı ma'nevîsi İran ve Osmanlı Kürdistanlarında ve Irak-ı Arabda ve Şîîlerin mütemekkin oldukları [ikamet ettikleri] mahallerde sâbit olacaktır. Basra Körfezi ise bu ittihâd sayesinde İslâmî bir körfez olacak ve İngilizlerin hîlelerine mahal kalmayacağı gibi, İranlı (Hazel) ile Osmanlı (Mübarek) de İngiliz me'muru olmayıp, (bini Tarık) ve (bini Lam) ise İran'dan Osmanîye, Osmanîden İranîye firar ederek ihtilâl çıkaracaklardır.

İran ve Osmanlı ricâli işbu ittihâdın husûlündeki menâfi'-i hakikîye kanâat kesb edip çalışmakda olduğu gibi ve müctehidîn-i

a'zâm-ı Şîî dahi muharebenin ibtidâsından bugüne kadar bütün kuvâ-yı ruhânî ve nüfuz-ı ma'nevîleriyle din yolunda ve Devlet-i Osmaniyyeye muâvenet maksadiyle çalışıyorlar. Osmanlı ricâl-i devleti ise İstanbul'da kemâl-i samimiyyetle ve bî-garazâne bir sûretde İran'ın tahlîsine azm ve himmet ediyorlar. İşte böylece her iki tarafın ukalâsı çalışmaya müdâvemet [devam] ederlerse pek büyük ümîdimiz vardır ki [...] ve senelerden beri eâzım-ı İslâmın [İslamın büyükleri] çalışıp da husûlüne destres olamadıkları [ulaşamadıkları] ni'mete nâil olunsun; ve Enver ve Tal'at isimleriyle İran rüesâ-yı [...] nâmları tarih-i İslâmda müzeyyen bir mevki' ihrâz edip [kazanıp], işbu iki İslâm devleti Müslümanların samimî dostu büyük Alman devlet ve milletinin ve onların Avrupalı müttehidlerinin yardımiyle günbegün kesb-i kuvvet ederek diğer memâlik-i İslâmiyyeyi dahi tahlîs etsinler.

Mahremdir

Nişantaşı
18.10.33 [8 Ekim 1917]

Harb-i Umûmînin Bidâyetinden Bugüne Kadar Trablusgarb ve Bingazi Mıntıkasının Hâli, Sünûsîlerin Ahvâli, Bugünkü Vilâyetin Vaz'iyyeti, Sudan İslâmlarının Hal ve Efkârları[8]

1330 [1914] senesinin Temmuzunda Erkân-ı Harbiye Mektebinden şehadetnâme aldıktan sonra Teşkîlat-ı Mahsûsanın teklifiyle ve erkân-ı harbiye vezâifini îfâ etmek şartiyle Trablusgarb ve Bingazi mıntıkasına gönüllü olarak gitdim. Maksadım; Harbiye Nâzırı Paşa hazretlerinin büyük ve âlî bulunan "ehl-i İslâmı tevhîd ve onları ehl-i salibe [haçlılara] karşı kitle-i vâhide halinde yaşatmak..." fikr ü tasavvurâtları dâhilinde elden geldiği kadar murada arz-ı hizmet etmekdi. Sene-i mezkûrenin Temmuzunda mücahid-i muhterem a'yân-ı kirâmdan Süleyman Bey Baruni ile birlikde İskenderiye tarîkiyle Sellum'a vardık. Esnâ-yı râhda [yolculuk esnasında], Mısır'a tâbi' ve "evlad-ı Ali" denilen urbân meşâyih ve eşrâfiyle [aşiretlerin şeyhleri ve ileri gelenleriyle] görüşerek İngilizlerin hakkındaki efkârlarını [düşüncelerini] tedkîk etdik. Netîcede hükûmet-i Osmaniyye ile İngilizler arasında vukû' bulacak bir harbde bunlardan çok istifâde edileceği kanâati bizce tahakkuk etdi. O zaman Bingazi mıntıkasından Mısır hudûduna gelen, sinnen [yaşça] en büyük olan rüesâ-yı Sünûsiyeden (Ahmed ibn Şerif) nâm şeyh ile mülâkî olduk [görüştük].* Bu zat, yalnız ulûm-i diniyeye vâkıf ulûm-i siyâsiyye ve sâireden haberi olmadığından ve hükûmetin ve bilhassa Harbiye Nâzırı Enver Paşa hazretlerinin

* Ma'lûm olduğu vechle asıl Sünûsîler; takriben bundan altmış sene evvel Fas'da Senganem (?) şehrinden Bingazi mıntıkasına gelen (Ali bin Sünûsî) nâm dervişin teşkîl etdiği ailedir. Bu zat (Libya)da birçok tekkelerin inşâsiyle tarikat-i Sünûsiyyeye aid tedrisât-ı diniyye ve mezhebiyyede bulunarak bâdiyenişîn urbâna karşı iyi bir nüfuz kazandı. Bunun iki oğlu oldu. Büyüğü (Mehdi), küçüğü (Şerif). (Mehdi)nin iki oğlu oldu. Ramazan ve İdris. (Şerif)in de beş oğlu oldu. Bunların büyükleri (Ahmed Şerif) sonra Muhammed Âbid, Ali Hatabi, Safiyüddin ve Hilâl'dir.

ta'kîb etmekde olduğu tevhîd-i İslâm siyasetini anlamazdı. Bilcümle rüesâ-yı İslâmiyye gibi kendisi menfaatperest ve aşağıda isimlerini zikr edeceğim ve İstanbul'dan sanki orada îfâ-yı hizmet içün gönderilen ba'zı zâbitânın iğfalât-ı menfaatperestânesine takıldı. Menfaatini İngilizlerden te'mîni maksadiyle, hükûmetin kendisinden beklediği hıdemâtın [hizmetlerin] îfâsında tereddüd ediyordu ve İngilizlere meyletdi. Teşrin-i sâni 30'da [Kasım 1914'te] Hükûmet-i Seniyye, i'lan-ı harb eden İngiliz Hükûmeti me'murlariyle eskisinden ziyade ve fevk-al-âde bir sûretde hüsn-i münâsebetde bulunmakda devam etdi. Bunun sebebi; bir tarafdan (Ahmed Şerif) İngilizlerden bir milyon lira almak ve Bingazi mıntıkasında emir olmak hülyası, diğer tarafdan bu pazarlıkdan bil-istifâde para koparmak emeliyle Hükûmet-i Seniyyenin Trablus ve Bingazi mıntıkasında ta'kîb etdiği siyasetin zıddına olarak hareket eden Tabib Yüzbaşı Abdüsselam, Haleb Kışlası Kumandan-ı sâbıkı Binbaşı Vasfi, Topçu Binbaşılığından mütekâid [emekli] Sakallı Ahmed efendilerinin perverde oldukları Hükûmetin nân ü ni'metini [Hükümetin yedikleri ekmeğini ve nimetini] inkâr ederek sırf menfaatperestâne yapmış oldukları entrikadır.

O zaman Hükûmetin i'timad etdiği Sünûsîlerin reisi olan bu (Ahmed ibni Şerif)in İngilizlerle son derecede hüsn-i münâsebetde bulunması, Hükûmetin büyük fedâkârlıklarla ve makasid-i siyâsiyyesini vücûda getirmek içün oraya göndermiş olduğu bizim gibi zâbitânın yapmaya mecbur oldukları vazifenin îfâsına bir mâni'-i kavî [güçlü engel] teşkîl etdi. Hatta hıyanetleri o derece ileri gitdi ki İngilizlerin teklifiyle bir gün, Osmanlı bayraklarının kâffesini indirmek içün (Ahmed Şerif)in küçük biraderi (Seyyid Hilâl) emretdi. Mümânaat etdim [engelledim]. Ve "Ben ölmeden bayraklar inmez..." dedim, bayrakları indirtmedim. Bu ve bunun gibi birçok hâdisenin te'sîriyle Ahmed Şerif tarafından habs ve nefy edildik [hapis ve sürgün edildik] ve birçok eziyetler gördük. Bu sûretle vâki' olan Sünûsîlerin tamâ'ı [açgözlülüğü] sebebiyle Harbiye Nâzırı Paşa hazretlerinin arzuları bulunan "Sünûsîler vasıtasiyle evlad-ı Ali ve sâir urbânları ayaklandırıp İngiliz aleyhine Mısır'a karşı bir hareket vücûda getirmek" mümkün olamayacağını gördüğü-

müz zaman, Hükûmeti sever urbân meşâyîhiyle tevhîd-i hareket ederek, İngiliz aleyhine bir hareketin vücûda gelmesine, mücâhid-i ma'rûf Süleyman Bey Baruni ile birlikde teşebbüsâtda bulunduk. Zira; o zamanki vaz'iyyet ve vazifemize nazaran mutlak urbânı ayaklandırıp İngiliz aleyhine hareket ihdas etmek, Kanal ordusunun yükünü tahfîf etmek [hafifletmek] elzem olduğunu bilerek ve bütün harekâtın buna ma'tûf olduğunu anlayan ve zâten bayrak mes'elesinden münfail [gücenmiş] bulunan Ahmed Şerif, benim ile iki üç zâbitin çöllere nefy [sürgün] edilmemize karar verdi. Ve Süleyman Baruni'yi de çadırında habsetdi. [...] üç ay bir mağarada kaldım. Erzak olarak oniki okka arpa aldım.

Bu zamanda –Şubat 30 (1915)– Fahrî Ferîk Nuri Paşa hazretleri Bingazi Mıntıkası Kumandanlığı vazifesiyle Sellum'a geldiğini haber alınca menfâdan [sürgün yerinden] firar ile Sellum'a geldim. Kendisi de Sellum'da yalnız geceleyin çıkmak şartiyle birkaç ay âdeta mahbus olarak yaşadı. Sebebi (Ahmed Şerif) yine İngilizlerle hüsn-i münâsebetde devam etmesidir.

Nuri Paşa hazretleri; öteden beri İtalyanlara karşı mücâhede eden Bingazi mıntıkası urbâniyle Mısır bedevîleri bulunan "evlad-ı Ali"yi ayaklandırarak Mısır'ın garb cihetinde İngilizleri işgal etmek vazifesini îfâya me'mûr edildiğini kendisiyle olan mülâkatımdan anladım. Ben de öteden beri esâsen bu fikre hizmet etmekde olduğumdan hem-efkâr [aynı fikirde] olarak Sellum'da beraber çalışmaya başladım.

2. İngilizlerin Ahmed Şerif'e karşı vâki' olan va'd-i mutantanları [şatafatlı vaadleri], onun muhât [kuşatılmış] bulunduğu menfaatperest insanların tamâ' ve ihtirasları Hükûmetin aleyhine çalışan ma'lûm kimselerin müdhiş entrika ve ifsadâtlarına [bozgunculuklarına] rağmen İngilizlere karşı bir hareket vücûda getirmeye muvaffak olduk. Bu bâbda taht-el-bahirlerin [denizaltıların] yardımı çok oldu.

Teşrin-i sâni 31 (Kasım 1915)de vukû' bulan bu hareket (Macid, Ümm-ül-rahm, Berr-i Potus) nâmlariyle İngilizlerle üç muharebenin vukû'unu intâc etdi. Kıtaâtımız [birliklerimiz] İskenderiye kapılarına kadar vardı. Lâkin ne çare ki bütün bu muharebeler

esnasında Ahmed Şerif, İngilizlerle muhabere ile hüsn-i münâsebetinin devamına gayret ediyordu ve netîcede maksad-ı aslî istihsâl edilmeksizin, İngilizlerin teklifine râm olan [boyun eğen] Ahmed Şerif, mücâhidînin kısm-ı ekberini [en büyük kısmını] alıp (Siva) ya gitdi. (Matruh)da koca İngiliz ordusuna karşı –10.000 kuvvetinde– yalnız (200-300) kişi gayr-ı muntazam bir kuvvetle Nuri Paşa hazretleri kaldı. Sarf edilen insan ve nükûdca olan fedâkârlık beyhude oldu. İngilizlerin re'y ü tedbiriyle vâki' olan işbu inkısam [bölünmüş] kuvvetden istifâde eden Mısır kumandanı (Meksvil) fâik [üstün] kuvvetle sahilde kalan Nuri Paşa'nın zaif kolunu mağlûb etdiği gibi, bil'âhire (Siva)dan bize iltihak eden Mısırlı heccân zabitan-ı hamiyyet-mendânın [haysiyetli subayların] tazyîkleriyle [baskılarıyla] vâhâtlara [vâhalara] giden (Ahmed Şerif)in kuvvetini de tepeledi. Bu sûretle birkaç ay zarfında büyük fedâkârlıklara ihtiyâr ile elde etdiğimiz bütün garbî Mısır bâdiyesiyle [çölüyle] vâhaları birkaç hafta zarfında kaybetdiği gibi mücâhidînin kuvve-i ma'neviyeleri de kırıldı. Keza üss-ül-harekâtımız bulunan (Sellum) da elimizden çıkdı ve Nuri Paşa hazretleri (Tobruk) mıntıkasına çekilmeye mecbur olduğu gibi bir müddet sonra da (Ahmed Şerif) (Siva)dan (Cagbub)a ric'at etdi. Mart 32 (1916)

3. Ahmed Şerif, daha Sellum'da iken, onu iğfal içün İngilizlerin ona Bingazi mıntıkası emâretini [emirliğini] vermek, Arab sultanlığı, onun etrafındaki Hükûmet-i seniyye aleyhdarların (Ahmed Şerif)in sultan olduğu ve bütün Arabların kendisine merbut bulunduklarını tekrar ale-t-tekrar kendisine söylemeleri üzerine o da sahiden sultan olduğunu zannederek (Sellum)dan Mısır'a hareketimiz esnasında biraderzâdesi [yeğeni] olan (İdris)i Bingazi mıntıkasında veliahd ve nâib olarak bırakdı.

Esâsen; vatan, millet, İslâmiyet içün aslen çalışmayan ve sırf menfaat-i şahsiyyeleri dolayısiyle, İslâmiyet kisvesi altında Müslümanları iğfale sa'y eden rüesâ-yı İslâmiyye ve bil-cümle bugünki rüesâ-yı Sünûsîyyeden (Ahmed Şerif)in biraderzâdesi bulunan (İdris) nâmındaki zat, (Ahmed Şerif)in gaybûbetinden [yokluğundan] bil-istifâde İngilizlere el uzatdı ve birkaç bin lira mukabilinde onlarla musalâha etdi [uzlaştı]. İngilizler de Mısır'ın garb kapılarını

te'mîn maksadiyle işbu Sünûsîlik mes'elesine nihayet vermeye karar verdiklerinden, her ne(ye) mal olursa olsun, İdris'in teklifâtını kabûl etdiler. Buna mukabil İngilizler, Tobruk mıntıkasındaki Osmanlı zabitânının kâffesi(nin) Garba teb'îdlerini [uzaklaştırılmasını] istediler. Her iki tarafı idâreye çalışan İdris buna muvâfakatle bütün Derne, Tobruk ve hatta Bingazi'deki Osmanlı zabitânı (Cidâbiye)ye aldırdı. Bu sûretle Sünûsî mes'elesinden emîn olan İngilizler, bütün kuvvetlerini Kanal'a aldılar ve şimdiki (Gazze) hareketini ihzâr ve ibtidâr etdiler [hazırlayıp başlattılar].

(Siva) tarîkiyle (Cagbub)a gelen Ahmed Şerif, (İdris)den imdâd beklerken, ondan "Eğer İngilizlerle yapdığım sulhü imza etmez isen İngiliz ve İtalyan kuvvetleri alıp seninle harb ederim..." tehdidnâmesini alınca, kızgın çöllerden bil-mürûr [geçerek] yevmiye (20-30) mücâhid zâyiât vererek (Calu-Marada) tarîkiyle (Süngüne)ye gitdi.

4. Bu vechle menâfi'-i İslâmiyyeyi menâfi'-i şahsiyyelerine fedâ etmek sebebiyle aralarında fitne çıkan rüesâ-yı Sünûsîyyeden âlem-i İslâmın ve bilhassa bunca fedâkârlıklara ihtiyâr ile tevhîd-i İslâma çalışan Hilâfet-i muazzamanın beklediği hidemât hâsıl olmadı.

"(Mesâib-ül-İslâm-ı rüsâe) yani İslâmların felâketi, menâfi'-i milliyeyi nazar-ı i'tibâre almaksızın yalnız hubb-ı riyâset ve menâfi'-i şahsiyyelerine hizmet eden ümerâsıdır, kavl-i hakîmânesine [hikmetli sözünce] nazaran bunca senelerden beri din ve vatan yolunda birçok fedâkârlıklara ihtiyâr ile mücâhede eden (İskenderiye)den (Sirt)e kadar saf ve mütedeyyin, makam-ı Hilâfet-i uzmâya kalben merbut urbânlar Sünûsîlerin bâzîcesi [oyuncağı] olarak adüvv-i diniyyeleri bulunan İngiliz ve İtalyanlarla musalâha etdirildiler ve bu harb-i cihanşümûlde kendilerinden Hilâfetce bir istifâde hâsıl olmadı. Gerek tab'en muharib bulunan Bingazi mıntıkası urbânı gerekse evlad-ı Ali Arabları –Hükûmet-i seniyyeye meyllerine rağmen– İngiliz ve İtalyanlarla barışdırıldılar.

5. Hâl-i hâzırda (İdris)le hâl-i ihtilâfda bulunan ve (Sirt)in şarkında mukîm olan [oturan] (Ahmed Şerif) Mısrata'da bulunan Afrika Grubları Kumandanı Ferîk Nuri Paşa hazretlerinden vesâit-i harbiyece imdâd aldıkdan sonra (İdris)i bi-t-tehdîd Bingazi mıntıkasını Hükûmet lehine ifrağ edeceğine [şekillendireceğini] va'd

etmişdir. Fakat mıntıkanın şimdiki ahvâline nazaran bunun imkânı pek azdır. Çünki onun kuvveti az olmakla beraber maa-l-esef garblılarla Sünûsîler arasında tahaddüs eden [meydana gelen] ihtilâf sebebiyle vesâit-i harbiyece Nuri Paşa hazretlerinden hiçbir şey alması mümkün değildir.

6. Trablusgarb Vilâyetine gelince; otuzbir senesinin [1915] bidâyetinde İtalyanlar en evvelâ (Fizan)dan başlayarak vilâyetin kâffe-i aksamından münhezimen [bütün kısımlarında bozguna uğrayarak] sevâhile indiler. Hatta (Gat) ve (Gadames)deki kuvve-i muhafazaları ancak Fransızlara iltica sûretiyle ric'at edebilmişlerdir. Bunun sebebi, İtalyanların sû-i idâresi [idarelerinin kötülüğü], urbânı tahkîr ve mukaddesatlarına adem-i riâyetleri [saygısızlıkları], Arablarda hissiyât-ı intikam-cûyâne [intikamcı hislerin] uyanması. Bizim Sellum'da bulunduğumuz otuz senesinde [1914] benim bildiğim Trablus'daki şeyhlere, Baruni Beyin ehl-i vilâyetin kâffesine hitâben yazıp gönderdiğimiz yüzlerce beyannâmelerdir. Bu beyannâmeler; Halife-i Müslimînin cihâd-ı mukaddes i'lân etdiğini, Hükûmet-i seniyyenin geleceğini, en ufak fırsatdan bil-istifâde İtalyanların aleyhine bir hareketin vücûda getirmesini mutazammındır [içermektedir].

Bu sırada İtalyanların bir ilâ iki hafta zarfında münhasıran Trablus ve Hums şehrine inmeleri, ehl-i vilâyete takrîben (40.000) silah ile (20) top kadar birçok erzak ve malzeme-i harbiye kazandırdı. Ve Hükûmet oraya yetişinceye kadar uzun müddet İtalyanlara karşı müdâfaa ve mukavemet etdiler. Fakat (izâ Arabıt harabıt) ya'ni cehâlet, hubb-ı riyâset ve ihtiras sebebiyle herhangi bir iş Arabların elinde kalırsa netîcesizdir, kavl-i ma'rûfuna nazaran müttefikan İtalyanları tard [kovup] ve hezimete dûçâr eden urbân meşâyîhi aralarında ittifak hâsıl olmayarak hubb-ı riyaset ve menâfi' netîcesi olarak birbiriyle mukateleye [vuruşmaya] başladılar. Bu sebeble vilâyet sarsıldı ve İtalyanlar bundan bil-istifâde para kuvvetiyle bir kısım urbânı elde etdiler ve onlarla bize karşı netîcesiz muharabeye devam ediyor. Terk etmiş olduğu (Zuvara) mevki'ine avdetle vilâyete karşı (Tunus) ticaretini sedde [engellemeye] çalışıyor. Eğer bu urbânlar olmasaydı çokdan beri İtalyanlar, Trablus'dan çekilmiş olacaklardı.

Mart 33 [1917] Sudan'dan avdetim, Nuri Paşa hazretlerinin (Cidabiye)den Garba gitmesi ve Baruni Beyin vilâyete vali olarak gelip Mısrata'da yerleşmemiz, birbirine muârız [karşıt] (Mısrata, Tarhune, Meslata, Zılleteyn, Zaviye, Nevahi-i Erba'a, Garyan, Zanzur, Yakrin, Fasato...) gibi vilâyetin aksam-ı mühimmesinin ahâlî ve eşrâfı, âyât-ı Kur'an, ehâdîs-i şerife ile evâmir-i Hilâfetden, ve bu zamanda ehl-i İslâmın lüzum-ı ittihâdından bahsle yekdiğerini tevhîde çalışdık ve Cenab-ı Hakk bizi muvaffak ederek bugün (Fizan)dan merkez-i vilâyetin kapısına kadar aksam-ı vilâyetin kâffesi birbiriyle müttehid bulunmakda ve her vakit İtalyanları mağlûb edebilmek iktidarını iktisâb etdiler. Hele son zamanlarda Hükûmet tarafından gösterilen muâvenet, vilâyetin ihtiyacı te'mîn edildi. Hâl-i hâzırda merkez-i vilâyet Trablusgarb şehrinin (335) kilometre şarkındaki (Mısrata) kasabasıdır. Orada mevcud ve takriben (1.000) İtalyan üserâsı [esirleri], İtalyanların vilâyet dâhilinde bırakmış oldukları malzeme ile ve sâir tedarik etdiğimiz mevaddla elbise, matara, kazak, [...], tencere gibi ihtiyacât-ı askeriyyemizi i'mâl etmekdedir. Vilâyet dâhilinde jandarma hariç olmak üzre (10.000) kişilik bir kuvvet-i muntazamanın [düzenli kuvvetin] teşekkülü Afrika Grubları Kumandanlığınca takarrür etmiş ve hâl-i hâzırda dört beş bin teşkîl edildi.

7. Hâl-i hâzırda vilâyetin ihtiyacı –İtalyanları Trablus ve Hums şehirlerinden çıkarmak arzu ediliyorsa– (10,5) santimlik dört toplu 1-2 batarya büyük topludur. Çünki İtalyanların istihkâmâtına karşı mevcud sahra ve cebel te'sîr edemiyor. Bir mikdar sunûf-ı fennîye [teknik sınıflara] –lağımcı ve istihkâm– lüzum vardır.

Hele İtalyan tayyarelerinin ahâlîye ilka' etdikleri havf ü dehşet [bıraktıkları korku ve dehşet] fevk-al-âdedir. Sebebi, atmakda oldukları (25-50) kiloluk dinâmitli bombaların te'sîridir. Ahâlî bundan pek müteessir olarak âdeta kuvve-i ma'neviyelerinin tamamiyle kırılmış olması, harbden bîzâr oldular. Düşmanın top ve tüfengine kat'iyyen ehemmiyyet vermeyen mücâhidîn, tayyareden o kadar müteessir bulunuyorlardı ki onları hatt-ı harbe sevk etmekde pek büyük müşkilât çekdim. Zira ona karşı çâre-i müdâfaaları yokdur. Binâen-aleyh eğer Hükûmet, İtalyanların elinde kalmış

olan Trablus ve Hums şehirlerini zabt ve şimdiye kadar elde edilen muvaffakıyyâtı itmâm etmek [tamamlamak] ister, urbânların kuvve-i ma'neviyesini iâde ve takviye ile Trablus'dan sonra Tunus'da bir te'sîr yapmak isterse mutlak oraya bir veya iki harb tayyaresini göndermelidir.

8. Trablus harbinin bidâyetinden şimdiye kadar –yedi sene– muharebâtda bulunan ahâlî-yi vilâyet harbden usandılar, çok telefât [kayıplar] verdiler. Mal ve mülklerini, evladlarını kaybetdiler. Ve son üç dört sene zarfında zarûret-i harb sebebiyle husûle gelen açlık ve müşkilâtdan ahâlînin kısm-ı a'zâmı hicret ile nüfûs-ı vilâyet (800-900) bine inmişdir.

(Tunus ve Cezair) ahâlîsi, Hükûmetin lüzumu derecesinde bir muâvenet görürlerse Fransızlara karşı ayaklanmaya hazır bulundukları vukû' bulan muhaberâtdan anlaşılmakdadır.

Vilâyetin ihtiyacâtı olmadığından me'kûlât ve mevâşi [yiyecek ve büyük-küçükbaş hayvanlar] mevcuddur. Açlık nisbeten azdır. Menâtık-ı sâire-i harbiyeden [harbin diğer bölgelerinden] ucuzdur.

9. Sudan ahvâline gelince; daha Sellum'da iken (Vaday, Kanim, Zinder, Sokoto) gibi menâtık-ı mühimme-i ma'rûfe [bilinen önemli bölgelerin] ümerâsına, müteaddid [...] teşrin aylarında ([...] Hilâfet-i muazzamanın ehl-i salîbe karşı cihâd-ı ekber i'lân etdiğini ve dînen siz de buna iştirâk mecbûrîyyetinde bulundukları...) meâlinde göndermiş bulunduğum müteaddid beyannâmelerin te'sîriyle bugün hemen kâffesi Fransız ve İngilizlere karşı mücâhedede bulunmakdadır. Bu cümleden, hedâyâ-yı Şâhâneyi hâmilen [padişahın hediyelerini taşıyarak] deve üzerinde, haftada bir def'a kuyu başına gelmek üzre kayıklar Bahr-i Muhîte [okyanusa] atlar gibi, kızgın çöllere nefsimi atarak Sahra-yı Kebîri şimâlden Cenûba ve üç bin kilometre mesafe kat' ile nezdine gitdiğim ve (Faşir)in garbında (Kabkabiye) nâm mahalde oğlu ile beraber İngilizler tarafından şehid edilen (Darfur) emiri (Ali Dinar), otuz senesinde Halife-i Müslimînin küffara karşı i'lân-ı cihâd etdiğini mutazammın kendisine Sellum'dan gönderdiğim haber üzerine teb'asını İngilizlere karşı ayaklandırarak evâmir-i Hilâfete tevfikan [halifenin emirlerine uyarak] şehid oluncaya kadar muharebe etdi. Bendeniz,

(Darfur)a vardığım zaman onun şehâdeti sebebiyle avdete mecbur oldum.

Kezalik, (Gat) ile (Zanzur) arasında Fransızlarla mütemâdî muharebâtda [devam eden muharebelerde] ve bugün Fransızların (Cezair) ile (Vaday) arasındaki münakalâtını kat' eden [ulaşımını kesen] emir (Kavsen); Fransızların (Tumbuktu) ile (Senegal) beynindeki nakliyyâtını kesen (Amud) nâm mücâhid-i muhteremin mücâhedeleri taraf-ı Hilâfetden cihâd-ı ekberin i'lân edildiğinin haberi te'sîrâtıdır.

Ve (Kanim) nâmındaki ve takrîben (18) milyon ahâlî-i Müslime ümerâsının en ufak fırsatdan istifâde edip İngilizler aleyhine kıyâm ile cihâd-ı ekbere iştirâk edeceklerine –geçen seneden beri kıyâm ile İngilizlere, Fransızlara karşı muharebe etmekdedirler– dâir vesâtet-i âciz-ânemle [aracılığımla] makam-ı muallâ-yı Hilâfet-i uzmâya arîzalar [dilekçeler] takdim etdiler. Bu sûretle Şimâl ve Orta Afrika Müslümanlarının ellerinden geldiği kadar cihâd-ı mukaddese bil-iştirâk, Hilâfet-i muazzama ve emirine imtisâlen [boyun eğerek] vezâif-i diniyye ve siyâsiyyelerini [siyasi ve dini görevlerini] îfâya kıyâm etdiklerini re'y-el-ayn ile [gözlerimle] müşahede etdiğim ma'rûzdur.

Trablusgarb Vilâyeti sâbık erkân-ı harbiye reisi
ve Darfur Emiri nezdine me'mur edilen
Erkân-ı Harbiye Mektebinden me'zun
Yüzbaşı Mehmed Ata

NOTLAR

SUNUŞ
(Sayfa XI-XVI)

1 BOA, HR.SYS., D. 2340, G. 41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D. 41, F. 1-68, 69.
2 Dönemin Alman Genelkurmay Başkanı Schlieffen'in Planı, lojistik anlamda gerekli tedbirlerden yoksundu. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı'nda, Almanlara zaferi değil mağlubiyeti getirdi. Mesela, Fransa'yı işgal etmek için yaptığı planda lojistik desteği dikkate almamıştı. Aslında ilk aşamada yapmayı düşündüğü baskın tarzında taarruz için lojistik sistem; askerler, atlar ve harp teçhizatı ile uyumluydu. Ancak plan yapılırken muharebe sahasına taşınacak cephane miktarı, başta topçu mühimmatı olmak üzere eksik hesaplanmıştı. Hata o denli büyüktü ki ortalama mühimmat tüketimi, savaştan önce planlama aşamasında hesaplanan miktarın 10 katıydı. Hakan Keskin, *Lojistik El Kitabı,* Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s. 126-127.
3 Ferik: Askeri rütbelerden birinin adıdır. Osmanlı ordu teşkilatında bu kelime, bir kolorduyu teşkil eden yedi birlikten birinin ismiydi. Ferik rütbesi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826'da kurulan "Asâkir-i Mansure" teşkilatının genişlemesi dolayısıyla 1830'da "miralay" rütbesiyle birlikte oluşturulmuştur. "Müşir"den sonra en büyük askeri rütbedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317, s. 994; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s. 92, 606-607.
4 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-36, 36a; 2-37a; Kls. 1021, D.7, F.1-32a.
5 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-14.
6 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-63, 64.
7 "Nutk-ı Humâyûn", *Servet-i Fünûn*, 1 Teşrin-i sâni 1333, Nr. 803.
8 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-40.

İSPANYA-FAS
(Sayfa 1-5)

1 ATASE, BDH, Kls. 1859, D.139, F.1-23.
2 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.14; Kls. 1835, D.31, F.18.
3 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.14-1.
4 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.14-2.
5 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1841, D.59A, F.5.
6 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1841, D.59A, F.6.
7 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1841, D.59A, F.6, 6-1.
8 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.15.
9 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2.
10 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.59A, F.10.

11 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1841, D.59A, F.24.
12 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2; ATASE, BDH, Kls. 1859, D.139, F.5.
13 ATASE, BDH, Kls. 1859, D.139, F.5-1.
14 ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.16-2, 3.
15 ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.17.
16 ATASE, BDH, Kls. 1840, D.56, F.17-1.
17 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.115, F.1-21.
18 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.115, F.2-116.

TRABLUSGARP
(Sayfa 7-65)

1 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-30a.
2 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-7.
3 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-6.
4 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-6.
5 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-7a, 2-6.
6 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.2-69, 83.
7 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-30a.
8 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.28, F.1-2.
9 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-2a.
10 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-178.
11 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-62.
12 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-63; ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-74.
13 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2, 2-1.
14 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-2; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-23.
15 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-267, 268, 269.
16 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-23.
17 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-3.
18 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-4.
19 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-332.
20 ATASE, BDH Kol., Kls. 1856, D.130, F.5-2.
21 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-125.
22 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-6a.
23 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-6.
24 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-5.
25 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-11.
26 Abdurrahman Nafiz (Gürman-Orgeneral): 1882 yılında doğdu. 1901'de Mekteb-i Harbiye'ye girdi. Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden 1906'da mezun oldu. Tümen, kolordu, ordu seviyesinde çeşitli birliklerde komutanlık yaptı. Trablusgarp, Balkan harplerine katıldı. Cihan Harbi'nde Afrika Gruplar Kumandanlığı Kurmay Başkanlığı'nda bulundu. Mütarekeden sonra Fransızlar tarafından esir alınıp, İtalyanlara teslim edildi. 1919 yılı sonlarına doğru İstanbul'a geldi. Milli Mücadele'de tümen komutanı olarak yer aldı. Cumhuriyet döneminde kolordu, ordu komutanlıklarının ardından 1949'da Genelkurmay Başkanlığı'na getirildi. Ertesi yıl

emekli oldu. 6 Şubat 1966 günü vefat etti. Dr. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, Ankara: ATASE Bşk. Yay., 2009, c. III, s. 291-293.

27 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31.

28 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-5a.

29 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-13.

30 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31; ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-13.

31 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-5a.

32 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-149.

33 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-8, 8a.

34 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a.

35 ATASE, BDH Kol., Kls. 1869, D.177, F.8-15.

36 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-5a, 2-9.

37 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-14.

38 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.6-1.

39 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.6-1.

40 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.6-1a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32.

41 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.16, 16-1, 2; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32.

42 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-5a.

43 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.27.

44 "A'yân: Biri halk mümessilliği vazifesini görenler, diğeri azâsı devlet tarafından seçilen meclis azâsı hakkında olmak üzere iki makamda kullanılan bir tabirdi. Osmanlıların eski idare usulünde memleketin zapturaptı eyalet valileriyle sancak ümerâsına ve subaşılara, hukuk davalarıyla belediye işleri ve erzaka narh koymak da kadı ve naiplere aitti. Bunlardan maada [başka] her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap "ayân" namiyle kimseler bulunurdu. Vergilerin ve memleket mesarifinin [masraflarının] tevzi ve tahsilinde valilerle kadılar ayânlarla münasebette bulunurlardı. Ayânlar memleketin zenginlerinden ve nüfuz sahiplerinden olmalariyle sonraları ve alelhusus idare makinesinin bozulduğu zamanlarda vali ve mutasarrıflara büyük menfaatler temin ederek mütesellimlik ve voyvodalık etmeye başladılar. Hattâ pek ziyade liyakat göstererek servet ve kudret kesbetmiş olanlardan ekserisinin vefatında, hanedanından veya mensubinînden bir muktediri onun makamına kaim olurdu. Ancak giderek âyanlar bulundukları yerlerde müstakillen hareket etmeye, hükümetin nüfuzunu hiçe saymaya başladılar." Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s.120.

45 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.6; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33.

46 BOA, HR.SYS., D.2192, G.3 (78, 79, 80, 81, 82, 83, 84).

47 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33.

48 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.6a.

49 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-69.

50 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-175.

51 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-176.

52 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.17-1.

53 ATASE, BDH Kol., Kls. 1856, D.130, F.5.

54 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-26; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a.

55 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.11-1.

56 Mimar Vedat Tek, İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Sultani'deki –Galatasaray Lisesi– öğrenimini yarıda bırakarak 1888'de Paris'e gitti. Bir süre resim eğitimi gördü, mühendislik derslerine katıldı. Daha sonra Paris Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nun mimarlık bölümünü bitirerek 1897'de İstanbul'a döndü. 1899'da İstanbul Belediyesi mimarlığına atandı. 1901'de de Sanayii Nefise Mektebi'nde –Güzel Sanatlar Akademisi– mimarlık tarihi dersleri vermeye başladı. 1905'te Posta ve Telgraf Nezareti mimarlığına, 1908'de de başmimarlığına getirildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nezareti başmimarlığı görevini sürdürdü. Cumhuriyet'in ilanından sonra Ankara'ya giderek önemli yapılar tasarladı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süha Özkan, "Mimar Vedat Tek (1873-1942)", Mimarlık, Kasım-Aralık 1973, sayı 11-12, s. 45-51.

57 ATASE, BDH Kol., Kls. 1841, D.59A, F.22-6.

58 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.4.

59 Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, 1873'te Bingazi-Cağbub'da dünyaya geldi. İlk eğitimini burada babası Muhammed Şerif, amcası El-Mehdi, Sünûsî ileri gelenlerinden Ahmed er-Rifi, İmran b. Bereke ve Muhammed Hasan Biskerî'den aldı. Fransızlara karşı sürdürülen direnişte amcasına refakat etti. 1902-1912 yılları arasında, Sahra'da Fransızlara karşı direnişi devam ettirdi. Fransızlar, 1906 yılında Kavar ve Bilma'yı, ertesi yıl da bölgedeki Sünûsî şeyhi Muhammed el-Barrani'yi öldürerek Borku'yu işgal ettiler. 1909 yılında Vaday'a girerek, Sünûsî zaviyelerini yıktılar. 1913-1914 yıllarında Borku-Tilbesti-Ennedi bölgeleriyle, Tripoli'de geçici İtalyan işgalindeki Fizan'ı ele geçirdiler. Sünûsîler bazen Fransızlara karşı küçük başarılar sağladılar ve bazı bölgeleri yeniden ele geçirdilerse de sonuç olarak Fransız Sudan'ı olarak bilinen bölgedeki tüm kontrollerini kaybettiler. 1911 yılında Trablusgarb'ın İtalyan işgaline uğramasıyla, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, Fransızlarla yaptığı mücadelenin yoğunluğunu azaltıp, İtalyanlara karşı yürütülmeye başlanan cihadı ön plana çıkardı. 1915 yılının başlarından itibaren Türk-Alman ajanlarıyla işbirliği içinde olan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî önderliğindeki Sünûsîler, Birinci Dünya Savaşı sırasında da bu iki devletin yanında savaşa girdiler ve İtalyanları kıyı kesimlere hapsettiler. Ancak İtalyanlar bölgedeki Sünûsî direnişini yavaş yavaş kırdılar. İtalyanlar karşısında zor duruma düşen Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, İstanbul'a gitmek zorunda kaldı. Türkiye'ye giderken Seyyid Muhammed İdris'i kendisine halef tayin etti. Halk arasında verdiği vaazlar ile Milli Mücadele'ye destek sağlamaya çalışan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, 1926 yılında kendisinden Türkiye'yi terk etmesi istenince Şam'a geçti. Suriye'de kendisine büyük saygı ve hürmet gösterildi. Onuruna verilen ziyafette, kendisini 3000 kişilik bir grubun karşılamasından rahatsız olundu ve 24 saat içerisinde Suriye'yi terk etmesi istendi. Bunun üzerine Suriye'den ayrılarak önce Filistin'e, daha sonra da Mekke'ye geçti. İbn Suud'un, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin Mekke'ye gelişinden endişelenmesi üzerine de Yemen İmamlığı ile Suud Krallığı arasında tampon bir devlet olan Asir'e çekilerek, 10 Mart 1933'te vefat edene kadar burada yaşadı. Tufan Turan-Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senûsîlik, Türk-Senûsî ve Türkiye-Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2011, c. 4, sayı 19, s.195-196.

60 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-178; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32.

61 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.17.

62 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-260.

63 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33a.

64 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.4-2.

65 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.4-4.

66 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F.1-11.

67 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-2.
68 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.18-1, 2, 3.
69 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.18.
70 Osmanlı hazinesinin sıkıntılı zamanlarında çıkarılmış gümüşü çok az bakır para, içinde fazla bakır olan değeri düşük para. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2006, c. 2, s. 1895.
71 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-3.
72 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-4.
73 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.28, F.1-2.
74 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-25.
75 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a.
76 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32.
77 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.5-1.
78 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.5-1.
79 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.19; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33.
80 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.19-1.
81 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-31a.
82 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.20.
83 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.25.
84 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.21.
85 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.33-2.
86 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-6; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.5; ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-16.
87 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22.
88 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22-1.
89 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.32.
90 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-15.
91 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-17; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.5-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22, 25.
92 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32.
93 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-17; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.5-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22, 25.
94 16. yüzyıldan itibaren Akdeniz sahilinden Gadamis'e kadar uzanan bölgede yaşayan Berberilerin Tanga kabilesine nispetle Araplar tarafından bölgede yaşayan herkese Tevarık ismi verildi. Bu kavme mensup insanlar ise bizzat kendi lisanları olan "tamahag/tamaşek" dilinde kendi harfleriyle oluşturdukları yazıya "tifinar" ve soylarına ise "hür insanlar" anlamında "İmohag" demektedirler. Bu topluma Fransızlar "Tuareg", İngilizler daha ziyade Arapçanın tesirinde kalarak "Tawariq" demektedirler. Ahmet Kavas, *Afrika'nın Büyük Sahra Çölünde Yaşayan Tuaregler [Tevârıklar] Kimdir?, Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler*, İstanbul: Taş Mektep Yayın Atölyesi, 2015, s. 11-32.
95 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-17; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.5-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22, 25.
96 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-27.
97 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-28.
98 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.23.
99 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-17; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.5-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.22,25; ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.11-2.
100 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-23a.
101 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-18.

102 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-71.
103 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-41.
104 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-41.
105 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-29a, 28a.
106 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-29, 30; Kls. 1841, D.61, F.6-7.
107 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-28.
108 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.26-2.
109 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-72, 73.
110 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.29.
111 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.28.
112 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.26-1.
113 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.30.
114 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.31.
115 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-261, 262, 263, 264, 265, 266.
116 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-271.
117 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-273.
118 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-272.
119 ATASE, BDH Kol., Kls. 1863, D.153, F.33.
120 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.7, 8.
121 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.8-1.
122 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.8-1, 10.
123 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-8, 9.
124 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-2.
125 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-8, 9.
126 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-23a.
127 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-24.
128 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-3.
129 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-62.
130 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-9.
131 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-2.
132 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-5.
133 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F.1-14.
134 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.28, F.1.
135 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.28, F.1.
136 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-10.
137 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-11.
138 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-7.
139 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-91.
140 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-91, 92.
141 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-17.
142 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-36.
143 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.24-2, 3.
144 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-16.
145 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-23.
146 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-27.
147 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D370, F.4-62.
148 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.35, 35-1, 2, 3.
149 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.17-2.
150 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.17-3.

151 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.30-1.
152 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-21.
153 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-22.
154 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.11-2a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-29.
155 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-23.
156 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33a.
157 ATASE, BDH Kol., Kls. 1846, D.83, F.1-85, 86.
158 ATASE, BDH Kol., Kls. 1846, D.83, F.1-86.
159 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.33.
160 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-24.
161 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F.1-6.
162 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.1-30.
163 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F.1-13.
164 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-31.
165 ATASE, BDH Kol., Kls. 316, D.1279, F.5-4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.
166 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33.
167 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.11.
168 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32a.
169 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.11.
170 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-14.
171 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-14.
172 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-14a.
173 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.34.
174 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-24.
175 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.2-29a.
176 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-49.
177 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-17.
178 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-17, 18.
179 ATASE, BDH Kol., Kls. 1856, D.130, F.12.
180 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-34a, 35.
181 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-11.
182 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-23; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.2-113.
183 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.12-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.36-6.
184 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.16, 16-7, 8, 9, 10.
185 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.16-11.
186 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.16-18.
187 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-25.
188 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-25a.
189 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-25a.
190 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-16.
191 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-10.
192 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.46, F.1-95, 96, 97, 98.
193 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.4-50.
194 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-116.
195 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-12.
196 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-12.
197 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-13.
198 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-1.

199 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.37.
200 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.37-1, 2.
201 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-35.
202 ATASE, BDH Kol., Kls. 1873, D.183, F.2.28.
203 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-20.
204 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-19.
205 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1.
206 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.113.
207 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2.29; ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.2-120.
208 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.24-3.
209 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.28.
210 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-34.
211 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.24; ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2.34.
212 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-36, 36a.
213 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-37a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-32a.
214 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.43.
215 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.38-3.
216 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-37a.
217 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.41-1.
218 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-5, 6, 7.
219 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-28; ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F.1-16.
220 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-38.
221 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-38.
222 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-39.
223 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-181; ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-25.
224 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-181.
225 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-181.
226 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-181a.
227 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.45.
228 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.44.
229 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.45-1,45-1a.
230 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-30.
231 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-30a.
232 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-19, 20, 20a.
233 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-19.
234 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-20.
235 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-20, 20a.
236 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-20.
237 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-21, 22, 22a.
238 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-21.
239 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-22.
240 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F. 3-22a.
241 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-51, 51a.
242 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.46, 46-1, 46-1a; ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-23, 24.
243 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-23.

244 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-24.
245 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.46; ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-23.
246 ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.6-9.
247 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.46-2; ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.6-9.
248 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.46-3; ATASE, BDH Kol., Kls. 1815, D.370, F.6-10.
249 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.46-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-24.
250 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.
251 Kerek: Sancak Merkezi. Ürdün.
252 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-24.
253 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-25.
254 ATASE, BDH Kol., Kls. 1021, D.7, F.1-33a, 34.
255 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.70, F.3-9.
256 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-40.
257 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.97, F.3-29.
258 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-8, 9, 10.
259 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F. 1-15.
260 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.177, F.8-21.
261 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.21, 21-1, 2, 3.
262 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F. 22,22-1.
263 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.63, F. 3-5.
264 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.117, F.41.
265 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-47.
266 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.68, F.1-55.
267 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-48, 49, 50.
268 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-18.
269 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-21.
270 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-22.
271 ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-12, 13; ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-67.
272 ATASE, BDH Kol., Kls. 1856, D.130, F.11-10.
273 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-10.
274 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-11.
275 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-12.
276 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-13.
277 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-14.
278 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-15, 16, 24.
279 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-17.
280 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-18.
281 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-19, 20.
282 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-21.
283 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-22.
284 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-23.
285 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-8, 9.
286 ATASE, BDH Kol., Kls. 1856, D.130, F.5-1, 4; ATASE, BDH Kol., Kls. 1859, D.141, F.1-24.
287 Hicân: Sırtında iki hörgücü olan, çok hızlı koşan develer.

288 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.29.
289 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.29-1.
290 Zuhaf (Zu'âf): Cezayir yerlilerinden oluşan asker.
291 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.29-2.
292 ATASE, BDH Kol., Kls. 1870, D.183, F.2-42.
293 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-76.
294 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-77; ATASE, BDH Kol., Kls. 1850, D.104, F.11-a.
295 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.64, F.1-76.
296 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.69, F.1-25, 26, 27, 28, 29, 30, 31.
297 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.49, F.1-330, 331, 333, 334, 335, 336.
298 ATASE, BDH Kol., Kls. 42, D.195, F.30-2, 2a.

RUSYA
(Sayfa 67-212)

1 Abdülaziz Çaviş: Mısırlı mücadele ve hareket adamı, âlim, gazeteci ve yazar. Tunus asıllı olup 1876 yılında İskenderiye'de doğdu. Camiü'l-Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Mısır'a ihtisasını tamamlamış bir eğitimci olarak döndü. Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin ıslahı ve bilhassa sömürgeci İngilizlerin baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyasi mücadeleye atıldı. İngilizlerin baskılarını artırmaları üzerine Mısır'da mücadeleye devam etmenin imkânsız hale geldiğini anlayınca 1912'de İstanbul'a gitti. Orada *el-Hilâlü'l-Osmani* adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın düşmanları karşısında ilerlemesine yakın ilgi duydu. Almanların İngilizleri ve Fransızları mağlup etmesiyle İslam âleminin bu iki sömürgeci devletin işgal ve baskısından kurtulacağını umuyordu. Hatta İstanbul'da *El-Âlem-ül-İslâm* adında bir dergi yayımlayarak, İslam âleminin kurtuluşu meselesini anlatmaya başladı. Bu arada Almanya'ya gitti ve orada da *İslamische Welt* adıyla bir dergi çıkardı. Savaşın Almanlar aleyhine gelişmesi üzerine İstanbul'a döndü. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü günlerde, müttefiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yakalanıp öldürüleceği endişesiyle, hasta yatağından kalkarak birkaç dostunun yardımıyla son Alman vapuruna binip Karadeniz'e geçti; Romanya üzerinden İsviçre'ye vardı. İsviçre'de 1923 yılına kadar kaldı ve aynı yıl Ankara'ya döndü; Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'ne başkan tayin edildi. Bir yıl sonra, ailesinin bulunduğu Mısır'a gitti ve Nezaretü'l-maarif'te başmüfettiş olarak göreve başladı. Kahire'de vefat ettiği 1929'a kadar Mısır maarifini özellikle ilköğretimi sağlam esaslar üzerine kurmak maksadıyla çalışmalar yaptı. Abdülaziz Çaviş, bilimsel faaliyetleri ve İslami gayreti ile Muhammed Abduh'un yolunda yürümüştür. Makaleleri ve eserleri, onun Muhammed Abduh tarafından açılan çığırı dirayetle devam ettirdiğini göstermektedir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1988, s. 187-188.

2 *El-Âlem-ül-İslâm*, İstanbul'da yayımlanan haftalık Arapça dergi. Sahibi ve sorumlu müdürü; Abdülaziz Çaviş. Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, c. 1, Ankara, 2000, s. 124.

3 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-51.
4 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-52.
5 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-50.
6 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-57.
7 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-8.
8 ATASE, BDH Kol., Kls. 4290, D.95, F.66-4, 6.
9 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-11.
10 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-11.
11 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-12.
12 ATASE, BDH Kol., Kls. 1862, D.152, F.1-1, 1a, 2.
13 ATASE, BDH Kol., Kls. 1862, D.152, F.1-1, 1a.
14 ATASE, BDH Kol., Kls. 1862, D.152, F.1-1a.
15 ATASE, BDH Kol., Kls. 1862, D.152, F.1-2.
16 Abdürreşid İbrahim, 1857'de Sibirya'da Tobolsk ilinin Tara kasabasında doğdu. Aslen Buharalı bir Özbek ailedendir. Genç yaşta ailesinden ayrılarak başladığı öğrenim hayatını çevre kazalardaki medreselerde sürdürdü. Kırgız kabileleri arasında dolaşarak hocalık ve imamlık yaptıktan sonra Orenburg'a geldi (1879). Gizlice bir gemiye binip hacca gitmek üzere İstanbul'a kaçtı (1880). Burada iki ay kadar kaldıktan sonra hacca gitti. Hacdan sonra Medine'de tahsil hayatının ikinci devresine başladı. 1884 yılı sonunda İskenderiye üzerinden İstanbul'a, sonra Tara'ya döndü ve medresede ders vermeye başladı. 1897 Nisanı'nda İstanbul'dan başlayarak üç yıl süren bir seyahate çıktı. Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan, Sırbistan, Batı Rusya üzerinden Doğu Türkistan'a oradan da Sibirya üzerinden Tara'ya döndü (1900). 1902'de Petersburg'da yayımlamaya başladığı *Mir'at* adlı dergi ile Rusya'daki Müslümanların meselelerini yeniden ele aldı. İstanbul'a döndüğünde Rus elçisinin isteği üzerine tutuklandı ve Odesa'ya gönderildi; fakat Rusya Türklerinin baskıları sonucunda serbest bırakıldı. 1904 yılı sonunda Petersburg'a yerleşerek orada bir matbaa kurdu; dini ve siyasi içerikli eserler yayımlamaya başladı. Müslümanlar arasında birlik sağlamak maksadıyla *Ülfet* ve *Tilmiz* gazetelerini çıkardı (1905). III. Duma döneminde Abdürreşid İbrahim'in gazeteleri ve matbaası kapatıldı. Rusya'dan ayrılan Abdürreşid İbrahim ikinci büyük seyahatine çıktı. 1907 sonlarında Batı Türkistan, Buhara, Semerkant, Yedisu ve çevresini kapsayan bir yıllık geziden sonra tekrar Tara'ya gelerek ailesini aldı ve Kazan'a yerleşti. 1908 Eylülü'nde yeni bir seyahate çıktı. Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Hindistan, Hicaz ve Ortadoğu üzerinden İstanbul'da son bulan gezisini tamamladı (1910). 1911'de İtalyanların Trablusgarb'ı işgal etmeleri üzerine Büyük Sahra'yı aşarak oraya gidip cephelerde çalıştı; halkı işgalcilere karşı harekete geçirmek için cihad fetvası dağıttı. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nce verilen görevle Almanya'ya gitti. Bilhassa Müslüman Rus esirleriyle konuşup onlardan halifelik saflarında çarpışacak bir birlik kurmak için çalıştı. Harp süresince görevini sürdürdü. Tekrar İstanbul'a dönen Abdürreşid İbrahim 1922-1923 yıllarında Rusya'da, 1930'da Kahire'de, 1930-1931 yıllarında da Mekke'de bulundu. 1934'te ailesiyle Japonya'ya giderek oraya yerleşti ve ölümüne kadar İslamiyetin burada yayılması için çalıştı. Tokyo'da bir cami inşa ettirilmesine ön ayak oldu ve bu caminin imamlığını yaptı (1937). Japonya'da İslam dininin resmen tanınmasını sağladı (1939). 17 Ağustos 1944 günü Tokyo'da vefat etti. *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 1, İstanbul, 1988, s. 295-297.
17 Hüseyinzâde Ali Turan, 8 Mart 1864'te Azerbaycan'ın Salyan şehrinde doğdu. İlk tahsilini Tiflis Müslüman Mektebi'nde, orta ve lise tahsilini Tiflis Birinci Klasik Gimnaziyası'nda (1875-1885) tamamladıktan sonra St. Petersburg'da Fizik-Matematik

Fakültesi'nden (1885-1889) mezun oldu. Öğrenciliğinde Doğu Bilimleri Fakültesi'nin derslerini de takip ediyordu. Aile muhitinde Türkiye sevgisiyle yetiştirildiğinden İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye girdi (1890). Öğrenciliğinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni kuran gençlere ilham verdi ve onlar arasında yer aldı. Tıp Fakültesi'ni yüzbaşı rütbesiyle bitirdi (1895). 1897 Türk-Yunan Harbi'nde hekim olarak cephede hizmet etti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üyeliği sebebiyle polis tarafından arandığı için bir müddet İstanbul'da saklanıp, Azerbaycan'a kaçmaya mecbur oldu (1903). Bakü'de Rusça yayımlanan *Kaspi* gazetesinde Azerbaycan ve daha genel olarak da Rusya Müslümanlarının çeşitli problemleri hakkında cemiyeti uyaran, aydınlatan etkili yazılarıyla dikkati çekti. 1905-1906 arasında Rusya Türklerinin günlük yayımlanan ilk gazetesi olan *Hayat*'ta başyazarlık yaptı. Hayat, Rus aleyhtarı bir siyaset takip ettiği, İslamcılık-Türkçülük yaptığı gerekçesiyle kapatılınca Hüseyinzâde, haftalık *Füyuzat* dergisini çıkardı. İslam ve Türk dünyasında kardeşlik düşüncelerinin yerleşmesinde, Kafkasya'da Şii-Sünni çekişmelerinin ortadan kaldırılmasında etkili oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Dr. Baha Şakir ve diğer bazı İttihatçı dostlarının daveti üzerine İstanbul'a döndü (1908), bir müddet İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumî ve İstanbul merkezi üyeliğinde bulundu. Türk Ocağı'nın ve *Türk Yurdu* dergisinin kurulmasında büyük emeği geçti. Türkiye'ye ikinci gelişinden sonra yazılarından daha çok sohbetleriyle etkili oldu, tıp konusundaki araştırmalara yöneldi. Balkan Harbi'nde (1912-1913) ve Birinci Dünya Harbi'nde (1914-1918) Hilal-i Ahmer'de yaralıların ve hastaların tedavisinde gönüllü olarak çalıştı ve bu yıllarda bazı cemiyetlerde faaliyet gösterdi. Kafkas Türkleri Neşr-i Maarif Cemiyeti üyesi (1913), Türk-Macar Dostluk Yurdu Cemiyeti genel merkez üyesi (1916), Maarif Vekâleti Asâr-ı İlmiye ve Milliye Tedkik Cemiyeti üyesi (1916-1917), Meclis-i Âli-yi Sıhhiye üyesi (1916-1917). Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kurucularındandır (1916). Damat Ferit Paşa hükümeti zamanında iki defa tutuklanıp aylarca Bekirağa Bölüğü'nde hapis yatmasına rağmen (1919), Malta Adası'na gönderilmekten tesadüfen kurtuldu. 1926'da Bakü'de toplanan I. Türkoloji Konferansı'na gönderilen Türkiye heyetinde Fuat Köprülü ile birlikte yer aldı. Aktif olarak konferansın çalışmalarına katıldı. 1926'da Mustafa Kemal'e düzenlenen İzmir Suikastı davasına adı karışıp tutuklandıysa da mahkemede beraat etti. İstanbul'da toplanan III. Türk Dil Kurumu Kurultayı'nın çalışmalarına katıldı (1936). 17 Mart 1940'ta İstanbul'da vefat etti. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul, 2012, s. 408-410.

18 Yusuf Akçura, 1876 yılında Tataristan/Kazan'ın Simbir şehrinde doğdu. 1883'te annesiyle Kazan'dan ayrılıp İstanbul'a göç etmek zorunda kaldı. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdi. Jön Türklerle ilgisi bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı (1896). Ardından Fizan'a sürüldü. Affedilip rütbesi geri verildi. Bir müddet burada Erkan-ı Harbiyye Kalemi'nde çalışıp öğretmenlik yaptı ise de tahsiline Avrupa'da devam etmek maksadıyla Tunus'a kaçtı (1899). Aynı yıl Paris'e geçerek Ecole Libre des Sciences Politiques'e kaydoldu. Burada önce Sadri Maksudi ile daha sonra Jön Türk hareketinin liderlerinden Ahmed Rıza ile tanışarak onun çıkardığı *Şura-yı Ümmet* gazetesinde yazmaya başladı. 1903 yılında tahsilini tamamladıktan sonra Kazan'a döndü. Burada meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesini kaleme aldı ve yayımlanmak üzere Kahire'de çıkan Türk gazetesine gönderdi (Nisan-Mayıs 1904). II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Kazan'da kalarak çeşitli gazetelerde çıkan yazılarıyla Rusya Türklerinin mücadelelerini destekledi, oradaki bazı siyasi ve kültürel hareketlere katılarak "Cedidciler" arasında yer aldı. "Rusya Müslümanları" adlı siyasi harekete de fiilen katıldı (1905). Akçura'nın İstanbul'daki faaliyetlerinde [göze çarpan], bu yıllarda hayata geçirilen Türkçülükle ilgili derneklerin hemen hepsinin kurucuları içinde yer almasıdır. Özellikle Türk

Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olan ve 1911-1917 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı *Türk Yurdu* dergisindeki faaliyetleri dikkat çeker. 1917-1919 yılları arasında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti delegesi olarak Batı Avrupa ülkeleriyle Rusya'da buIundu; 1919 yılı sonlarında İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra (1920) Milli Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya geçti. Önce Maarif Vekâleti'nde, daha sonra da yedek kurmay yüzbaşı sıfatıyla Kâzım Karabekir'in karargâhında çalıştı. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün yakın çevresinde yer aldı. Dışişleri Bakanlığı'ndaki görevinden sonra İstanbul milletvekili olarak meclise girdi (1924) ve ölünceye kadar meclisteki yerini korudu. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nde çalıştı; 1932 yılında cemiyetin (Türk Tarih Kurumu) başkanlığına seçildi ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. İstanbul Üniversitesi'nin yeniden kuruluşunda Yakınçağ siyasi tarihi profesörü olarak İstanbul'a gitti (1934), bir yıl sonra öldü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1989, s. 228-229.

19 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-15.
20 *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mart 1333, Nr. 12953.
21 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-15.
22 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1.
23 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-16.
24 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1, 1-1, 2.
25 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-4, 5.
26 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-3; ATASE, BDH Kol., Kls. 1835, D.31, F.10.
27 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-5.
28 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-59, 71.
29 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-60.
30 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-58, 58a.
31 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-7.
32 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-6.
33 ATASE, BDH Kol., Kls. 1846, D.83, F.1-84.
34 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-1,2,3,4,5,6,7.
35 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-1.
36 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-2.
37 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-3.
38 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-4.
39 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-5.
40 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-6.
41 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-6,7.
42 Orenburg: Ural Nehri yakınında Başkurt, Tatar, Kazak Türklerinin yaşadığı şehir. 1917 yılında Başkurt Kurultaylarına ev sahipliği yaptı.
43 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-7.
44 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.41, F.1-25.
45 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.41, F.1-25a, 26, 26a; Altıncı Ordu Kumandanlığı'na gönderilen suret ATASE, BDH Kol., Kls. 3656, D.244, F.7, 7-1, 1a.
46 Mancil: Kazvin-Reşt güzergâhı üzerinde küçük yerleşim yeri.
47 Müsâvât Cemiyeti: Mehmet Emin Resulzâde, 1902'de Rus sömürge yönetimine karşı mücadele etmek için Müslüman Gençlik Teşkilatı adıyla gizli bir cemiyet kurdu. Bu cemiyet, Müslüman Demokratik Müsâvât Cemiyeti ismini alarak çalışmalarını sürdürdü. 1904 yılı sonlarına doğru arkadaşları Mir Hasan Mevsimov, Mehemmed Hasan Hacinski ile birlikte bu cemiyeti, Rus Sosyal Demokrat Fehle (işçi) Partisi'nin Bakü komitesi içerisinde yer alan Müslüman Sosyal Demokrat Himmet teşkilatına

dönüştürdü. M. Azizbeyov, Neriman Nerimanav ve S. M. Efendiyev gibi inkılâpçıların da katıldığı bu teşkilatın 1904-1905 yıllarında altı sayı çıkarılan ve gizlice teksir edilip dağıtılan *Himmet* adlı bir yayın organı vardı. *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 35, İstanbul, 2008, s. 2.

48 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.41, F.1-25a.

49 Mehmet Emin Resulzâde, 1884 yılında Bakü yakınlarındaki Novhanı köyünde doğdu. Arapça ve Farsça öğrendi. Rus-Tatar mektebinin ardından bir süre Bakü Teknik Okulu'na devam etti. Gazetecilik onun asıl mesleği oldu. Hüseyinzâde Ali Bey'in Bakü'de yayımladığı *Füyûzat* dergisine (1906-1907) ve Ağaoğlu Ahmet'in çıkardığı *İrşad* ve *Terakkî* gazetelerine (1908-1909) makaleler yazdı. 1903'ten itibaren kurulmaya başlayan ve Azerbaycan'da milli bilincin, sosyal ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli etkisi bulunan çeşitli derneklerde görev aldı. Rus Başbakanı Stolıpin'in 1907'de II. Duma'yı dağıtarak çarlığı yeniden despot bir yönetime sürüklemesinin ardından, inkılapçı aydınların, gazeteci ve yazarların tutuklanıp hapse atıldığı veya sürgün tehlikesiyle karşılaştığı bu dönemde Resulzâde, Rus polisinin takibinden kurtulmak ve İran Meşrutiyet Hareketi'ni izlemek için İran'a gitti. Burada Himmet teşkilatının temsilcisi ve *Terakkî* gazetesinin muhabiri olarak çalıştı. Çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu meşrutiyet taraftarı aydınların sosyal demokrat düşüncelerle tanışmasında önemli rol oynadı. 1910'da İran Demokrat Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı ve partinin merkez komitesine seçildi. İran'da emperyalizme karşı açılan meşrutiyet cephesinin ilk hedeflerinden biri Rusya idi. Bu sebeple çok geçmeden Rusya'nın askeri müdahalesiyle İran meşrutiyet hareketi kanlı bir şekilde bastırıldı. Resulzâde, Rus hükümetinin isteği üzerine sınır dışı edildi (Mayıs 1911). Tahran'daki mücadele arkadaşı Seyit Hasan Tağızade ile birlikte İstanbul'a giden Resulzâde, burada yine kendisi gibi Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalan Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzâde Ali Bey'le buluştu. Yusuf Akçura ile başta Ziya Gökalp olmak üzere İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen temsilcileriyle tanıştı. Türk Ocakları'nın çalışmalarına katıldı. 1913'te Romanov hanedanının 300. yılı dolayısıyla çıkarılan genel aftan yararlanarak Bakü'ye döndü. Müsâvât Partisi'nin başına geçerek siyasi faaliyetlerine devam etti. Ekim 1914'ten itibaren dönemin en etkin gazetelerinden biri olan *İkbal*'de yönetici ve başyazar olarak çalıştı. Ertesi yıl Müsâvât Partisi'nin yayın organı *Açıksöz* gazetesini (1915-1918) kurarak başyazarlığını yaptı. 1917 yılının sonbaharında Rusya'da yapılan milletvekili seçimlerinde hem Azerbaycan'dan hem Türkistan'dan Rus parlamentosuna seçildi. Daha sonra oluşturulan Azerbaycan Milli Şûrası'nın başkanlığına getirildi. Azerbaycan Milli Şûrası 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti ve Resulzâde, devlet başkanlığına seçildi. Bolşeviklerin 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da idareyi ele geçirmesi üzerine yakalanarak Bakü'ye getirildi ve hapse atıldı. O sırada Bakü'ye gelen Stalin'in yardımıyla hapisten kurtulan Resulzâde, Stalin tarafından Moskova'ya götürüldü. (1921) 1922 yılı başlarında St. Petersburg'a gitti. Buradan kaçtığı Finlandiya'da bir ay kaldıktan sonra Fransa'ya gidip, 1922 yazında İstanbul'a geldi. Sovyetler'in baskıları sonucu 1928'de İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Avrupa'ya geçerek çeşitli ülkelerde Azerbaycan davasını dünyaya açıklamaya devam etti. Değişen siyasi şartlar sebebiyle sürgündeki Müsâvât Partisi mensuplarını 1936'da Polonya'da toplantıya çağırdı. Bu toplantıda partinin yeni programı kabul edildi ve Müsâvât Partisi Yeni Program Esasları adıyla yayımlandı (Varşova 1936). Polonya'nın Ruslar tarafından işgali üzerine Berlin'e giden Resulzâde, burada arkadaşlarıyla birlikte Azerbaycan'ın geleceği üzerinde Almanlarla yapılan görüşmelere katıldı. Nazilerin Azerbaycan'ın haklarını tanıma ve istiklalini temin etme niyetinde olmadığını görerek 1942 sonbaharında Almanya'dan ayrıldı. Alman siyaseti hak-

kındaki olumsuz düşüncelerini 5 Ağustos 1943 tarihinde bir bildiriyle açıklayarak Bükreş'e döndü. Burada kendisine Türkiye Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver yardımcı oldu. 1944'te Bolşeviklerin Bükreş'e de girmesi üzerine İsviçre'ye gitmek istedi, ancak vize alamadı. 1944 Ekimi'nde Almanya'ya sığınmak zorunda kaldı. 1947 Eylülü'nde Türkiye'ye gelerek Ankara'ya yerleşti. Önce Milli Eğitim Bakanlığı Yayım Müdürlüğü'nde, daha sonra Milli Kütüphane'de memur olarak çalıştı. 1949'da Ankara'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneği'nin fahri başkanlığına getirildi. 6 Mart 1955'te vefat etti. *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 35, İstanbul, 2008, s. 2-5.

50 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.41, F.1-26.

51 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-8, 10.

52 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-9.

53 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-22.

54 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2.

55 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-6.

56 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-6.

57 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-20, 21.

58 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-20.

59 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-20.

60 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-21 (Rûşeni Bey'in Ermeniler hakkındaki bu düşünceleri ve teklifleri, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin fonksiyonu ve takip ettiği faaliyetler çerçevesinde dikkate alınmaya değer görülmemiştir).

61 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-21.

62 Tâlibzâde Yusuf hakkında bkz. "Minahanım Esedli, Güney Azerbaycan'da, Kafkasya İslâm Ordusu'nda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ndeki Millî Mücadelelerde Y.Z. Tâlibzâde'nin Rolü (1917-1918)", *Türk Dünyası İncelemeleri* dergisi, c. VIII, sayı 1, İzmir, 2008, s. 107-117.

63 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-47.

64 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-17.

65 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-10.

66 *Sabah*, 24 Haziran 1333/1917, Nr. 9919.

67 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-84.

68 Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rus Genelkurmayı'nın isteği üzerine Çar II. Nikola, 25 Haziran 1916'da Kafkasya ve Türkistan'dan askere alma kararı alır. Buna göre, cephe hizmetleri için Türkistan Genel Valiliği'nden 250 bin, Bozkır Genel Valiliği'nden de 234.055 kişi –19 ila 43 yaş arası– askere çağrılacaktır. Halk, ailelerinin korumasız kalacağı kaygısıyla karara isyan eder. 4 Temmuz 1916'da Hocent'te başlayan isyan kısa sürede yayılır. Ayaklanmaların en şiddetlisi 13 Temmuz günü, Semerkand'ın Cizak bölgesinde yaşanmıştır. Ruslara karşı "gazavat" ilanıyla halk, köprüleri, demiryollarını, telgraf hatlarını tahrip etmiştir. Bir hafta süren ayaklanmayı Rus kuvvetleri şiddetle bastırmış, Cizak şehri ve köyleri yerle bir edilmiş, binlerce Türk öldürülmüş, 184 kişi de idam edilmiştir.

69 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-85.

70 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-85.

71 Sadri Maksudi Arsal, 1880 yılında Rusya'da Kazan civarında Taşsu köyünde doğdu. 1898'te Kırım'a giderek Bahçesaray Zincirli Medresesi'nde Rusça öğrendi. Orada İsmail Gaspıralı Bey'le tanıştı. Rus Öğretmen Okulu'na kaydoldu (1897). Bu okulda Ayaz İshakî ile yakın arkadaşlık kurdu. Öğretmen okulundan mezun olduktan sonra yüksek tahsil için Paris'e gitti. Hukuk Fakültesi'ne yazıldı. Burada Yusuf Akçura ve Yahya Kemal'le tanıştı. 1906 yılında bu okulu bitirdi. Paris'te Hukuk Fakültesi'ne

devam ederken Edebiyat Fakültesi, College de France gibi yerlerde tarih ve sosyoloji dersleriyle bazı konferansları takip etti. Paris'ten Rusya'ya döndüğü sıralarda, 1905 ihtilali sonrasında Çar, meşruti bir idare kurmaya mecbur kalmıştı. İlk defa toplanan Duma, kısa bir süre sonra dağıldığından, Sadri Maksudi, Kazan'dan temsilcisi olarak bulunduğu II. ve III. dumalarda Müslüman milletvekillerinin tabii lideri durumuna geçti. Bu görevi sırasında faal bir şekilde çalışarak Rusya Türklerinin çeşitli meselelerini meclis kürsüsünde dile getirdi. 1917 Rus İhtilali'nden sonra Kazan yöresinde kurulan muhtar Türk devletinde hem Millet Meclisi başkanı hem Milli İdare başkanı seçildi. Böylece İdil-Ural Devleti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu. Bolşeviklerin Rusya'daki hâkimiyeti sonrası Finlandiya'ya geçip oradan Paris'e gitti. Sorbonne'a bağlı bir enstitüde akademik faaliyetlerine devam etti. Birinci Dünya Savaşı sonundaki ortamda her fırsatta Türklerin haklarının korunmasına çalıştı. Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı Slav Kavimleri Araştırma Enstitüsü'nün serbest dersleri olarak Türk-Tatar kavimleriyle Orta Asya tarihi okuttu. Bir süre sonra Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) tarafından Türkiye'ye davet edildi (1925). Önce Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine, sonra yeni açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi'ne profesör tayin edildi. Aynı zamanda Türk Ocakları Hars Heyeti üyesiydi. Adliye Hukuk Mektebi daha sonra Hukuk Fakültesi olunca uzun yıllar burada Umûmî Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk Felsefesi dersleri okuttu. Türk Ocakları'nın 1930 yılı kurultayında yalnız tarihle uğraşacak bir tarih encümeni veya tarih akademisi kurulması gereği hakkındaki bir konuşması üzerine, Afet İnan'ın da bu görüşü desteklemesiyle bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun temeli atılmış oldu. 1930-1934'te Şebinkarahisar, 1934-1938'de Giresun milletvekilliği yaptı. 1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih; 1941'de Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi ve Felsefesi; 1944'te de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi ve Felsefesi ordinaryüs profesörlüğüne getirildi. 1950'de Demokrat Parti'den Ankara milletvekili seçildi. 1954'ten sonra kendini tekrar bilimsel çalışmalara verdi. 20 Şubat 1957'de İstanbul'da öldü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 396-397.

72 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-3.
73 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-1.
74 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8; *Tasvir-i Efkâr*, 5 Haziran 1333/1917, Nr. 2124.
75 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
76 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
77 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-2.
78 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
79 *Sabah*, 4 Haziran 1333/1917, Nr. 9899; 11 Haziran 1333/1917, Nr. 9906; *Tasvir-i Efkâr*, 4 Haziran 1333/1917, Nr. 2123; *Tanin*, 5 Haziran 1333/1917, Nr. 3048.
80 *Sabah*, 5 Haziran 1333/1917, Nr. 9900.
81 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
82 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-14.
83 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-18.
84 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-18.
85 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-19.
86 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-8.
87 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-9.
88 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-4.
89 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-13.
90 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-5.
91 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-11.

92 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-12.
93 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-17.
94 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-14.
95 Haparanda: İsveç'in kuzeydoğusunda, Baltık Denizi'nin kuzey ucunda, Finlandiya sınırındaki şehir.
96 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-15.
97 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-16.
98 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-12.
99 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-19.
100 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-13, 14, 15, 19, 24.
101 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-16.
102 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-20.
103 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-22, 23, 25.
104 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-49.
105 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-53; ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.8-10, 11, 12.
106 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-9, 11.
107 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
108 BOA, DH.KMS., D.44, G.50-3.
109 BOA, DH.KMS., D.44, G.50-1.
110 BOA, DH.KMS., D.44, G.50-5.
111 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
112 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.
113 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-28.
114 Nicolas Archimandrite "Gürcistan Haricinde Müteşekkil İhtilâl Komitesi Reisi" imzalı raporlarından 3 Haziran 1915 tarihli olanında kendisini şöyle anlatmaktadır:
"1900 senesinden itibaren ihtilâl için gizli çalışmaya başladım. 1904'te Gürcistan'ın en büyük manastırı reisi oldum. Bu görevim esnasında Gürcü milletine ihtilâle dâir vaaz ve nasihatte bulundum. Hatta ihtilâle hazır bir hâle koymaya çalıştım. Bütün hayatımı bu vazifeye adayarak Kütayis bölgesini dolaştım ve halkı uyardım. 1905'te Kütayis bölgesinde bulunan 600 ruhban tarafından Kütayis İhtilâl Heyeti reisi seçildim. Halk da dâhil olmak üzere bütün ruhban Sinod Meclisi'nin baskısından kurtulmak, ihtilâl yapmak için her şeye hazırlandık. 1906 isyanı esnasında Petersburg'dan gelen emir ile görevden alınmam ve tutuklanmam istenildi. Bunun üzerine mensup olduğum komitenin kararı ile istifa ederek Tiflis'e geldim. Tiflis'te bir gizli toplantı yaparak yapılması gerekli hizmetin nasıl olması gerektiğini plânladım. Bundan sonra Gürcistan'da durmaklığım uygun görülemediğinden tercihen Osmanlı vatanına ilticaya mecbur oldum. Harbin başlangıcından beri bu vatanda Osmanlı himayesine sığınarak vatanım için çalışıyorum. Osmanlı vatanında bulunan Gürcülerin de yol göstermesiyle 1909'dan beri Hükûmet-i seniyeye takdim ettiğim raporlarımda, Rusya'nın zulüm ve vahşetinden Gürcistan'ın kurtarılabilmesi için lâzım gelen yardımları anlatmaya başladım. Yukarıdaki anlatılanlardan maksat; şahsımın bütün Gürcüler ve Gürcü fırkalarınca tanınmış ve liderlerinin benimle münâsebetleri eski olduğunu, Ruhban Heyetinin ise her sözüme tam itimat ve itikatlarının olduğunu anlatmaktır."
Harbiye Nezâreti'ne verdiği raporlarında Gürcülerin ihtilale nasıl hazırlanacağını anlatan Archimandrite bundan önce; içinde bulunulan durumu yorumlamaktadır:
"Yakın bir zamanda Osmanlı Devleti'nin de Birinci Dünya Savaşı'na katılacağı ve Kafkasya'nın Rusya ile Osmanlı Devleti arasında harp sahası olacağı belliydi. Böyle bir harp vukuunda; Gürcistan için de Rusya'ya karşı ihtilâl ve ayaklanma yaparak

hürriyet ve istiklâline kavuşma zamanı gelmiş olacaktı. İşte bugün o zaman gelmiştir. Fakat Gürcüler arasında ihtilâl henüz başlamamıştır. Çünkü Gürcistan'ın Rusya'ya karşı kıyam ve ihtilâl edebilmesi, Osmanlı Devleti'nin yardım ve desteğine bağlıdır. Osmanlı orduları Kafkasya sınırına dayanmadıkça bu ihtilâl ve ayaklanma olmaz. Şu surette ki bu kıyam ve ihtilâl ile vatanın geleceği tehlikeye maruz kalmayacağı, felâketler ve çöküş girdaplarına düşmeyeceği belli olmadıkça daima Gürcistan ihtilâle cesaret edemeyecektir. Dolayısıyla Gürcistan hürriyet ve bağımsızlığı için Rusya'ya karşı ihtilâl ve mücadele ederken komşu Osmanlılarla hakiki bir ittifak anlaşması ve harp esnasında sıkı bir ilişkide bulunması lâzımdır." ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.45, F.1-1.

Mustafa *Öztürk, Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası,* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 28.

115 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-18.

116 Kütayis: Abhaz – Sohumkale. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları,* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yay., 2017, s. 4.

117 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-18.

118 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-18.

119 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-25.

120 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-61, 62, 63.

121 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-29, 41.

122 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-84.

123 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-18.

124 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-29, 30.

125 Tornio: İsveç sınırında, Haparanda'ya yakın mesafedeki Finlandiya şehri.

126 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-29, 30.

127 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-60.

128 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-26.

129 Kurlandiya: Letonya'nın Baltık Denizi kıyısındaki tarihi bölge. Kuzeyinde Riga Körfezi, güneyinde Litvanya yer alır.

130 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-26.

131 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-17.

132 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-27.

133 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-31, 32, 33.

134 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-32,33.

135 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.4-5.

136 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-34, 35.

137 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-35.

138 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-40.

139 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-34.

140 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-35.

141 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-37.

142 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8.

143 Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, 1917 Yılına Ait Not Defterleri.

144 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-36.

145 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-38.

146 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-38.

147 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-38.

148 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-50.
149 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-47, 51.
150 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-44.
151 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-34, 35.
152 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-53, 54.
153 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-53.
154 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-54.
155 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-48; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-41.
156 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-39.
157 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-39.
158 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-39.
159 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-30, 31, 32, 33.
160 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-37, 38, 42, 43.
161 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-40.
162 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-40.
163 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-40.
164 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-45.
165 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8; 9-21.
166 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-25, 27, 29.
167 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-3.
168 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-1.
169 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-56.
170 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-59, 60, 76; BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-50.
171 BOA, HR.SYS., D.2395, G.8; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-52.
172 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-56.
173 Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, 1917 Yılına Ait Not Defterleri.
174 Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, 1917 Yılına Ait Not Defterleri.
175 Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, 1917 Yılına Ait Not Defterleri.
176 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-46, 47.
177 Musa Cârullah Bigiyef: Rostov yakınındaki Novoçerkassk şehrinde doğdu. Hastav'da bir Rus okulunda ve bir süre medresede okuduktan sonra 1888 yılında Kazan'a giderek Kül Buyı (Göl Boyu) Medresesi'ne girdi. 1895'te Maveraünnehir'e geçip Buhara medreselerinde eğitim gördü. Üniversiteye başvurusu kabul edilmeyince yaklaşık on beş yıl sürecek dini tahsil amaçlı seyahatlerine başladı. İlk olarak gittiği İstanbul'da Mühendis Mektebi'ne yazıldıysa da ardından vazgeçip İslami ilimlere yöneldi. Ancak İstanbul'da umduğunu bulamayınca Kahire'ye geçti, Kahire'de üç yıl kalarak fıkıh ve hadis okudu. Daha sonra gittiği Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh araştırmalarına devam etti. Hicaz'dan Hindistan'ın Diyubend şehrine, oradan Şam ve Beyrut'a geçti. Gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklıkları yaşadı, ezber ve taklide dayalı eğitim sistemine karşı İslami ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilendi. 1904 yılında Rusya'ya dönerek Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne misafir öğrenci olarak devam etti. Yenilikçi gazete ve dergilerde Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yayınladı. 1909 yılı sonunda Orenburg'a taşındı ve oradaki Hüseyniye Medresesi'nde ders vermeye başladı. 1910'da medreseden ayrılarak Petersburg'a döndü. 1913 yılında Petersburg'da Emanet Matbaası'nı kurup Muhammed Ayaz İshakî İdilli ile birlikte *İl* adında bir ga-

zete çıkarmaya başladı. 1917'de yapılan V. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde erkek-kadın eşitliğini savunan bir rapor sundu. 1919-1920'de yurtlarından sürüldüğü için Moskova'ya gelen Hint Müslümanlarına destek olmaya çalıştı. 1920 sonunda Bolşevik işgalinin ardından Buhara'ya gitti ve orada yapılan kültürel yıkıma şahit oldu. 1921'de Sovyetler aleyhine çalıştığı iddiasıyla Taşkent'te tutuklandı ve on bir ay hapis yattıktan sonra Leningrad'a dönüp oradaki büyük camide imamlık yapmaya başladı. *İslâm Milletlerine* adlı eserinin Berlin'de yayımlanması üzerine 1923'te tekrar üç ay süreyle tutuklandı, ardından üç yıl süreyle Moskova'ya sürgüne gönderildi. 1927'de hacca ve oradan II. Hilafet Kongresi'nde bulunmak üzere Kudüs'e gitti. Müslüman din âlimlerine karşı yapılan baskıların artması yüzünden 1930 yılı sonunda ailesini bırakıp Rusya'dan kaçtı, önce Afganistan ve Hindistan'a, ardından Mısır'a gitti. 1932'de düzenlenen I. Türk Tarih Kongresi'ne katıldı. 1933'te Berlin'e giderek Arap harfli bir matbaa kurdu ve bazı eserlerini yayımladı. 1934 yılında İran ve Irak'ta Şia üzerine araştırmalarda bulundu. Mısır'dan Hindistan'a ve oradan Japonya'ya gitti. 1938 sonuna kadar Tokyo'da kaldı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Japonya'dan ayrılıp tekrar Hindistan'a geçti. İngilizler tarafından Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle Hindistan'da tutuklandı. Bir buçuk yıl hapis yattıktan sonra Bopal şehrinde gözetim altında bulundurulmak şartıyla serbest bırakıldı. Hastalığı sebebiyle 1947'de Kahire'ye ve oradan İstanbul'a geçerek tedavi gördü. Türk vatandaşlığına kabul edildiyse de İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediğinden tekrar Kahire'ye döndü. Musa Cârullah, on dokuz yıldan beri uzak kaldığı ailesini göremeden 25 Ekim 1949'da Kahire'de vefat etti. İslâm hukuku çalışmalarına da önem veren Musa Cârullah, İslam dünyasındaki gerilemenin temelinde ictihad serbestliğinin ortadan kalkıp fikri tembellik ve taklidin yaygınlaşmasının yattığını söyler. Tespit edilebilen basılmış eserlerinin sayısı kırk dört; tercüme, şerh ve neşirlerinin sayısı on beştir. Dil konusunda Gaspıralı İsmail'in yolunu takip etmiş ve İstanbul Türkçesine yakın bir dil kullanmıştır. *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 31, İstanbul, 2006, s. 214-216.

178 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-46,47.
179 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-47.
180 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-86, 87, 88.
181 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-86.
182 *Bizning Tavış*: Bütün Rusya Müslümanları Askerleri Geçici Şûrası tarafından Kazan'da 1917-1918 yıllarında yayımlanan gazete. Yazı heyeti, Gabdelaziz Monasipov, G. Saymanov, H. Abelhan, Sadri Velidev, Fatih Amirhan'dan oluşmaktaydı.
183 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-87.
184 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-88.
185 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-132.
186 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-132.
187 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.73, F.2-146.
188 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-159.
189 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-175.
190 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-57.
191 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-91.
192 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-13.
193 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-55.
194 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-53, 55, 57.
195 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1.
196 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-62, 70, 71.
197 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-64.

198 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-58, 61.
199 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-61.
200 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-62, 63.
201 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-64, 65.
202 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-79.
203 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-56.
204 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-58.
205 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-66.
206 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-6.
207 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-64.
208 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-65.
209 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-78.
210 *İl:* Kazan Türkçesiyle 22 Ekim 1913 tarihinde St. Petersburg'da yayımlanan haftalık dergi. Yayımlayan: Ayaz İshakî Bey, Sosyalist Tatar Devrimcileri. Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları...*, c. 1, s. 412.
211 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-77.
212 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-77.
213 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-35, 36, 40.
214 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-13.
215 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-15.
216 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-74, 75, 76.
217 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-74.
218 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-75, 76.
219 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-76.
220 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-81.
221 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-82.
222 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-82.
223 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-83.
224 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73.
225 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-66.
226 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-67.
227 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-68.
228 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-69.
229 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-70.
230 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-71.
231 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-72.
232 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-73.
233 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-73.
234 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-73.
235 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-85, 85a.
236 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-29.
237 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-78.
238 ATASE, BDH Kol., Kls. 1846, D.83, F.1-87.
239 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-135a.
240 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1...1-39, Rapor, "Rusya'yı Tanıyan Bir Zat Tarafından Rapor, Dersaadet, Matbaa-i Askeriye, 1333 [1917]" adıyla yayınlanmıştır. Raporu hazırlayanın ismi saklı tutulmuş, yer almamıştır.
241 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1.
242 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-1.

243 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-2.
244 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-2.
245 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-3.
246 Yusuf Akçura, S.D. ve S.R.'lerle ilgili bilgileri, bizzat S.R. Partisi'nde bulunan Dr. Ali Abbas'tan aldığını kaydetmektedir. Bu partilerin programlarına, fikirlerine, faaliyetlerine dair elinde pek az kaynak bulunduğunu, tahlillerinde bazı hataların bulunabileceğini ancak genel hatlarıyla gerçeğe yakın olduğunu zannettiğini belirtmektedir. Ayrıca, S.R.'lerin programına ilişkin bazı bilgileri Le Secretariat Socialiste International, tarafından Brüksel'de 1904'te yayımlanan *L'Organisation socialiste et ouvriere en Europe, Amerique et Asie*'den çıkardığını da ayrıca açıklamaktadır. ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-4.
247 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-3.
248 "Trudovik grubu, I. Duma çalışmaları sırasında 26 Nisan 1906 tarihinde kuruldu. Trudovikler kendilerini köylü, fabrika işçisi ve entelektüel aydın sınıflarının temsilcisi olarak ilan ettiler. Hedefleri ise Devlet Duması aracılığıyla bu sınıfların en acil sorunlarını çözmek olmuştur. Başlangıçta grup partiler üstü prensipler doğrultusunda hareket ettiği için çalışmalarına aralarında, Kadetler, Sosyal Demokratlar, Sosyalist Devrimci ilerlemeciler, otonomistlerin de bulunduğu 150 vekil katılmıştır. Trudovikler'in yaklaşık yarısı sol partilerden idi. Trudokvikler'in programlarındaki belli başlı talepler ise şunlardan ibarettir: Genel seçim hakkının kabul edilmesi, ölüm cezasının kaldırılması, anayasal temellerin güçlendirilmesi, Devlet Şurası'nın feshi, bütün sınıfsal, millî ve dinî kısıtlamaların kaldırılması, en kısa sürede fert, ev ve yazışma masuniyetini, söz, basın, toplantı, cemiyet hürriyetlerini temin edecek kanunların çıkarılması. Bu çerçevede Trudovikler II., III. ve IV. Duma'larda da faaliyet göstermişlerdir." Alper Alp, "Kazan Tatarlarının Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2010, s. 204.
249 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-4.
250 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-5.
251 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-6.
252 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-7.
253 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-8.
254 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-9.
255 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-10.
256 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-11.
257 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-12.
258 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-13.
259 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-14.
260 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-15.
261 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-16.
262 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-17.
263 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-18.
264 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-19.
265 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-19.
266 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-20.
267 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-22.
268 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-23.
269 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-24.
270 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-24.
271 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-25.

272 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-26.
273 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-26.
274 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-27.
275 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-27.
276 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-28.
277 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-28.
278 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-28.
279 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-29.
280 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-30.
281 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-30.
282 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-31.
283 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-31.
284 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-32.
285 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-32.
286 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-33.
287 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-34.
288 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-35.
289 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-35, 36 (Birkaç ay sonra, bu öngörüsünün tam aksinin gerçekleştiğine Yusuf Akçura şahit olacaktır).
290 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-36 (Yusuf Akçura'nın bu değerlendirmesi de öngördüğü gibi değil, aksi yönde gerçekleşecektir).
291 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-37.
292 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-37.
293 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-38.
294 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-38.
295 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-39.
296 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-39.
297 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-39.
298 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-42, 46.
299 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-31.
300 Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, 1917 Yılına Ait Not Defterleri.
301 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-25.
302 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.73, F.2-90.
303 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-26.
304 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-26a.
305 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-27a.
306 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-27a.
307 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-27.
308 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-28, 28a.
309 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-28a.
310 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-28a.
311 ATASE, BDH Kol., Kls. 1853, D.118, F.1-32.
312 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-29.
313 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-29a.
314 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-29a.
315 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-30.
316 ATASE, BDH Kol., Kls. 1853, D.118, F.1-30.
317 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105.

318 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-48.
319 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-98.
320 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-99.
321 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-99.
322 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-100.
323 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-101.
324 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-102.
325 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-102.
326 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-103.
327 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-104.
328 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-105.
329 Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 164.
330 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.65, F.6-2, 3, 4, 5.
331 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.65, F.6-2.
332 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.65, F.6-3.
333 ATASE, BDH Kol., Kls. 1842, D.65, F.6-4, 5.
334 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-127.
335 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-128.
336 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-128.
337 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-128; ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-66.
338 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-135.
339 BOA, HR.SYS, D.2438, G.85; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-112, 112a.
340 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-17, 2-135.
341 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-87.
342 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-62.
343 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-67.
344 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-117, 118, 119.
345 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-117
346 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-117.
347 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-118.
348 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-118.
349 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-119.
350 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-130.
351 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-131.
352 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-133.
353 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-134.
354 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-129.
355 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-109.
356 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-120; 2-111.
357 BOA, HR.SYS, D.2438, G.85; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-112, 112a.
358 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-115.
359 BOA, HR.SYS., D.2438, G.85-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-116.
360 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-54.
361 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-60.
362 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-77.
363 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-75, 78.
364 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-79, 80, 80a, 81, 83, 84, 85, 86, 96, 102, 103.
365 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-82.

366 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-84.
367 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-93.
368 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-92.
369 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-97.
370 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-90.
371 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-89.
372 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-77.
373 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-78.
374 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-91, 93; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-54.
375 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-43, 44, 48.
376 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-74.
377 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-114, 135.
378 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-107; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-120.
379 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-120.
380 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-135.
381 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-87.
382 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-88.
383 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-140.
384 BOA, HR.SYS., D.2440, G.15-1; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-140a.
385 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-142.
386 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.45, F.1-113.
387 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-142.
388 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-9.
389 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-73.
390 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-136, 137, 138, 139.
391 BOA, HR.SYS., D.2439, G.54-3.
392 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-81.
393 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-95, 96, 97, 99.
394 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-83.
395 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-87.
396 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-120, 124, 126, 128, 130, 132.
397 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-134, 135, 137, 139.
398 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-141.
399 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-143.
400 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-145, 147, 149.
401 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-151, 153.
402 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-146.
403 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-18.
404 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-148.
405 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-149.
406 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-98, 99.
407 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-151; ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-24.
408 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-25.
409 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-170, 171.
410 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.2-1, 1-9.
411 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-112, 172, 175, 176; ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-4, 2-1.
412 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-101, 103.

413 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-105, 114, 174.
414 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-151.
415 BOA, HR.SYS., D.2441, G.37-2, 5.
416 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-163.
417 BOA, DUIT, D.49, G.79-1.
418 BOA, HR.SYS., D.2441, G.37-2, 5; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-167.
419 BOA, HR.SYS., D.2441, G.37(3).
420 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-81.
421 ATASE, BDH Kol., Kls. 1836, D.39, F.1-83.
422 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.2.
423 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-24, 24a.
424 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-164.
425 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.12-173.
426 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-126, 164, 164a.
427 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.2-1.
428 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-126.
429 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-165.
430 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-126.
431 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-88.
432 ATASE, BDH Kol., Kls. 1839, D.48, F.1-90.
433 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-31, 35, 36.
434 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-32, 32a.
435 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-157; ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-31.
436 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-118.
437 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-172.
438 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-33.
439 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-168.
440 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-174.
441 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-37.
442 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-38, 39, 39a, 40, 40a.
443 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-41, 41a, 42.
444 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-38.
445 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-39, 39a.
446 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-39a.
447 Turan Maarif Cemiyeti delegesi ve Turan İstiklal Komitesi Reisi Abdülaziz Hayri, Ali Başhampa'ya haziran ayında müracaat ederek, faaliyet gösterecekleri binanın donatılması için bir kereye mahsus 50, kira gideri 5, kendisi için de 10 Osmanlı lirası aylık tahsisini, cemiyetin kabul edilen mühür örneğini ve üyelerin listesini arz etmiştir. ATASE, BDH Kol., Kls. 1860, D.144, F.1-102, 106, 107, 108.
448 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-40a (Kulcalı Aziz Bey, duyurunun *Osmanischer Lloyd* gazetesinin 17 Nisan 1917 tarihli 109. sayısında yayımlandığını kaydetmektedir).
449 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-40, 40a.
450 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-166.
451 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-10.
452 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.2-3, 4, 177.
453 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-22, 23, 28.
454 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-3...26.
455 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-3.

456 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-4.
457 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-5.
458 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-6.
459 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-7.
460 "Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Onlarla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız karşılığı size tam olarak ödenir. Size zulmedilmez." Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Meâli,* Ankara, 2011, s. 200.
461 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-7, 8.
462 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-8.
463 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-11.
464 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-11.
465 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-9.
466 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-12, 13.
467 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-13.
468 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-14; ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-147.
469 Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
470 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-15.
471 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-15.
472 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-16.
473 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-16, 17.
474 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-17.
475 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-22.
476 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-18.
477 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-18.
478 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-19.
479 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-20.
480 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-20.
481 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-20.
482 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-21.
483 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-22, 23.
484 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.3-8.
485 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-23, 24.
486 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-24, 25.
487 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-25.
488 ATASE, BDH Kol., Kls. 1857, D.133, F.5-26.
489 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.99, F.1-15.
490 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.99, F.1-14, 14a.
491 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.99, F.1-14.
492 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.99, F.1-14.
493 ATASE, BDH Kol., Kls. 1848, D.99, F.1-14a.
494 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-59.
495 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-59, 60.
496 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-61.

497 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-62.
498 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-58.
499 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-57.
500 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-172.
501 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-33.
502 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-33a, 34, 45, 49 2-93, 94, 94a.
503 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-93, 94, 94a; *Vakit*, 30 Teşrin-i sâni 1333/1917, Nr. 40.
504 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-91, 179, 180.
505 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-92.
506 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.2-7, 8.
507 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-192, 193.
508 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-181.
509 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-181a, 182.
510 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-10.
511 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-31.
512 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-11, 12, 15.
513 *Tasvir-i Efkâr*, 10 Teşrin-i sâni 1333, Nr. 2276.
514 *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrin-i sâni 1333, Nr. 2277.
515 ATASE, BDH Kol., Kls. 1840, D.51, F.1-2.
516 ATASE, BDH Kol., Kls. 1840, D.51, F.1-3.
517 ATASE, BDH Kol., Kls. 1840, D.51, F.1-4.
518 ATASE, BDH Kol., Kls. 1840, D.51, F.1-3, 3a, 4, 5.
519 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-191.
520 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-161.
521 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-161.
522 BOA, HR.SYS., D.2395, G.9-162.
523 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.2-134.
524 ATASE, BDH Kol., Kls. 1852, D.115, F.2-132, 133.
525 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-195, 196, 197, 198, 199.
526 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-195.
527 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-196.
528 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-197.
529 A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü, (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 522, Ankara, 1983.
530 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-198.
531 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-199.
532 ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-6.
533 BOA, HR.SYS. D.2444, G.25(1,2).
534 *Sabah*, 22 Kânun-ı evvel 1333/1917, Nr. 10095.
535 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.102, F.7-1, 2.
536 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-190; ATASE, BDH Kol., Kls. 1837, D.43, F.1-30, 35, 44.
537 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-47.
538 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-49.
539 ATASE, BDH Kol., Kls. 1843, D.67, F.1-50.
540 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-247, 248, 249.
541 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-247.
542 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-247, 248.

543 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-248.
544 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.45, F.1-116.
545 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.45, F.1-114.
546 ATASE, BDH Kol., Kls. 1838, D.45, F.1-108, 108a.
547 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-249.
548 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-63, 64.
549 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-64.
550 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-63.
551 ATASE, BDH Kol., Kls. 1854, D.120, F.1-65, 66, 67.
552 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-194.

İRAN
(Sayfa 213-318)

1 Kirmanşah: İran Yaylası'nı güneybatıdan çeviren dağlar arasındaki ovada kurulu şehir. Kirmanşah eyaletinin merkezidir. IV. Murad'dan itibaren Elcezire'ye hâkim bulunan Osmanlı Devleti'ne karşı, Safeviler devrinde bir sınır kalesi olarak önem kazanmaya başladı. Osmanlı-İran harpleri sırasında Kirmanşah, Türkler tarafından defalarca zapt edildi. 20. yüzyılın başlarında yaklaşık 300 bin nüfuslu eyalet, her birinde yaşayan aşiretlerin ismini taşıyan 19 idari bölüme ayrılmıştı. Eyalette çoğunluğu Kürt olan aşiretlerin en büyüğü güneybatıdaki Kalhur aşiretidir. Kasrışirin'in batısında yaşayan Sencabî aşireti de önemlidir. Güney taraflarda Lûr aşiretleri bulunur. Ayrıca Türk ve Arap aşiretleri de bu yarı göçebe nüfusun içinde yer alırlar. *İslâm Ansiklopedisi,* c. 6, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1977, s. 821-823.

2 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-152.

3 Seyyid Muhammed Tabâtabâî, 16 Mart 1838'de Kerbela'da doğdu. Tabâtabâî, ilk eğitimine Tahran'da başladı. Bu sırada Fransızca dersleri aldıysa da bunu fazla sürdüremedi. Babasından, Hâdî-i Necmâbâdî ve Mirza Ebü'l-Hasan Cilve'den Arapça, fıkıh, fıkıh usulü ve akli ilimleri öğrendi. Mirza Hasan eş-Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. Samerra'da öğrenimini tamamladı. 1893'te güçlü bir âlim ve müctehid olarak Tahran'a döndü. Meşrutiyet isteyenleri destekledi, hareketin içinde yer aldı. İstanbul'dan 1918 sonbaharında döndüğü Tahran'da 10 Şubat 1921 tarihinde vefat etti.
Tabâtabâî'ye göre kendi dönemindeki İran'ın en temel problemleri, halkın eğitim seviyesinin istenen noktada olmayışı, yönetimin adaletli davranmak yerine istibdada başvurması ve devletin kötü yönetilmesidir. Halkın eğitim seviyesinin düşük olması haklarını bilmemesine, bu hususta bir arayışa girmemesine ve meşrutiyet gibi bir rejimin uygulanamamasına yol açmaktadır. Yönetimin adaleti temin edememesi ve baskıcı bir tutum izlemesi halkın devlete olan güvenini sarsmakta ve devletin giderek zayıflamasına, yabancıların ülke topraklarında nüfuz kazanmasına yol açmaktadır. Bu sebeple önce halkın eğitim seviyesi yükseltilmeli, bunun için de modern okullar açılmalı ve desteklenmelidir. Devletin adil bir şekilde yönetilmesi için de halk iradesinin yönetime tam olarak yansıtıldığı meşrutiyet rejimi benimsenmeli ve bağımsız bir mahkeme olan "adâlethâne" tesis edilmelidir. Ülkede mevcut problemlerin çözümü, toplumun bütün kesimlerinin temsil edildiği katılımcı bir anlayışla oluşturulacak meclis yoluyla mümkündür. Tabâtabâî buna "meclis-i adâlet" adını vermekte ve bununla,

devlet adamlarıyla milletin ülke problemlerini çözmek için birlikte hareket edecekleri bir kurumu kastetmektedir.

Kendi döneminde İslam dünyasının ve özellikle ülkesinin içinde bulunduğu olumsuz durumu erken fark eden ve hayatı boyunca bu hususta mücadele veren bir aydın olarak Tabâtabâî'yi etkileyen birçok ilim ve fikir insanı vardır. Tabâtabâî'nin modern Batı düşüncesini benimsemesinde masonlarla ilişkisinin olmasının yanı sıra Rusya'ya, Arap dünyasına ve Türkiye'ye yaptığı seyahatlerin, liderlerle ve devlet adamlarıyla şahsen görüşmesinin de rolü olmuştur. Tabâtabâî'yi diğer âlimler arasında seçkin kılan özellik, reformcu düşüncenin en güçlü savunucusu olmasıdır. Meşrutiyet ve ona bağlı özgürlük ve kanun yapma gibi meselelerde meşrutiyetçi ulemadan çok meclis içindeki radikal modernist gruba yakın durmuştur. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, İstanbul, 2010, s. 308-310.

4 Şehrizor, Sancak-Musul Vilayeti, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 720 (Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Irak'ın kuzeyinde önemli bir yerleşim birimi olan Şehrizor, İran'a açılan bir kapı olması konumuyla büyük öneme sahiptir).

5 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-154, 155.

6 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-5.

7 BOA, HR.SYS., D.2340, G.7-1; ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-175.

8 Esterabad. Kuzeydoğu İran'da bugün Gürgan adıyla anılan tarihi şehir. Doğu Mazenderan-Cürcan bölgesinde, Hazar Denizi'nin güneydoğu ucundan 35 km uzaklıkta Karasu'nun bir kolu üzerinde kurulmuştur. İran'da hükümran olan Kaçar Hanedanı'nın vatanıdır.

9 ATASE, BDH, Kls. 4290, D.95, F.66.

10 Meşhed: Horasan eyaletinin merkezi ve İran'da Şiilerin en büyük ziyaret yeridir. Halife Harun el-Reşid, Horasan'a karşı bir sefere çıkmak üzereyken Sanabaz'da bir kalede hastalanıp birkaç gün içinde ölmüş ve buraya gömülmüştür. Onun ölümünden on yıl sonra (818) Halife el-Me'mûn, Merv'den dönerken bu kalede birkaç gün kalmıştır. 12 Şii imamından sekizincisi olan damadı İmam Ali Rıza bin Musa da yanındaydı. İmam Ali Rıza aniden vefat etmiştir. Sanabaz'ı bütün Şii âleminde ünlü kılan İmam Ali Rıza'nın türbesinin burada bulunmasıdır ki adı daha sonra Meşhed (mübarek yer) adını almıştır. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1979, s. 145-159.

11 BOA, HR.SYS., D.2340, G.4-1, 4.

12 BOA, HR.SYS., D.2340, G.4-2, 4.

13 BOA, HR.SYS., D.2340, G.5-1.

14 Hemedan: Kazvin-Kirmanşah-Bağdad güzergâhı üstünde, aynı adlı eyaletin merkezi olan tarihi şehir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar ve İngilizler şehri işgal ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı askeri üs olarak kullanıldı. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1987, s. 420-425.

15 BOA, HR.SYS., D.2340, G.8-1.

16 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-160.

17 BOA, HR.SYS., D.2340, G.10-1.

18 BOA, HR.SYS., D.2340, G.10-3.

19 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-166, 167, 168, 169, 170.

20 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-166.

21 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-167.

22 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-168.

23 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-169.

24 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-170.

25 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-171.

26 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-172.
27 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-173.
28 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-174.
29 BOA, HR.SYS., D.2340, G.11-3; ATASE, BDH, Kls. 1833, D.25, F.31.
30 BOA, HR.SYS., D.2431, G.47-1.
31 BOA, HR.SYS., D.2340, G.14-1.
32 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.35, 35-1.
33 BOA, HR.SYS., D.2340, G.17, 11-7; ATASE, BDH, Kls. 1833, D.25, F.31-2; ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.35-2.
34 BOA, HR.SYS., D.2340, G.19-1.
35 Kazvin: Tahran'a 150 km uzaklıkta, Elbruz Dağları'nın güney eteklerinde bir şehir. Tebriz ve Reşt'ten gelen yolların birleştiği yerde bulunması nedeniyle önemli bir merkezdir. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1977, s. 527-528.
36 Reşt: Gilan eyaletinin merkezi olan şehir. Hazar Denizi kıyısında bulunmasıyla ticari açıdan önemlidir. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1964, s. 712-715.
37 BOA, HR.SYS., D.2340, G.17-1; ATASE, BDH, Kls. 1833, D.25, F.31-1.
38 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-162.
39 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-161, 163.
40 BOA, HR.SYS., D.2417, G.48.
41 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-158, 159.
42 BOA, HR.SYS., D.2430, G.24-1, 3.
43 BOA, HR.SYS., D.2340, G.24.
44 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-6.
45 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-6.
46 BOA, HR.SYS., D.2340, G.15-1.
47 BOA, HR.SYS., D.2340, G.16-1.
48 BOA, HR.SYS., D.2340, G.16-1, 3, 5, 7.
49 BOA, HR.SYS., D.2340, G.16-7.
50 General Friedrich Kreß von Kressenstein. Liman von Sanders başkanlığındaki, Alman Askerî Yardım Heyeti'nde yer aldı. Irak-Filistin Cephesi'nde görev yaptı. Kanal harekâtına katıldı. Resmi yazışmalarda ismi "Gresman" şeklinde geçmektedir.
51 ATASE, BDH, Kls. 1833, D.24, F.23.
52 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-151.
53 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-149, 150.
54 ATASE, BDH, Kls. 1833, D.24, F.24.
55 ATASE, BDH, Kls. 1833, D.24, F.24-1.
56 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.32, 32-1.
57 ATASE, BDH, Kls. 1833, D.24, F.24-2.
58 ATASE, BDH, Kls. 1833, D.24, F.24-3.
59 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, İstanbul: Şaka Matbaası, 1949, s. 404-405.
60 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-1, 2, 3, 4, 5, 6.
61 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-1.
62 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-165.
63 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-2.
64 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-2.
65 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-2.
66 Kengâver: Kirmanşah eyaletinde, Kirmanşah-Hemedan arasında yer alan şehir.

67 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-3.
68 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-4.
69 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-4.
70 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-4.
71 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-5.
72 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-5.
73 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-5.
74 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-6.
75 Osmanlı Milli Telgraf Ajansı: İlk yerli haber ajansı 1911'de kurulan Osmanlı Telgraf Ajansı'dır. Salih Gürcü'nün kurduğu bu ajans, devletten de bazı yardımlar alıyordu. Havass ve Reuter ajanslarıyla yaptığı anlaşmayla, onların Osmanlı Devleti'nde "haberlerini yayma tekelini almıştı". Gerçekte bu ajansların "örtülü bir örgütüydü". Osmanlı Telgraf Ajansı, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin propagandasını yaptığı gerekçesiyle kapatıldı. 1914'te kapatılan bu ajansın yerine Osmanlı Milli Telgraf Ajansı kuruldu. Bu ajans da Alman haber alma servislerinden alınan bültenleri yayınlıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda kapatıldı. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973, s. 117.
76 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-6.
77 Bahtiyarîler: Luristan eyaletinde, Acem ırkından ayrı, göçebe ve yarı yerleşik olarak Zağros Dağları çevresinde yaşayan bir aşirettir. 1909 İran İhtilali'nde Tahran üzerine yürüyerek önemli rol oynamışlardır. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1979, s. 141.
78 Şahsevenler: İran'da birçok Türk topluluğu için kullanılan bir addır. Şahı sevenler anlamına gelir. I. Şah Abbas 1628'de kızıl-baş adıyla tanınan ve iktidarı destekleyen hassa askerinin çıkardığı karışıklığı yatıştırmak üzere, bütün boyların mensuplarını "Şah-seven" adını taşıyan yeni bir gruba katılmaya çağırmıştır. Safavî ocağına tamamiyle sadık olan bu boy, hükümdarın yanında özel ayrıcalığa sahip olmuştur. Erdebil idari bölgesinde yoğun şekilde yaşamışlardır. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1979, s. 188-191.
79 BOA, HR.SYS., D.2338, G.2-6.
80 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, s. 411.
81 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.1.
82 "10 Mart akşamı 52. Tümen Karargâhı'nda bir harp meclisi toplandı. Ordu Komutanı, yarın (11 Mart 1917) için kat'î neticeli muharebenin tutulan hatta verilmesini istiyordu. Ordu, kolordu, tümen komutanları ve kurmay başkanları düşüncelerini açıkça ortaya koydular... 18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Karabekir'e göre bu gece hareket serbestliğine sahipken düşmanla temasın kesilmesi en uygun ve doğru hareket tarzı olurdu. Aksi halde, yarınki muharebede düzensiz bir şekilde Bağdat içinde halkın arasına dağılan askerlerimiz, İngiliz işgal kuvvetlerine karşı Türklüğün namus ve şerefini çiğnetmiş olacaktı. Böyle bir duruma düşmektense Bağdat'ı terk edip çekilmek daha şereflice bir davranış olurdu... Ordu Komutanı Halil Paşa, 'Evet fakat Bağdat nasıl terk olunur.' diyebildi. Daha sonra Ordu Komutanı kurmaylarıyla başka bir odada toplanarak, durumu bir daha gözden geçirdi ve sonunda gerçeği kabul etmek ve ona göre doğru olanı yapmak gerektiğine inanarak kararını değiştirdi...", *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, 3'üncü Cilt 2'nci Kısım,* Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., 2002, s. 314-315.
83 Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, s. 412.
84 Hanikin (Hanekin): Kaza-Bağdat Vilayeti; Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 328.

85 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-3.
86 Paytak: Zağros Dağları'ndaki boğaz, geçit.
87 Serpol: Bağdat-Kirmanşah yolu üzerinde, Zağros Dağları'nın ön kısmındaki bölge. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1977, s. 521-522.
88 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-2.
89 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-13.
90 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-1, 13a.
91 BOA, HR.SYS., D.2340, G.19-1; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-18, 19, 22, 23, 24.
92 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-20.
93 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-21.
94 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.5, 15.
95 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.5.
96 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-15.
97 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-15, 15a.
98 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-14.
99 Salahiye (Kifri): Kaza, Kerkük-Musul Vilayeti, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 654.
100 Kerkük: Sancak merkezi, Şehrizor-Musul Vilayeti, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 451.
101 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-13.
102 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-13, 13a.
103 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-11a.
104 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-11a.
105 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6.
106 Karatepe: Nahiye. Salâhiye-Şehrizor-Musul Vilayeti, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 427.
107 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6a.
108 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-1.
109 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-16, 17.
110 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-28.
111 BOA, HR.SYS, D.2492, G.90 ; ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-9.
112 BOA, HR.SYS., D.2340, G.22-1, 3.
113 BOA, DH.ŞFR., D.74, G.304-1.
114 BOA, DH.ŞFR., D.75, G.98-1, 184-1.
115 BOA, HR.SYS., D.2432, G.90-1; ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-6.
116 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I: 1914-1916*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 441-442.
117 Dr. Fuad Sâbit. 1887 yılında Kemah'ta (Erzincan) doğdu. 1911' de Askerî Tıbbiyeden Tabip Yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer aldı. Ömer Naci Bey Müfrezesine katıldı. Harp süresince çeşitli hastahanelerde görev yaptı. Mütareke sonrasında Kafkasya'da ve Moskova'da etkin faaliyetlerde bulundu. Bakü Doğu Halkları Kurultayına katıldı. 1921'de Anadolu'ya döndü. Sonraki yıllarda Türkiye Halk İştirâkiyyûn Fırkası ile bağlantılı olarak yargılandı. 1957 yılında öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Erdem, *Türk Ocağı Kurucularından ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Önemli Simalarından Doktor Fuat Sâbit,* Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2009; Ali Birinci, "Dr. Fuat Sâbit-Meçhul Bir Adamın Serencamı", *Türk Yurdu*, sayı 139-141 (Mart-Mayıs 1999) s. 45-58.
118 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-26.
119 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-25.
120 BOA, HR.SYS., D.2340, G.23-3.
121 BOA, HR.SYS., D.2340, G.23-3.
122 BOA, HR.SYS., D.2340, G.23-1.

123 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-32,33, 34, 35.
124 11 Mart'ta Bağdat'a giren General Maude, "13üncü Türk Kolordusunu Ruslarla birlikte çember içine almak maksadıyla bir tümenini Hanikin istikametinde ilerletmişti. Ancak Türk artçı kuvvetleri Paytak Boğazı'nda Rusları durdurmuş, 6ncı Tümen ise 24 Mart'ta Şehriban kuzeyinde bulunan 3üncü İngiliz Tümenine karşı yaptığı taarruzlarla bu tümeni geri atmayı başarmıştı. 13üncü Kolordu Mart ayı sonuna kadar Diyale Nehri batısına çekilerek kendisine katılan 14üncü Tümen ile Cebel-i Hamrin mevziini tuttu. 2nci ve 6ncı Tümenler de Karatepe bölgesine çekildiler. Aynı tarihte Kolordu karargâhı da Karatepe'ye geldi." *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918, 3'üncü Cilt 2'nci Kısım*, s. 413-414.
125 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-32.
126 Ali İhsan Sabis.
127 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-33.
128 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-34.
129 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-35.
130 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-35.
131 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-4.
132 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-51.
133 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-77.
134 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-36.
135 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-37.
136 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-2.
137 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-2.
138 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-4.
139 ATASE, BDH, Kls. 1835, D.31, F.13-1.
140 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-41.
141 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-2.
142 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-39.
143 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-10.
144 Süleymaniye: Kuzey Irak'ta şehir. Tarihi anlamda Süleymaniye bölgesi; Osmanlı-İran sınırı, Diyale Irmağı, Kerkük'e bağlı topraklar ile Küçük Zap Irmağı arasında kalır. Çok eski zamanlardan beri bilinen bir yerleşim yeridir. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1979, s. 200-201.
145 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.9.
146 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.9-1.
147 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-11; ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-1.
148 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-1, 2.
149 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6; ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1.
150 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-3.
151 ATASE, BDH, Kls.3656, D.244, F.6-18, 19; ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7.
152 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-3.
153 BOA, DH.ŞFR., D.552, G.72-1.
154 BOA, DH.ŞFR., D.553, G.28-1.
155 BOA, DH.ŞFR., D.79, G.129-1, 194-1.
156 ATASE, BDH, Kls. 1839, D.49, F.1-352, 354, 355.
157 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-10.
158 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-38.
159 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-17.
160 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-5.

161 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-6.
162 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-7.
163 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-40.
164 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-40.
165 Haydar Vaner: 1873 yılında Podgoridza'da (Karadağ) doğdu. Mülkiye'yi bitirdi. Doğu Anadolu'da, Rumeli'de çeşitli ilçelerde kaymakamlık yaptı. Maraş, Urfa mutasarrıflıklarından sonra harp yıllarında Musul, Bitlis, Diyarbakır, Van valiliklerinde bulundu. Milli Mücadele döneminde Van valisiyken önemli hizmetler gördü. İlk meclise Van milletvekili olarak katıldı. 1954'te öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Sarı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı Haydar (Vaner) Bey,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, 2004.
166 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-12.
167 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-12.
168 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-44.
169 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-8.
170 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-45.
171 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-46.
172 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-8a.
173 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-2.
174 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-12.
175 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-42.
176 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-18.
177 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-50.
178 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-50.
179 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-43.
180 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-1.
181 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-26, 31.
182 Süleymaniye Grubu Kumandanıdır.
183 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-8.
184 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-7.
185 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-10.
186 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-11.
187 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-3.
188 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-50.
189 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-47.
190 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-47.
191 Merivan: Süleymaniye'ye yakın mesafedeki İran sınır şehri.
192 BOA, HR.SYS., D.2340, G.25-1, 2, 4; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-48.
193 BOA, HR.SYS., D.2340, G.25-1, 2, 4; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-48, 49, 59a.
194 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-49a, 59.
195 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-58.
196 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.9-2.
197 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-52.
198 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-5; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-52.
199 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-5; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-53.
200 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-20.
201 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-21, 21a.
202 BOA, HR.SYS., D.2340, G.28-1.
203 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-7.

204 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-6.
205 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-7.
206 BOA, HR.SYS., D.2340, G.29-1.
207 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-5.
208 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-4.
209 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-4, 4a.
210 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-22.
211 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-28; ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-8.
212 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-8.
213 Şehzade Süleyman Mirza'nın Osmanlı Devleti ile ilişkileri hakkında bkz. Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Ankara: Berikan Yayınları, 2012, s. 160-162.
214 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-57.
215 BOA, HR.SYS., D.2340, G.30-1; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-57.
216 BOA, HR.SYS., D.2340, G.29-3.
217 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-22.
218 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-58, 59.
219 ATASE, BDH, Kls. 3649, D.213, F.15.
220 Kaymakam Ömer Fevzi, 16 Ağustos 1916'ta Kirmanşah'tan Altıncı Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda Difa'-i İslâm Cemiyeti hakkında bilgi verir: "Bir yıldan fazla süredir, İran'da "İttihad-ı İslâm" temeline dayanan bir İslâm cemiyeti kurmak istiyordum. Böylece bütün siyasî partiler ve ayrı ayrı cemiyetler birleşebilecek; bütün milletin önüne düşerek genel ve merkezî bir kuvvet doğuracak, hem de bu güç İstanbul'a bağlanabilecek, İslâmî genel siyasetin hilafetten idaresi imkânı elde edilecekti. Şimdiye kadar başaramamıştım. Çünkü Demokrat Fırka ileri gelenleri zamanında Berlin ile gizli şekilde anlaşmış, İran'ın iç siyasetinde Demokratlar, Almanların eline bir alet olarak geçmişlerdi. Onları koruyarak İran dış siyasetini de ele geçirmeye çalışıyorlardı. Almanlar, "İttihad-ı İslâm"dan kaçınarak, "milliyet" fikrini öne çıkarıyorlardı. Oysa İranlılar, "rûhâniyyet-i Peygamberî ile İslâmiyet gayesiyle hırslanıyor." Almanlar, Demokratlar aracılığıyla bir yıl önce, milliyet temeline dayanan "müdafaa-i milliye" kurdular ve siyasî partilerin hepsini birleştirmek istedilerse de tamamiyle başarılı olamadılar. O zaman, bunun başında bulunan Süleyman Mirza'yı uyardım. Esâsını İslâmiyet'e dayandırmadığı sürece, işlerin güçlenip genelleşemeyeceğini söyledim. Almanlarla temastaki Süleyman Mirza da o vakit bunun mümkün olamayacağını, İran'da Ermenilerin, Mecusîlerin yaşadığını ve bunların kuvvetinden de yararlanmak gerektiğini, milliyet esasını koruyacağını söyledi. Geçen sürede Alman siyasetinin, Demokrat yöneticilerinin hataları İranlılarının zarar verince nefretine sebep oldu... Bugün, Demokratlar da dâhil hepsini İttihad-ı İslâm esasına dayanan bir savunma etrafında toplamak üzere davet ettim... Hepsi kabul etti ve bu cemiyet kuruldu. Programı hazırlandı..." ATASE, BDH, Kls. 3649, D.213, F.15a.
221 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-164.
222 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-23.
223 BOA, HR.SYS., D.2340, G.31-1; ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.7-9.
224 BOA, HR.SYS., D.2340, G.32-1, 34; ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-5, 9, 16.
225 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-35.
226 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-8.
227 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.21-156, 157.
228 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-8.
229 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-4.

230 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-61.
231 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-62.
232 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-62, 63.
233 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-63.
234 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-13, 15.
235 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-24.
236 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-24a.
237 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.8-1, 2, 35.
238 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.8-3, 4.
239 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.8-6, 7.
240 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.8-11.
241 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.8-15.
242 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-1, 2, 3, 4.
243 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.8-1.
244 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1.
245 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.8-3, 5, 7, 9, 13, 18.
246 BOA, DH.ŞFR., D.559, V.101; ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-9.
247 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-10.
248 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-14.
249 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-12.
250 BOA, DH.ŞFR., D.77, G. 46-1.
251 BOA, DH. KMS., D.44, G.52-3, 4.
252 BOA, DH.ŞFR., D.79, G. 64-1.
253 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-6, 7.
254 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-13.
255 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-51, 60, 63, 65, 65a.
256 ATASE, BDH, Kls. 701, D.399, F.6-14.
257 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-64.
258 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-65.
259 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-18, 19, 53.
260 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-25.
261 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-33.
262 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-44.
263 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-55.
264 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-93.
265 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.4-1, 2, 3, 4.
266 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-68.
267 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-36.
268 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-48.
269 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-78, 82, 85, 86.
270 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-46, 47, 47a.
271 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-21.
272 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-21a.
273 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-27, 32.
274 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-70.
275 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-29.
276 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-42.
277 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-56.
278 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-57.

279 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-28.
280 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-29.
281 ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-27; ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-22.
282 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-66; ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.6-24.
283 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-38.
284 ATASE, BDH, Kls. 1831, D.18, F.1-8, 9.
285 ATASE, BDH, Kls. 1831, D.18, F.1-10.
286 ATASE, BDH, Kls. 1831, D.18, F.1-11.
287 ATASE, BDH, Kls. 1831, D.18, F.1-14, 15.
288 BOA, HR.SYS., D.2340, G.35-1, 3.
289 BOA, HR.SYS., D.2340, G.35-3.
290 BOA, HR.SYS., D.2340, G.64-1, 3; ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.6.
291 BOA, HR.SYS., D.2340, G.63-1, 3; ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.7.
292 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.8.
293 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.2.
294 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.9.
295 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.12, 7-1.
296 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.10.
297 BOA, HR.SYS., D.2340, G.37-3, 4, 5.
298 BOA, HR.SYS., D.2340, G.36-1.
299 BOA, HR.SYS., D.2340, G.36-2, 3.
300 BOA, HR.SYS., D.2340, G.39-1.
301 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-61.
302 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-5.
303 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-6, 8.
304 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-27.
305 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-25.
306 ATASE, BDH, Kls. 1839, D.49, F.1-362.
307 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-67, 69, 77.
308 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-67.
309 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41.
310 Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin tasfiyesine ilişkin, Hariciye Nezareti'nin isteğiyle hazırlanan ve *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914-1916*, s. 19-26'da aktarılan raporda, Kaymakam Ömer Fevzi'nin tespitlerine de yer verilmiştir.
311 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-68.
312 31 Ağustos 1907'de St. Petersburg'da Fransız diplomasisinin de yardımıyla Rusya Dışişleri Bakanı A. İzvolski ile İngiltere temsilcisi A. Nicholson arasında İran, Afganistan ve Tibet'le ilgili imzalanan antlaşmayla İran toprakları üç bölgeye bölündü. Kuzey İran toprakları (790 bin kilometrekare) Rus bölgesi; Güneydoğu İran toprakları (355 bin kilometrekare) İngiliz bölgesi olurken, orta kısım tarafsız kalmaktaydı.
313 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-68.
314 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-68, 69.
315 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-69.
316 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-70.
317 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-70.
318 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-70.
319 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-70, 71.
320 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-71.
321 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-71.

322 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-72.
323 BOA, HR.SYS., D.2340, G.41; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-72.
324 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.4-26.
325 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-10.
326 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-1, 2, 2a, 9, 10.
327 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6.
328 Diyale: Kaynağı İran topraklarında olup, Dicle Irmağı'na sol taraftan kavuşan en önemli kollardan biridir. Diyale Vadisi çok eski dönemlerden itibaren yerleşim yeridir. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1997, s. 599-601.
329 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-1.
330 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-2.
331 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-2.
332 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-2a.
333 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-74.
334 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-96.
335 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-82.
336 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-116.
337 ATASE, BDH, Kls. 1834, D.25, F.27-1.
338 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-117.
339 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-13.
340 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-14.
341 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-12.
342 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-9.
343 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-9.
344 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.6-10.
345 BOA, HR.SYS., D.2340, G.42, 42-1; ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-81.
346 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-84.
347 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-84.
348 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-89, 90, 91.
349 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-89, 90.
350 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-91; bu konuda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa 6 Temmuz 1916'da, "Bağdad'da Tahran Ataşemiliterliğine" şu emri vermiştir: "İran ordusuna Osmanlı zabitânının dâhil olmaları hakkındaki teklifâtınız ve şerâiti muvâfıkdır. İran ordusuna verilecekler, şimdiden orduya girsinler ve İran üniformasını giysinler. Kendilerine lazım gelen mesârifi Altıncı Ordu Kumandanlığı tesviye edecektir." ATASE, BDH, Kls. 3649, D.213, F.6.
351 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-95.
352 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.3.
353 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-90.
354 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-98; ATASE, BDH, Kls. 1853, D.118, F.1-36.
355 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-91.
356 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.4.
357 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-94.
358 Mendeli (Diyale): Kaza-Bağdat Vilayeti.
359 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.10-9.
360 ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-94, 95, 96.
361 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.10-9.
362 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-1, 3, 5, 7, 9; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-4, 5, 6, 7.
363 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-1; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-7.

364 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-3; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-4.
365 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-3; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-4.
366 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-5; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-5.
367 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-5; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-5.
368 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-5; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-5.
369 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-7; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-6.
370 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-7; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-6.
371 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-7; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-6.
372 BOA, HR.SYS., D.2340, G.44-9; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-6.
373 BOA, HR.SYS., D.2340, G.48-4; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-8.
374 BOA, HR.SYS., D.2340, G.48-4.
375 ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-9.
376 ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-9.
377 BOA, HR.SYS., D.2340, G.48-2; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-9.
378 BOA, HR.SYS., D.2340, G.46-3; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-10.
379 BOA, HR.SYS., D.2340, G.46-1; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-11.
380 BOA, HR.SYS., D.2340, G.46-1; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-11.
381 BOA, HR.SYS., D.2340, G.47-3; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-12.
382 BOA, HR.SYS., D.2340, G.47-1; ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-13.
383 BOA, DH.ŞFR., D.80, G.155.
384 BOA, DH.EUM., D.39, G.14, 14-7; ATASE, BDH, Kls. 1836, D.40, F.1-104, 105, 106 (Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti'ne bildirilen listede 144 kişinin ismi yazılıdır. En yüksek ödeme Nizam-üs-saltana'ya yapılır. Burada toplam ödeme miktarı 6609 Osmanlı lirası 25 kuruş olarak kayıtlıdır).
385 ATASE, BDH, Kls. 1852, D.116, F.9-4.
386 ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-16.
387 ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-99.
388 Seyyid Müderris, bu meseleyle ilgili fikrini şöyle ifade eder. "Halifenin kendisini yalnız Sünnîlerin halifesi tanıması veya tanıtması mahzurunu ref' içün, bütün mezâhib-i İslâmiyyenin [İslam mezheplerinin] serbestisini i'lan ve himâye etmesi ve kendisini dâima bu gibi hizibler fevkinde göstermesi ve hürriyet-i mezâhibin nişâne-i fi'iliyyesi olmak üzre Hicaz'da Beyt-ül-haram'da mezâhib-i sâire misillü bir de Şîî imam bulundurulması; Hânedân-ı Padişâhî ve Şâhî arasında münasebât-ı sıhrıyye vücuda getirilmesi." ATASE, BDH, Kls. 1837, D.41, F.1-99.
389 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.8.
390 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.8.
391 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.10.
392 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.10.
393 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.12-3.
394 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.11, 11-2.
395 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.11-1.
396 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.11-3.
397 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.9.
398 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.9-1.
399 BOA, HR.SYS., D.2340, G.69-1.
400 ATASE, BDH, Kls. 1863, D.155, F.1-12.
401 ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.5-1.
402 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.12.
403 BOA, HR.SYS., D.2340, G.56-1.

404 Enzeli: Hazar Denizi'nin güneybatısında, Reşt yakınlarındaki liman şehri. Enzeli Boğazı'nın doğu kıyısındaki Kazyan'dan itibaren Reşt, Kazvin üzerinden Tahran ve Hemedan'a giden karayolu başlar. Bu yol karşıdan gelen ve Osmanlı Devleti zamanında yapılmış yolla birleşerek, limanı Bağdat'a bağlamaktadır. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul: MEB Devlet Kitapları, 1977, s. 283-285.

405 BOA, HR.SYS., D.2340, G.54-1.

406 BOA, HR.SYS., D.2340, G.54-3.

407 Hasbece (Hasibce): Re'sulayn (Ceylanpınar) kazasının merkezi, Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 334.

408 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2-2.

409 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2-1.

410 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2.

411 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2-3, 4.

412 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2-3.

413 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.2-4.

414 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.3-1.

415 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.3.

416 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-1, 2, 3.

417 Yıldırım Ordular Grubu: "I. Dünya Harbi'nin başlangıç yıllarında Irak Cephesinde bulunan Von der Goltz'un ölümü üzerine İstanbul'daki Alman Askerî Temsilcisi General Von Lossow 22 Nisan 1916'da Berlin'e gönderdiği bir telgrafta; 'Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın İran ve Mezopotamya'daki çok büyük Alman çıkarlarını korumak ve kollamak amacıyla, 6. Ordu Komutanlığı'nı ele geçirmesini' istemekte idi. Lossow, bundan başka Çanakkale Cephesinde görevli bir başka Alman Generali, Liman von Sanders'in de bu bölgeye tayinini teklif ediyordu; halbuki Enver Paşa, bu tayine –Kut'ül-Amare'de galip çıkmış bir orduyu ve bu ordunun Komutanı Halil Kut Paşa'yı bir yerde cezalandırmak anlamına geldiğinden– karşı çıkmakta idi. Enver Paşa'nın Filistin'de bulunan Osmanlı ordularını ziyaretinin hemen ardından 24 Haziran 1917 tarihinde bölgede görevli bulunan ordu komutanları ile yapılan Halep görüşmeleri sırasında Irak ve Filistin Cephesi için bir takım yeni yapılanmalara gidilmesi kararı alındı. "Yıldırım" ismi verilen bu girişim General Von Falkenhayn'ın 4-7 Mayıs 1917'de Türkiye'ye gelmesi ile başladı. Halep'te yapılan toplantıdan sonra İstanbul'a dönen Paşa'nın ilk işi Yıldırım Ordular Grubu'nu teşkil etmek oldu. Falkenhayn'ın Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı'na atanma emri 11 Temmuz 1917'de Padişah'ın onayından çıktı ve 15 Temmuz'da da teşkil emri yayınlandı. Böylece Yıldırım, evvela Irak'a ve sonra Suriye'ye şâmil olan orduya, aynı zamanda bu generalin karargâhına verilen ad oldu. Bu adın verilmesi ile maksat ve hedef hakkında gizlilik sağlanmak isteniyordu. Almanlar ise Yıldırım'a, "F. (Falke) Ordular Grubu" diyorlardı. İmzalanan anlaşmaya göre, Yıldırım Orduları karargâhında bütün yazışmalar Almanca yapılacaktı. Karargâhta 65 Alman subayı ve Almanca bilen 9 da Türk subayı bulunacaktı. Gelen yazılar tercüme bürosunda Almanca'ya çevrilerek işlem görecekti. Yıldırım Orduları Grubu karargâhı Türkiye'ye Alman teşekkülü olarak gelmiş olup, Alman maksatlarına hizmet edeceği aşikârdı. Türkiye'nin iç sorunu olan Arap isyanını bastırma işini de ele almak istemişti ki, buna neden olarak Arapların Türklere güveni olmadığı fikri ileri sürülmüştü. Yıldırım teşebbüsü için Almanya, bir karargâhtan başka Alman Asya kolu adıyla bir tugay kadar kuvvet, motorlu araçlar ve hava kuvvetleri tahsis etti. Ayrıca Yıldırım'ın masrafları için Osmanlı Genelkurmayı'na 5.000.000 Alman altını borç verildi. Alman Asya kolu, üç piyade taburu, üç makineli tüfek bölüğü, üç süvari bomba takımı, tüfek, süvari bom-

ba takımlarıyla, topçu taburu, uçaksavar top bataryası, piyade top takımı, iki dağ obüs takımı, istihkâm bölüğü, köprücü takımı, telefon ve telsiz takımları, sıhhiye bölüğünden müteşekkil idi. Hava kuvvetleri sekizer uçaklı dört hava müfrezesinden, motorlu vasıtalar da beş bölükten (24 kol) ibaret idi. Yıldırım Orduları Grubu'na Türk birliklerinden Irak cephesindeki 4. Ordu ile yeni kurulan 7. Ordu verilmişti. 7. Orduya 3. ve 15. kolordular bağlanmıştı. Bu ordu Fırat boyunca ilerleyecek ve Bağdat'taki İngiliz ordusunu güneyden kuşatacaktı. Fırat'ta ayrıca bir ince donanma kurulması da kararlaştırılmıştı. Bu arada Bağdat harekâtında yeterli desteğe kavuşturulabilmesi için Musul'dan Dicle'ye doğru bir sahra demiryolu hattı teşkili de düşünülmüştü. Ayrıca bu ordunun lojistik desteğinin temini için bir Alman generalinin komutasında Menzil Müfettişliği kurulması da kararlaştırılmıştı. Almanlar Yıldırım Orduları'nın her türlü teknik donanımı ile motorlu araçlarını ikmal ederken, Türkler de asker, iaşe ve her türlü nakil hayvanı temin edeceklerdi. Bir süre sonra istihbarat birimlerinden alınan raporlardan çıkan sonuca göre, İngilizlerin Irak Cephesinden ziyade Filistin Cephesinde hummalı bir faaliyet içerisinde oldukları anlaşılıyordu. Öte yandan İngilizler, bu sırada ileri harekete geçmek için Gazze'de gerekli hazırlıklarını yapıyorlardı. 1917 Haziran ayında Akabe'yi alan İngilizler, propaganda savaşından da geri kalmıyorlar, çöldeki Osmanlı aleyhtarı Arap hareketlerini destekliyorlardı. İngilizlerin bütün bu hazırlıkları, alınan istihbarata göre sonbaharda Gazze-Birüssebi Cephesinde üstün bir kuvvetle harekete geçeceklerini gösteriyordu. Filistin Cephesindeki tehlikeli durumu kavrayan Falkenhayn, Ağustos (1917) ayında Almanya'ya yaptığı kısa bir seyahatten sonra, Enver Paşa'ya yazdığı yazıda; "Sina Cephesi tutulmadan Bağdat taarruzunun yapılmasının kabil olmadığını, Sina'daki İngiliz ordusuna karşı taarruz için Asya kolu ile 19. 24. ve 50. tümenlerin hemen Filistin'e nakli lüzumunu" bildirdi. Enver Paşa, Bağdat seferinde ısrarlı olunca, Falkenhayn yazdığı ikinci yazıda da yine Sina Cephesindeki tehlikeye dikkat çekerek fikrinde ısrar etti. Gerçi 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa da bu sırada Suriye'de bir Arap ihtilalinden endişe ederek Sina-Filistin Cephesinin takviyesi fikrinde idi. Neticede; Falkenhayn, Enver ve Cemal Paşalar bu konuyu İstanbul'da Başkumandanlık Vekâleti karargâhında etraflıca görüştüler. Bu görüşmelerde İngilizlerin muhtemel saldırı planları enine boyuna tartışma masasına konuldu. Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu'nun takviye edilerek Sina'da İngilizlere yağmur mevsimi olarak bilinen Kasım'dan evvel taarruzu önermekte iken, Cemal Paşa ise, İngilizlerin sayıca üstünlüğünden kaynaklanan endişelerini dile getiriyordu. Enver Paşa da Falkenhayn'ın görüşüne karşı idi. Öte yandan Alman ordusu genel karargâhı ise, Falkenhayn ile aynı görüşte olduğunu bildirmişti. Bu sırada Türkiye'de bulunan Alman generallerinden Liman von Sanders ise, kendinden gayet emin bir şekilde "meydana gelebilecek başarısızlığın Almanya hesabına geçeceği kuşkusuzdur" diyerek, fikirlerinde kararlı olduklarını belirtiyorlardı. Üstelik Filistin cephe Komutanı bulunan Alman von Kress de yağmur mevsiminden evvel taarruzdan yanadır. Doğrusu Falkenhayn ve von Kress gerçeği görmüşlerdi fakat Yıldırım Orduları ile Filistin'de harekete hazırlanırken, İngilizlerin Osmanlı orduları gelmeden harekete geçeceklerini kavrayamamışlardı. Şunu da belirtmek gerekirse, Falkenhayn'ın Filistin'de İngilizleri yendikten sonra Irak'a taarruz etmek fikri gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir düşünce idi. Irak'da yağmur mevsimi mart ortasında idi. Filistin harekâtını bitirip orduları Irak cephesine nakletmek için en az altı aya ihtiyaç vardı. Bu planın tatbike konması işte bu yüzden mümkün değildi. Almanların bu dönemde Türk ordusunda üstünlük taslama yarışında olduklarını da ifade etmek gerekir. Yapılan askerî antlaşmalara göre Türkiye'ye gelen her Alman zabitine kendi ülkesindeki rütbeden iki rütbe fazla vererek onlara

bir jest yapmak isteyen Osmanlı Harbiye Nezareti'nin bu tutumu onları iyice şımartmıştı. Falkenhayn'ın Yıldırım Ordular Grubu ile Filistin bölgesine gelmesinin ardından bu defa, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile arasında bir komuta problemi ortaya çıktı. 4. Ordu Komutanı sıfatı ile Sina-Filistin taraflarına hâkim olan Cemal Paşa'nın emrine girmek istemeyen Alman generali için yeni bir formül geliştirilmesi gerekiyordu. Falkenhayn, hazırladığı raporlar sonunda 1917 yılı Eylül ayı sonlarına doğru 7. Ordu birliklerini Filistin'e sevke muvaffak oldu. Yıldırım Orduları için alınan istikraz (borç) da Falkenhayn'a verildi. 8. Ordu da von Kress'in emrinde aynı cephede bulunuyordu. Bu arada 4. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ali Fuat (Erden Paşa) Bey, Falkenhayn'ı 8. Ordu Komutanı Kress'i aracı yaparak Filistin harekâtından vazgeçirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bu sırada Cemal Paşa Filistin'de savunmaya, von Kress mahdut hedefli taarruza, Falkenhayn ise kat'i sonuçlu taarruza taraftar idi. Bu gelişmeler olurken ordu komutanları endişelerini dile getirmekten çekinmemişlerdi. Nitekim bu sırada 7. Ordu Komutanı bulunan Mirliva Mustafa Kemal Paşa, 2 Eylül 1917 tarihinde Enver Paşa'ya gönderdiği uzunca bir raporda Türk Ordusunda yüksek komuta kademesine Almanların verilmesini şiddetle tenkit etmiş, bunun yakın gelecekte bir felakete sebep olacağını ifade etmişti. Nitekim 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn ile anlaşamıyordu. Bu anlaşmazlık Mustafa Kemal'in istifasına sebep oldu. Sonuçta Almanların isteklerini kabul eden Enver Paşa, Cemal Paşa ile Falkenhayn arasını da bulmaya çalıştı. Zaten Alman generali bu sırada isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda, istifa ederek Almanya'ya dönme tehdidinde bulunmuştu. Bu arada Osmanlı Ordusu harp yılları boyunca bu ve buna benzer Alman subaylarının kaprisleri ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Genelkurmayı Sina-Filistin cephesindeki komutanlar arasındaki gerginliğin giderilmesinden yana bir tavır sergiledi. 30 Eylül 1917'de Sina Cephesindeki kuvvetler Falkenhayn'ın emrine verilerek, Cemal Paşa'ya da yeni bir unvan tevcih edilerek mesele hal edilmiş oldu. Buna göre; a) Sina Cephesi Komutanlığı 8. Ordu adıyla yeniden düzenlenerek, Komutanlığına von Kress getirilecekti. b) 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Suriye ve Batı Arabistan Genel Komutanı oldu. 4. Ordu Komutanlığı 8. Kolordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa'ya verildi. c) Kudüs sancağının kuzey sınırına kadar olan Filistin bölgesi Falkenhayn'ın emrinde olacaktı. Irak'taki 6. Ordu da dâhil olmak üzere 7. ve 8. ordular da Alman generalinin emrine verilmişti. Bu ana kadar olanları hatırlatmak gerekirse, Türk Orduları 14 Ocak 1915'te Sina Cephesinde I. Kanal harekâtını tertip etmişler; 4 Şubat'ta tutunamayarak geri çekilmişlerdi. İkinci harekât 1916 Temmuzu'nda icra edilmiş; fakat bu da başarılı olmamıştı. Türk Orduları 1917 Ocak ayında Gazze-Birüssebi hattına çekilmişlerdi. 26 Mart tarihinde I. Gazze, 19 Nisan'da II. Gazze muharebelerinden galip çıkan Türk Orduları Yıldırım Ordular Grubu'nun kuruluşundan sonra süratle ikmal faaliyetlerine atıldı. Bu ordular grubu denizden donanma ile desteklenirken; keşif, bombardıman, av ve taarruzî destek vazifesi yapmak üzere dört tayyare bölüğü tahsis edilerek hava desteği de sağlanmış oldu. Öte yandan 30 Ekim 1917'de başlayan III. Gazze Savaşında İngilizler galip çıktılar ve 7 Kasım'da Gazze'yi, 16 Kasım'da Yafa'yı işgal ettiler. İngiliz ilerleyişi karşısında tutunamayan Yıldırım Orduları Grubu sür'atle Filistin'den kuzeye doğru çekildi. Bu arada 9 Aralık 1917'de Kudüs düştü. İngiliz Komutanı Allenby, 9 Aralık 1917'de büyük bir merasimle Yafa kapısından Kudüs'e girdi... Türk Ordusu Kudüs'ü teslim ederken pek çok esir, malzeme, silah, araç ve gereç bırakarak çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. 1917 Aralık ayında Cemal Paşa, İstanbul'a gidince Suriye-Filistin'de emir komuta Falkenhayn'ın istediği şekilde olmuş; kendisine kalmıştı. Öte yandan 1918 yılı başlarından itibaren Filistin Cephesindeki harekât düş-

man için kesin sonuçlu oldu. Göreve geldiğinden bu yana başarısızlıklarla dolu bir kumandanlık örneği sergileyen Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'ndan ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Yerine 19 Şubat 1918'de bir başka Alman Generali olan Liman von Sanders tayin edildi. Liman von Sanders, Falkenhayn'ın aksine Filistin Cephesinde müdafaadan yana idi." Dr. Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XVI, sayı 47, s. 395-419.

418 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4.

419 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-1.

420 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-1.

421 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-1.

422 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-2.

423 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-2, 3.

424 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-3.

425 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-4.

426 Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu, Osmanlı Devleti'nde aşiretlere mensup çocukların eğitimi için II. Abdülhamid tararfından1892'de İstanbul'da kurulmuştur. Aşiret Mektebi, Maarif Nezareti'ne bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayıp önceleri İmparatorluk dâhilindeki Arap aşiretlerine mensup çocukların, daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edilmeye başlandığı, saraya bağlı özel bir eğitim müessesesi idi. Bu mektebin kuruluş gayesi; Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti ve himayesi altında bulunan bir okulda toplayarak onlara Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, aynı zamanda hilafete, saltanata, Devlet-i Aliyye'ye ve Bâb-ıâli'ye sadakatlerini arttırmak, bölgelerine döndüklerinde devlet için faydalı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktı.

Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu'nun kuruluşu birkaç sebebe dayanır. XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalama faaliyetleri çerçevesinde, Balkanlar'daki gayrimüslimlerden sonra Türk olmayan Müslüman unsurları da tahrik ederek devletten koparmak ve bunlar üzerinde siyasi ve iktisadi hâkimiyet kurmak istedikleri görülmektedir. Özellikle Araplar üzerinde yoğunlaştırılan bu faaliyetlere karşı II. Abdülhamid, aşiret yapısının hâkim olduğu bölgelerde aşiret reisleriyle saray arasında kuvvetli ve müşahhas bir bağ kurma ihtiyacını hissetmiştir. Böyle bir bağın ise Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu vasıtasıyla kurulabileceği, ayrıca mektepte okuyacak çocukların Türkçe öğrenerek Osmanlı kültürüyle daha yakından temasa geçecekleri ve kendilerinde Osmanlılık, Osmanlı birliği şuurunun gelişeceği düşünülmüştür.

Mektebin kuruluşunun diğer bir sebebi de dinîdir. 1878 Berlin Antlaşması ile Hıristiyan unsurların büyük kısmının devletten ayrılması, Müslüman tebaayı çoğunluk durumuna geçirmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid içte ve dışta İslâmcı bir siyaset takip etmenin fazla bir mahzuru kalmadığını görerek artık halife veya hilafet makamı etrafında İslâm birliğini kurmak istemişti. Böylece hem iç dayanışmanın hem de Avrupa'ya karşı İslâmlık şuurunun teşekkülü temin edilmiş olacaktı. Ayrıca bu mektepte okuyacak Müslüman aşiret reislerinin çocukları İstanbul'a, halifeye, hilâfet makamına ve Türklere ısındırılmış olacak, dolayısıyla Avrupalıların Araplar arasında yapmış oldukları milliyetçilik propagandasının tesiri azaltılacaktı.

Diğer bir sebep ise idarîdir. Kuruluş ve gelişme devirlerinin aksine, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda merkezi idareden kopmuş ve devlet kontrolünden uzaklaşmış aşiretlerin tekrar kontrol altına alınarak merkezi idarenin yeniden kurulması hedef tutulmuştur. İşte Aşiret Mektebi bu arzunun gerçekleşmesi için en iyi bir vasıta olacak, bu

mektepte okuyup mezun olacak çocuklar aşiretlerine döndüklerinde ve ileride aşiret reisi olduklarında aşiretlerinin İstanbul'a sadakatini temin edeceklerdi. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Aşiret Mektebi'nin açılması kararlaştırılmış ve Yıldız Sarayı'ndan çıkan 5 Temmuz 1892 tarihli bir yazıyla mektebin kurulması için Maarif Nezareti'ne, okuyacak çocukların gönderilmesi için de vilayetlere emir verilmiştir. Mesele ayrıca Meclis-i Vükelâ'da da görüşülerek 20 Temmuz 1892 tarihli bir mazbata ile mektebin nizamnamesi ve programı tespit edilmiştir. Sadrazam Cevad Paşa'nın durumu padişaha arz etmesi üzerine II. Abdülhamid, Esma Sultan'ın oturduğu Kabataş'taki sarayı Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu'na tahsis etmiştir.

Aşiret Mektebi 4 Ekim 1892'de eğitim ve öğretime açılmıştır. Mektebe Halep, Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbekir, Trablusgarp vilayetleriyle Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından dörder; Yemen ve Hicaz vilayetlerinden beşer olmak üzere toplam elli öğrenci kabul edilmiştir. Aşiret Mektebi'nin her yıl öğrenci alınarak kapasitesi arttırılmış ve iki yıllık programı daha sonra beş yıla çıkarılmıştır. Ders programında Kur'an, ilmihal, lûgat, hesap, imlâ, hat, ulûm-ı dîniyye, İslâm tarihi gibi dersler olmakla beraber Türkçe, Osmanlı coğrafyası ve tarihi eğitimine geniş yer verilmiştir. Programda zamanla değişiklikler yapılarak Fransızca, usûl-i defter, hendese gibi yeni dersler de eklenmiştir. Bu programıyla Aşiret Mektebi'nin ibtidâiye ve rüşdiye mektepleri seviyesinde olduğu söylenebilir. Ancak bunlardan farkı, bir askerî mektep olmamakla birlikte askerî talim derslerinin de bulunmasıdır.

Başlangıçta sadece Arap aşiret reislerinin çocuklarının tahsili için açılması düşünülen Aşiret Mektebi'ne daha sonraki yıllarda Doğu Anadolu ve Arnavutluk bölgelerindeki aşiretlerden de öğrenci kabul edilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu aşiretlerinden Hamidiye süvari alayları teşkil edilmeye başlanınca Cıbranlı, Zilan, Celâlî, Şemskî gibi aşiretler, kendi çocuklarının da Aşiret Mektebi'ne alınması için müracaatta bulunmuşlardır. Arnavut aşiretleri de aynı şekilde istekte bulununca Arap aşiret çocuklarının dışında da öğrenci kabulü yoluna gidilmiş, böylece Aşiret Mektebi bütün aşiretlere hitap eder duruma getirilmiştir. Bu mektepten mezun olan bazı çocukların Harbiye ve Mülkiye mekteplerine gönderildiği de bilinmektedir.

Yatılı ve ücretsiz olan Aşiret Mektebi, öğrencilerin verilen yemekleri beğenmeyerek mektep idaresine karşı isyan etmeleri üzerine Şubat 1907 tarihinde kapatılmıştır. Kapatılmasının gerçek sebebi ise şüphesiz mektebin o günkü siyasî fikir akımlarının tesir sahası içine girmesi ve beklenen gayeye hizmet edemez hale gelmesidir. "Aşiret Mekteb-i Hümâyûnu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İst. 1991, s. 9-11.

427 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-5.
428 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-6.
429 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-7.
430 ATASE, BDH, Kls. 1855, D.123, F.4-8.
431 ATASE, BDH, Kls. 3690, D.396, F.6-1.
432 ATASE, BDH, Kls. 3690, D.396, F.6-2.
433 ATASE, BDH, Kls. 3690, D.396, F.6-3.
434 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.11-8.
435 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.11-13, 19.
436 BOA, HR.SYS., D.2340, G.58-1.
437 "Nutk-ı Humâyûn", *Servet-i Fünûn*, 1 Teşrin-i sâni 1333, Nr. 803.
438 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.14, 14-1, 2, 3, 4, 5.
439 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.14, 14-1, 3, 4, 5.
440 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.14, 14-2.
441 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.15.

442 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.15.
443 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.9-2.
444 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.16.
445 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.16-1.
446 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.7.
447 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.7-1.
448 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.7-1.
449 BOA, HR.SYS., D.2337, G.5-33.
450 BOA, HR.SYS., D.2337, G.5-31.
451 BOA, HR.SYS., D.2337, G.5-31.
452 Osmanlı Devleti'nce İran hizmetinde istihdam edilecek Osmanlı subayları hakkında imzalanan 18 Eylül 1916 tarihli sözleşmede şu hükümler yer almıştı: Osmanlı subayları, İran subaylarının haklarına sahip bulunarak, İran üniforması giyecek, İran kanunlarına ve kanun hükümlerine tâbi olacaklardır. Bir Osmanlı subayının hizmeti; İran'ın izin iptali, Osmanlı hükümetinin talebi ya da kendisinin istifası halinde sona erecektir. Subaylar, İran kanun ve kanun hükümlerine uygun şekilde terfi edeceklerdir. Her rütbede asgari bekleme süresini tamamlayanlar hemen üst rütbeye yükseleceklerdir. Subayların sınıf ve hizmet mevkilerini İran hükümeti belirleyecektir. Subaylar suç işlerlerse, İranlı ve burada görevli subaylardan oluşan karma divan-ı harpte yargılanacaklar, oy çoğunluğu İranlılarda bulunacaktır. Subaylar hangi rütbedeyseler, onun karşılığı maaşın iki katını alacaklardır. İran hükümeti, bir subayın hizmetine son verirse, geri dönüş yol parasını iki misli, eğer subay istifa etmişse ya da Osmanlı hükümeti istemişse yalnız bir misli alabilecektir. İran ordusunda belirlenmiş bir hizmet süresi yoktur. Görevi sürdürenler, İran subayları gibi emekli, yetim ve dul maaşını hak edebileceklerdir. Subaylar altı yıl kesintisiz hizmetten sonra, İran'da emekli, yetim ve dul haklarına kavuşacaklardır. Eğer bu süre bitiminden önce hizmet dolayısıyla malul olur ya da ölürlerse yine aynı haklara sahip olacaklardır. Subaylar, her iki yıl hizmetten sonra dört ay izin hak edecekler, bu sürede maaşları kesilmeyecek fakat yol parası verilmeyecektir. Bu izin süresi, her yıl ikişer ay olarak da kullanılabilir. Sağlık durumlarına göre hava değişimine gönderilecek subaylara yol parası verilecek ve bu süre içinde maaşları kesilmeyecektir. ATASE, BDH, Kls. 3656, D.244, F.7-9.
453 BOA, HR.SYS., D.2337, G.5-29.
454 BOA, HR.SYS., D.2337, G.5-29, 31.
455 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.3-2.
456 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.3-1.
457 1 Osmanlı altın lirası 5 tümendir. 10 kran, 1 tümen etmektedir. ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.3-1.
458 Yunus Nadi, "Siyâsiyyât", "İran'a Dâir", Tasvir-i Efkâr, 8 Teşrin-i evvel 1333, Nr. 2243.
459 *Haver*: İstanbul'da yayımlanan Farsça haftalık gazete. Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları...*, c. 1, s. 365.
460 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.18.
461 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.18-1.
462 BOA, HR.SYS., D.2340, G.67-3.
463 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.13, 13-1, 2, 3.
464 ATASE, BDH, Kls. 378, D.1505, F.1-11.
465 BOA, HR.SYS., D.2340, G.69-2; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.17-4.
466 BOA, HR.SYS., D.2340, G.69-3, 5; 70-1, 2.
467 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*: 9 Şubat 1910 tarihinde neşrine karar verilen

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın (TOEM) her cüzü seksen sayfa olmak üzere iki ayda bir çıkarılması planlandı. Mecmuada yayımlanacak yazıların niteliği tüzüğünde ayrıntılı biçimde belirtildi. Bunlar, Osmanlı tarihine ait eserlerde yeterli derecede bulunmayan ve başka dillerde yazılıp ulaşılamayan inceleme ve araştırmalar, tarihî belgeler, tarihle ilgilenen diğer cemiyetlerin üyeleriyle yapılan görüşmeler, encümenin aldığı kararlar, çeşitli dillerde yayımlanmış Türk tarihiyle ilgili eserlerle henüz neşredilmemiş tarih eserleri ve risâleler olarak tesbit edildi. Osmanlı öncesi dönemle alâkalı araştırmaların da yer aldığı TOEM'in görünürdeki çıkış sebebi neşri düşünülen Osmanlı tarihine malzeme hazırlamaktı. İlk sayısı 1 Nisan 1326 (14 Nisan 1910) tarihinde çıkan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası sekiz yıl süreyle düzenli biçimde yayımlandı. Mondros Mütarekesi'nin yol açtığı engeller yüzünden neşri bir süre sekteye uğradı. Bunu gidermek için dokuz ve onuncu yıllar 1921'de bir cüz; on bir, on iki ve on üçüncü yıllar 1923'te yine bir cüz halinde neşredildi. Encümenin isim değişikliği sebebiyle on dördüncü yılından yani 78. sayısından itibaren yeniden numaralanan, eski numaraları da devam ettirilen Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın (TTEM) ikinci yayım devresi üç yıl sürdü. Encümenin dağılması üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 6 Temmuz 1927 tarihli kararıyla Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak İstanbul Dârülfünunu içinde yine Türk Tarih Encümeni adıyla yeniden kurulması üzerine başlayan üçüncü yayım döneminde encümen başkanlığına Edebiyat Fakültesi Reisi M. Fuad Köprülü getirildi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 85.

468 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1 Haziran 1333 (1917), Nr. 44.
469 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.19.
470 BOA, HR.SYS., D.2340, G.74-1; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.14-6.
471 BOA, HR.SYS., D.2340, G.74-1; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.14-6.
472 ATASE, BDH, Kls. 1863, D.155, F.1-14, 15, 16, 17, 21, 22, 23.
473 ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.21, 21-1, 22.
474 ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-24.
475 ATASE, BDH, Kls. 1848, D.99, F.1-25.
476 BOA, HR.SYS., D.2340, G.76-1; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.17-5.
477 BOA, HR.SYS., D.2340, G.76-1; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.17-5.
478 BOA, HR.SYS., D.2340, G.76-1; ATASE, BDH, Kls. 1664, D.38, F.17-5.
479 BOA, HR.SYS., D.2340, G.75-1, 3.
480 BOA, HR.SYS., D.2340, G.77-1; 79-1.
481 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.25, F.37, 37-1, 2, 3, 4, 5.
482 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-15.
483 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-16.
484 ATASE, BDH, Kls. 1841, D.62, F.1-17.

EK BİLGİLER
(Sayfa 319-372)

1 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.2-169.
2 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-41, 41a, 42.
3 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.102, F.7-1, 2.
4 ATASE, BDH Kol., Kls. 1844, D.73, F.1-22, 23, 23a, 50, 51, 51a, 52, 52a, 53, 53a.

5 ATASE, BDH Kol., Kls. 1840, D.51, F.1, 1a.
6 Kuban, Terek, Karadeniz, Stavropol vilayetleriyle Sohum sancağıdır.
7 ATASE, BDH Kol., Kls. 1834, D.25, F.37, 37-1, 2, 3, 4, 5.
8 ATASE, BDH Kol., Kls. 1849, D.103, F.1-82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.

DİZİN

A. Remzi (Binbaşı) 294
Abbas Han 272, 281, 282
ABD bkz. Amerika Birleşik Devletleri
Abdullah (Seyyid) 17
Abdullah Abdullah (Telgraf İhtiyat Mülazım-ı sâni [Teğmen]) 40
Abdullah Kemal 19
Abdurrahman (Çavuş) 183
Abdurrahman Azzam Bey (Dr.) 31, 32, 162, 175
Abdurrahman Bey (Erkânıharp Reisi) 37
Abdurrahman Efendi 290, 291
Abdurrahman Efendi (Peşaverli) 162, 169, 171, 192
Abdurrahman Hamza 192
Abdurrahman Kevâkibî (Seyyid) 359
Abdurrahman Nafiz (Erkân-ı harp Binbaşı) 10, 16, 17, 19, 24, 31, 37, 40, 44, 51
Abdülaziz Bey (Kulcalı)
Abdülaziz Çaviş 67, 73, 96, 122, 162, 169-171, 195, 196, 199
Abdülaziz Efendi (Altaylı) 67
Abdülaziz Hayri Efendi (Kulcalı) 67, 162, 169, 173, 193, 195, 329
Abdülbeni Bey (Urfelleli) 11
Abdülcebbar Hayri Efendi (Hind Uhuvvet Cemiyyeti a'zâsından) 162, 169
Abdülmalik (Emir) 5
Abdülmalik Hamza 171, 192
Abdülmecid (Afganlı Prens) 277
Abdülvehhâb Bey 299
Abdünnebi Bey (Urfelleli) 52
Abdürreşid İbrahim Efendi (Şeyh) 67, 71-74, 77, 83, 85, 88-94, 96-100, 104-106, 109, 111-115, 117-120, 122, 143, 154, 156, 158-160, 167, 168, 200
Abdürrezzak Efendi 67
Abdüssettar Hayri Efendi (Hind Uhuvvet Cemiyyeti a'zâsından) 162, 169
Abdüşşehid Efendi (Taşkentli) 67
Acara 137, 146, 150, 176, 182, 184
Acaralılar 150
Acaristan 146
Acemistan 144
Acilat 7, 11, 14, 18, 22, 36, 41, 42
Adana 236, 242, 251, 255
Afganistan 169, 217, 218, 265-268, 291, 314, 358, 359, 362
Afrika 2, 16, 29, 31, 35, 39, 40, 56, 58, 105, 106, 108, 195, 265, 356, 357
-Afrika Gruplar Kumandanlığı 8-10, 13, 14, 16, 17, 20, 24-27, 30, 36-40, 43-45, 49, 53, 54, 56, 58-61, 370
Afrika-yı İslâmî 31
Agragas (İtalyan ticaret gemisi) 24
Ağaoğlu, Ahmed Bey 67, 94
Ağdiz 21
Ağtaş 179
Ahmed (Sultan Üçüncü) 357
Ahmed Bey (Tarhune âyanından) 48
Ahmed Efendi (Sakallı) 365
Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî (Seyyid) 15-17, 19, 21, 23, 25, 26, 28, 33, 34, 43, 44, 47-49, 51-53, 364-368
Ahmed İzzet (I. Ferik) 189, 190
Ahmed Kâşif (usta) 29
Ahmed Muhtar (Yüzbaşı) 14, 17, 25, 29, 52
Ahmed Sâib Bey (Kafkasyalı) 67, 161, 162, 170, 193
Ahmed Şah 260
Ahmed Yâver Bey 170
Ahmet Hikmet Bey (Müftüoğlu) 93, 94
Ahtamof, Bünyamin 94
Ahtamof, İbrahim 98
Akabe 109, 361
Akçakale [Urfa] 253
Akçura, Yusuf 67, 71, 73, 74, 77, 79, 88, 94, 122, 128, 131, 133, 135, 139
Akdeniz 11, 14, 30, 32
Akidat aşireti 294-296
Âkil Muhtar Bey 93, 101, 103, 107, 120
Alaaddin Müstakîm Efendi 90, 118

Aland Adası 199
Alâ-üs-saltana 261, 262
Alber Ferid Efendi 93
Aleksinski 90
Algin, İlyas 98
Ali Abbas (Dr.) 92, 95, 100-103, 119, 120, 122, 156, 158
Ali Başhampa 8, 20, 23, 25, 27, 29, 32, 36, 38, 39, 55, 61, 72, 73, 83, 96, 97, 104, 106, 110, 114, 115, 118, 154, 156, 167-170, 172, 190, 191, 194, 195, 197, 200, 265, 274, 275, 289
Ali Bey (Dr.) 67
Ali Dinar (Darfur Sultanı) 8, 22, 28, 371
Ali Ekber Han 272
Ali Ekber İhrabî (Mirza) 311
Ali el-Ataşa (Hacı) 13
Ali İhsan (Mirliva) 223, 239, 281, 289, 314
Ali Kemal 70
Ali Murtaza (Dağıstanlı Şuayb oğlu) 78, 79
Ali Ziya Efendi 162, 199
Alimcan (İdris) 90, 118, 122
Alman(lar) 11, 30, 38, 44, 72, 81, 82, 85, 87, 94, 97, 100, 111, 116, 120, 129, 141, 149, 183, 185, 195, 202, 218, 222-224, 226-231, 234, 236, 239, 240, 243-246, 249, 250, 252, 257-260, 277, 278, 282-284, 287, 288, 291, 292, 306, 307
Alman Sosyal Demokrat Fırkası 288
Almanca 38, 171, 200, 321, 323
Almanya 1, 3, 15, 17, 23, 26, 29, 37, 38, 41, 49, 50, 55, 59, 92, 93, 103, 107, 129, 139-141, 146, 152, 162, 165, 168, 181, 198, 213, 215, 220, 221, 224-226, 228, 234, 238-241, 244, 260, 267, 269, 270, 277, 288, 291, 292, 336, 339, 348, 349
-Almanya Başkomutanlık Vekâleti Genelkurmay Başkanlığı 26, 37
-Almanya Devleti 349, 363
-Almanya elçiliği 2-4, 222, 226, 234, 243, 250
-Almanya Harbiye Nezareti 59
-Almanya Hariciye Nezareti 100, 103, 228, 229
Alsace-Lorraine meselesi 97
Alsas Loren (Belgelerde) 337, 339
Amanos 255
Amele Fırkası 68, 69, 75, 85, 88, 90, 111
Amele ve Saldat [Asker] Savyeti 92, 98
Amerika Birleşik Devletleri 13, 85, 105, 119, 161, 164, 166, 280, 328, 342, 350
Aneze aşireti 294-297, 299, 301
Antalya 109
Arabistan 109, 361
-Garbî Arabistan 51
Arapça 16, 31, 52, 157, 194, 301, 312
Araplar 14, 22, 31, 45, 265, 295, 298, 332, 356
Arbelyani, Giorgi (General) 149
Archimandrite, Nicolas 95
Ardahan 153, 184
Areş bkz. Gence
Arif (İskeçeli) 55
Arslan Giray Bey (Kafkasyalı) 158, 162
Asetinler 137, 150, 179
Âsım Bey (Tahran Sefiri) 224-228
Asker Gazetesi 143
Askeri Müze 14, 21, 25, 30, 259
Astrahan 187, 343
Asya 90, 106, 108, 286, 310, 357, 361, 362
-Asya Taburu 201
-Orta Asya 134, 136, 140, 175, 277, 328
Aşiret Mektebi 300
Aşirmoef 145
Aşivalçe 143
Aşkabad 79
Atıf (Binbaşı) 14
Avarlar bkz. Lezgiler
Avrupa 16, 24, 49, 50, 54, 70, 86, 94, 96, 106, 108, 129, 142, 159, 162, 166, 175, 192, 194, 215, 217, 226, 261, 266, 267, 269, 270, 326-328, 332, 333, 335, 338, 348, 349, 356
Avusturya 20, 54, 60, 87, 92, 140, 162, 165, 166, 168, 169, 172, 336, 339, 356, 359
Avusturya-Macaristan 50, 84, 93, 107, 166, 343
Aya Yorgi Tepesi 259
Ayasofya 179, 259

Aynüddevle (Prens) 225
Azak Denizi 117, 342, 356
Azerbaycan 79, 121, 143, 145, 148, 150, 151, 179, 137, 252, 253, 262, 263, 274, 277, 361
-Güney Azerbaycan 263
Azerbaycanlılar 145, 150, 151
Aziz (Mısırlı Prens) 1, 2
Aziz Bey 67, 194
Aziziye 11, 13, 14, 18, 36, 42, 45, 48
Azizullah Han (Binbaşı) 258

Babacani aşireti 272
Bağdat 213, 220, 222, 233, 236, 240, 253, 257, 268, 272, 296, 298, 311, 312, 337
Bahaddin (Tatar, Çavuş) 183
Bahaddin Bey (İdare Reisi) 29, 38, 39, 41, 48
Bahaddin Bey (Manastırlı) 32
Bahaddin Efendi (Dağıstanlı Sultan Mevlüd oğlu) 187
Bahaeddin Nakşibendi 174, 326
Bahaeddin Şevki Bey (Dr.) 308
Bahr-i Hazer bkz. Hazar Denizi
Bahriye Mektebi 259
Bahriye Nezareti 79, 259
Bahtiyarî aşireti 226, 232, 272
Bakara aşireti 294-296
Bâki Bey (Caferîzâde) 255, 264, 271, 274, 275, 314
Bakü 68, 78, 79, 130, 131, 137, 138, 141, 144-147, 151, 177, 179, 181, 183-186, 188, 201
-Bakü Cemiyyet-i Hayriyyesi 164, 182, 186
Balfour 195
Balkan Devletleri 277, 322
Balkan Muharebesi 322
Balkanlar 92, 108, 119, 169, 181, 337, 356, 361
Bamatof, Haydar Bey (Dağıstanlı, Lezgi) 179
Banka-i Şâhî 214
Bank-i Osmanî bkz. Osmanlı Bankası
Baratof (General) 273
Barka aşireti 33
Barselona 2
Başkurdlar 77, 98, 131, 132, 133, 140
Batum 137, 144, 148, 153, 154, 160, 176, 182, 184
Bayezid 183
Behbudof, Selim Bey 181
Belçika 87, 172, 337, 339
Belkıti (Şerif) 4
Berazi aşireti 296
Bercis (Sebâ'a Reisi) 296, 298, 300
Berlin 11, 23, 71-74, 83, 90, 95, 100, 101, 103, 113, 118, 119, 122, 134, 142, 156, 158, 169, 170, 181, 192, 194, 199, 201, 204, 221, 229, 241, 256, 287, 311
-Berlin elçiliği 73, 86, 95, 107, 114, 156
Berlingske Tidende 195
Bern 338, 343
Besarabya 198
Besim Bey 158
Beşir bin Hidayet 298
Beşir Fuad (Dr.) 8
Beycan, Mukîmüddin 90, 92, 95, 100-103, 118, 119
Beyn-en-nehreyn (Mezopotamya) 297
Beyrut 8
Bican Efendi (Hiveli) 67
Bicar 232
Bigiyef, Musa Cârullah 109, 110, 118
Bingazi 9, 15, 21 26, 30, 31, 33, 34, 46, 49, 55, 57, 171, 172, 191, 364-368
Birjevıye Vedomosti 116
Bitlis 94, 144
Bizning Tavış (Bizim Sesimiz) 111, 116, 155
Boğazlar 94, 108, 109, 129, 179, 188, 214, 332, 337
Bolşevikler 112, 116, 123-125, 129, 144, 160, 161, 199
Branting, Hjalmar 87, 94
Bremen 115
Bronsart (Ferik von) 28, 37
Buhara 89, 90, 98, 108, 111, 118, 121, 131, 134-137, 173, 175, 185, 186, 201, 325, 326, 328

Bulgaristan 92, 162, 339, 343, 350
Bütün Rusya Askerleri ve Subayları Delegeleri Kongresi 90
Bütün Rusya Müslümanları Kongresi 90, 104, 110, 111
Büyük Britanya bkz. İngiltere
Büyükada 259

Caferof (milletvekili) 182
Cağ Cağ Deresi 294
Cava 356
Cebel 45, 48, 57
-Cebel-i garbî 12, 13, 18, 52
Cebel aşireti 33
Cemal (Gazzeli) 24
Cemal Paşa (Bahriye Nâzırı) 51
Cemaleddin (Seyyid) 358, 359
Cenzur bkz. Zanzur
Cerablus 296
Ceys aşireti 297, 301
Cezayir 19-21, 37, 108, 171, 191, 192, 193
Cezayirliler 30
Cezire 295, 297
Cidabiye 15, 21, 25, 33, 53, 368, 369
Cihan Harbi 108, 171, 204, 220, 265, 266
Cihanşah (Afşar Emiri) 220
Cizak 84
Crupette (Mösyö) 107, 165, 168
Cubur aşireti 294-296

Çamlıca 259
Çanakkale 84, 337, 361
Çariçin 342, 343
Çarikat 149
Çeçenler 137, 144, 147, 150, 179, 188, 332
Çelebiyef (Kırım Müftüsü) 97, 185
Çerkes Komitesi 350, 351
Çerkesçe 80, 178, 194
Çerkesistan (Çerkezler) 68, 79, 80, 194, 341-344, 348-352
Çerkesler (Çerkezler) 115, 137, 144, 150, 153, 178, 179, 342-345, 348-353
Çiçerin 155
Çin 133, 174, 328, 356
Çine 14

Dagens Nyheter 104
Dağıstan 78, 79, 81, 98, 143-146, 150, 151, 188, 201, 341, 343, 348
Dağıstanlılar 145, 148, 150, 151, 153, 179
Dalahu 271
Danimarka 87, 168, 195, 196, 335
Danimarkalılar 173
Darfur 14, 17, 22, 371, 372
Dâr-ül-hilâfe bkz. İstanbul
Decail 297
Dehibâ 58
Delim aşireti 297
Den 322
Derbend 179
Derbeziye 255, 295
Derne 30, 57, 368
Der-saâdet bkz. İstanbul
Deutsche Bank 1
Devletâbad 232
Devlet-i Âliyye bkz. Osmanlı Devleti
Devletnişin, Abdülaziz (General) 98
Deyrizor 295-297, 299, 301, 302
Dicle Nehri 294, 295
Difâ'-i İslâm Cemiyeti 219, 253
Diyale 271, 273
Diyarbakır 94, 109
Dolmabahçe Sarayı 259
Don Nehri 342, 348
Dostmuhammedof, Seyyid Muhammed 98
Duma 74, 98, 126, 174, 327
-Birinci Duma 76, 126
-İkinci Duma 74
-Üçüncü Duma 74

Ebu Ali 17
Ebu Şâdi (Heccân Yüzbaşı) 8
Ebuharire 300
Edirne Kapısı 259
Edremid 109
Edward (Yüzbaşı) 258
Efendiyef (Kafkas Müftüsü) 97
Ehrabi Aliekber Efendi (Tebrizli) 264
El-Âlem-ül-İslâm 67, 73, 95, 122, 156, 170
Elazığ 94
Elgin, Seyyid Giray 97
el-Menâr-ül-İslâmî 359

el-Urvetü'l-Vüskâ 358
Emin (Yüzbaşı) 11
Emin Mazhar Efendi 170
Emir Arslan Han 158
Enternasyonal Sosyalist İcra Heyeti (Felemenk-İskandinav Cemiyeti) 85, 87
Enver Paşa (Harbiye Nazırı) 3, 4, 9, 23, 28, 31, 36, 40, 42, 43, 47, 51, 52, 54, 72, 73, 156, 169, 180, 190, 192, 193, 199, 202, 220, 223, 240, 242, 245, 246, 252-254, 256-258, 260, 264, 274, 278, 280, 281, 294, 360, 363, 364
Enzeli 185, 293
Erdebil 255
Erivan 81, 159
Ermeni meselesi 93, 152, 159, 195, 196
Ermeni komiteleri 293
Ermeni Sosyalist Fırkası 116
Ermeniler 81, 82, 94, 108, 111, 131, 140, 144, 152, 157-159, 182-186, 189, 196, 201
-Kafkas Ermenileri 81
Ermenistan 94, 116, 293, 333, 339
Erzurum 79, 94, 144, 182
Esad Bey 115, 116, 181
Eskişehir 236, 242, 256
Esterabad 213
Estonya 159
Estonyalılar 111, 112, 120, 155
Eyüp Sultan 259

Fahed el-Hazal 299
Faik (Çerkesistanlı) 80
Faik Bey (Dr.) 308
Falkenhayn, Erich von ([Falkenhein] General) 164, 255, 277, 305
Fars 213
Fars Körfezi 284
Farsça 279
Fas 1-5, 23, 37, 108, 162, 192
Faslılar 5
Fatımiyyûn bkz. Mısır
Fatih Camii 259
Fatin-ül-mülk 255
Fazıl Ahmed 298
Felemenk 15, 85, 87
Fenden bin Gasir 11, 36, 42
Fenerbahçe 259
Fergana 135, 173, 175, 325, 326, 328
Ferid Efendi (tercüman) 96, 105, 113, 118-120, 165, 168, 171, 204
Ferman Ferma 225, 230
Feshane 259
Fethiye 8, 54
Fevzi (Çakmak-Mirliva) 294
Fevzi Bey (Ateşemiliter) 238
Fırat Nehri 294-297, 300, 301
Fırat Grubu 299
Filib Efendi 321
Filistin 117, 196, 197, 199, 339
Finlandiya 85, 91, 94, 101-104, 120, 129, 130, 140, 146, 155, 168, 181, 198, 199, 339, 341, 351
-Finlandiya Milli Meclisi 155
Finlandiyalılar 84, 89, 147, 148
Fizan 8, 9, 11, 14, 17, 19, 21, 26, 34, 35, 43, 51, 53, 57, 369, 370
Fokyon Efendi 115, 163, 164, 168, 321, 323
Fransa 2, 3, 13, 27, 54, 75, 85, 87, 107, 161, 166, 173, 191, 214, 288, 336, 356, 357
Fransız Devrimi 110, 166
Fransız elçiliği 3
Fransızca 38, 115, 120, 170, 171, 191, 200, 322, 323, 328
Fransızlar 3, 5, 7, 14, 21, 22, 26, 30, 44, 53, 58, 97, 109, 116, 117, 147, 159, 195, 199, 225, 361, 369, 371, 372
Fuad Bey (Dr.) 162, 175, 237

Gabardinler 144
Gabis 30
Gabişof, A. 98
Gabiyef, Said 78
Gadamis 35, 54
Galata 321
Galata Sultanisi 194
Galiçya 116
Galip Kemali Bey (Atina Elçisi) 233, 238
Garyan 11, 39, 45, 370
Gazin (General) 18

Gazze 26, 53, 197, 368
Gence 79, 137, 138, 179, 183
Gersan 25
Geylan 79, 185, 262, 360
Golyef 145
Gorki, Maksim 161, 198
Gökçay 179
Grozni 78, 186
Gülhane Hastahanesi 256
Gülhane Seririyyat Hastahanesi 259
Gümüşsuyu Hastahanesi 49
Güran (Gevran) aşireti 271-274
Gürcistan 95, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 157, 160, 184, 341, 343
Gürcü Nasyonal Demokrat Partisi 143
Gürcüce 157
Gürcüler 80-82, 111, 115, 121, 131, 139, 140, 143-148, 150-154, 159, 160, 181, 183, 184, 188, 189, 201, 202, 348

Habeşler 14, 42, 45, 57, 58
Habib Bey 164, 175-182, 184, 186
Habibullah (Binbaşı) 277, 292, 306
Habl-el-metîn 359
Habur Suyu 294, 295
Habur Vadisi 296
Hacı Berat (Abdülaziz Efendi bin) 162
Hacı Kâmil (Yüzbaşı) 39, 43, 50, 59
Hacı Murad (Lezgi) 183
Hâcim Bey 298, 301
Hadidin aşireti 300, 301
Halep 235, 236, 242, 251-257, 265, 289, 296-298, 300-302
Halid Said Efendi 67
Halil (Mirliva) 188-190, 220, 222, 233, 235, 236, 241, 243, 246, 250, 252, 253, 258, 264, 274, 281, 293, 295, 302, 303
Halil Bey (Miralay) 51
Halim Sâbit Efendi 67
Hamburg 115
Hamidî Bey 296, 303
Hammam 296
Hanikin 233-236, 271, 273, 306
Haparanda 91, 96, 102, 104, 119, 181
Harase aşireti 296, 298, 300, 301
Harbiye Nezareti 1, 3, 4, 8, 9, 14-16, 19, 21, 23-25, 27, 28, 30-32, 34-36, 38, 39, 41, 44, 48, 50, 68, 87, 96, 169, 202, 204, 233, 237, 241, 248, 249, 251, 257, 264, 265, 278, 280, 286, 289, 303, 306, 310, 312, 322
Hariciye Nezareti 1-4, 13, 70, 73, 85-87, 92-94, 96, 103, 107, 161, 169, 222, 224, 237, 249, 252, 265, 282, 287, 309
Harkov 130
Harran 295, 297
Harun Efendi 178
Hasan (Çavuş) 254
Hasan (Kaymakam) 243
Hasan (Yüzbaşı) 14, 55
Hasbece 294, 295, 301
Hâşim Efendi (Buharalı) 67
Haver 308, 318
Haydar Bey (Dr.) 308
Haydar Bey (Musul Valisi-Mirliva) 241, 243-245
Haydarof, İbrahim Bey (Derbendli) 179
Haydarpaşa 255, 256, 259, 292
Hayri (Topçu Yüzbaşı) 2-4, 218
Hazar Denizi 133, 310, 342
Helgoland adası 23
Helsinki (Helsingfors) 104
Hemedan 214, 222, 223, 227, 232, 256, 259, 262, 272, 277, 282, 308, 313
Herat 218
Hıristiyan 133
-Hıristiyan Gürcüler 80, 121, 184, 188
Hicaz 174, 296, 327
Hilâfet Makamı 77, 88, 93, 115, 121, 188, 191, 195, 204, 246, 261, 267, 270, 282, 284, 285, 290, 311, 313, 327, 356, 362, 368, 370-372
Hilâl-i Ahmer bkz. Kızılay
Hindistan 108, 159, 191-193, 195, 218, 266, 332, 362
Hintliler 109, 169, 171, 235, 272, 283
Hive 89, 90, 98, 108, 110, 111, 121, 131, 134-137, 141, 173, 175, 185, 186, 201, 325, 326, 328
Hive Seyahatnâmesi 327
Hokand Hanlığı 134

Hollanda 95, 170, 172, 288, 335
-Hollanda-İskandinavya Sosyalist Komitesi 94, 107, 116, 197, 287
Hollandalılar 173
Horasan 356
Hotantolular 105
Hotel İmperial 109
Hoy 182, 253
Hums 9, 11, 12, 19, 20, 22, 25, 26, 30, 37, 42, 44, 48, 51, 53, 57, 369, 370
Huysmann, Camille 101, 107-109, 142
Hürriyet-i Ebediyye Tepesi 259
Hüsameddin (Süvari Kaymakam) 8, 17, 19, 23-27, 29, 30, 32, 50, 52, 55, 61, 73
Hüseyin Efendi (Ağa Şeyh) 281
Hüseyin el-Giridî 42
Hüseyin Gerâzi (Seyyid) 281
Hüseyin Hilmi Paşa 94
Hüseyin Hüsnü (Yüzbaşı) 25
Hüseyinzâde Ali Bey 71, 73, 74, 77, 79, 88, 93, 94, 101, 103, 107-109, 120, 122, 142

Irak 51, 134, 199, 223, 257, 268, 299, 361, 362
Isfahan 219, 226, 357

İbn Sina 173
İbrahim Ziya Bey (Madrid Maslahatgüzarı) 1-4
İdris (Seyyid) 15, 21, 25, 26, 33, 43, 44, 47, 53
İl 155, 200
İngilizce 38, 120, 170, 171, 323
İngilizler 1, 2, 15, 21, 26, 28, 31, 34, 41, 44, 47, 53, 96, 108, 109, 111, 112, 117, 155, 159, 160, 166, 191, 195, 196, 199, 214, 215, 218, 220, 225, 233, 235, 239, 240, 249, 254, 261-263, 267, 271-273, 275-277, 281-284, 286-288, 290, 291, 293, 294, 296, 299, 302, 303, 305, 307, 309, 311-314, 360-362, 364-368, 371, 372
İngiltere 2, 15, 75, 107, 117, 118, 126, 161, 166, 173, 197, 214, 219, 220, 225, 234, 265, 288, 291, 333, 336, 339, 342, 349, 357, 360
-İngiltere büyükelçiliği 1
İnguşlar 137, 144, 150, 158, 179
İran 78, 95, 107, 108, 133, 144, 148, 150, 151, 181, 185, 187-189, 199, 213-248, 250-269, 271-284, 286-293, 302-314, 333, 338, 348, 355, 357-363
-İran Talebe Cemiyeti 275
İranlılar 108, 109, 185, 214, 216, 224, 226-230, 237-241, 245, 246, 248, 250, 253, 254, 262-265, 270-272, 275, 276, 278, 279, 282-284, 286, 287, 289, 292, 303, 304, 313, 314, 332, 333
İrlanda 339
İrlandalılar 115
İsfakis 30
İshak (Süvari Kaymakam) 9, 56
İshakof, M. T. 98
İskoçlar 115, 118
İslahiye 255
İslâm Eserleri Müzesi 259
İsmail Buhari 173, 326
İsmail Canbolad (Stockholm Elçisi) 93, 96, 103, 119, 321
İsmail Efendi (Tunuslu Şeyh) 162
İsmail es-Safaî Efendi (Şeyh) 169, 172
İsmet (Mülazım) 1, 2, 4
İspanya 1-3, 219
İstaçkiyeviç 92
İstanbul 1, 4, 8-11, 14, 16, 19-21, 23-26, 29, 31, 32, 36-41, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 59, 60, 68-72, 77-80, 82, 84, 85, 87, 88, 93, 95, 101, 103-106, 109, 111, 114, 116, 118-120, 122, 142, 146, 147, 149, 156, 160, 164, 165, 167, 168, 170, 172, 174-176, 179, 181, 187, 188, 190, 192, 193, 195, 196, 199-201, 204, 214, 220, 223, 229, 233, 236-238, 240-243, 247-259, 263, 265, 270, 274-277, 280-282, 289-293, 304, 308, 312, 321, 322, 324, 327, 328, 333, 357-359, 362-364
İstihkâm bahçesi 259
İstikraz Bankası 214
İstokholm 73, 92, 97, 102, 104, 119, 120, 122, 169, 321, 323, 325, 329, 335, 338, 343 ayr. bkz. Stokholm

İsveç 68, 72, 91, 92, 94, 100, 104, 105, 118, 142, 168-170, 190, 192, 199, 201, 325, 335
-İsveç Sosyal Demokrat Partisi 87
İsveççe 170, 171, 191, 200
İsveçliler 96, 170, 199
İsviçre 12, 27, 84, 85, 95, 113, 115, 142, 194, 323
İtalya 15, 27, 41, 45, 161, 166, 193, 214, 339
İtalyan Sömürgeler Bakanlığı 7, 18
İtalyan Stefani Ajansı 41
İtalyanca 50, 55
İtalyanlar 7, 9-15, 18-22, 25, 26, 30, 32-37, 39-42, 44-47, 49, 50, 53, 54, 58, 108, 191, 361, 366, 368-370
İtilaf Devletleri 75, 77, 86, 94, 113, 166, 172, 194, 199
İttihad ve Terakki 186, 322
İttihad-ı Caferi Cemiyyeti 286
İttihad-ı İslâm Cemiyyeti 262, 264, 286, 293
İzmit 236

Jöntürk 322

Kabardinler 150, 179
Kabil 218, 270, 358
Kabil Efendi (Urallı) 67
Kadetler 74, 75, 85, 123, 126-129, 132, 158-161, 178
Kadıköy 259
-Kadıköy Fererler Mektebi 321
-Kadıköy Sultânisi 158
Kafkas 80
Kafkas Cephesi 143, 151, 152, 163-165, 182, 189, 324
Kafkas Dağları 81, 137, 138, 141, 180, 265
Kafkasya 51, 70, 77, 78, 80-84, 90, 91, 107, 108, 111, 119-121, 129, 131, 133, 137-141, 143, 145-148, 150-159, 164, 165, 171, 175-177, 179-181, 183, 186, 187, 189, 191-194, 198, 200, 201, 203, 266, 314, 342, 348, 349, 351
-Batı Kafkasya 121, 157
-Doğu Kafkasya 121, 157
-Güney Kafkasya 80, 81, 179, 180, 186, 201
-Kuzey Kafkasya 81, 83, 121, 179, 180, 186, 201
Kağıthane 259
Kalamış 256, 259
Kalhani aşireti 271, 272
Kalhur aşireti 272-274
Kalküta 359
Kama Nehri 140
Kâmil (Yüzbaşı) 39, 43, 50, 59
Kanal cephesi 51, 366, 368
Kançik (Kont) 226, 227, 230, 259
Kaplanof, Reşid Bey 145, 178-180
Karabağ 138, 184, 188
Karadağ 339
Karadağlılar 218
Karadeniz 70, 117, 132, 145, 148, 356
Karahisar-ı sahib [Afyonkarahisar] 236
Karapınar 255
Karatepe 236
Kardorff (Mösyö von) 228, 229
Karpatlar 181
Kars 81, 151, 153, 176, 182, 184
Karumidze, Şalva 143, 146, 147, 151, 152, 160, 184
Kasr-ı Ahmed 32
Kasr-ı şirin 234, 235, 271, 273, 281
Kassini (General) 41
Kazak(lar) 77, 83, 131-133, 136, 140, 145,152, 173, 175, 227, 326, 328
-Rus Kazakları 182, 224
-Sahra Kazakları 84
Kazakoğlu, Abdülhamid 97
Kazan 68, 83, 90, 112, 116, 122, 132, 155, 180
Kâzım (Teğmen) 218
Kâzımiye 261, 264
Kazvin 78, 220, 227, 262, 277, 308, 313, 355
Keçişinski Sarayı 90
Kelimullah Efendi (Altaylı) 67
Kengâvar 227
Kerbela 261, 268, 297, 299

Kerek 51
Kerenski 98, 100, 112, 126, 149, 150, 155, 193, 197, 198, 322, 332
Kerimof, M. 98
Kerkük 78, 234-240, 243, 244, 248, 250, 251
-Kerkük Sultani Mektebi 237
Kırgızlar 77, 83, 98, 99, 131-133, 136, 140, 173-175, 180, 325, 326, 328, 332
Kırım 70, 76, 77, 83, 88, 132, 185, 198, 200, 332, 356
-Kırım yarımadası 140
Kırkkarış 7, 58
Kızılay 54
Kızılhaç 18, 54, 92
Kiev 116, 130, 152, 155, 160
Kievsakya Mısl 116
Kifri 243, 244
Kirmanşah 78, 213, 215, 216, 222, 223, 226-228, 231, 233, 237, 252, 256, 262, 263, 271-275, 281, 282, 286, 304, 308, 313, 314
Kiyef 101
Konya 236, 242, 256
Kopenhag 87, 168, 195
Kopenhag elçiliği 168, 199
Köysen (mücahit) 21
Kredi Liyone Bankası 321, 322, 324
Kressenstein, Friedrich Kreß von 222, 243, 244, 246, 258, 298
Kuba 179
Kuban Nehri 81, 342
Kuleli Askeri Lisesi 241
Kum 227
Kumuk 137
Kurlandiya 97
Kuropatkin (General) 90
Kursk 186
Kutliriveski (Profesör) 98
Küçük Han (Mirza) 78, 79, 185, 215
Küfre 8, 22
Kürdistan 273, 286, 361, 362
-Kürdistan aşiretleri 272, 273, 286
Kürdler 244
Kütayis 95, 184
Lahey 85
-Lahey Konferansı 338, 339
Las Palmas 3
Lazistan 165, 184
Lebib Bey 23
Lehîb aşireti 300
Lehistan (Polonya) 129, 130, 140, 146, 165, 198, 337, 339, 343, 349
Lehliler 81, 82, 112, 165, 200, 345, 349
-Lehliler Kongresi 91
Leipzig 169
Lenin 85, 90, 91, 112, 127, 150, 193, 194, 198-200, 331, 333
Letonyalılar 112, 117, 200
Lezgiler 137, 144, 150, 179
Litvanyalılar 112, 117, 200
Londra 31, 109, 116, 159, 166, 358
Lozan 323, 328
Löben, fon (Binbaşı) 257, 258
Ludendorff (Baron) 17
Luri (Madam) 92
Lûtfullah Bey 194

Ma'mûre 255
Macaristan 94, 168, 339 ayr. bkz. Avusturya-Macaristan
Maçabeli, Knyaz 143
Madrid 2-4
-Madrid büyükelçiliği 1, 4
Magrib-i aksâ 4, 356 ayr. bkz. Fas, Marakeş
Mahaçkale 78
Mahcim (Fed'ân Reisi) 296
Mahmud (Seyyid) 281
Mahmud Bey (Sine Şehbenderi) 246, 248, 249, 252, 264, 281, 286, 289, 304, 308
Mahmud Han 241
Makedonya 131, 339
Maksudof, Sadri 85, 98, 134, 160
Malakanlar 80, 81, 82
Malta 32
Mancil 78
Maniç Gölü 348
Mansur Esedullah 271
Marakeş 4, 193
Mardin 296

Marks, Karl 124
Marmaris 8, 18, 54
Marum Patrikhanesi 322
Mazander (Mazenderan) 79, 271
Mazenderan 79
Mazliyah, Nesim (İzmir Milletvekili) 93, 101, 107-109, 142
Mecd-üs-saltana Afşar 274
Meclis-i A'yân 303, 309
Meclis-i Mebusan 259, 303, 308, 309, 351
Medine 313
Mehmed (Kaptan) 8, 14
Mehmed (Yüzbaşı) 49, 51
Mehmed Abdülcebbar Hayri Efendi (Urdu lisânı müderrisi) 162
Mehmed Ali (Miralay) 94, 100, 107, 114, 119, 120, 122, 143, 160, 162, 164, 165, 168, 170, 171, 192, 193
Mehmed Ali Paşa (Mısırlı) 362
Mehmed Ali (Yüzbaşı) 96, 118, 122
Mehmed Ata (Yüzbaşı) 372
Mehmed el-Atabi Efendi (Fas Sadr-ı sâbık Başkâtibi) 162, 169, 170, 193
Mehmed Emin Resulzâde 78, 121, 179
Mehmed Emin Şinkatti (Şeyh) 51
Mehmed Enver (Ali Ziya Efendi bin) 162
Mehmed Fuad Bey (Köprülüzâde) 67, 79, 80, 87, 88, 96, 102, 116, 119, 202, 203
Mehmed Kebh Bey 170
Mehmed Nuri (Yüzbaşı) 96, 100-104, 113-116, 146, 147, 152, 156, 160, 163, 165, 167, 168, 170-172, 193, 197, 200, 204
Mehmed Reşad (Sultan) 17, 260, 303
Mehmed Rüşdü Efendi 8
Mehmed Tahir Bey (Abdüsselamzâde) 170
Mehmed Tevfik Bey (Dr.) 162
Mehmed Zeki (Yüzbaşı) 187, 188
Mehmed Zeki Efendi (Zaviyeli) 14
Mekke 113, 313
Melavi (Hindli) 218
Melfe 11
Mencel 185
Mendeli 281
Menemen 40
Menşevikler 116, 123-125, 156, 157, 160
Merivan 248, 302
Merzuk 21
Meskene 300, 301
Meslata 11, 370
Meş'al Bey 302
Meşhed 214
Mevâlî aşireti 300, 301
Mevlana Sadık 241
Mevlay Hiba 3
Mevlay Hafız 4
Mevser Efendi 98
Mezud (Harase Şeyhi) 296, 298, 300
Mısır 1, 15, 19, 21, 23, 28, 31, 33, 34, 108, 109, 134, 171, 174, 191-193, 195, 327, 356, 358, 359, 361, 364-367
Mısrata 11-14, 16-19, 22, 24, 25, 27, 30, 32-34, 37-39, 42-44, 47, 48, 51, 57, 368, 370
Milikof 91, 98, 128, 178
Milli aşireti 294, 295
Milyokof 322
Moskova 89-91, 98, 104, 105, 110, 121, 130, 134, 146, 155, 181, 185, 187, 188, 331
Muğla 54
Muhammed (Hacı Buttay oğlu) 78, 79
Muhammed Bey (Aneze aşireti) 297
Muhammed Ferid Bey 113, 142, 170, 193
Muhammed Tabâtabâî (Seyyid) 213
Muhammed-el-Haramiş 298
Muhtar (Binbaşı) 232
Murad Vadisi 199
Musa Bey (Kaymakam) 33
Musevîler 117, 195-197, 339
Mustafa Kemal (Mirliva) 296-302
Musul 188, 234-236, 241-244, 251-253, 255, 256, 264, 271, 274, 276, 281, 289, 292, 295, 302
Muş 144
Mücahitler 7, 9, 10, 12-14, 18, 20-22, 24, 26, 33-35, 39, 42, 45, 46, 53, 57, 79, 230, 272
Mücemmim Bey 297, 298, 301
Müfehhem (Emir) 226
Müftüoğlu, Ahmet Hikmet 93, 94
Müsâvât Cemiyeti 78, 201

Müslüman Fırkası 74, 83
Müslümanlar 12, 38, 53, 68, 69, 74, 76, 77, 80-83, 85, 87-91, 98-101, 104-107, 109-113, 116-118, 122, 129, 131-134, 137-142, 148, 150-155, 159, 163-165, 167, 168, 173, 174, 176-178, 183, 185, 186, 188, 189, 200, 201, 203, 204, 217, 253, 267, 270, 280, 284-286, 303, 312, 324, 331-333, 351, 355, 363, 367
-Acara Müslümanları 202
-Afrika Müslümanları 19, 33
-Ahıska Müslümanları 202
-Çin Müslümanları 266
-Hind Müslümanları 333
-İran Müslümanları 188
-Kafkas Müslümanları 81, 150,152, 179, 180, 182-184, 186, 187, 189, 201, 293
-Kazan Müslümanları 111
-Kırım Müslümanları 131
-Kuzey Afrika Müslümanları 19, 33
-Orta Afrika Müslümanları 372
-Rusya Müslümanları 70, 71, 76, 77, 79, 82-85, 88-90, 92, 93, 96-98, 100, 103-106, 109-113, 121, 122, 131-133, 135, 141, 142, 160, 182, 188, 201-203, 332, 333
-Step Müslümanları 133
-Türkistan Müslümanları 84, 131, 135, 140, 201
-Viladikafkas Müslümanları 78
Müslümanski İzvestiya 156
Müşirüddevle 225
Müze-i Hümâyûn 259

Nadir Şah 274, 357, 358, 359, 360
Nadolny, Rudolf 222, 227, 228
Nahçıvan 184
Nakib (İdare Reisi Yüzbaşı) 8, 14, 17
Nalut 9, 11, 22, 44, 57, 58
Namık İsmail Bey 194
Namık Kemal 359
Nâsır (Kirmanşah Valisi Emir) 252
Nayf-el-abdullah 297
Necef 261, 268
Necid 296
Necmeddin Kübra 173, 326
Neri, Şakir 104
Nesib Bey (Genceli) 179
Neson, Mavzerkoh 343
Neşet (Kurmay Yüzbaşı) 61
Neumann (Alman mühendis) 30
Nevaf bin Salih 300, 301, 302
Nevahi-i Erbaa 13, 18, 370
Nezâreddin (Eczacı) 308
Nikola (Çar II.) 71
Nikola (Papaz) 184
Nikolayeviç, Nikola 177, 182
Nizam-üs-saltana 213, 214, 219-224, 227, 228, 230-243, 245-260, 265, 274, 276-278, 280-284, 287, 289, 290, 292, 303-305, 308, 311, 360
Nogaylar 144
Norveç 97, 170, 335
Novaya Jizn 116, 198
Novorosiski 80
Novoye Vremya 83, 116
Nuha (Şeki) 179
Nuhat 11
Nur Muhammed (Hacı Hüseyin oğlu) 78
Nuri 1, 2, 4
Nuri (Fahri Ferik) 8-16, 18-26, 28-37, 39-53, 55, 56, 59-61, 366-369
Nuri Sa'dâdî Bey 8
Nuri Şalanî 296
Nusaybin 294, 295, 297
-Nusaybin aşiretleri 294
Nüzhet Bey (Başkâtip) 79, 213, 214, 219, 263, 293

Odesa 101
Oğnut 144, 151
Oktobristler 74, 75, 123, 127-129
Oraman 302
Orenburg 77, 83, 88, 97, 106, 110, 132, 134, 167
Osetinler 144
Osman (Tatar) 183
Osman Efendi (Hacı) 194
Osmanişer Loyd 328
Osmanlı Bankası 4, 73, 114

Osmanlı(lar) 21, 108, 133, 137, 170, 214, 217, 220, 223-229, 231, 238, 239, 250, 261, 266, 267, 270, 283, 284, 287, 288, 290, 305-307, 355-357, 360-362, 368
-Osmanlı Devleti 4, 9, 13, 15, 25, 28, 30, 31, 33, 34, 38, 44, 46, 55, 59, 70, 77, 88, 94, 112, 121, 122, 132, 141, 143, 151, 153, 154, 157, 165, 188, 189, 202-204, 213-217, 226, 227, 231, 232, 239-241, 244, 245, 247, 248, 258, 260, 262, 264-268, 270, 274, 276, 284, 288, 291-293, 297, 298, 310, 312-314
-Osmanlı İtalyan Harbi 42
-Osmanlı hükümeti 2-4, 10, 14, 52, 55, 70, 71, 107, 129, 160, 196, 204, 213, 221, 231, 234, 245, 253, 254, 257, 258, 260, 272, 292, 305-307
-Osmanlı Milli Telgraf Ajansı 289
-Osmanlı Ordusu 14, 15, 23, 27, 51, 79, 189, 214, 218, 227, 229, 238, 263, 280, 293
Otranto Boğazı 41

Ömer el-Niâsi (Şeyh) 13
Ömer Fevzi (Kaymakam) 78, 187, 213, 216, 217, 220, 222, 224, 228, 233, 235-237, 240-242, 245, 247, 248, 251-257, 264, 265, 276, 278, 280-282, 285-287, 289, 291, 292, 304, 306, 308-310, 312
Ömer Rıza Bey 170
Özbekler 131, 136

Paris 5, 109, 116, 166, 323, 358
Paytak 233-235
Pencvin 302
Pera Palas 251
Petrograd 92, 110, 175, 329
-Petrograd Amele ve Asker Şurası 93, 109
-Petrograd Bildirgesi 106
-Petrograd Müslüman Komitesi 111
Petrogradskaya 91, 92
Petrogradski Komitesi 90
Pirene 265
Piştkûh 230, 239
Pola 9, 17, 20, 27-30, 32, 37, 39-41, 47, 50, 59, 60
Politiken 195
Port Sait 26
Portekiz 3
Pozantı 242, 255-257
Proebster (Alman Yüzbaşı) 3, 23
Progresistler 75, 76, 122, 123
Prusya Harbiye Nezâreti 20

Rabat 5
Ragıp Bey (elçilik katibi) 79
Rakka 299, 301
Ramazan (Mısrata Mutasarrıfı) 34, 38, 40, 47, 48, 51, 52
Ramazan Bey 11
Rauf (Binbaşı) 226
Rayak 255
Reç 116, 164, 200
Refik Bey (Kirmanşah Şehbenderi) 237, 252
Remzi 1, 2, 4
Resulayn 295, 297, 302
Reşat Bey (Dr.) 308
Reşid-üs-saltana 273, 274
Reşt 78, 220, 277
Reuss (Prens) 225, 227, 259
Revan 184
Rıfkı (Yüzbaşı) 14
Rıza (Seyyid) 33
Rıza Tevfik Bey (Dr.) 86
Rodos 8
Roma 166, 287, 321
Romanof hanedanı 128
Romanya 109, 218, 323, 339
Rosanof 109, 159
Rostov 181
Rothschild (Lord) 195
Ruddö Türki 323
Rumiye 165, 262
Rus elçiliği 100, 102, 104, 119, 163, 168, 287, 310
Rus Ortodoksları 76
Rusça 87, 103, 120, 141, 157, 162, 170, 171, 178, 323

Ruslar 68, 69, 78-81, 83, 84, 87, 94, 96, 98, 99, 106-112, 115, 117, 118, 129, 133-135, 137, 138, 140, 143-145, 151, 152, 155, 160, 172, 174, 175, 182, 183, 185, 186, 189, 190, 199, 200, 214, 215, 218-220, 225, 227, 229, 232, 236, 238, 240, 253, 254, 259, 262-264, 267, 269, 271-277, 281, 282, 284, 288, 289, 302, 304-307, 309, 313, 314, 323, 328, 345, 355, 360, 361
-Beyaz Ruslar 200
Russkoye Slovo 116
Rusya 68-78, 80, 83-93, 95, 98-107, 109-143, 146-148, 151-163, 165, 167, 168, 173-176, 182, 183, 185-189, 193, 194, 196-200, 202-204, 214, 219, 220, 224, 225, 234, 237, 238, 246, 260, 265, 271, 275, 288, 291, 293, 309, 310, 322, 323, 325, 326, 328, 329, 331-333, 336, 339, 341, 345, 348-351, 356, 360, 362
Rûşeni Bey 80-82, 271, 273, 275-277, 314

Sadık (Yüzbaşı) 29, 49
Sadri Maksudi bkz. Maksudof, Sadri
Safâ Bey 67
Safa Bey (Bükreş Elçisi) 168
Safiyüddin (Seyyid) 21, 33, 34
Saidof, E. B. Hoca 98
Sakez 304, 308, 313
Saks (General) 262
Salahiye 235, 236, 275
Sâlâr-ı leşker 308
Salhof, E. T. 98, 105
Salib-i Ahmer bkz. Kızılhaç
Salih eş-Şerif Efendi (Bingazili Şeyh) 161, 162, 169, 172, 192, 193
Samarra 297
Sarıkamış 151, 176, 182
Sart 98, 131, 332
Savuçbulak 165, 304, 308, 313
Schuneman 226, 227
Sebil-ür-reşad 359
Sehil 11
Selahaddin Mazhar (Mısırlı) 122
Selanik 2, 339
-Selanik Limanı 339
Sellum 14, 21, 26, 30, 33, 53, 364, 366, 367, 369, 371
Sencabî aşireti 271-275, 281, 282, 292, 314
Serdar (Sencabi aşireti) 271
Serdar Mansur 273
Serdar Muhyî 274
Serdar Reşid 263, 286
Serdar Said 255
Serdar Şüca 256
Serpol 234
Seyfi (Kaymakam) 168
Seyyid Müderris 290
Sıbgatullah (Dr.) 90, 118
Sırat-ı müstakîm 359
Sıyad 42
Sibirya 198, 332
-Doğu Sibirya 109
Sicilya 13
Sidibilâl 58
Simperçinski 328
Sincar aşireti 295
Sine 214, 246, 248, 252, 264, 281, 286, 289, 304, 308, 313
Sipehsalar 219, 309
Sirt 11, 13, 15, 25, 26, 32, 33, 37, 39, 43, 53, 57, 368
Sivas 94
Sivastopol 83
Sive 15, 19, 21
Siyonist Cemiyeti 197
Sofya elçiliği 107
Sohum 146, 147, 148, 184
Sosyalist Kongresi 72, 83, 86, 94, 100, 103-105, 107, 117, 161-163, 166, 171-173, 287, 288
Sosyalist Revolüsyonerler (S.R.ler) 74, 90, 123, 125, 198
St. Petersburg 71, 77, 83, 85, 88, 90, 91, 96, 97, 99, 101-106, 109, 113, 118, 119, 122, 127, 130, 134, 141, 144, 146, 147, 149, 150, 155, 156, 159, 160, 163, 168, 172, 175, 181, 185, 187, 198-201, 271, 272, 287, 321-324, 329, 358

Steinwachs 152
Stockholm 69, 71-73, 77, 79, 83, 85-87, 89-92, 94-96, 100-104, 106, 107, 109, 113-120, 122, 142, 143, 146, 147, 152, 156, 159, 160, 162-166, 168-173, 175, 181, 184, 190-192, 194, 195, 197, 199-201, 204, 287, 288, 321
Stockholm Beynelmilel İskandinavya Merkez Komitesi 173
Stockholm elçiliği 73, 85-87, 89, 93, 99, 100, 107, 114, 116, 122, 156, 161
Stockholm Konferansları 85, 167
Sudan 21, 30, 356, 364, 369, 371
Sultanabad 282
Sultanahmet Camii 259
Sultanof (Dr.) 164, 167
Sumatra 356
Surinarapiski 322
Suriye 31, 51, 109, 361
Surman 18, 42
Suruc 296
Sus 30
Süheyl (Yüzbaşı) 247, 257
Süleyman Askerî Bey 164, 176
Süleyman el-Baruni Efendi (Trablusgarb Vali ve Kumandanı) 8-12, 14, 17, 18, 26, 30, 35, 52, 53, 364-366
Süleyman Han 281, 282
Süleyman Mirza (Şehzade) 251, 276, 281, 282, 284
Süleyman Muhsin (Şehzade) 274
Süleyman-el-emir (Harare aşireti) 298
Süleymaniye 241, 244, 249, 252, 257, 276, 282, 286, 289, 291, 293, 304, 305, 307
Süleymaniye Camii 259
Süleymaniye Grubu 239, 243, 247, 248, 250, 258, 293
Sünûsîler 15, 33, 34, 51, 52, 364, 365, 367, 368
Svenska Dagbladet 192

Şâdi aşireti 296
Şahanof 145
Şahin Paşa Oteli 251
Şahsevenler 232
Şam 13, 296, 356
Şamahı 179
Şâmil Bey 138, 198
Şamiye 295, 300, 301
Şammar aşireti 294-297, 302, 303
Şarabî aşireti 295
Şehrizor 213
Şekran 11
Şerefelkund 11
Şevket (Kaymakam) 247, 248, 250, 258
Şiraz 219, 225, 226, 228, 308
Şirvan 176, 224
Şuster 214
Şühedâ Camii 15

Taceddin Efendi 78
Tacikler 131, 136
Tacura cephesi 56, 57, 58
Taganrog 181
Tahir (Binbaşı) 4
Tahir (Miralay) 1
Tahran 78, 79, 187, 213, 216, 218-220, 225, 227, 233, 248, 249, 252, 260, 262-264, 270-273, 275, 277, 280-282, 286-288, 290-293, 304, 305, 308, 312, 314, 355, 358, 360
Tahran elçiliği 233, 281
Talat Paşa (Sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı) 94, 115, 180, 236, 242, 274
Tanin 308
Tarancı milletleri (Doğu Türkistan) 173, 175, 325, 326, 328
Tarhune 11, 13, 30, 31, 33, 35, 45, 48, 57, 370
Tarhuneliler 34, 47
Tarık (Binbaşı) 8, 17
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası 310
Mehmed Refi' Efendi Sefaretnâmesi 310
Tasvir-i Efkâr 308
Taşkent 134
Taşnak Sütyun Fırkası 157
Tatar Fırkası 83,
Tatarlar 98, 99, 115, 118, 120, 121, 129, 131-133, 142, 144-146, 155
-Kazan Tatarları 148, 184-186
-Kırım Tatarları 118, 132, 140, 185, 186, 201, 332
-Sibirya Tatarları 332

Tavrida 132
Tayyare Mektebi 259
Tebriz 185, 232, 255, 262, 263, 288, 359, 360
Teherkoh-Peşmaf 343
Telebyad 296
Tengistan 225
Terek Nehri 81
Tersâne-i Âmire 259
Tevarıklar 21, 51
Tevfik Nureddin 67
Thomas, Albert 166
Tiflis 77, 88, 95, 144, 145, 147, 149-151, 164, 165, 176, 179, 181-184, 186
Tilbo 8
Tobruk 21, 30, 33, 367, 368
Topçubaşıyef, Ahtamof 98
Topçubaşıyef, Ali Merdan Bey 178
Topçubaşıyef, Ali Murad Bey 98, 145
Tophane fabrikası 259
Topkapı Sarayı 259
Tornio 96, 104, 113, 119, 147, 181
Trablusgarp 7-14, 16, 17, 19, 20, 23, 25-29, 31-41, 44, 45, 50, 52-55, 58-60, 108, 171, 172, 191, 193, 216
Trabzon 144, 148, 152, 182
Trudovaya Gruppa (İş Partisi) 126
Trudovik 126, 129, 132
Tunus 7, 10, 11, 14, 19, 20, 22, 30, 33, 34, 37, 39, 44, 46, 53, 54, 58, 108, 171, 191-193, 362, 369, 371
Turan İstiklal Komitesi 175, 326, 329
Türkistan 67, 77, 90, 98, 99, 107, 111, 118, 121, 134, 135, 171, 173-175, 180, 184, 188, 198, 200-203, 266, 291, 325, 326, 328, 332, 356, 358, 362
Türkistanlılar 134, 184
Türkiye 74, 82, 108, 118, 121, 142, 151, 152, 158, 159, 164, 177, 178, 180, 183, 184, 195, 199, 203, 204, 275, 322, 323, 332, 333, 358
-Türkiye Ermenileri 81
Türkler 68, 77, 88, 94, 102, 109, 115, 121, 131, 132, 136-140, 145, 151, 179, 204, 237, 332, 359
-Azerbaycan Türkleri 133, 150
-Kafkas Türkleri 133, 186
-Osmanlı Türkleri 133, 139, 203
-Özbek Türkleri 136
-Şimal Türkleri 137, 174, 327
-Türkistan Türkleri 186, 202, 203
Türkmen 77, 79, 98, 131, 133, 136, 140, 173, 175, 185, 213, 325, 326, 328
-Kaçar Türkmenleri 357
Türkmençay Antlaşması 309, 310

Uceymi el-Mansur Paşa 295, 299
Ufa 132
Ukrayna 129, 130, 132, 146, 152, 159, 160, 194, 198, 341-343, 345, 351
Ukraynalılar 79, 84, 89, 92, 111, 112, 116, 117, 139, 140, 148, 160, 161, 185, 194, 200, 202
-Ukraynalılar Fırkası 85
Uluğ Bey 173, 326
Ulyanin, V. bkz. Lenin
Umerat aşireti 299
Umerkajeff, İbrahim (Tatar) 113
Umum Rusyalı Müslümanlar Kongresi 98
Urfelle 11, 13, 14, 21, 25, 39, 48, 51, 57
Urmiye 255
Ustica adası 13

Üsküdar 259

Vahat 15, 19, 21
Vahid-ül-mülk 118, 287, 288
Van 94, 182
Vardar Nehri 339
Varnes (Alman Yüzbaşı) 38
Varşova 143
Vasfi (Yüzbaşı) 43, 365
Vassik el-Muayyad Bey (eski maslahatgüzar) 2
Vedad Bey 15
Vehib Mehmed (Ferik) 202
Viladikafkas 80, 144, 147, 150, 151, 181
Viranşehir 295
Viyana 37, 41, 44, 59, 60, 87, 107, 166, 194, 265, 311
-Viyana elçiliği 17, 24, 27, 29, 41, 86, 107

Vizendorf, von 118, 119
Volga Nehri 140, 332, 342, 356
Volter 104

Wilhelm (Kayser II.) 284

Yafa 197
Yahudiler 12, 80, 81, 82, 84, 123, 129, 130, 136, 140, 196, 197
-Alman Yahudileri 196
Yahya Han (Dr.) 256
Yakın Doğu 74, 348
Yakubof, D. 98
Yavuz Zırhlısı 259
Yedisu 174, 328
Yemen 164, 176, 361
Yıldız 116
Yunan Denizi 41
Yunanistan 109, 339
Yusuf Baruni 49
Yusuf Bey (Akçuraoğlu) bkz. Akçura, Yusuf
Yusuf Bey (Mustafa el-Kâtib bin el-Kâtibzâde) 162
Yusuf Suad Bey 67, 79, 80, 194
Yusuf Şetvan Bey 9, 49, 162, 169-172, 191, 193
Yusuf Ziya (Tâlibzâde) 67, 82, 143, 146, 147, 152, 164, 165, 181, 184, 201, 202

Zahid (Kafkasyalı) 103
Zakatali (Car) 179, 184
Zanzur 7, 22, 36, 42, 43, 48, 370, 372
Zaven Efendi 93
Zaviye 11, 18, 22, 36, 42, 370
Zehrzâdelerin köşkü 256
Zelitan 11
Zengibar 356, 362
Zeynelabidin Efendi 194
Zeytinburnu fabrikası 29, 259
Zılleteyn 11, 25, 40, 370
Zînetullah Efendi 67
Ziya Bey 194
Ziyâ-ül-hâfıkayn 358
Zuvara 7, 14, 18, 20-22, 26, 33, 36, 40-42, 44, 53, 58, 369
Zühdü usta 29
Zürih 323

1917... Harbin üçüncü yılı. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi; hayalci değil gerçekçi siyasi akılla, elindeki sınırlı imkânları doğru yer ve zamanda kullanarak Fas, Trablusgarp, İran ve Rusya eksenli faaliyetlerini sürdürmektedir. İtilaf Devletleri'yle savaş cephelerde bütün şiddetiyle devam ederken, cephe gerisinde ve sahadaki siyasi harp de hızını kaybetmemiştir.

İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya'nın yanı sıra, müttefik Almanya'nın Fas'ta, İran'da, Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti aleyhine yerel düzeyde yürüttüğü siyasi operasyonlarına, 1917 yılı boyunca karşı koyan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, Rusya'da ortaya çıkan yeni durumdan yararlanacak siyaseti uygulamak üzere her türlü çabayı göstermektedir. Madrid'den Tahran'a, Trablus'tan St. Petersburg'a uzanan coğrafyadaki bu mücadelenin belgelerdeki hikâyesi, "zaman dizini çerçevesinde" *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*'nin II. cildinde yer alıyor.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin sahada ve masa başındaki şahsiyetlerinden Ali Başhampa, Fahri Ferik Nuri, Miralay Tahir, Kaymakam Ömer Fevzi, Yüzbaşı Mehmed Nuri, Abdürreşid İbrahim, Köprülüzâde Mehmed Fuad ve diğerlerinin 1917 yılı faaliyetlerinin sürecini okurken; dünü öğreniyor, bugünü değerlendiriyor, yarını düşünüyoruz.

Dr. Ahmet Tetik (1958) lisans eğitimini Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tamamladı. Doktora derecesini Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde aldı. Genelkurmay ATASE Başkanlığı'nda arşiv şube müdürlüğü yaptı. Birinci Dünya Savaşı askeri tarihine dair kaleme aldığı pek çok eseri yayımlandı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki örtülü askeri-siyaso faaliyetlerine ilişkin arşiv çalışmalarını sürdürüyor.

9 786052 954614

KDV dahil fiyatı
32 TL

